De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 13. Brieven 1802-1925

Desiderius Erasmus

Vertaald door: Tineke ter Meer

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 13. Brieven 1802-1925* (vert. Tineke L. ter Meer). Ad. Donker, Rotterdam 2016

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr14_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

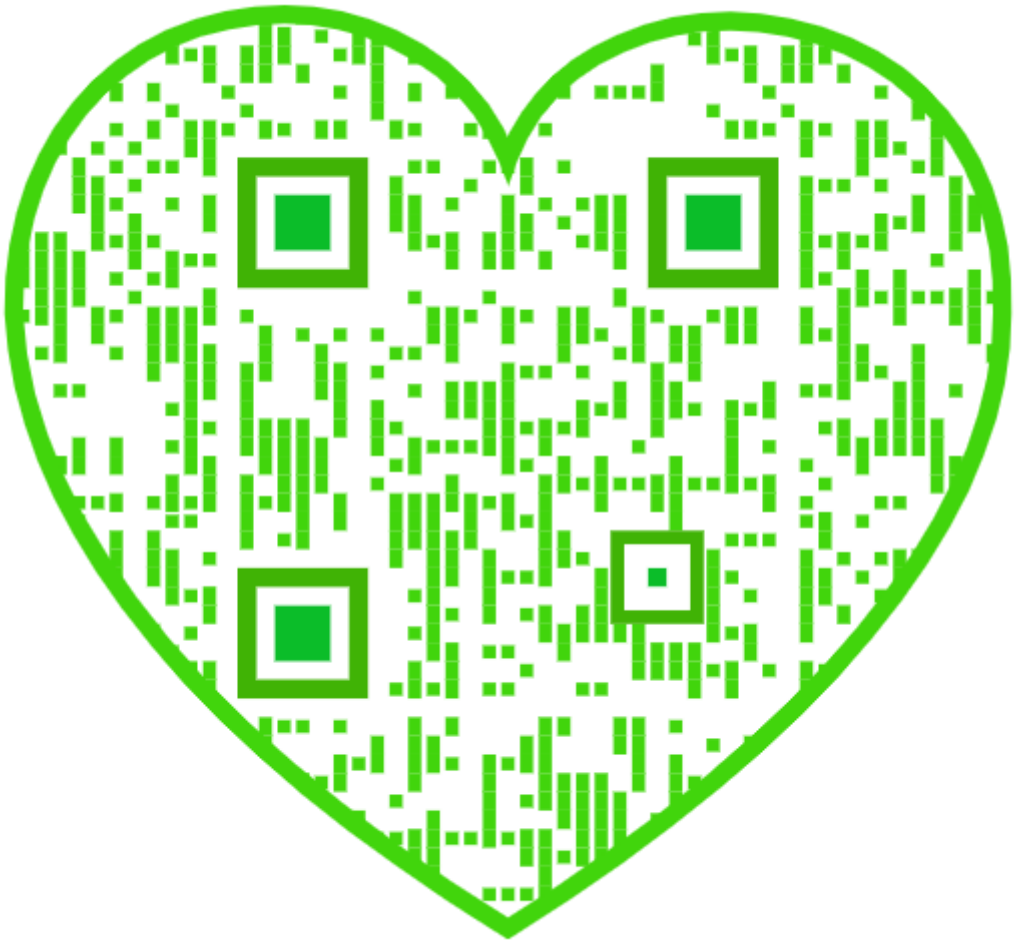

Inleiding

Erasmus van maart tot december 1527

Deel 13 bevat Erasmus' correspondentie van 28 maart tot eind december 1527, voor zover die overgeleverd is. Al bij verzending raakten brieven zoek, zoals ook de dertienjarige Maximiliaan van Bourgondië ondervond. De jongen had volgens zijn gouverneur, Jan Becker van Borssele, staan juichen toen hij hoorde dat Erasmus hem een brief had geschreven. Toen die zoek bleek te zijn, was hij ontroostbaar (brief 1898). Een bundel brieven die voor Parijs bedoeld was, strandde al in de Elzas, op zo'n vijftig kilometer van Erasmus' woonplaats Bazel. Het pakket was achtergelaten in een herberg in Thann. De brieven werden overgedragen aan het stadsbestuur, onderzocht en doorgestuurd naar hogere gezaghebbers, een gang van zaken waarover de afzender in brief 1922 zijn verontwaardiging uit.

Het achtergelaten pakket bevatte onder meer brieven aan de theologische faculteit van Parijs en het hoogste rechtscollege van Frankrijk, waarmee Erasmus een officiële veroordeling van zijn boeken probeerde af te wenden. In zijn brief aan de faculteit (nr. 1902) vraagt Erasmus zich af of de theologen in een tijd dat het aantal aanhangers van Luther en andere reformatoren voortdurend toeneemt, niets beters te doen hebben dan het uitpluizen van zijn werken. Dat uitpluizen hield in dat ze citaten loshaalden uit hun context en ombogen tot ketterse uitspraken. Soms storen ze zich aan beweringen die alleen maar anders geformuleerd zijn dan op dat moment bij de scholastici gebruikelijk was. Erasmus' taalgebruik is immers anders dan dat van hen. ‘Niet dat ik de stijl van de scholastiek afwijs; die heeft ook zijn nut, maar is niet overal geschikt voor en spreekt niet iedereen aan’, schrijft hij aan Francisco de Vitoria (brief 1909). Over zijn aartsvijand Noël Béda luidt het in dezelfde brief dat hij retorische wendingen toetst aan dogma's uit de scholastiek. Hij gaat voorbij aan beeldspraak en houdt geen rekening met de persoon van wie een uitspraak afkomstig is en de tijd waarin die persoon leefde.

Dezelfde punten komen naar voren in brief 1864 aan grootinquisiteur Alonso Manrique de Lara. Dit keer gaat het niet over de Parijse theologen, maar over Spaanse monniken die op vermeende ketterijen in Erasmus' werken hadden gewezen. Dit leidde tot een officieel onderzoek, waarvoor in juni 1527 een groep theologen in Valladolid bijeenkwam. Slechts enkele punten

die waren aangedragen konden behandeld worden, omdat de pest voortijdig een einde aan de bijeenkomst maakte. Brief 1877, eveneens gericht aan Manrique de Lara, is het begin van Erasmus' verdediging. In de noten bij de vertaling van deze brief is gebruik gemaakt van de volledige apologie, die een jaar later zou verschijnen. Daar wordt ieder punt voorafgegaan door het bezwaar van de monniken, zodat het duidelijk is waarop de weerlegging betrekking heeft.

Spaanse bewonderaars van Erasmus hielden hem in hun brieven op de hoogte van de ontwikkelingen. Een van hen had het in 1526 gewaagd punten uit Erasmus' werk aan te dragen die wellicht tactischer geformuleerd moesten worden. Het kostte veel moeite om Erasmus ervan te overtuigen dat de auteur, Alonso Ruiz de Virués, een medestander van hem was. Een andere bewonderaar, Alonso Fernández de Madrid, had een Spaanse vertaling van het *Enchiridion militis christiani* (Handboekje van een christensoldaat) gepubliceerd, die voor veel ophef zorgde. Erasmus verzuchtte: ‘Ik weet niet of degenen die mijn boeken in het Spaans vertalen, dat doen omdat ze aan mijn kant staan; ze bezorgen mij er in elk geval veel vijanden mee’. De vertaler richt zich in brief 1904 tot Erasmus om zijn goede bedoeling kenbaar te maken. De bewuste brief werd door Alfonso de Valdés, secretaris van kanselier Mercurino Gattinari, te lang bevonden. Hij stuurde de brief niet in de oorspronkelijke vorm door, maar liet hem door Diego Gracián inkorten, die daarbij het handschrift van Fernández nabootste. Dezelfde secretaris kapittelt Erasmus in brief 1839 omdat hij een lange en openhartige brief had gericht ‘aan de zeer illustere heer Juan Maldonado of aan Alfonso de Valdés enz.’ Valdés kende ‘die illustere heer’ niet en ergerde zich aan het feit dat een kopie van een brief van Gattinari was bijgevoegd waarin deze zich weinig behoedzaam over de paus uitliet.

De langste brief uit dit deel is gericht aan Erasmus' Engelse vriend Robert Aldridge (nr. 1858). Erasmus verdedigt hier zijn Latijnse vertaling van een passage uit het Nieuwe Testament, waar hij op grond van Griekse handschriften een woord had weggelaten dat wel in de Vulgaat voorkomt. Een Engelse predikant zou hem vanaf de beroemde preekstoel St. Paul's Cross hierop hebben aangevallen, omdat de vertaling aanleiding kon geven tot twijfel aan de Drie-eenheid. Behalve een uitvoerige verdediging van Erasmus' keuze bevat de brief kritiek op de handelwijze van de predikant in het algemeen. Hij misbruikt de preekstoel en de ootmoed van de verzamelde christenen om een naaste te beschuldigen. Zo iemand verdient het niet met gefluit, zoals in het theater, maar met stenen en rotte eieren van het spreekgestoelte gejaagd te worden! Iets dergelijks krijgt de franciscaan Jean Gachi te verstaan, die Erasmus in Savoye vanaf de preekstoel had aangevallen (brief 1891).

In de felle brief aan Gachi, die als bedelmonnik leefde van liefdadigheid, klaagt Erasmus over zoveel ondankbaarheid: hij beult zich af om de tekst van bijbel en kerkvaders te herstellen, ten koste van zijn eigen gezondheid, en krijgt als dank alleen maar verwijten naar zijn hoofd, maar als iemand een korf vissen, kleding, een mand vol brood of een paar kazen als geschenk stuurt, wordt hij de hemel in geprezen! Bovendien is het absurd dat hij, terwijl hij volop in gevecht met Luther gewikkeld is, van achteren aangevallen wordt door mensen die aan dezelfde kant staan, zoals hij op meerdere plaatsen schrijft. Erasmus had recht van spreken, want in 1527 publiceerde hij het tweede deel van de *Hyperaspistes* (Schilddrager), zijn antwoord op Luthers *De servo arbitrio* (De onvrije wil). In brief 1804 aan Thomas More, die op voltooiing van de verdediging had aangedrongen, beschrijft Erasmus zijn positie tussen beide partijen in.

Dit deel laat goed zien hoeveel werk Erasmus inderdaad op het gebied van de kerkvaders verzette: er zijn vier brieven waarmee hij werken van Chrysostomus, Origenes en Ambrosius aan vrienden en beschermers opdroeg (nrs. 1841, 1844, 1855 en 1856). Al deze tekstuitgaven en vertalingen werden in Bazel gedrukt bij Johann Froben, met wie Erasmus sinds 1514 samenwerkte. Van oktober 1527 dateert Erasmus' voorwoord bij het tweede deel van zijn volledige uitgave van Augustinus (brief 1895a). Graag had Froben de voltooiing van alle tien delen beleefd. Hij overlijdt evenwel nog in dezelfde maand waarin Erasmus zijn voorwoord schreef. Erasmus herdenkt hem in brief 1900 aan Jan van Heemstede.

Erasmus kreeg in 1527 indirect te maken met de strijd om de Hongaarse troon, die betwist werd door Johan Zápolya en Ferdinand van Oostenrijk, de jongere broer van Karel V. In brief 1819, een soort vorstenspiegel gericht aan de Poolse koning Sigismund I, noemt Erasmus Zápolya koning van Hongarije. Niet al zijn vrienden konden dit waarderen. Ursinus Velius, geschiedschrijver in dienst van Ferdinand, kon niet anders dan verontwaardigd reageren (brief 1917). Erasmus paste de tekst aan alvorens die te publiceren.

In 1528 zou Guillaume Budé de briefwisseling met Erasmus beëindigen. In brief 1812 is hij evenwel nog volop op dreef. Hij beticht zijn correspondent ervan de Fransen beledigd te hebben. Erasmus had namelijk naar aanleiding van Galaten 3:1 (‘Galaten, u hebt uw verstand verloren’) op de verwantschap tussen de Galaten en de Galliërs gewezen! Voor de datering van zijn brief gebruikt Budé expres omschrijvingen van de christelijke feestdagen in de trant van de ciceronianen, overdreven navolgers van het taalgebruik van Cicero, die zowel door Erasmus als hemzelf werden verfoeid.

In Frankfurt, temidden van het rumoer van de halfjaarlijkse boekenbeurs, schrijft Henricus Caduceator, een huisleraar uit Mainz, een brief waarin hij

Erasmus vraagt om een oplossing voor zijn ernstige bijziendheid. Om te illustreren wat voor opmerkingen hij wegens zijn gebrekkige gezichtsvermogen te verduren heeft, gebruikt hij een hele reeks adagia over slechte ogen uit de verzameling van de bewonderde geleerde. Erasmus nam de brief niet op in uitgaven van zijn correspondentie, maar wel het antwoord dat hij Caduceator gunde (brief 1833).

De vertaling van de brieven is gebaseerd op de uitgave van P.S. Allen en H.M. Allen (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, deel 7), aangevuld met brief 1837a uit deel 8 en twee niet in de uitgave van Allen opgenomen brieven (1807a en 1895a). Op sommige plaatsen is gekozen voor een andere alinea-indeling. Voor de aanvullingen op Allen en voor de voetnoten is dankbaar gebruik gemaakt van *The Correspondence of Erasmus*, deel 13 (vertaling Charles Fantazzi, noten James K. Farge), onderdeel van de *Collected Works of Erasmus* uitgegeven door de University of Toronto Press. Wanneer een noot ontbreekt bij verwijzingen naar andere correspondentie, betreft het brieven die niet teruggevonden zijn. Jan Bedaux was zo vriendelijk de voorlaatste versie van de vertaling door te nemen.

Tineke L. ter Meer

1802 *Van Maximilianus Transsilvanus*
Houtem, 28 maart 1527

Ook al schreef ik u een hele tijd niets, toch mag u daar niet uit afleiden dat u ooit uit mijn gedachten was of dat er ook maar iets is waarmee ik u niet van dienst wil zijn. Ik onderbrak de correspondentie, deels omdat er geen mensen waren aan wie ik zonder risico een brief kon meegeven, deels omdat mijn bezigheden me belemmerden, en ook een beetje omdat het me aan stof ontbrak. U wilt het, vriendelijk als u bent, vast wel door de vingers zien als op enig moment nalatigheid de oorzaak van mijn zwijgen was.

Ik zond u recentelijk een brief van de keizer.[1] Die had ik in tweevoud ontvangen, maar omdat uw lasteraars overal rondvertelden dat het geen brief van de keizer, maar een vervalsing was, hield ik één exemplaar achter, dat ik opende en voor uw medestanders naar Leuven stuurde, via de illustere heer Gilles de Busleyden, iemand die het altijd zonder aarzelen voor u opneemt. Met deze bode ontving ik nog een andere brief, die de grootkanselier van de keizer aan de kanselier en de theologen van Leuven richt,[2] vol lovende woorden over u; ik zal u er een dezer dagen een afschrift van sturen. Ik stuur u ook brieven die de kanselier van de keizer zelf en onze vriend Valdés aan u schreven.[3]

Verder is er niets waarover ik u kan schrijven. Ik verblijf buiten de stad, zoals vaak; ik kom alleen aan het hof als ik ontboden word, wat evenwel vaker gebeurt dan me lief is. Bovendien laat het me koud wat de Leuvense theologen voor plannen beramen. Als de andere mensen evenveel waarde hechten aan hun lasterpraat als ik, was er niemand die hen een antwoord waardig keurde; ik geef er namelijk even weinig om als om het geblaf van een tandeloze hond. Het ga u goed en wees me genegen.

Van mijn landhuis in Houtem, 28 maart 1527

Maximilianus Transsilvanus, u toegedaan als hemzelf

Aan de zeer geachte en illustere heer Erasmus van Rotterdam, te Bazel of waar hij zich ook bevindt

1. Brief 1731 van Karel V.
2. Brief 1784a van Mercurino Gattinara. Met de Leuvense kanselier is waarschijnlijk Nicolas Coppin bedoeld.
3. Brief 1785 van Mercurino Gattinara. De brief van Valdés is niet bewaard gebleven.

1803 *Van Leonard Cox*
Krakau, 28 maart 1527

Een hartelijke groet. Ik had niet zoveel rente van uw kant verwacht. Ik meende dat het al een ruime winst zou zijn als u zich niet had geërgerd bij het lezen van een brief die zo weinig van geletterdheid blijk geeft. Die had ik waarachtig ook nooit aan u gericht, als onze woiwode[1.] me er niet toe gedwongen had. Niet dat ik die taak tegen mijn zin op me nam, maar ik wist heel goed dat het niet voor iedereen is weggelegd Corinthe aan te doen,[2.] dat wil zeggen: dat het slechts zeer weinigen gegeven is een brief te schrijven die Erasmus waardig is. Dat zijn alleen de mensen die Jupiter, naar het woord van de dichter,[3.] begenadigt en liefheeft. Ik was dan ook liever in de schaduw van mijn eigen omgeving gebleven dan dat ik naar buiten trad en, met de leeuwenhuid aan,[4.] met mijn onnozelheden bij sommigen misschien de lachlust, maar bij u beslist irritatie opwekte. Maar ik had geen keus. Het was de opdracht van een belangrijk man wie niemand hier bij ons ooit iets weigert, bovendien een eervolle opdracht, al ging die mijn krachten ver te boven. Verder is het zo dat ik hier openbare colleges in de literatuur geef en me onmogelijk aan de opgelegde taak kon onttrekken. Dus schreef ik een brief, maar - als u mij toestaat het spreekwoord deze draai te geven - als een zwijn aan Minerva,[5.] of in elk geval als een minder dan matig ontwikkeld persoon aan een man die verreweg de geleerdste is van iedereen die nu leeft. Ik hoopte alleen maar dat u mij mijn boerse eenvoud niet euvel zou duiden. U keek helemaal niet neer op die boerse eenvoud of liever dat gebrek aan welsprekendheid, integendeel: in uw brief aan Jan Łaski, een in alle opzichten zeer achtenswaardig man en nu een van mijn mecenassen, deed u zelfs het verzoek Cox namens u de groeten te doen. Zeg nu zelf, dit is toch niet anders dan goud voor brons geven?[6.] Wat mij betreft zou ik beslist liever één keer genoemd willen worden door Erasmus dan geprezen in de boekdelen, hoe goed gestileerd ook, van alle andere schrijvers bij elkaar. U mag het opvatten zoals u wilt, maar ik beschouw dat als een zeer grote weldaad, zo moge

1. Krzysztof Szydłowiecki, woiwode van Krakau.
2. *Adagia* 301; vgl. Horatius, *Epistulae* 1, 17, 36.
3. Vergilius, *Aeneis* 6, 129-130.
4. *Adagia* 266.
5. *Adagia* 40 (‘Een zwijn weet het beter dan Minerva’) of 41 (‘Een zwijn wilde het opnemen tegen Minerva’).
6. *Adagia* 101; vgl. Homerus, *Ilias* 6, 234-236, waar Diomedes en Glaucus van wapenrusting ruilen.

Christus' genade met mij zijn! Vandaar dat er dit keer reden is om dank te betuigen om mijzelf, zoals ik u eerder uit naam van iemand anders bedankte.[7.] Maar hier staat uw vriendelijkheid weer niet toe dat u uitbetaald krijgt waar u volledig recht op hebt, daar u immers niets zo krachtig pleegt af te wijzen als lofprijzingen die uzelf betreffen; evenmin ligt het door mijn gebrek aan talent en geleerdheid binnen mijn bereik mijn schulden te vereffenen. Ik zal daarom Sallustius op dit punt navolgen, die liever over Carthago wilde zwijgen dan over de stad te spreken zonder recht te doen aan haar grootsheid.[8.] Ook ik wil geen afbreuk doen aan uw uitnemende verdiensten door het tekortschieten van mijn talent.[9.] Dit alleen mag ik niet onuitgesproken laten: dat ik door dat vriendelijke gebaar van u zozeer bij u in het krijt sta, dat ik zelfs bij een toename van mijn kapitaal de rekening wel nooit zal kunnen vereffenen. Ik zal er alles aan doen om te voorkomen dat enig mensengeslacht mij ervan kan betichten dat ik niet dankbaar voor zo opmerkelijke goedheid ben geweest.

Maar genoeg hierover. Over de gebeurtenissen hier hebben anderen u waarschijnlijk uitgebreid geschreven; het is in uw omgeving ongetwijfeld al bekend dat de Tartaren verslagen zijn door hertog Konstanty,[10.] bevelhebber van het Litouwse leger. Mocht het nieuws u toch nog niet hebben bereikt, zie hier een beschrijving van het hele gebeuren, in het Duits, door Justus Decius, die u zeer toegedaan is.[11.] U bent vast en zeker door anderen op de hoogte gebracht hoezeer hij de afgelopen zomer en eigenlijk het hele jaar te kampen had met een slechte gezondheid; maar nu gaat het - de hemel zij dank - van dag tot dag beter met hem. Hij zal u vast en zeker schrijven, als zijn werkelijk zeer drukke werkzaamheden het toelaten.

De parochiepriester van Košice[12.] heeft onlangs vrijwillig de proosdij van Eger, goed voor jaarlijks duizend goudstukken, en het aartsdiakonaat van Tarnov, waarvoor hij driehonderd goudstukken per jaar ontving, opgegeven. Hij zou ook het priesterambt in Košice hebben neergelegd, als de inwoners van de stad hem niet met dringende smeekbeden hadden tegengehouden. Hij had immers besloten bij u op bezoek te gaan als hij eenmaal zonder functie zou zijn. Ik weet dat hij dat nog steeds zal doen, mits hij de kans krijgt.

7. Misschien had Cox uit naam van Szydłowiecki bedankt voor de opdracht van de *Lingua* (1525).
8. Sallustius, *Bellum Iugurthinum* 19, 2.
9. De formulering is ontleend aan Horatius, *Oden* 1, 6, 11-12.
10. Konstanty Ostrogski. De veldslag vond plaats op 27 januari 1527.
11. Justus Ludovicus Decius, *Sendbrieff von der grossen Schlacht* (Krakau, 1527).
12. Johann Henckel.

Hij was bij mij met Vastenavond, zoals dat heet;[13.] hij gaf mij de taak om Erasmus namens hem de groeten te doen.

De heer Jan Łaski vertrok hiervandaan om de aartsbisschop[14.] te vergezellen, die niet duldt dat deze man zich van hem losmaakt. Hij liet zijn protegé Anianus[15.] bij mij achter. Moet ik het nog hebben over diens talenten, onberispelijk gedrag en grote ernst, op zo jonge leeftijd al, waar u allemaal volkomen bekend mee bent? Hij is het evenbeeld van zijn meester, vooral wat betreft genegenheid jegens u. Er gaat geen dag voorbij zonder dat we het verschillende keren over Erasmus hebben. We brengen vaak de ochtend samen met u door, mijn beste Erasmus, en tussen de middag eten we samen met u; na het middageten maken we geregeld samen met u een wandeling, samen met u gebruiken we het avondeten, samen met u hebben we een uiterst plezierige avond tot in de kleine uurtjes. U bent altijd bij ons en wij, hoe weinig we ook voorstellen, zijn onafscheidelijk met u verbonden, zelfs zo dat met u en ook met ons hetzelfde gebeurt wat men over de heilige Ambrosius vertelt:[16.] dat hij op twee plaatsen tegelijk was geweest, op hetzelfde tijdstip. Want u woont heel wat keren tegelijk in Bazel en Krakau en wij, terwijl we ons in hartje Polen bevinden, brengen geregeld samen met Erasmus enige tijd in Bazel door.

Een dag voordat ik dit schreef, werd bisschop Andrzej Krzycki, iemand die meer dan wie ook allerlei goede eigenschappen bezit, als opvolger van de overleden bisschop van Płock[17.] gekozen. Deze bisschopszetel is niet alleen buitengewoon lucratief, maar in mijn ogen ook beslist gelukkig, omdat drie personen die men de geleerdsten van dit koninkrijk mag noemen na elkaar deze zetel bekleedden: allereerst Erasmus Vitellius, die niet ten onrechte door Beroaldo werd bezongen in tal van diens werken en zich gedurende heel zijn leven een voortreffelijk beschermheer van de literatuur betoonde; vervolgens Rafał Leszczyński, eveneens iemand die zeer bedreven was in vele talen; en dan onze vriend Krzycki: telkens als ik zijn naam noem, heb ik het idee dat ik het over het toonbeeld van iedere vorm van deugdzaamheid heb. Boven-

13. Cox gebruikt de term ‘carnisprivium’.
14. Jan (I) Łaski, aartsbisschop van Gniezno, oom van de hiervoor genoemde Jan (II) Łaski.
15. Anianus Burgonius verbleef in 1525 samen met Jan (II) Łaski zes maanden in Bazel.
16. Volgens de legende was Ambrosius tijdens de mis in slaap gevallen en gedurende de tijd dat hij sliep aanwezig geweest bij de begrafenis van Sint-Maarten. Het verhaal is te vinden in de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine (het gedeelte over Sint-Maarten).
17. Rafał Leszczyński.

dien is hij u als geen ander genegen; op de feestdag van Maria-Boodschap,[18] toen ik bij hem at, nam hij zich voor u te schrijven. Zijn neef,[19] een zoon van zijn zuster, is hier bij mij, een jongeman met veel talent die zich met succes op de studie toelegt. Met hem en de andere leerlingen die bij mij wonen lees ik uw *Copia*;[20] over dat werk heb ik hier vijf jaar geleden openbare colleges gegeven en toen ik later gevraagd werd naar Hongarije te komen, heb ik er ook daar twee lessen over gegeven, waarvoor veel belangstelling was. Deze leerling van mij is u zo toegedaan, dat hij vastbesloten is u een keer op te zoeken (mits God beiden tijd van leven geeft) en eindelijk degene direct te spreken die hem op afstand zo enorm dierbaar is. Dat kan hij ook gemakkelijk, want hij heeft drie royale prebenden. Als u de jongeman met een paar woorden zou aansporen om op deze weg verder te gaan en vol vuur de studie te omarmen, doet u iets waarvoor de voortreffelijke prelaat u zeer dankbaar zal zijn; ook al geeft u daar niet om, 'u zult', om in het Grieks te eindigen, 'niet schrijven zonder ervoor betaald te worden'.[21] Zijn naam is Andrzej Zebrzydowski.

Het ga u goed, steunpilaar van alle geleerdheid. Krakau, College Jeruzalem,[22] 28 maart van het jaar 1527 na de geboorte van de Heer

Uw toegenegen vriend Leonard Cox

Ik ben één ding vergeten. Ik begrijp absoluut niet wat de bedoeling is van dit stukje uit het eerste boek van de *Copia*:[23] 'het lijkt over te vloeien van *synere* en honing'. Bij Plinius vind ik iets over *cinaris*;[24] maar alle uitgaven van uw *Copia*, niet alleen de drukken van Schürer en anderen, maar ook die van Froben zelf, hebben *synere.* Als u zo vriendelijk wilt zijn deze moeilijkheid voor ons te ontwarren, doet u mij en alle leergierigen hier een groot plezier. Nogmaals, het ga u goed en moge langdurige voorspoed uw deel zijn.

Aan de zeer illustere heer Erasmus van Rotterdam, vader van alle liefhebbers van de studie en hun unieke sieraad. Bazel

18. 25 maart.
19. Andrzej Zebrzydowski, zoals Cox aan het eind van de alinea laat weten.
20. Zie onder, noot 23.
21. Het Grieks luidt: *dôrean... ou grapseis.*
22. Een college voor 100 studenten, opgericht in 1454.
23. *De duplici copia verborum ac rerum* (Tweevoudige rijkdom aan uitdrukkingsmiddelen, van formulering en inhoud) 1, 33 (*LB* 1, kol. 25 D). In de uitgave van 1526 verving Erasmus het woord door 'saccaro' (suiker). Zie ook brief 1824.
24. Het is niet bekend welke plant Plinius met 'herba cinaris' (*Naturalis historia* 8, 101) bedoelt.

1804 *Aan Thomas More*
Bazel, 30 maart 1527

Deze brief is het antwoord op nr. 1770. Het handschrift is beschadigd, waardoor Allen genoodzaakt was de tekst op sommige plaatsen te reconstrueren.

Een hartelijke groet. Jullie allebei, jij en Tunstall, spannen je geweldig in om mij zover te krijgen dat ik de pen tegen Luther opvat. Ik heb geen keus nu ik twee vrienden tegenover me heb. De wens alleen al van één van de twee is in staat om me tot alles te bewegen, ongeacht de gevolgen. Toch zou ik graag willen dat eerder verstand dan gevoel me ertoe beweegt tot deze manier van handelen over te gaan. Jullie zijn ervan overtuigd dat het veel gewicht in de schaal zal leggen als ik me met volle overgave op Luther stort. Maar ik weet vrijwel zeker dat ik alleen maar horzels zal opjagen.[1.] Dat was ook precies wat ik verwachtte toen ik de *Diatribe* uitgaf.[2.] De kracht van deze partij wordt door Cuthbert enorm gebagatelliseerd. Als ze verzwakt kon worden met woorden, zou ook ik haar flink onderuithalen. Maar, onder ons gezegd, de zaak ligt heel anders; ik ben bang dat deze verborgen dreiging binnenkort tot een uitbarsting komt, die tot wereldwijde beroering zal leiden. Dat is waar de arrogantie van de monniken en de onbuigzaamheid van de theologen om vragen.

Die plaag laat zich in Engeland gemakkelijker bedwingen, omdat de algehele situatie door de beslissingen van één persoon bepaald wordt. Er zijn landen waar dat niet zo is. Meer mag ik in een brief niet zeggen over dit onderwerp. Wat is milder van toon dan de *Diatribe*? Toch was publicatie niet mogelijk geweest, als niet vlak daarna de partij hier[3.] zich fel tegen Luther had gekeerd wegens uiteenlopende opvattingen over de eucharistie. De *Diatribe* was nog maar net af, of Oecolampadius, die achter mijn rug om de bladen uit de drukkerij had weten te bemachtigen, maakte een antwoord gereed. Toen ik hier achter kwam, had ik bij gelegenheid een ontmoeting met de man. Hij liet zien wat hij geschreven had. Met tal van argumenten wist ik hem ertoe over te halen het antwoord aan anderen over te laten, waarbij vooral telde dat we aanstichters van onlusten zouden worden, als we in eenzelfde stad,

1. *Adagia* 60.
2. Erasmus' *De libero arbitrio diatribe sive collatio* (Diatribe of gedachtewisseling over de vrije wil) was verschenen in 1524. Luther reageerde hierop met *De servo arbitrio* (Over de onvrije wil) uit 1525.
3. De voorstanders van de reformatie in Bazel.

waar verschillende richtingen voor verdeeldheid zorgden, elkaar gingen aanvallen. Hij besprak de kwestie met enkele leden van het stadsbestuur, die vervolgens instemden. Overeenkomstig hun advies deed hij er dan ook het zwijgen toe. Ik genoot op dat moment de gunst van beide partijen; zelfs nu ben ik niet uit de gunst, behalve bij een paar minderwaardige figuren. Je moet namelijk weten dat ik nog beter een machtig koning voor het hoofd kan stoten dan iemand van het stadsbestuur hier.

Gezien de huidige situatie en mijn gezondheid, is het niet mogelijk elders een veilig thuis te hebben, tenzij ik me aan koningen of andere vorsten of aan machtige steden onderwerp; want ik krijg heel wat uitnodigingen. Maar zo is mijn aard nu eenmaal: ik zie er minder tegen op te sterven dan als slaaf te leven. Verder is mijn gezondheid zodanig, dat ik er niet op durf te rekenen dat ik nog drie dagen te leven heb, als mij een levenswijze wordt opgedrongen die mij niet ligt. Bovendien word ik gevraagd door mensen van wie ik niet weet waar ze op uit zijn. Het is voor mij onmogelijk leider te zijn van enige partij die door mensen is gecreëerd. Ook wordt het tijd dat ik mijn spullen pak, omdat het moment nadert dat ik hier weg zal gaan. Wat heeft het voor zin te verhullen wat jijzelf heel goed weet: dat er talloze rekruten zijn die in dit type gevecht beter zijn dan ik? Want hoeveel aanleg ik ook zou hebben, het ontbreekt me aan enthousiasme en training. Er is niets wat ik zo verafschuw als dat soort oefeningen en ik ben er ook volstrekt niet in getraind. Ik zal het er niet over hebben dat de hele controverse eerder een kwestie van formulering dan van inhoud is en naar mijn idee ook niet bijzonder bijdraagt aan de vroomheid, als iemand dieper in die grot doordringt dan hij hoort te doen. Je ziet hoeveel mensen dit onderwerp behandelden om te pronken met hun vernuft en dat ook vandaag de dag doen.

Maar goed, omdat je sympathie voor mij voelt, kun je niet tegen het overmoedige gedrag van bepaalde lieden, die juichen van vreugde alsof ik niet weet wat ik Luther moet antwoorden. Ik heb wel ergere dingen meegemaakt; zoiets onbeduidends leg ik moeiteloos naast me neer. Als het relevant is dat ik antwoord gaf, in de *Diatribe* en de *Hyperaspistes*[4.] wordt alles al weerlegd wat door hem aangevoerd kan worden. Hij heeft maar twee bastions: dat men door de wet niets bereikt behalve kennis of liever erkenning van de zonde, en dat het mensdom als geheel zo door de zonde van Adam aangetast is, dat zelfs de Heilige Geest daarin niets behalve kwaad weet te bewerken. Als

4. Het eerste deel van de *Hyperaspistes* (Schilddrager) was in 1526 verschenen. In het voorwoord hierbij (brief 1667) beloofde Erasmus het werk later te zullen voltooien. Het tweede deel volgde in 1527 met brief 1853 als voorwoord. Met dit werk reageerde Erasmus op Luthers *De servo arbitrio* (zie boven, noot 2).

Luther daaruit verdreven wordt, zal hij zwichten. Maar met welke wapens zal men hem verdrijven, als hij niets accepteert behalve de Heilige Schrift, die hij volgens zijn eigen richtsnoer interpreteert? Stel nu even dat ik in een gevecht van man tegen man tegen hem ben opgewassen: wat zou ik in mijn eentje kunnen uitrichten tegen zovelen? De enige hier die me steunt is Baer, maar hij is de worstelschool van de Sorbonne al een hele tijd ontwend; bovendien heeft hij het druk en maakt hij zich overal zorgen over, zodat er van zijn kant weinig hulp te verwachten is - al biedt de prettige omgang met een voortreffelijke vriend veel troost. Ik zou er althans één zijn. Maar zoals het nu is ben ik nauwelijks een half mens.

Bedenk hoe weinig tijd ik overhoud als gevolg van mijn gezondheidstoestand! Bijna de helft daarvan wordt weer meteen in beslag genomen door brieven die uit alle windstreken komen aanvliegen, om over pamfletten niet te spreken, waarvan sommige persoonlijk toegestuurd, andere overal verspreid worden. Ook zal men niet gauw kunnen inschatten wat een werk ik heb gehad aan de vierde uitgave van het Nieuwe Testament die nu verschijnt, aan het herzien van de *Adagia*,[5.] verder aan de vertalingen van gedeelten uit Chrysostomus en Athanasius;[6.] en met hoeveel tegenzin ik de dwaze aantijgingen van Béda heb weerlegd[7.] - en flink wat andere die de Parijse theologen in het geniep uitdenken. Dit alles was al verschenen, als Froben niet in tijdnood was gekomen. Ook heb ik aardig wat tijd gespendeerd aan het herzien van de *Parafrasen*[8.] en Seneca;[9.] bij deze laatste auteur heeft die dwaas van een Nesen mij zeer teleurgesteld, een schandvlek die ik moet uitwissen voordat ik sterf.

Stel nu dat het mij niet aan tijd of energie ontbrak. Als ik het onderwerp behandel zoals de monniken en theologen dat willen, die al te veel waarde toekennen aan menselijke verdiensten omdat dat geld oplevert, spreek ik mijn geweten tegen en werp ik bewust een schaduw over de glorie van

5. Er verschenen nieuwe uitgaven van de *Adagia* in februari 1526 en september 1528.
6. *Divi Ioannis Chrysostomi... et divi Athanasii... lucubrationes aliquot* (Bazel, 1527).
7. De weerleggingen werden gezamenlijk uitgegeven onder de titel *Supputationes errorum in censuris Natalis Bedae* (Bazel, maart 1527).
8. Erasmus' *Parafrasen* op alle boeken van het Nieuwe Testament behalve Openbaring verschenen tussen 1517 en 1524. Een lijst correcties, met brief 1807a als inleiding, verscheen in de *Supputationes* (zie voorgaande noot).
9. Een nieuwe editie van Seneca verscheen in 1529. Erasmus' kritiek op Nesen betreft diens bijdrage aan de uitgave van 1515.

Christus. Als ik mijn pen zo stuur dat ik enige waarde toeken aan de vrije wil, maar het meest aan de genade, stoot ik beide partijen voor het hoofd, zoals me bij de *Diatribe* is overkomen. Als ik Paulus en Augustinus aanhoud, wordt er maar een heel klein beetje overgelaten aan de vrije wil. Immers, in de twee boeken gericht tot Valentinus, die Augustinus schreef toen hij al op leeftijd was,[10.] houdt hij inderdaad vast aan de vrije wil. Maar hij geeft zo krachtige bewijzen voor de genade, dat ik niet zie wat er overblijft voor de vrije wil. Hij zegt dat werken die verricht werden vóór de genade dood[11.] zijn, hij schrijft het aan de genade toe dat we ons bekeren, dat we goed willen doen, dat we goed doen, dat we volharden. Hij zegt dat de genade dit alles in ons bewerkt. Waar blijven dan de verdiensten? Hier loopt Augustinus vast; hij neemt zijn toevlucht tot de redenering, dat God ons zijn eigen goede werken aanrekent als verdiensten en in ons zijn eigen gaven bekroont.[12.] Is dat niet een mooie verdediging van de vrije wil? Ik zou niet tegen de opvatting zijn dat wij door louter natuurlijke kracht zonder buitengewone genade, *de congruo* (naar gepastheid),[13.] zoals zij dat noemen, voor genade kunnen zorgen, als dit niet tegen Paulus[14.] in ging; trouwens, zelfs de scholastici aanvaarden deze opvatting niet.

Laten we nu de risico's afwegen. De vrees bestaat dat sommigen hun streven naar goede werken overboord werpen als de vrije wil wordt ontkend. We bespeuren een Scylla, maar afschrikwekkender is de Charybdis er recht tegenover, dat we aan onze eigen kracht toeschrijven wat geheel en al te danken is aan de goddelijke vrijgevigheid. Als het onderwerp zich beperkte tot aardse aangelegenheden, zou ik met recht iets voor de aardigheid kunnen schrijven. Maar als het gaat om zaken die de vroomheid betreffen, is het niet verstandig een demonstratie van je retorische vaardigheden te geven. Maar ik moet mijn belofte over de *Hyperaspistes* inlossen. Die was allang ingelost, als de Parijse furiën mij niet tijdens dat karwei hadden verrast met een aanval. Want ik had al een flink stuk van het tweede gedeelte in één keer afgemaakt; als er geen andere dingen waren geweest, was het hele werk al verschenen. Maar ik besloot eerst die furiën het hoofd te bieden. Niet dat ik van plan ben voortdurend met hen strijd te leveren, of de hoop koester dat zoveel samengezworenen door mijn geschriften tot zwijgen gebracht kunnen

10. *De gratia et libero arbitrio* en *De correptione et gratia.*
11. Vgl. Hebreeën 6:1; 9:14.
12. Augustinus, *De gratia et libero arbitrio* 6, 15; *Epistulae* 194, 5, 19.
13. In de scholastiek wordt onderscheid gemaakt tussen *merita de condigno* en *merita de congruo*, verdiensten naar waarde en naar gepastheid.
14. 2 Korintiërs 3:5; Galaten 2:16; Efeziërs 2:8.

worden, maar ik vond het belangrijk dat de hele wereld zou weten wat voor kolen er uit dat nest kwamen, terwijl we van die kant een werkelijk opzienbarende schat verwachtten.[15.] Tunstall denkt dat ik genade in hun ogen zal vinden, als ik geen aandacht aan hen schenk en een gevecht met de aanhangers van Luther aanga. Maar hij heeft het helemaal mis. Ik ken hun geheimenissen, ik ken hun karakter. Hun razernij zal niet stoppen tenzij vorsten hen met hun gezag beteugelen of de nieuwe generatie hen als zestigers van de brug werpt, zoals dat heet.[16.] Gesteld ten slotte dat ik niet naar mijn geweten luister en overeenkomstig hun wensen de pen opneem, wat zal mij dat opleveren? Ze zullen zeggen dat ik tot inkeer kwam en genoegdoening gaf door mijn woorden terug te nemen. Ik heb er integendeel geen moeite mee altijd voor ketter door te gaan als ik er ooit een was. Hoewel ik de eerdere situatie, met alle voor- en nadelen, boven deze wanorde prefereer, was het beslist nodig dat de wereld wakker zou schrikken uit de zielloze ceremoniën waarbij ze indutte.

Ze klagen dat ik op verschillende dingen heb gewezen die de aanhangers van Luther zich toe-eigenen voor hun eigen zaak. Maar ze eigenen zich méér dingen toe uit de Heilige Schrift. Ik doe niets anders dan erop wijzen. Nergens droeg ik nieuwe ceremoniën aan of introduceerde ik nieuwe bepalingen. ‘Dit zweemt naar...’, ‘Dit zou aanleiding kunnen geven tot...’, ‘Dit lijkt te neigen naar...’: als je aan dit soort klachten gehoor wilt geven, komt er geen eind aan. Ik hoor mijn pen zo te sturen dat ik niet gedwongen ben om mijn woorden voor Christus' rechterstoel, waarvoor ik binnenkort moet verschijnen, terug te nemen. Waarom zou ik nu de wereld naar de mond praten, die mij zelfs niet met haar gunsten gelukkig kan maken? Als het een vrome zaak was, waarbij de overwinning naar Christus ging, zou ik daarvoor zelfs willen sterven. Maar nu zie ik dat er talloze harpijen klaar staan om Christus de overwinning afhandig te maken. Ik wens geen slaaf te zijn van hun begeerten. Ja, uit allerlei dingen leid ik af dat God de regisseur van dit turbulente toneelstuk is. Hij zond ons die zo verdiende kevers, vliegen en sprinkhanen.[17.] Hij zal ook voor de goede afloop zorgen, als wij onze manier van leven veranderen en onze toevlucht nemen tot de barmhartigheid van de Heer.

Maar om weer op mijn onderwerp terug te komen: in deze tijd van rampzalige onrust, die het bijna onmogelijk maakt om ook maar iemand tevreden te stellen, had ik me voorgenomen ieder vrij moment te besteden aan het her-

15. *Adagia* 830: ‘Thesaurus carbones erant’, d.i. de schat bestond uit kolen.
16. Deze zegswijze uit de oudheid zou betrekking hebben op zestigers die nog hun stem willen uitbrengen; zie *Adagia* 437.
17. In het Oude Testament genoemd als door God gezonden plagen.

zien van mijn pennenvruchten en het vertalen van Griekse commentaren. Verder wilde ik een werk over de theorie van het preken afmaken, waar al een hele tijd om gevraagd wordt.[18.] Maar intussen ben ik ontrouw aan de *Hyperaspistes.* Men ziet mij als iemand die zijn belofte niet nakomt uit angst of onkunde: angst omdat ik niet durf, onkunde omdat ik het niet kan. Het is op geen enkele manier te vermijden dat ze iets aan te merken hebben. Ook zullen ze misschien, als ik met een antwoord kom, hoe doeltreffend ook, ergere dingen gaan zeggen. Je probeert me gerust te stellen: 'Als ze je kwaad wilden doen, hadden ze dat al gedaan'. Welnu, ik kan je vertellen dat ze al begonnen zijn. Twee keer had die uitzinnige Otto[19.] zijn nonsens uitgegeven en hij was doorgegaan, als ik er niet voor gezorgd had dat hij uit vrees voor het stadsbestuur van Straatsburg stopte.[20.] Een boekverkoper uit Worms, een zekere Schöffer, stuurde een in het Duits geschreven pamflet met spotprenten.[21.]

Leo Jud, die eerst een anoniem pamflet had uitgegeven, liet weldra een tweede volgen, in het Duits geschreven, vol dreigementen;[22.] hij deed er een Latijnse brief bij in zijn eigen handschrift, nog giftiger dan het pamflet, in de veronderstelling dat ik direct met hem in het strijdperk zou treden. Ik schreef daarop aan een kennis van hem dat ik wegens andere bezigheden en mijn gezondheid geen tijd had voor het lezen van pamflet of brief.[23.] Daarin probeert hij mij doelwit te maken van de verontwaardiging over een dialoog waarin Julius in diskrediet zou worden gebracht.[24.] Ik zou niet aarzelen me-

18. *Ecclesiastes sive de ratione concionandi* (Bazel, 1535).
19. In zijn *Responsio* uit 1524 bekritiseerde Otto Brunfels Erasmus' *Spongia*, een aanval op Ulrich von Hutten, gepubliceerd na diens dood in 1523. De *Responsio* werd nog in hetzelfde jaar herdrukt. Vgl. brieven 1405 en 1406.
20. Zie brieven 1429 en 1477.
21. Het bedoelde pamflet is waarschijnlijk *Die Luterisch Strebkatz* (Worms, 1524).
22. In het pamflet *Maynung vom Nachtmal*, dat de vorm van een brief heeft die ondertekend is met Ludovicus Leopoldi, behandelde Jud de opvattingen over de eucharistie van Luther en Erasmus. Erasmus reageerde met brief 1708 en het pamflet *Detectio praestigiarum* (Bazel, 1526). Daarop antwoordde Jud met *Antwurt und Entschuldigung.* Beide pamfletten van Jud zijn gedrukt in Zürich in 1526. De Latijnse brief is niet bewaard gebleven.
23. Brief 1737 aan Conradus Pellicanus.
24. Erasmus verweet Jud dat hij zijn eerste pamflet anoniem had gepubliceerd, waarop Jud op de anoniem verschenen dialoog *Julius exclusus e coelis* wees, die wordt toegeschreven aan Erasmus.

zelf te vervloeken als ik ooit iets uitgaf zonder mijn naam erbij. Als iemand die in de boeken bekend durft te maken (maar dat durven ze niet), kan ik op hevige verontwaardiging van de paus[25.] rekenen. Zo gaat dat over het algemeen bij de mensen: hoe erger de beschuldiging, hoe groter de kans dat die serieus wordt genomen. Want mensen kunnen zich niet voorstellen dat iemand het lef heeft om dit soort zelfverzonnen praatjes naar een onschuldig persoon te slingeren. Denk nu aan de uitzinnige haat die sommigen tegen mij koesteren! Je kunt niets zo verschrikkelijks bedenken waaraan zij niet ogenblikkelijk geloof zullen hechten, zelfs als iemand met de beschuldiging van kindermoord of vergiftiging komt.

Er is nog iemand anders, verreweg de diepst gezonken schuinsmarcheerder van allemaal,[26.] op wiens aansporing Hutten zo vreselijk tegen mij tekeerging.[27.] Hij maakt zij neigen onzinnigheden niet openbaar, omdat hij bang is voor de hertog van Saksen,[28.] wiens protegé hij ooit was. Pellicanus was begonnen te raaskallen, maar hem werd de mond gesnoerd.[29.] De vreesachtige Capito doet alles ondergronds; uit diens huis kwam Otto tevoorschijn om zijn pamflet uit te geven.[30.] Geregeld bereiken mij pamfletten en brieven vol insinuaties en dreigementen, onder gefingeerde namen; daar haal ik mijn schouders over op, waarna ik ze in het vuur werp. Kort gezegd is de meerderheid van de Lutherse partij ervan overtuigd dat het alleen door mij komt dat niet heel Duitsland het evangelie omarmt. Maar een aantal is bang dat ik flink om me heen zal slaan als ik word uitgedaagd; anderen hopen dat ik een keer genoeg krijg van al die haat die bepaalde monniken en theologen tegen mij koesteren, en naar hun kamp zal overlopen.

Zo is de verhouding tussen mij en de aanhangers van Luther. De andere partij is met uiterste krachtsinspanning bezig om al mijn pennenvruchten uit de handen van de mensen weg te rukken. Dat was tot daar aan toe, maar het voorwendsel dat ze bedachten om hun optreden te verantwoorden, kan en mag ik niet over mijn kant laten gaan. Het zou de eerste stap zijn op weg naar volledige vernietiging van de literatuur. Over de tragedie in Spanje kun je lezen in de brief van Maldonado.[31.] Je moet je voorstellen dat zo'n zelfde of nog ergere tragedie zich in Polen afspeelde. De strijd verloopt via een sa-

25. Clemens VII.
26. Heinrich Eppendorf.
27. In zijn *Expostulatio* (Straatsburg, 1523).
28. Georg van Saksen.
29. Zie brieven 1637-40, 1792a (Allen nr. 1644).
30. In brief 1485 beschuldigt Erasmus Capito ervan Otto Brunfels tegen hem opgezet te hebben.
31. Brief 1742.

menzwering van de farizese volkjes. Hun senaatsbesluiten komen tot stand tijdens die synoden van hen, waar ze één keer per jaar samenstromen (wat hen niet verhindert intussen voortdurend langs alle streken van de wereld te snellen). Daar is besloten dat ze allemaal, ieder naar zijn beste vermogen, heimelijk of openlijk, mondeling of schriftelijk, de naam van Erasmus zo besmeuren dat iedereen de haren te berge rijzen. Ze hebben er alle vertrouwen in dat ze dit enorme karwei zullen klaren, omdat ze kunnen rekenen op talloze legers van tongen, op hun reputatie van heiligheid en ten slotte op de domheid van het volk. Want ze weten al uit ervaring hoe makkelijk het volk alle kanten op gedreven kan worden en hoe gewillig het toelaat dat het met trucjes om de tuin wordt geleid. Ze willen goed voorbereid zijn op hun taak. Daarom leren ze al wat het lot mij aan tegenspoed brengt, alle 'door God gezonden rampspoed',[32] al wat ik in mijn leven heb gedaan wat de laster kan voeden, alles wat vijanden in hun boeken over mij hebben beweerd, elk gerucht uit de mond van iedere willekeurige kakelaar, uit hun hoofd. Ze hebben er een hele verzameling van. Die kennen ze als hun nagels en vingers[33] en dreunen ze bij elke gelegenheid op. Met deze middelen menen ze dat de overwinning hun niet kan ontgaan. Ook geef ik hun wapens in handen als ik tegen Luther strijd. Hutten heeft zich bij hen bijzonder geliefd gemaakt; ze vergeven hem graag dat hij hen had aangevallen, want de dienst die hij hun bewees door tegen Erasmus tekeer te gaan,[34] maakte alles goed. Tegenover Luther zelf stellen ze zich veel milder op dan voorheen sinds hij zo brutaal tegen mij is uitgevaren.

Dat ene pamflet dat door vier dominicaanse grappenmakers[35] in elkaar was gezet met een opdracht aan Lee, werd door de prior van de reguliere kanunniken van het Rood-Klooster bij Brussel[36] zo geweldig gevonden, dat hij het in het refectorium liet voorlezen bij wijze van bijbellezing. Maar ik heb de Leuvense theologen laten zien dat er in dat kleine boekje, afgezien van de buitengewoon vulgaire scheldwoorden, meer dan zeventig eclatante leugens stonden.[37] Er zijn in Leuven verschillende duistere figuren die naar believen lelijke dingen over mij schrijven. Dat kunnen ze ongestraft doen,

32. Euripides, *Orestes* 2.
33. Juvenalis, *Satiren* 7, 232; vgl. *Adagia* 1391.
34. Zie boven, noot 27.
35. Vincentius Theoderici, Cornelis van Duiveland, Walter Ruys en Govaert Strijroy. Het pamflet verscheen in Antwerpen in 1525 onder het pseudoniem Godefridus Ruysius Taxander.
36. Steven van Heetvelde.
37. *Manifesta mendacia*, overgeleverd in handschrift (*Collected Works of Erasmus*, dl. 71 p. 113-131).

omdat de theologen een oogje dichtknijpen. Het brein achter al deze slinkse streken is mankepoot Latomus. Het was volgens zijn plan en advies dat Lee zijn broer[38.] naar Parijs stuurde, zodat Béda ervoor kon zorgen dat het boek[39.] werd afgerond. Want Lee was toen niet in staat ook maar één pagina op het gebied van theologie te produceren; ook is de stijl van verschillende passages honderd procent die van Béda. Hij[40.] kreeg voor elkaar dat Adriaan het pamflet van Reuchlin veroordeelde,[41.] hij zette Dorp tegen mij op.[42.] Want zowel Dorp als Atensis leidde hij als buffels bij de neus,[43.] nu eens met vleien, dan weer met dreigen. Toen hem bij keizerlijk edict[44.] een verbod was opgelegd, droeg hij zijn taak over aan Béda en consorten. Want dit onheil brengende jong kwam uit hetzelfde nest.[45.] Hij kwam als een hongerlijder in lompen naar ons toe, maar vergaarde grote rijkdom en hoopt op een paar mijters. De monniken schakelen een aantal van dit soort lieden in om te zorgen dat ze niet als enigen alle verontwaardiging over zich heen krijgen.

Louis de Berquin, zeer geliefd bij de koning,[46.] was opnieuw in de gevangenis geworpen, omdat hij een paar boekjes van mij in het Frans had vertaald. De bijeengebrachte punten - de ergste laster die er bestaat - bereikten mij in het geheim. Als hij die, in de vorm waarin zij ze vermeldden, wilde afzweren, mocht hij worden vrijgelaten en werden zijn pamfletten verbrand in plaats van hemzelf. Toen hij bij ieder punt een verstandig weerwoord had, begonnen ze mij verwijten naar mijn hoofd te slingeren, om de man toch nog zo van zijn belangstelling voor mij af te brengen. Als deze Louis niet zo verstandig was geweest om vooruit te denken, waren die dwaze verwijten in de verslagen terechtgekomen en had het Parlement[47.] ervan geweten; dat was waar die krankzinnige commissarissen[48.] op uit waren. Om een lang verhaal kort te maken: omdat het langs die weg niet lukte, hebben ze hem met

38. Wilfred Lee.
39. Edward Lee, *Annotationum libri duo* (Parijs, 1520).
40. D.i. Latomus.
41. Reuchlins *Augenspiegel* (1511) werd in 1513 veroordeeld door de theologische faculteit van Leuven. Adriaan van Utrecht (de latere paus Adrianus VI) koos partij tegen Reuchlin.
42. Zie brieven 304, 337 en 347.
43. *Adagia* 1019.
44. Zie brief 1643.
45. Het Collège de Montaigu te Parijs.
46. Koning Frans I van Frankrijk.
47. Het Parlement van Parijs, het hoogste rechtscollege in Frankrijk.
48. D.w.z. apostolische commissarissen, die de bevoegdheid hadden om een oordeel te vellen in godsdienstige zaken.

drie monniken als getuigen tot ketter verklaard. Ik zal binnenkort zorgen dat ze weten van welk gehalte de bijeengebrachte punten zijn, al zal ik niet laten blijken dat ik op de hoogte ben van de herkomst. Als eerst het Parlement en daarna de koning hun gezag niet hadden laten gelden, hadden ze de man op de brandstapel gegooid. Ik kwam ook bepaalde opvattingen van de faculteit tegen, waarvoor betaald was - mijn hemel, wat voor opvattingen! Ze begrijpen vaak niet wat ik bedoel. Ze gaan luidkeels tekeer tegen mensen die weinig waarde hechten aan menselijke instellingen. Maar er zijn geen mensen te vinden die met meer overtuiging zowel menselijke als goddelijke instellingen veronachtzamen dan zij, zodra het in hun voordeel is. Daarbij geldt dat al wat zij willen heilig is.[49.] Theologen met wat meer verstand mijden Parijs. Anderen, die wat argelozer zijn, durven niet te protesteren tegen mensen die - vanzelfsprekend! - de zaak van het geloof behartigen. Cousturier werd het zwijgen opgelegd door de generaal van het kartuizer volkje,[50.] maar als het om het geloof gaat is hij niemand gehoorzaamheid verschuldigd. Ze zijn op dit moment bezig ik weet niet wat voor aanval op mij voor te bereiden; het lijkt wel alsof ze nooit zullen stoppen. Is er iets wat de brutaliteit van zulke monsters kan tegenhouden?

Je krijgt Aleandro's pamflet nog.[51.] Het gaat zonder auteursnaam rond onder de pauselijke secretarissen. Alberto, prins van Carpi, richtte een heus boekwerk aan mij onder zijn eigen naam;[52.] op een heel vriendelijk manier en alles verzachtend met lovende woorden, maar intussen gooit hij de zaak van Luther op één hoop met de mijne en haalt hij fel naar mijn *Parafrasen*, de *Zotheid* en de literatuur uit. Ik heb de indruk dat hij mijn werk zelf niet gelezen heeft, maar alles op gesprekken met theologen baseert, met wie hij veel optrekt. Want hij wil als leek graag voor theoloog doorgaan en is buitengewoon met zichzelf ingenomen omdat hij een aristoteliaan zou zijn. In Rome heb je een dominicaan die de *Zotheid* aanviel,[53.] maar zo zot dat hij Zotheid zelve overtreft. Toch wagen ze het in Rome niet iets te drukken waarin Erasmus wordt aangevallen. Wat heb ik voor leven! De hoogste prelaten ter wereld zijn bang voor me en de meest verachtelijke mensen bespuwen me, werpen drek naar me en pissen tegen me aan. In Spanje heb je de theoloog

49. *Adagia* 3616.
50. Willem Bibaut, aan wie Erasmus in brief 1687 het verzoek richtte om Cousturier te beteugelen.
51. Dit pamflet, getiteld *Racha* (‘Nietsnut’, zie Matteüs 5:22), is alleen in handschrift overgeleverd.
52. Alberto Pio's *Responsio*, een reactie op brief 1634, dateert van mei 1526 en werd voor het eerst gedrukt in 1529.
53. Misschien Lancellotto de' Politi.

Alonso,[54.] een benedictijner monnik, die me al twee keer zijn zeven *Collationes* stuurde, waarin hij met me omgaat zoals de soldaten met Christus.[55.] Soms heet ik ‘een orakel van goddelijke wijsheid’ of ‘drie-, viermaal eerwaarde vader’ en is hijzelf ‘een zeer liefhebbende zoon’; ook neemt hij - belangrijker nog - met gevaar voor eigen leven de verdediging van Erasmus in Spanje op zich, dat wil zeggen: hij doet mij een koningsmantel om, geeft mij een scepter, knielt voor mij en begroet mij met ‘Gegroet, rabbi’. Maar plotseling neemt hij een ander karakter aan en hoont, slaat, bespot, trapt, bespuwt hij en geeft hij steken onder water; iets brutalers en vulgairders heb ik mijn hele leven niet gezien. Soms laat hij zich zo door een soort hartstochtelijkheid meeslepen, dat het lijkt alsof hij buiten zinnen is. Ook vindt hij zichzelf geweldig geestig. Hij houdt een vurig pleidooi voor de monniken, alsof ik iets tegen ware monniken heb. Aan het slot van zijn werk probeert hij mij met schitterende complimenten en beloften ertoe te verleiden om, zoals ik andere streken met mijn aanwezigheid luister verschafte, ook Spanje een keer die eer waardig te keuren. Kortom, het boek is van dien aard dat de auteur krankzinnig moet zijn, of een heel handige grappenmaker, of volslagen zot, of gek van verlangen naar roem. In het laatste pamflet deed hij er nog wat stekeligheden bovenop.

Daar mag ik troost zoeken terwijl ik worstel met mijn gezondheid en buiten adem ben van alle inspanning die de studie vergt! Ik weet dat alleen het lezen hiervan al vervelend voor jou is, maar je vindt het vast en zeker niet erg in ieder geval tot dit punt met je vriend mee te leven. Hoewel dit de situatie is waarin ik verkeer, zal ik je toch tegen mijn zin ter wille zijn, wat de gevolgen ook zullen zijn. Ik zal de *Hyperaspistes* afmaken en, als het niet verantwoord is het boek te publiceren, het met mijn eigen dienaar[56.] naar je toe sturen, en wel op korte termijn, als zich een reisgenoot aandient. Ik heb zo'n vermoeden dat *Het huwelijk*[57.] minder in de smaak viel bij de koningin, omdat het een discussie bevat over het losser maken van de huwelijksbanden. Ik had me voorgenomen dit er geheel buiten te laten. Maar mijn pen schreef het één terwijl mijn hoofd wat anders wilde. Er zijn mensen die gelo-

54. Alonso Ruiz de Virués, die een medestander van Erasmus bleek te zijn. Over de bedoeling van de niet in druk verschenen *Collationes* (Gedachtewisselingen) zie brief 1786. Zie ook nr. 1684, een fragment uit een brief aan Juan de Vergara, die waarschijnlijk beantwoord werd met nr. 1814. Het misverstand komt ook ter sprake in brieven 1838, 1839 en 1875.
55. Matteüs 27:27-30.
56. Misschien Nicolaas Kan.
57. *Institutio christiani matrimonii* (Bazel, 1526), opgedragen aan Catharina van Aragon.

ven dat de kerk tot wonderbaarlijke bloei zal komen als alles in de oude staat wordt hersteld. Ik ben bang dat het vrome wensen zijn.

Ik bid om al wat vreugde geeft voor jou en je hele gezin. Je brief van 18 december bereikte me tegen het begin van maart, niet met degene die het bundeltje brieven van Tunstall bracht, maar afzonderlijk. Hoe dat kwam weet ik niet, behalve dat niets via Pieter Gillis kan lopen of dat monster uit Gelre[58.] krijgt er lucht van en bemoeit zich ermee; dat gaat al tien jaar lang zo: hij kwelt me indirect door misbruik te maken van het inschikkelijk karakter van die allervriendelijkste man. Ik heb geen oplossing.

Bazel, 30 maart 1527

1805 *Aan Juan Maldonado*
Bazel, 30 maart 1527

Deze brief, die het antwoord is op nr. 1742, is bekend dankzij een kopie uit Erasmus' tijd. Het vermoeden bestaat dat de kopie in opdracht van Alfonso de Valdés werd gemaakt en bestemd was voor Juan de Vergara. Het manuscript bevat enkele correcties die mogelijk van Vergara afkomstig zijn, waaronder de verandering van X in Maldonado. De oorspronkelijke adressering, geciteerd in nr. 1839, vermeldt Valdés als mogelijke ontvanger naast Maldonado.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet Juan X

U schetste werkelijk een levendig beeld van de tragikomedie van de pseudomonniken, mijn dierbare X. Wat had ik meer kunnen zien als ik de gebeurtenissen van nabij had meegemaakt? Maar ik zal mijn antwoord op uw brief, die des te aangenamer was omdat hij lang was, kort houden, aangezien ik natuurlijk (zoals altijd) door de studie overladen ben met werk en ook nog (zoals vaak) te kampen heb met een slechte gezondheid. De lof die u heel vriendelijk, maar zonder maat te houden over me uitstort, ontmoedigt me eerder dan dat die me opbeurt. Ik merk dat ik een last opgelegd krijg waarvan het kleinste deel al te zwaar voor mij is. Ook bestaat het risico dat de mensen die zich, naar u schrijft, zo'n geweldig beeld van mij hebben gevormd, roepen dat ze bedrogen zijn zodra ze Erasmus nader bekeken zullen hebben en klagen dat ze geen schat, maar kolen aantroffen, zoals een Grieks spreekwoord luidt.[1.]

58. Franz Birckmann.
1. *Adagia* 830: ‘Thesaurus carbones erant’, d.i. de schat bestond uit kolen.

Inderdaad, ik hoor tot die groep mensen die zich vol ijver inzette voor de talen en verfijndere geleerdheid, al word ik tegenwoordig door velen overschaduwd, iets wat ik juist als een grote eer voor mijzelf beschouw. Dit was immers de triomf waar ik op uit was: dat deze soort studie op gelukkige wijze tot bloei zou komen en na een eenvoudig begin tot de huidige hoogte zou opklimmen. Het ging zo voorspoedig als ik wilde en zelfs nog sneller dan ik hoopte. Ik was een voorstander van de humaniora, maar met als enig doel dat ze vakken van groter gewicht zouden dienen, en daarvan vooral de theologie. Ik merkte namelijk dat verwaarlozing van de humaniora had geleid tot een betreurenswaardig verval van alle vakken, tot de teloorgang of vervorming van de beste auteurs, die bijna niet meer terug te draaien is, ook niet door de schrijvers zelf. Omdat ik me ervan bewust was hoeveel het uitmaakt of je levend water uit de bron put of troebel water uit poelen die meer dan tien keer van de ene naar de andere plaats zijn overgeheveld, spoorde ik de mensen aan om aandachtig de heilige boeken te lezen en vervolgens degenen die de kerk als haar voornaamste leraren en voorvechters beschouwt. Want mensen die volstrekt geen verfijnder taalonderwijs hebben genoten kunnen de pennenvruchten van die auteurs misschien wel lezen (hoewel ze zelfs dat niet kunnen), maar begrijpen kunnen ze hen in geen geval; dat laten ze zelf dagelijks meer en meer blijken. Ook dit streven zou ik redelijk geslaagd kunnen noemen, als bepaalde barbarenvrienden die onbekend met de muzen[2.] zijn niet over een zaak van niets enorme ophef hadden gemaakt; ze lieten geen gelegenheid voorbijgaan om hun stem te verheffen, bij openbare preken en colleges, tijdens besloten bijeenkomsten, bij de biecht, onder het eten, aan de hoven van vorsten, in de huizen van de rijken, op wagens en schepen en waar al niet meer. Je vindt hen namelijk overal.

Zodra de werken van de heilige Hieronymus waren verschenen, wisten ze sommigen, zelfs vorsten, ervan te overtuigen dat ík de eenvoudige stijl van Hieronymus had opgesierd met retorische opsmuk![3.] Zodra het Nieuwe Testament was uitgekomen, toen gedroegen ze zich pas echt als dwazen en riepen ze publiekelijk de onwetende massa op om Erasmus te stenigen, iemand die zo vermetel was om het Magnificat te corrigeren, om het gebed des Heren van fouten te ontdoen, om het evangelie van Johannes te veranderen![4.] En toch etaleerden ze met zulk dom geschreeuw eerder hun eigen onwetendheid, gecombineerd met eenzelfde dosis boosaardigheid, dan dat ze mijn reputatie beschadigden.

2. *Adagia* 1518.
3. Hieronymus was dankzij zijn opleiding vertrouwd met de klassieken. De bedoelde uitgave verscheen in 1516; zie brief 396.
4. Erasmus vertelt over dergelijke kritiek in brieven 948 en 1126.

Terwijl ik met redelijk gelijke kansen tegen deze monsters oorlog aan het voeren was, dook daar opeens Luther op, die de wereld een twistappel toewierp. Mijn eerste zorg was dat de zaak van de muzen niet met de kwestie Luther op één hoop werd gegooid, waar beide partijen op uit waren. Hoewel de zaak van de talen en de literatuur meer werd tegengewerkt door bepaalde voorvechters ervan dan vijanden, is het ondanks alle obstakels toch zover gekomen dat verschillende universiteiten met instemming van de theologen deze vormen van studie hebben omarmd. Die waren niet nieuw, zoals zij zich inbeelden, maar ze kregen na een lange onderbreking, volgens het recht op teruggave[5.] als het ware, hun oude privileges terug. Als ze zich storen aan de nieuwigheid, is het eerder nieuw wat zij hebben geïntroduceerd. Wij zorgen dat het oude terugkomt; met het nieuwe geven we het glans, we hullen het daarmee niet in duisternis. - Andere universiteiten tolereren ze. Ten slotte lezen degenen die de hele tijd het luidst protesteren toch al dan niet van harte de heilige boeken en oude commentaren. Ja, ze wijzigen zelfs hun manier van schrijven, al blijft het resultaat achter bij hun ijver; ze strooien zelfs met enig Grieks dat ze elders met bedelen verkregen. Op grond hiervan mag men voorspellen dat het ooit tot vriendschap tussen de theologie en de literatuur zal komen.

Mijn streven richtte zich er bovendien op dat de literatuur, die in Italië en vooral in Rome naar bijna niets anders dan louter heidendom smaakte, oprecht Christus zou gaan bezingen. Hij alleen is de vorst van wijsheid en geluk en op Hem alleen horen wij ons te beroemen,[6.] als we werkelijk christenen zijn. Luister eens, hoe christelijk is iemand die het soort taal waarin geregeld Jezus en Petrus worden genoemd, verwerpt als barbaars en krom; die daarentegen het soort taal waarin men ‘Jupiter, de grootste en machtigste’, ‘goden en godinnen’, ‘geesten van de gestorvenen’, ‘water en vuur ontzeggen’, ‘vreselijke verwensingen uitspreken’ en dergelijke aantreft, prachtig vindt omdat dit zuiver Romeins zou zijn? Is er een naam die voor ons zoeter mag zijn dan die van Jezus Christus? Klinkt Romulus beter dan Christus? Ligt de naam Camillus bij mensen die hun verstand gebruiken prettiger in het gehoor dan Petrus of Paulus? Is de bijnaam Africanus[7.] beter Latijn dan de aanduiding apostel? Bij retorische handleidingen hebben ze geen enkele moeite met *status* (geschilpunt), *finis* (definitie), *superlatio* (overdrijving), *gradatio* (climax) en talloze andere termen die van zichzelf in gewoon Latijn óf helemaal niets óf iets heel anders betekenen; maar ‘geloof’, ‘dank in de Heer’

5. Erasmus gebruikt de juridische term *postliminium*, het recht op herstel van de burgerrechten na ballingschap of krijgsgevangenschap.
6. 1 Korintiërs 1:31; 2 Korintiërs 10:17.
7. Bijnaam van Scipio Maior, die door adoptie overging op Scipio Minor.

en een aantal soortgelijke formuleringen uit de taal van de Schrift zijn voor hen onverteerbaar? Ook de Schrift heeft immers zijn specifiek idioom.

Ik hoor dat er in Italië zo ongeveer een nieuwe sekte is ontstaan, die van de ciceronianen.[8.] Volgens mij zou Cicero, als hij nu leefde en het over onze godsdienst had, niet zeggen: 'Moge de almachtige God dit tot stand brengen', maar: 'Moge Jupiter, de grootste en machtigste, dit tot stand brengen'; hij zou ook niet zeggen: 'Moge de genade van Jezus Christus met u zijn', maar: 'Moge de zoon van Jupiter, de grootste en machtigste, zijn zegen geven aan alles wat u doet'; hij zou niet zeggen: 'Petrus, laat de kerk van Rome bloeien', maar: 'Romulus, geef uw zegen aan de senaat en het volk van Rome'. Het belangrijkste wat een redenaar moet kunnen is zich op een passende manier uitdrukken. Wat is dan de verdienste van mensen die, als ze over de geheimenissen van onze godsdienst spreken, woorden gebruiken alsof ze in de tijd van Vergilius of Ovidius schrijven?

Inderdaad, hier was mijn streven op gericht; welk gewicht ik in de schaal heb gelegd, mogen anderen beoordelen. Ik heb altijd de rol van dogmatist willen vermijden, met uitzondering van enkele terloopse adviezen die naar mijn idee konden helpen om partijdigheid en misvattingen onder de mensen te bestrijden. De wereld, die bij de ceremoniën was ingedut, verkeerde in een diepere slaap dan iemand die alruin had gekregen. Bepaalde monniken, of liever pseudomonniken, beheersten het menselijk geweten, dat ze zorgvuldig verstrikt hielden met onontwarbare knopen. Er is weinig verschil tussen hen en nogal wat theologen, aangezien bijna de gehele scholastiek begonnen is bij de monniken; zo wordt volgens een citaat 'de liefhebberij deel van het karakter'.[9.] Maar hoewel ik voor geen andere soort mensen meer gedaan meen te hebben dan voor theologen en monniken, weet ik desalniettemin uit ervaring dat zij mijn gevaarlijkste vijanden zijn.

Het is geenszins nieuw waar de pseudomonniken nu mee bezig zijn. Ze discussieerden hier negen jaar geleden over tijdens hun synoden, toen ze behoorlijk boos waren over het *Enchiridion*, maar meer nog over de *Zotheid*.[10.] Ze gaan al een hele tijd ergens zwanger van, maar wat deze olifantsdracht[11.]

8. Erasmus verzette zich tegen slaafse navolging van het taalgebruik van Cicero, zoals op dat moment vooral in Italië in zwang was. Aan dit onderwerp wijdde hij de dialoog *Ciceronianus* (Bazel, 1528).
9. Ovidius, *Heroides* 15, 83.
10. Het *Enchiridion militis christiani* (Handboekje van de christensoldaat) verscheen samen met ander werk van Erasmus in 1503 en werd voor het eerst afzonderlijk gedrukt in 1518. De *Lof der zotheid* verscheen in 1511.
11. *Adagia* 811.

zal brengen weet ik niet. Er waren meer plaatsen waar men een dergelijk toneelstuk in gang zette. Ze kwamen in bijna alle landen op hetzelfde moment tevoorschijn, in Frankrijk, Engeland, Hongarije, Polen, uw eigen Spanje en Brabant. Ze zijn twee keer op gezag van de paus[12.] en één keer door een grimmig keizerlijk verbod[13.] tot de orde geroepen; dat heeft in elk geval bereikt dat ze wat milder tekeergaan. In Engeland zorgden de koning en de kardinaal[14.] en andere geleerde en invloedrijke vrienden ervoor dat ze niet alles mochten wat ze wilden. Ook in Hongarije ontbrak het niet aan verdedigers van Erasmus, onder wie de koning en de koningin;[15.] ik betreur de ramp die hun is overkomen ten zeerste. In Polen stond, als een *deus ex machina*, Jan Łaski klaar, een van de baronnen uit dat koninkrijk; hij was verschillende maanden mijn huisgenoot, en wel een zeer prettige huisgenoot. Hij werd teruggeroepen naar zijn land en meteen belast met het bestuur van het aartsbisdom Gniezno, als medewerker van zijn oom,[16.] een man die alle mogelijke soorten deugden en eervolle eigenschappen in grote overvloed bezit. Maar om terug te komen op Jan, ik had daarvoor nog nooit iemand meegemaakt die handiger, opgewekter, welwillender en vriendelijker was. Hij heeft een oudere broer, de woiwode Hieronim Łaski, een edel mens; ook een jongere broer, Stanisław Łaski, een veelbelovende jongeman. Nu ik begrijp dat er in Spanje tegen iedere verwachting in verdedigers zijn opgestaan, zo invloedrijk en welgezind als vrijwel nergens anders, ligt de conclusie voor de hand: dit alles wordt bestierd door de voorzienigheid van een of andere god.

Ook in Frankrijk ontbreekt het niet aan mensen die mij goedgezind zijn, maar zelfs de groten worden door het gezag van het Parlement[17.] en een samenzwering van een stel sofistische theologen afgeschrikt. Want ze roepen meteen: ‘Hij is een kettervriend!’ De leider van deze waanzin is de kartuizer Pierre Cousturier, van zichzelf al een heethoofd en nu ook nog gek van verlangen naar roem. Verder hebben we Béda, even krankzinnig als hij en nog

12. Voor ingrijpen van Clemens VII in de controverse tussen Erasmus en de Leuvense theologen zie brieven 1466-1467 en 1589-1589a.
13. Erasmus spreekt over een dergelijk verbod van Karel V in brief 1690.
14. Hendrik VIII en Thomas Wolsey.
15. Lodewijk II van Hongarije en Maria van Oostenrijk. Op 29 augustus 1526 versloegen de Ottomanen onder leiding van Süleyman I het Hongaarse leger (slag bij Mohács). Lodewijk II kwam om toen hij na de veldslag wilde vluchten. Na zijn dood werd het koningschap betwist door Johan Zápolya en Ferdinand I.
16. Jan (I) Łaski.
17. Zie brief 1804, noot 47.

veel dommer, geen monnik weliswaar, maar behorend tot een tussensoort als het ware, waarmee een zekere Standonck begonnen is. Ze dragen mantel en kap, zonder gebonden te zijn door geloften; ze eten vis en groente.[18.] Daar vind je de leerschool en broedplaats van alle monniken. Uit dat cohort rekruteren kartuizers, franciscanen, dominicanen, benedictijnen, bernardijnen[19.] hun soldaten. Als derde is er een zekere Clichtove, iemand die ooit mijn vriend was en niet geheel onbekend met de muzen; maar ze hebben hem meegelokt naar hun eigen groep, want anders zou het geen drievoudig snoer[20.] zijn. Cousturier heeft al twee boekwerken geschreven waarin hij mij aanvalt,[21.] Béda één,[22.] maar allemaal zo dom, dat ik hun nooit zoveel schande toegewenst zou hebben als zij zichzelf met hun boeken aandeden.

Ik was werkelijk bang dat ik er per ongeluk iets uitgeflapt had wat strijdig was met de officiële kerkelijke decreten. Maar de opluchting was groot toen de bijna tweehonderd door Béda bekritiseerde stellingen verschenen. Met uitzondering van drie of vier waar de fout niet van mij afkomstig was, maar van kopiisten of zetters, had hij het Latijn niet begrepen of had hij iets wat door Christus of een apostel tegen de farizeeën, schriftgeleerden en schijnapostelen was gezegd, ten onrechte toegepast op de monniken en theologen uit onze tijd. Hierbij veroordeelde hij geregeld een opvatting die in de Heilige Schrift is verwoord en door orthodoxe schrijvers is uitgelegd, stopte hij verschillende keren iets van zichzelf tussen mijn woorden zodat er ruimte voor kritiek ontstond, boog hij heel vaak vrome, terechte opmerkingen om tot laster, wat zeer brutaal was, en loog hij er niet zelden zonder blikken of blozen flink op los. Ik heb hier eens en voor al antwoord op gegeven,[23.] eerder met het oog op het risico dat de zwakken lopen dan wegens mijn eigen reputatie, hoewel je een hardvochtig mens moet zijn om niet voor je eigen reputatie te zorgen. Ik ben niet van plan hierna nog kostbare uren te

18. Dit doelt op het Collège de Montaigu, waar Erasmus in 1495-1496 had gewoond. Het stond in die tijd onder leiding van Jan Standonck, die in 1504 werd opgevolgd door Noël Béda.
19. Dit is een andere benaming van de cisterciënzers.
20. Prediker 4:12: ‘een drievoudig snoer wordt niet spoedig verbroken’.
21. *De tralatione Bibliae et novarum reprobatione interpretationum* (Parijs, 1525) en *Adversus insanam Erasmi apologiam antapologia* (Parijs, 1526). Erasmus reageerde met *Adversus Petri Sutoris... debacchationem apologia* (Bazel, 1525) en *Appendix respondens ad quaedam antapologiae Petri Sutoris* (1526).
22. *Annotationum in Jacobum Fabrum Stapulensem libri duo, et in Desiderium Erasmum Roterodamum liber unus* (Parijs, 1526).
23. Zie brief 1804, noot 7.

verspillen aan dit soort geruzie. Mensen met een gezond oordeel hebben in de gaten hoe onzinnig het is wat die lieden naar voren brengen. Mensen die door partijzucht of haat zijn aangetast, lezen over het algemeen mijn werk niet of, als ze het lezen, doen ze dat met een boosaardig oog, dat verkeerd oordeelt, als het al tot enig oordeel in staat is.

De Franse koning[24.] zou mij voldoende bescherming hebben geboden tegen hun onbeheerste gedrag; hij vroeg mij verschillende keren naar zijn land te komen en deed mij een schitterend aanbod, dat al helemaal geregeld was. Maar ik was vastbesloten niet naar Frankrijk te verhuizen zolang de koning en de keizer geen vrede met elkaar hadden gesloten, een besluit waarvan ik nog steeds geen spijt heb. Voordat de keizer naar Spanje overstak,[25.] had ik gemerkt dat men erop uit was mij het opperbevel te geven in de strijd tegen de toen snel groeiende partij van Luther. Ik geef toe dat ik mij aan die taak heb onttrokken. Ondanks de vele vleiende woorden die Glapion me schreef, durfde ik hem amper te vertrouwen: het heilig gewaad had zoveel invloed! De kwestie werd via hem behandeld, maar dat ging ondergronds. Geen enkele partij stond mij ooit aan. Ik voorzag evenwel dat ik een ambtgenoot zou worden van bepaalde lieden die mij slecht gezind waren, ja, die niemand kunnen liefhebben behalve zichzelf. Tenzij ik me in elk opzicht aan hun prikkelbare stemming en onverbiddelijke strengheid ondergeschikt had gemaakt, hadden ze mij de hoorns laten zien en ‘valse advocaat’ en ‘kettervriend’ geroepen. Alles wat riekt naar beulswerk is strijdig met mijn karakter. Als de daden van bepaalde lieden erom vragen, zijn er overal beulen te vinden, zodat ik helemaal niet nodig ben. Er zijn punten waarover zelfs de universiteiten het niet met elkaar eens zijn; of die niet het geloof in eigenlijke zin raken; of die amper voldoende verklaard zijn; of waarmee je beide kanten op kunt; of waarbij de strekking, als er goede uitleg gegeven wordt, niet afwijkend is en de discussie alleen over de formulering gaat. Nu gaan mensen om willekeurige punten de gevangenis in; daar wordt de zaak buiten de openbaarheid verder behandeld; als de zaak is opgegeven, zoals dat heet,[26.] wordt de man op de brandstapel geworpen. Ik zal hier maar niet vertellen met wat voor mensen die mijn werk onderzochten ikzelf kennis heb gemaakt: wat een gebrek aan oordeel, wat een onbeheerste emoties, wat een onverzoenlijke haat!

Ik onttrok me daarom aan die taak, maar wel heb ik altijd willen bereiken dat deze onenigheid, waaruit ook ontstaan, hoezeer ook toegenomen, een zinvolle afloop zou hebben. Maar vooralsnog lijkt het evident op de manier

24. Frans I.
25. In juni 1522.
26. *Adagia* 480.

van Mandrabulus te gaan, volgens de uitdrukking,[27] want de brand breidt zich enorm uit, vooral nu we zien dat er in plaats van één sekte vier zijn ontstaan: aanhangers van Luther, van Karlstadt, wederdopers, en een of ander soort profeten.[28] Het is zelfs zo dat er, als je aan menselijke remedies denkt, geen enkele hoop is dat er een eind aan het kwaad komt zonder hele stromen christenbloed. Toch geef ik de hoop nog niet op, als ik bedenk wat een wonderbaarlijke meester Hij is, die de menselijke dingen bestiert. Want er zijn allerlei dingen waaruit ik afleid dat Hij de regisseur van dit toneelstuk is. Aan de ene kant wordt de zaak door werkelijk verachtelijke, ja, zelfs eerloze lieden behandeld, en wel volgens methoden die hier naar mijn idee niet passen. Ook zijn ze het onderling niet eens. Toch boeken ze succes en is het verzet van al die monniken vergeefs. Daartegenover constateerde ik dat de zaak van de paus, de theologen en de monniken het meest werd tegengewerkt door mensen die naar hun eigen idee geweldig hun best doen om die zaak te steunen. Mijn bewering zou ik met verschillende voorbeelden kunnen staven, maar er moet een keer een eind aan de brief komen.

De wereld is opgeschrikt uit haar lethargie. Je wordt overal uitgefloten als je met sofistische constructies aankomt. De talen en de literatuur worden door de gehele jongere generatie omarmd, en niet alleen door hen. Theologen werden gedwongen terug te keren naar de bronnen van de Schrift en naar de vroege kerkleraren. De farizeeën werden ontmaskerd, de misvattingen van het volk werden belachelijk gemaakt. Maar, zult u zeggen, wat een onrust bracht dit onder de mensen teweeg! Heeft iemand evenwel ooit meegemaakt dat de toestand in de wereld zich ten goede keerde zonder grote beroering? Heeft iemand ooit meegemaakt dat een ernstige, langdurige ziekte overging zonder dat het lichaam eerst schokte van bittere en krachtige medicijnen? Inmiddels trouwen overal weggelopen monniken met aan God gewijde maagden, gedragen priesters zich in groten getale als leken, lacht het volk zijn bisschoppen in hun gezicht uit in plaats van hun te gehoorzamen en rebelleert het tegen de vorst. Nu men het vasten verwaarloost en maling heeft aan wat je wel en niet mag eten, gaan er heel wat zich te buiten aan de geneugten van tong en maag. Bij diezelfde mensen leiden de hogere wetenschappen meestal een kwijnend en dor bestaan en gedijt en floreert een allesbehalve evangelische gedragsnorm. Maar stel nu eens dat de Heer ons die zo verdiende kevers en sprinkhanen zond met de bedoeling dat we

27. D.w.z. dat de situatie verslechtert. De uitdrukking komt voor bij Lucianus, *De mercede conductis* 21. Toen Mandrabulus een schat had gevonden, wijdde hij de godin Juno eerst een gouden schaap, het jaar daarop een zilveren en het derde jaar een bronzen (zie *Adagia* 158).
28. Waarschijnlijk de ‘Zwickauer profeten’.

ons, gewaarschuwd door die plagen, tot Hem bekeren.[29] Ikzelf heb in elk geval het idee dat ons ongeveer overkomt waarmee Mozes dreigt in Deuteronomium, toen het volk zijn wet niet onderhield: ‘De Heer zal een volk van verre op u af laten komen met de snelheid van een arend die komt aanvliegen: een volk waarvan u de taal niet verstaat, een bruut volk, dat geen grijsaard ontziet en geen kind spaart, dat verslindt wat uw vee voortbrengt’, enzovoort.[30] Dit volk kwam in stromen uit het verre Saksen en verbreidde zich met ongekende snelheid over de wereld. Hun aanvoerders kenden Grieks, Hebreeuws en Chaldeeuws en kenden zo weinig schaamte, dat ze geen stap opzij deden voor bisschoppen, universiteiten, vorsten, magistraten, keizer of paus. Hoezeer ze mij als grijsaard ontzien, blijkt wel uit al die schotschriften die over mij zijn uitgestrooid, maar het meest uit Luthers *Onvrije wil*,[31] waarin hij zichzelf in scherpte overtrof, nadat hij in zijn overige werken alle anderen had overtroffen. De rest van die voorspelling kwam uit met de opstand van de boeren.[32] Want wat erop volgt: ‘u zult binnen uw poorten belegerd worden’,[33] hebben we beslist ervaren. Het was met deze stad gedaan, als het stadsbestuur, verstandig als het is, niet bijzonder waakzaam was geweest. Wij priesters durfden geen stap buiten de deur te zetten.

Hoewel dit duidelijke tekenen zijn dat God ontstemd is over onze wandaden, is er niemand die zijn leven betert, maar een ieder buigt de algemene rampspoed om tot eigen voordeel. Ik vrees dat sommige vorsten erop uit zijn priesters en monniken te kortwieken om zo hun eigen macht te vergroten. Verder heb je hier bij ons een paar bisschoppen die allesbehalve bisschoppen zijn. Zij zijn druk bezig om hun eigen alleenheerschappij zeker te stellen. Onder de theologen en monniken zijn er sommigen die hoge posten, anderen die rijkdom, weer anderen die eer of wraak najagen. Het volk laat zich leiden door hoop op vrijheid, zodat alles mag wat ze willen. Vandaar dat de overwinning waarschijnlijk niet naar Christus, maar naar de mensen zal gaan, hoe de dobbelsteen ook zal rollen. Ook zie ik niet wat we opschieten met een algemene synode, als daar slechts lieden aanwezig zijn van hetzelfde type als de acteurs die we in dit toneelstuk zien optreden. Met een harde aanpak is tot nu toe niets bereikt behalve dat het erger wordt,

29. Vgl. brief 1804, noot 17.
30. Deuteronomium 28:49-51.
31. Luthers *De servo arbitrio*, verschenen in 1525, was het antwoord op Erasmus' *De libero arbitrio* uit het jaar daarvoor.
32. De Duitse Boerenoorlog (1524-1525).
33. Deuteronomium 28:52.

> zoals een steeneik, gesnoeid met harde bijl, dubbel van blad,
> ... juist uit het ijzer kracht en leven haalt.
> Minder was de groeikracht van het geknotte lijf van de Hydra,
> waardoor Hercules de pijn van een nederlaag moest voelen.[34.]

Er zou heel wat bloed moeten vloeien als we van plan waren iedereen te doden die als gevolg van deze rampzalige epidemie is aangetast. Welke hoop is er nog, wie kan ons nog raad geven? We moeten allemaal, met zovelen als we zijn, of we nu belangrijk, volstrekt onbeduidend of iets ertussenin zijn, onze schuld bekennen en ons verootmoedigen onder de machtige hand van God,[34a.] we moeten met de beschuldigende vinger naar onze ongerechtigheid wijzen en om zijn barmhartigheid smeken. Hij zal, aangezien Hij naar gebeden wil luisteren, de onrust, deining en storm onder de mensen meteen veranderen in de zo gewenste vrede.

U spoort mij aan om iets te schrijven wat aantoont dat ik niets tegen goede monniken heb; op die manier zou ik immers de monniken kunnen verzoenen die niet van harte, maar gedwongen door de verdorvenheid van anderen lelijke dingen over mij roepen, omdat hun stilzwijgen anders als steunbetuiging opgevat zou kunnen worden. Maar hoe vaak gebeurt al in mijn boeken wat u mij aanraadt! Daar is geen schijnvertoning voor nodig. Ik voel oprechte genegenheid en achting voor monniken in wie het beeld van het ware monnikschap oplicht. Geen enkele manier van leven zou mij, ook nu, beter bevallen, als mijn gezondheid niet zo zwak was en voor ongemak zorgde, zodat het niet voor mij weggelegd is iemands huisgenoot te zijn zonder dat ik genoodzaakt word hem last te bezorgen. Wisseling van kleding, andere bereiding van het eten of het schenken van een andere soort wijn, wisseling van omgeving, net iets te lang zitten of een ruwer klimaat maakt mijn toestand kritiek en brengt mij onvermijdelijk in levensgevaar. Hoewel ik uitnodigingen van monarchen, bisschoppen en steden krijg, met daarbij niet te versmaden aanbiedingen, blijf ik daarom toch op mezelf wonen, om zo min mogelijk mensen tot last te zijn; aan gesprekken met vrienden besteed ik alleen op vaste dagen een of twee uurtjes in de middag. Mijn zwakke maag verdraagt het nauwelijks dat ik na het avondeten een gesprek voer; daarom laat ik een dienaar iets voorlezen.

Toch ben ik vooral bevriend met kloosters waar men zich het meest houdt aan de godsdienstige discipline. Ik zou dat met talloze brieven kunnen bewijzen, waar ik kisten vol van heb. Er is hier een kartuizer klooster waar je niemand vindt die de genegenheid die ik hun toedraag niet beantwoordt.

34. Horatius, *Oden* 4, 4, 57-62.
34a. 1 Petrus 5:6.

De franciscanen uit een ander klooster rekenen mij onder hun begunstigers. Hetzelfde was het geval in Leuven en waar ik allemaal nog meer gewoond heb. Het is misschien onbehoorlijk als ik het over mijn vrijgevigheid heb, ook als ik een groot bedrag zou kunnen schenken; maar toch laat ik zien dat het mij niet ontbreekt aan de wil om goed te doen met het weinige dat ik heb. Dat zullen de mensen die mij beter kennen niet tegenspreken. Ik weet heel goed wat de meeste monniken voor plannen beramen en hoe driest ze tegen mijn reputatie tekeergaan. Toch stond ik nooit vijandig tegenover welke orde dan ook en rekende ik nooit de goeden aan wat de slechten hadden uitgebroed. Luther kondigde in een pas verschenen proloog aan de verborgen schanddaden van priesters en monniken bekend te zullen maken.[35.] Onmiddellijk schreef ik een brief aan hertog Johan van Saksen, waarin ik hem aanraadde de driestheid van de man in te perken.[36.] Zo'n hekel heb ik aan monniken! Nergens laat ik me iets van die schandelijke dingen ontvallen die je - helaas! - al te veel over hen hoort vertellen. Wel gaf ik tegen mijn zin enkele vermaningen die in mijn ogen nodig waren om het welzijn van de jeugd, de belangen van het eenvoudige volk en de reputatie van de monniken zelf veilig te stellen. Er is immers geen betere manier om de publieke gunst terug te winnen dan de manier waarop ze die verwierven.

Toch moet er iets zijn wat zo velen onder hen tegen mij in het harnas jaagt. Dat is, als ik zo vrij mag zijn, in de eerste plaats hun logge verstand. Als een of andere rabbijn iets bij een glas wijn heeft beweerd, neemt iedereen het direct in zich op, alsof het een uit de hemel neergedaald orakel is, en wordt het meteen door koeriers die heen en weer snellen naar alle windstreken verspreid. Verder zijn degenen die bij hen de zaken regelen en ten koste van anderen hun eigen voordeel najagen, om geen andere reden boos op mij dan dat ze aan mijn boeken te danken hebben dat gegoede jongelui niet meer in groten getale hun fuik inrennen; dat er minder huismoeders zijn die hun hele vermogen aan hen toevertrouwen; dat er niet zo veel meer zijn die in een franciscaans habijt willen sterven. Tegen dit soort lieden hadden ze feller moeten uithalen dan ze tegen mij deden. Maar net zo goed als ik niemand met mijn advies in de richting van een dergelijk leven heb geduwd, zo zal er niemand naar voren komen die kan zeggen dat hij er bij enige gelegenheid toe is bewogen de gekozen leefwijze op te geven. Velen kunnen bevestigen dat ik soms ook mensen die twijfelden met aansporing en troost weer

35. Waarschijnlijk de voorrede bij Luthers *Das Bapstum mit seynen gliedern gemalet und beschriben* (Wittenberg, 1526).
36. Brief 1670, kort na het verschijnen van *Das Bapstum* geschreven, is de enige brief van Erasmus aan Johan van Saksen die bewaard is gebleven. Daarin is alleen sprake van Luthers *De servo arbitrio.*

moed heb gegeven. Intussen ontgaat het mij niet wat er aan bezieling, talent, karakter in die spelonken levend begraven wordt. Theologen mogen nergens over klagen, behalve dat ik in mijn werk de sofistische theologie een veeg uit de pan geef, met reden, zoals zijzelf ook toegeven, maar zonder maat te houden, vinden ze. Doorgaans was er altijd een hechte vriendschap tussen mij en de meest gerespecteerde theologen en die zal er ook altijd zijn.

Als mijn behoefte aan wraak even groot was geweest als hun behoefte om te beledigen, hadden ze allang gemerkt wat voor een meester ze hadden uitgedaagd! Maar ik blijf bij mijn principe: ik zal met weldaden zegevieren over de boosaardigheid van de slechten. Als de huidige generatie niet weet te waarderen wat ik voor haar gedaan heb, zal het nageslacht een billijker oordeel vellen. Als ook het nageslacht er geen weet van heeft of het niet erkent, is het nog altijd zo dat de wedstrijdleider Christus, voor wie we rennen, voor wie we strijden, voor wie we zweten, niemand zijn beloning zal onthouden. Wat betreft het feit dat ze bezorgd zijn voor hun burchten en ervoor waken dat er niets van mijn pennenvruchten binnendringt: dat laatste probeerden ze een aantal jaren geleden ook in Brabant en Frankrijk te bereiken, maar dan stiekem. Met dat doel misbruiken ze ook de biecht onder de jeugd. Daar zouden ze om twee redenen voorzichtig mee moeten zijn. Allereerst: hoe kunnen ze denken dat de jongelui hun mond zullen houden over de dingen die hun daar worden toevertrouwd? Vervolgens: wat verwachten ze? Dat iedereen hen meteen voor goden zal houden als ze mij gehaat hebben gemaakt? Er spelen andere dingen, er zijn andere dingen waar ze aan moeten werken, willen ze de onvrede onder de mensen wegnemen. Ik kan wel raden wat het scheldwoord is waarmee ze me zwart maken, waarvoor u het eufemisme ‘dogmatist’ gebruikt.[37.] Ze vinden het natuurlijk niet genoeg dat ik zeer dwingende en zeer gegronde redenen heb om mijn leven op een bepaalde manier in te richten, en dat het overeenkomstig het advies van uiterst wijze en integere mannen is en met de goedkeuring van de paus en mijn ordinaris, met instemming van meerderen, ondergeschikten en gelijken die hier mogelijkerwijs belang bij hebben, en met de goedkeuring van God en mijn geweten; ik moet ook nog tegenover elk van die lieden rekenschap afleggen omtrent mijn keuzes.

De pausen legden Zúñiga al verschillende malen het zwijgen op.[38.] Adrianus VI getuigde in twee uiterst vriendelijke breven van zijn gezindheid jegens mij.[39.] Nooit deed ik een vergeefs beroep op de huidige paus, of het

37. Namelijk ‘ketter’. Zie brief 1742, p. 183-184.
38. Voor ingrijpen van Leo X en Clemens VII in de controverse tussen Erasmusen Zúñiga zie brieven 1213 en 1431-1433.
39. Brieven 1324 en 1338.

nu voor mijzelf was of uit naam van een ander. Twee keer zond hij mij een geschenk als eerbewijs.[40.] Ik stuur u een kopie van de laatste brief die de keizer aan mij richtte.[41.] Met mijn pennenvruchten maakte ik mij geliefd bij zoveel koningen, vorsten, bisschoppen, notabelen, geleerden, veelbelovende jonge mensen, maar die dikbuiken staan er niet bij stil hoezeer Camarina zich tegen henzelf zal keren als ze het in beweging brengen.[42.] Wat ik over de stichters van de eerste kloosters schreef, getuigde altijd van eerbied en - zo moge Christus mij genadig zijn - mijn gevoelens waren niet anders dan mijn woorden. Ik bedoel Benedictus, Dominicus en Franciscus, die ik altijd als vrome en God zeer dierbare mannen heb beschouwd, waarbij het niet uitmaakt hoeveel gelijkenis latere generaties met hen vertonen.

Ik ben me ervan bewust, zeer geachte heer, hoeveel ik verschuldigd ben aan heel Spanje en vooral aan de mensen bij u in Burgos, met name aan de aartsbisschop van Toledo[43.] en diens aartsdiaken,[44.] de aartsbisschop van Sevilla[45.] en andere belangrijke en geleerde mensen, die ik één voor één zou bedanken, niet alleen namens mijzelf, maar ook uit naam van de godsdienst en de studie, als mijn pennenvruchten zoveel bruikbaars te bieden hadden als u in uw vriendelijkheid daaraan toeschreef. Mij doet het in elk geval genoegen dat de oprechte vroomheid en de bestudering van de eervolste vakken in Spanje, ooit gevierd om zijn grote talenten,[46.] weer zo rijk beginnen te bloeien dat het succes nauwelijks ergens anders overtroffen wordt. Ik heb werkelijk met geen enkele Spanjaard ruzie. Tussen Sancho[47.] en mij is het tot een verzoening gekomen; er is een wapenstilstand met Zúñiga en er is goede hoop dat we binnenkort vrede sluiten. Ik heb net enkele preken van Johannes

40. In 1524 zond Clemens VII tweehonderd florijnen, vergezeld van beloften voor de toekomst; zie brieven 1443b, 1466-1467. Blijkbaar ontving Erasmus nog een tweede keer zo'n geschenk (zie ook brief 1864).
41. Brief 1731.
42. *Adagia* 64. Bij de stad Camarina op Sicilië lag een gelijknamig moeras, waarvan de damp een epidemie veroorzaakte. Daarom besloten de inwoners van Camarina het moeras droog te leggen, hoewel het orakel dit had afgeraden. De reden werd duidelijk toen de vijand via het drooggelegde gebied de stad binnentrok.
43. Alonso de Fonseca.
44. Francisco de Mendoza y Bobadilla.
45. Alonso Manrique de Lara.
46. De beide Seneca's, Lucanus, Martialis en Quintilianus waren afkomstig uit Spanje.
47. Sancho Carranza de Miranda.

Chrysostomus vertaald die nog niet eerder waren vertaald. Ik dacht aan een opdracht aan de zeer eerwaarde aartsbisschop van Toledo, maar ik besloot eerst aan vrienden te vragen wat zij hiervan vonden. Ik heb ze intussen opgedragen aan de koning van Portugal;[48.] vrienden[49.] drongen daarop aan en er waren ook enkele andere redenen. Ik beschik ook over andere commentaren van Chrysostomus die nog door niemand zijn vertaald. Ik zal doen wat u aanraadt, mits u zo goed wilt zijn mij te laten weten wat uw mening is. Het ga u goed.

Bazel, 30 maart 1527

U ziet het handschrift van iemand anders, maar omdat ik zoveel haast had, was ik bang dat mijn eigen gekrabbel een kwelling voor u zou zijn. Ik stuur een kopie van de brieven van de keizer, de kanselier en kardinaal Campeggi.[50.] Eveneens een paar plaatsen die ik in de *Parafrasen* had opgemerkt, die bijna allemaal door de slordigheid van de kopiisten en zetters zijn blijven staan.[51.]

1806 *Aan Jean (II) de Carondelet*
Bazel, 30 maart 1527

Erasmus van Rotterdam groet Jean de Carondelet, aartsbisschop van Palermo

Eerwaarde prelaat, ik bedankte u al voor uw goede gezindheid jegens mij; ik was u die dank beslist verschuldigd. Nu bepleit ik niet mijn eigen zaak,[1.] die ik als hopeloos beschouw, maar vraag ik uw aandacht voor de kwestie van de studie. Zoals brieven van verschillende mensen berichten, is er in Mechelen een zekere karmeliet, genaamd Paschasius, die publiekelijk vanaf de preekstoel tekeergaat tegen de talen en de literatuur en met name tegen het Drietalencollege in Leuven, gesticht door Jérôme de Busleyden, iemand die het verdient eeuwig voort te leven in de herinnering. Laten ze doen wat hun opdracht is, namelijk de strijd aanbinden met ketterijen! Maar oorlog voeren

48. Zie brief 1800 aan Johan III van Portugal.
49. In het bijzonder Erasmus Schets.
50. Zie brieven 1731 (van Karel V) en 1757 (van Mercurino Gattinara). De brief van Campeggi, ook vermeld in brief 1806, is niet bewaard gebleven.
51. Zie brief 1807a.
1. Waarschijnlijk de betaling van het jaargeld waar Erasmus recht op had; vgl. brieven 1434 en 1703 aan Carondelet.

tegen deze soort geleerdheid is wel het laatste wat zowel de keizer als de paus wil, want zonder haar zijn alle andere vakken sprakeloos, kreupel en blind. ‘Maar’, zo zeggen ze, ‘Philippus Melanchthon en flink wat andere deskundigen op het gebied van Grieks en Hebreeuws kozen voor de partij die veroordeeld werd’. Dat is niet de schuld van de studie, maar van de mensen. Veel groter is het aantal aanhangers van Luther dat geen Grieks kent en ook geen Latijn. Een veel groter aantal dat uitgerust is met die kennis vecht juist tegen Luther. In Leuven vind je in elk geval onder dat type mensen niemand die niet uiterst vijandig tegenover de Lutherse zaak staat.

Dit lijkt u misschien allemaal niet zo belangrijk. Maar als de monniken ongestraft alles mogen doen wat ze willen, bestaat het gevaar dat er een uitbarsting volgt met groter tumult dan iemand voor mogelijk zou houden. Over de hele wereld staat men open voor de literatuur en er is niemand meer die niet doorheeft wat het nut ervan is; ze heeft machtige beschermers. Laten die lieden toch tevreden zijn met hun overwinning en niet de beste soort studie bij een zaak betrekken die er niets mee te maken heeft. Als het onderwijs in de talen afgeschaft moet worden, omdat sommigen die daarin onderlegd waren voor een veroordeelde sekte kozen, moet je volgens dezelfde redenering het onderwijs in de theologie afschaffen, omdat veel theologen zich als voorvechters van die richting ontpopten en dagelijks ontpoppen; dan moet ook het monnikschap worden afgeschaft, omdat talloze monniken partij kiezen voor Luther. Het zou het makkelijkste en ook het beste zijn de agressie van die lieden meteen in te dammen. Als u daartoe bereid bent, zult u alle beoefenaars van de studie volledig voor u winnen.

Ik stuur u kopieën van de laatste brief die ik van de keizer ontving, eveneens van kanselier Mercurino en kardinaal Campeggi.[2.] ‘Hoezo?’ zult u zeggen. Dan zult u in uw wijsheid begrijpen dat mijn trouw en ijver waar het om de vroomheid gaat worden goedgekeurd door de hoogste representanten van beide machten; dan zult u zich ook niet in het minst van de wijs laten brengen door de uiterst schaamteloze kletspraatjes van bepaalde lieden. Ooit zal duidelijker blijken - daar vertrouw ik op - met welke oprechte bedoelingen ik handelde in deze chaotische situatie. Moge de Heer Uwe Excellentie bewaren. Bazel, 30 maart 1527

2. Zie brief 1805, noot 50.

1806a *Aan Nicolas Wary*
Bazel, 30 maart 1527

Deze brief volgt ook in de uitgave van Allen op nr. 1806. Het handschrift is beschadigd, waardoor Allen genoodzaakt was de tekst op sommige plaatsen te reconstrueren.

Een hartelijke groet. Ik hoor dat jullie bezig zijn om de hoogleraar Grieks te vervangen.[1] Ik hoop dat het goed uitpakt. Een zekere Spartaan[2] schreef me vanuit Rome, in het Grieks, voor de vuist weg, in aanwezigheid van mijn vriend Hovius; die zei dat de man ook Latijn kent. Hij zou met een bescheiden vergoeding tevreden zijn, maar het is altijd een risico als je een onbekende laat komen. Misschien brengt hij manieren mee die de hele zaak van de literatuur omver kunnen gooien. Als jullie niet iemand hebben die in allerlei opzichten Rutgerus overtreft, acht ik het verstandiger zijn jonge vrouw voor enige tijd te gedogen. Het is gemakkelijker een ander te vinden dan een die beter is. Rutgerus is bij de jongelui al bekend en geliefd. De middelen van het College zijn nog steeds bescheiden. Iets nieuws brengt vaak een onvoorzien nadeel met zich mee. Daarom, als jullie geen zwaarwegender bezwaren hebben dan zijn vrouw, vind ik dat er vooralsnog geen vervanging plaats moet vinden. Als er andere dingen zijn die om een dergelijk besluit vragen, bid ik dat jullie handelwijze goed is voor de studie en het College.

Wel moet Rescius worden aangespoord om het nadelige effect dat zijn Eva heeft, te compenseren met oplettendheid tijdens de colleges; ik twijfel er niet aan dat hij dat ook doet. Ja, bijna zou ik jullie allemaal de raad geven om met vlekkeloos gedrag en oplettendheid tijdens de colleges de waardering voor de studie in het algemeen te vergroten: er is geen betere manier om de Zoïlussen, die iets voortreffelijks liever benijden dan navolgen, tot wanhoop te drijven. Maar ik weet dat jullie dat steeds al zorgvuldig en succesvol hebben gedaan. Want jullie begrijpen dat jullie een belangrijke rol spelen voor de ogen van de hele wereld, dat is wat jullie feitelijk doen. Je kunt niet in slaap vallen bij zo'n toneelstuk, dat niet alleen deze generatie als publiek heeft, maar ook latere generaties. Zodra er onder de theologen, de rechtsgeleerden, de medici, de filosofen, de wiskundigen, de taalkundigen, een beter

1. De hoogleraar Grieks aan het Drietalencollege (Collegium Trilingue) in Leuven was Rutgerus Rescius. Hij was enige tijd geleden met Anna Moons getrouwd en had sindsdien een woning buiten het College.
2. Het is niet bekend wie de persoon is die hier aangeduid wordt als ‘Spartanus quidam’.

en zuiverder soort studie tot bloei komt, zodra de hoven van vorsten nog rijker gesierd zullen zijn met uitblinkers op het gebied van welsprekendheid en geleerdheid, zodra Chrysostomus, Athanasius, Basilius en die hele schare in hun eigen taal tot de Latijnse wereld beginnen te spreken, dan zullen jullie namen alom geprezen worden onder applaus van geleerden, omdat jullie aan het begin stonden en de grondleggers waren van zoiets geweldigs. Des te belangrijker is het dat alertheid tijdens de colleges en onberispelijk gedrag gepaard gaan met eensgezindheid: zij voorkomt dat het grootste wankelt, zij brengt het kleinste tot wasdom.[3.] Niets belet mensen die eensgezind zijn in verschillende talen te spreken. De toren van Babel werd door spraakverwarring vernietigd,[4.] de kerk is gebouwd door mensen die verschillende talen spraken, maar één van geest waren.

Wees ervan overtuigd dat je me om de zuiverheid van je gedrag zo dierbaar bent als bijna geen ander. Groet de Hebreeër met het donkere gezicht en het blanke hart, helemaal als de Grieken, als hij niet een baard zou dragen tot op de gordel.[5.] Als ieder van jullie zou trouwen, zou het College sneller groeien; ik wens het de grootst mogelijke vruchtbaarheid toe. Wil je de heer Gilles de Busleyden, onze gemeenschappelijke beschermheer, namens mij de hartelijke groeten doen? Bazel, 30 maart 1527

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

Aan de zeer geachte magister Nicolas van Marville, president van het College van Busleyden. Leuven

1807 *Aan Alfonso de Valdés*
Bazel, 31 maart 1527

Erasmus van Rotterdam groet Alfonso de Valdés

De brief die Zijne Majesteit in alle vriendelijkheid schreef, heb ik - zij het nogal laat - tegelijk met andere ontvangen; ook de even attente brief van Mercurino Gattinara;[1.] zijn wijze en welgemeende raad zal ik beslist opvolgen. Al zoveel keer, zeer geachte jongeman, gaf u blijk van uw wonderbaarlijke sympathie en belangstelling voor mij, dat die voor mij evident en boven alle twijfel verheven zijn. Als wat ik kon gelijke pas hield met wat ik wilde,

3. Sallustius, *Bellum Iugurthinum* 10, 6.
4. Genesis 11:1-9.
5. Misschien Jan van Campen.
1. Zie brief 1805, noot 50.

dan zou u merken dat degene voor wie u zoveel deed geenszins een ondankbaar mens is. Dit is alles wat ik u op dit moment kan schrijven. Ik verzoek u met klem ieder van de beschermheren namens mij te bedanken. Het ga u goed.

Bazel, 31 maart 1527

1807a *Aan de vrome lezer*
Bazel, maart 1527

Deze brief is te vinden aan het slot van Erasmus' *Supputationes errorum in censuris Natalis Bedae*, verschenen in Bazel bij Froben in maart 1527. De vertaling in *Collected Works of Erasmus* is de eerste weergave in een recentere publicatie. Op de brief volgen verbeteringen van een aantal plaatsen uit Erasmus' parafrasen op boeken van het Nieuwe Testament.

Erasmus van Rotterdam groet de vrome lezer

Wat vrienden eigenlijk voor mij hadden moeten doen, is in zeker opzicht door mijn vijanden gedaan: hun onwelwillende houding zorgde dat ik de *Parafrasen* ook zelf heel wat meer ben gaan waarderen. Nu ik immers zie dat er bij een zo kwaadwillige behoefte om kritiek te leveren geen andere fouten konden worden ontdekt, ben ik naar mijn idee redelijk succesvol bezig geweest toen ik hieraan werkte. Ik vind dat ik voldoende op de kritiek ben ingegaan, behalve als je te maken hebt met iemand die niet tevredengesteld wil worden, die naar het voorbeeld van de adder zijn oren dichtstopt voor de stem van de bezweerder, hoe bedreven die ook is.[1] Maar ik zal hier een lijst geven van wat er door de schuld van de zetters, de kopiisten of mijn eigen pen is misgegaan, zodat iemand desgewenst aan de hand daarvan zijn eigen exemplaar kan verbeteren zonder dat het al te veel moeite kost.

1. Psalm 58:5-6.

1808 *Van Theophrastus Paracelsus*
[Bazel, ca. maart 1527]

De volgorde van brieven 1808 en 1809 is niet zeker. Het is ook mogelijk dat 1808 het antwoord is op 1809.

Wat de schrandere muze en...[1] mij op het gebied van de geneeskunst hebben geschonken, laat zich bij mij duidelijk horen. Ik ben de onmiskenbare grondlegger van dergelijke diagnosen.[2] De leverstreek behoeft geen medicijnen en ook de twee andere symptomen behoeven geen laxatieven. Het geneesmiddel is eerder een geheim recept, samengesteld uit iets versterkends, iets specifieks voor deze kwaal en honingzoete zuiveringsmiddelen, dat wil zeggen middelen die verstevigen. Het extract is tegen kwalen van de lever.

In de tweede plaats, wat het vet van de nieren aangaat, er zijn vorstelijke medicijnen, waarvan de werking is bewezen. Ik weet dat uw fragiele lichaam niet de kolokwintappels van Mesue[3] kan verdragen, en geen enkele verstoring of het minste beetje van een kruid. Ik weet dat ik een betere arts ben en kundiger op mijn vakgebied; ik weet wat voor uw fragiele lichaam belangrijk is om lang, rustig en gezond te kunnen leven. U hebt geen klysma's nodig.

De derde ziekte is, om het duidelijker te zeggen, een of andere stof, ontbinding van zweren of slijm dat zich gevormd heeft, of iets toevalligs dat is blijven zitten, als er bezinksel van de urine is of sediment in een buis of slijm van spermaresten, of als er voedend, kleverig vocht is of pekachtig vet dat is gesmolten of iets dergelijks, aangezien het wegens de potentie van zout (dat het vermogen heeft om te doen stollen) zal stollen, zoals in vuursteen of liever in beril; op dezelfde manier ontstaat het hier. De vorming daarvan bij u heb ik niet waargenomen. Maar mijn hele diagnose dater een verbrokkelde steenader in de nieren zelf zit, is een diagnose die valt onder de noemer stolling.

Als, zeer geachte Erasmus, deze specifieke behandeling Uwe Excellentie aanstaat, zorg ik dat u arts en artsenij krijgt. Het ga u goed.

Theophrastus

Aan de uitnemende beschermheer van de theologen, de heer Erasmus van Rotterdam, de geleerdste van iedereen, zijn zeer goede vriend

1. Het Latijn heeft hier ‘Alstoos’, waarvan de betekenis niet bekend is. De vertaling van de eerste zin als geheel is onzeker, zoals ook de rest van de brief niet altijd duidelijk is.
2. Zelfbewuste uitspraken als deze zijn niet ongewoon bij Paracelsus.
3. Onder de naam Johannes Mesue werd in de 15e eeuw verschillende keren een werk getiteld *De consolatione medicinarum simplicium solutivarum* gedrukt. De kolokwintappel werd gebruikt voor de bereiding van purgeermiddelen.

1809 *Aan Theophrastus Paracelsus*
[Bazel, ca. maart 1527]

Zie de toelichting bij brief 1808.

Erasmus van Rotterdam groet de grote geneeskundige Theophrastus van Einsiedeln enz.

Het is niet ongepast een arts, door wiens tussenkomst God ons lichamelijke gezondheid schenkt, het eeuwige zielenheil toe te wensen. Ik vraag me af hoe u me zo van nabij kent, terwijl u me maar één keer hebt gezien. Ik erken dat uw raadselachtige uitspraken volkomen waar zijn, niet op grond van geneeskundige inzichten, waar ik nooit kennis van heb genomen, maar door wat ik vervelend genoeg voel. Ik voelde allang pijn in de leverstreek zonder dat ik enig idee had waar de narigheid vandaan kwam. Het vet in de nieren ontdekte ik enkele jaren geleden in de urine. Ik begrijp niet goed wat het derde is, toch klinkt het waarschijnlijk.

Zoals ik u zei, heb ik nu een paar dagen geen tijd om behandeld te worden en evenmin om ziek te zijn of dood te gaan, zozeer ben ik door de studie overladen met werk. Als er evenwel een mogelijkheid is om zonder verslapping van dit fragiele lichaam de narigheid te verzachten, hoor ik dat graag van u. Als u zo vriendelijk zou willen zijn om uitvoeriger uit te leggen wat u in een minimum aan woorden op een wel zeer Laconische manier[1] hebt aangegeven, en om andere medicijnen voor te schrijven die ik kan gebruiken wanneer er tijd zal zijn, dan kan ik geen beloning garanderen die opweegt tegen uw kundigheid en toewijding, maar ik garandeer u in elk geval een hart vol dankbaarheid.

U hebt Froben teruggehaald uit de onderwereld, dat wil zeggen de helft van mijn ziel; als u mij nu ook weet te redden, zult u in elk van ons allebei hebben gered. Dat het zo mag uitvallen dat u in Bazel blijft!

Hopelijk is deze voor de vuist weg geschreven brief leesbaar. Het ga u goed.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

1810 *Van Jan Antonin*
Krakau, 1 april 1527

Ik koester, zoals ik hoor te doen, het boekje van Galenus[1] samen met al de brieven die Uwe Excellentie aan mij schreef; voor mij overtreft deze rijkdom die

1. D.w.z. op een beknopte manier. Vgl. *Adagia* 1949, waar ‘laconisme’ wordt uitgelegd als de Spartaanse gewoonte om zich in weinig woorden uit te drukken.
1. Erasmus had een bundeltje met drie tractaten van Galenus in Latijnse vertaling aan Antonin opgedragen (*Galeni... Exhortatio ad bonas arteis, praesertim medicinam, de optimo docendo genere, et qualem oporteat esse medicum*, Bazel, 1526); zie brief 1698.

van Callicrates.[2.] Daarom zou ik nu zo graag over de verhevenheid van uw taal willen beschikken, Erasmus, het grootste sieraad van de mensheid, voor mij de allerdierbaarste! Want dan zou ik misschien onder woorden kunnen brengen hoe groot de weldaad is die Uwe Excellentie mij bewees; want u mag niet denken dat die opdracht niet welkom was na zoveel complimenteuze woorden ook elders, waarmee u mij uit de schaduw hebt gehaald en in het volle licht hebt geplaatst. Christus geve dat u zich nooit voor mijn fouten hoeft te schamen.[3.] Ik heb tot nu toe mijn uiterste best gedaan om zoveel mogelijk al die positieve dingen die u over mij zegt waar te maken. De pogingen die ik op uw instigatie deed hadden zoveel resultaat, dat ik er vertrouwen in mag hebben dat er werkelijk een deugdelijk fundament is gelegd voor een goed en eervol leven te midden van mensen die mij, met woorden en met genegenheid en weldaden, buitengewoon goed behandelen - waarvoor ik God en ook u dank. Het zag er voor mij niet slecht uit in Hongarije, voordat het land die metamorfose[4.] onderging waarvan onze vriend Ursinus en ook Piso u vast en zeker al een uitgebreide beschrijving hebben gegeven; daar hoef ik niet opnieuw over te beginnen.

Hoe de toestand van de Hongaren op dit moment is, zult u horen van Krzycki en Jan Łaski, uw goede genius, maar misschien mag ik u ook vertellen wat er in de brief van mijn Josephus[5.] staat, geschreven tijdens zijn verblijf aan het hof van koning Johan (die te zien is op de munt): dat zijn koning zoveel rijkdom en tevens bewonderenswaardige wijsheid bezit, dat hij zich niet druk hoeft te maken over de dreigementen van Ferdinand.[6.] Er is hoop dat de woiwode van Krakau[7.] de oplaaiende hartstochten van deze vorsten, die oorlog veroorzaken, tot bedaren kan brengen; laten we hopen dat het via hem toch nog tot overeenstemming tussen Ferdinand en de koning van Hongarije komt. Hij is hiervoor al eens naar Ferdinand in Praag gestuurd; hij laat geen steen op de andere om een akkoord te bereiken, met veel diplomatiek inzicht.

2. *Adagia* 1771.
3. Antonin gebruikt een formulering die aan Horatius is ontleend (*Epistulae* 1, 18, 77).
4. Als gevolg van de slag bij Mohács; zie brief 1805, noot 15.
5. Josephus Tectander, zwager van Antonin.
6. Johan Zápolya en Ferdinand I maakten beiden aanspraak op de troon van Hongarije.
7. Krzysztof Szydłowiecki.

Tenzij Ferdinand de juiste keuze maakt, zullen Moravië en Oostenrijk immers beslist in problemen komen; dan zullen die landen tegen de zomer een niet zo aangename hittegolf over zich heen krijgen: de Turken, voor wie dat hopelijk slecht afloopt! Ook wordt voor ons ‘de dood in talloze vormen zichtbaar’[8] door de Tartaren. Toch vervoeren wij stakkers al slapend zout.[9]

Ik las de brief van de koopman aan de kartuizer.[10] Wat heb ik gelachen om die grap van de leerlooier, dat Noël Béda zelf gevild moest worden: dan heb je de huid van een behoorlijk grote ezel en die zal genoeg zijn voor niet één, maar een heleboel boekwerken. Luisterden de christelijke vorsten maar naar zulke verstandige adviezen van die driewerf grote koopman! Dan zouden we zonder problemen allemaal tegelijk tot bezinning komen. Ik wil graag weten hoeveel u gemerkt hebt van Thurzo's dankbaarheid;[11] hij zal hier binnenkort terugkeren naar zijn oude stal, zoals u misschien weet. Henckel heeft zijn meesteres[12] verlaten; hij was gevraagd naar Bratislava te komen, maar dat heeft hij niet gedaan. Dat was omdat hij niet de woede van koning Johan wilde opwekken. Deze laatste was Henckel van jongs af aan zeer genegen; nu biedt hij hem ook een bisdom aan, waarvoor de man, die in het geheel niet eerzuchtig is, geen belangstelling lijkt te hebben. Maar zijn brief zal u daarover uitgebreider berichten. We hadden het stellige voornemen Uwe Excellentie deze maand een bezoek te brengen. Hij was uit Košice gekomen, we waren samen bezig ons vertrek voor te bereiden, maar op de tweede dag na zijn aankomst hier werd hij plotseling per brief teruggeroepen door de stad Košice: de koning vond zijn vertrek op dat moment niet goed, omdat de situatie in het land vooralsnog niet onder controle was, en nog een heleboel holle woorden.

De rest zal Uwe Excellentie horen van deze Severinus[13] die de brief brengt, een jongeman die geboren is voor de studie en een groot deel van de winter

8. Vergilius, *Aeneis* 2, 369.
9. *Adagia* 1681. Het vervoer van zout per schip vereiste grote oplettendheid, omdat water de vracht onbruikbaar kon maken.
10. Omdat de bedoelde brief niet bekend is, blijft de nu volgende passage onduidelijk. De kartuizer is waarschijnlijk Pierre Cousturier. In brief 1773 is sprake van ezelshuid waarin Béda's boek gebonden zou moeten worden.
11. Erasmus had in 1525 een boekje met twee traktaten van Plutarchus aan Alexius Thurzo opgedragen (zie brieven 1572 en 1602). Thurzo steunde Ferdinand I.
12. Henckel was kapelaan van Maria van Hongarije, de echtgenote van Lodewijk II en zuster van Ferdinand I.
13. Severinus Olpeius.

bij mij thuis heeft gewoond. Ik vond dat niet alles op papier gezet mocht worden. Er is één ding waar ik Uwe Excellentie bij Christus zeer nadrukkelijk om vraag: zou u de beste werken die van Galenus bewaard zijn gebleven en in elk geval de nuttigste (als u geen tijd hebt om uw aandacht op allemaal te richten) met uw goddelijk talent de zuivere Latijnse taal willen schenken? U zou kunnen zien dat er door intensief gebruik bijna gaten zitten in de bladen van dat boekje van mij dat u mij ten geschenke zond;[14.] niet van het exemplaar dat ik echt van u heb gekregen, want dat is, zoals ik meteen voorin vermeld, voor mij 'kostbaarder dan het kostbaarste goud' en neemt samen met de brief de belangrijkste plaats in van mijn schatkamer. Ik heb voor mezelf nog een exemplaar gekocht en dat is in elk geval aan dagelijkse slijtage onderhevig, zeer tot mijn profijt. Neem nu de Hippocrates die bij Cratander verscheen; mijn hemel, hoe duidelijk blijkt daaruit dat die Calvo een leeghoofd was, die een zo goed medicus zo slecht vertaalde![15.] Ja, alles is flets, behalve wat Brenta, Cop en Leoniceno deden. Het smaakt nergens naar, maar het zou wel smaak hebben als u het vertaalde.

Genoeg hierover. Ik word gevraagd als lijfarts van koning Johan; ik zou niet graag voor mijn zekerheid willen betalen met mijn vrijheid en ben druk aan het nadenken, niet zozeer over de vraag wat het voordeligst is, als wel wat het meeste tot heil kan strekken. Daarom wil ik vreselijk graag advies van Uwe Excellentie. Uwe Excellentie zal in staat zijn het verstandigste advies te geven; niemand behalve ik zal dat te weten komen en ik zal Uwe Excellentie naar vermogen mijn dankbaarheid laten blijken. Christus moge u bewaren en ervoor zorgen dat uw heilzame geschriften hun uitwerking op ons niet missen. Mijn vrouw[16.] beveelt zich ten zeerste bij Uwe Excellentie aan, ikzelf sta geheel ten dienste van u, mijn meester en mijn vader, die ik na God het meest eer en liefheb. Krakau, 1 april 1527

Voor altijd uw onderdanige dienaar,

Jan Antonin, arts

Ik beveel graag Martin Dobergast bij Uwe Excellentie aan, een man met een eerlijk karakter; hij is predikant te Krakau, een bewonderaar van uw werk en een luid verkondiger van uw roem, iemand over wiens geleerdheid en on-

14. Zie het begin van de brief.
15. In 1525 verscheen bij Francesco Giulio (later: Minuzio) Calvo in Rome de Latijnse vertaling van Hippocrates door Marco Fabio Calvo. In 1526 werd de vertaling herdrukt door Cratander met bijdragen van Brenta, Cop en Leoniceno. In zijn antwoord op deze brief (nr. 1825) haalt Erasmus de beide Calvo's door elkaar. - Antonin speelt hier met de naam Calvo (*calvus* betekent 'kaal, leeg').
16. Anna Zimmermann.

besproken levenswandel geen twijfel bestaat, met wie ik nog niet zo lang geleden in contact ben gekomen.

Er zijn een heleboel anderen die aandringen op een aanbeveling, maar ze moeten in mijn ogen wel verdacht zijn. Ze doen zich zelfs bij uitstek voor als luide trompetters van uw verdiensten, maar het zijn bedriegers, omdat ze amper drie woorden kunnen uitbrengen wanneer ze u moeten verdedigen.

Krzycki, de zeer eerwaarde bisschop van Płock, Uwe Excellentie zeer welgezind, vroeg me om het boekje *De ontwrichte kerk* bij mijn brief aan Uwe Excellentie in te sluiten.[17.]

1811 *Van Henricus Caduceator*
Frankfurt, 18 april 1527

Een groet. Het is niet zonder reden, meer dan wie ook geachte en geëerde heer, dat ik, eenvoudig persoontje, u, een zo groot man, met deze brief kom storen en met dit onnozele geschrijf van mij lastig val, terwijl u ongetwijfeld wel belangrijker dingen te doen hebt dan u met mij bezig te houden. Maar beminnelijk als u bent, allerbeminnelijkste Erasmus, zult u het deze heraut,[1.] duidelijk een nieuweling, niet kwalijk nemen. Ik schreef u namelijk nog nooit een brief en durfde dat ook niet, hoewel het zonder problemen had gekund, vooral destijds in Erfurt, toen ik nog bij Eobanus Hessus, mijn voortreffelijke leraar, in opleiding was. Zelfs nu zou ik dat niet doen, bang als ik ben de rust van een uitnemend man te verstoren, als de nood, dat krachtige wapen,[2.] mij niet in die mate daartoe noopte. U hoeft mij er niet van te verdenken dat ik in een opwelling schrijf, of met de bedoeling om bekendheid te krijgen of u tot vriend te maken. Geregelde, aandachtige lectuur van uw boeken zorgde immers voor voldoende ver trouwelijke omgang met u. Ik ben werkelijk niet zo onnadenkend dat ik grote geleerden met onnozele brieven ga storen; voor hen heb ik al van jongs af aan een heilig ontzag, hoewel ik zelf verre van geleerd en volkomen onbekend met de muzen[3.] ben. Maar ik wil u niet langer laten wachten of in spanning houden. Luister daarom alstublieft naar mijn jammerklachten; want ik zal alles in het kort uitleggen. Het volgende is het geval.

17. *De afflictione ecclesiae, commentarius in Psalmum XXI* (Krakau, 1527).
1. Caduceator (‘heraut’) vertaalt hier zijn naam in het Grieks.
2. *Adagia* 1240.
3. *Adagia* 1518.

Al van jongs af aan, vanaf het allereerste begin van mijn leven, word ik gekweld door een uiterst ongelukkige oogafwijking. Die houdt in dat ik een blad papier en ook boeken, kortom, alles wat kleiner is, dicht bij mijn ogen moet houden, omdat anders het gezichtsvermogen meteen afneemt en ik niets kan onderscheiden. Ja, meteen verzwakt en vermindert het zicht als mijn blik zich richt op voorwerpen die een heel klein stukje van mij verwijderd zijn, en hoe groter de afstand, hoe meer het zicht afneemt. Dit is werkelijk, zeer geleerde Erasmus, zo'n marteling voor mij, dat ik meer dan eens genoeg van dit leven had en, zoals Dido bij Vergilius, vaak bid om de dood en niet langer de gewelfde hemel wil zien.[4.] Wat voor plezier biedt het leven iemand die zijn gezichtsvermogen kwijt is of in elk geval haast blind is, aangezien dat zintuig zoveel voor de beklagenswaardige stervelingen betekent? Ik zie dat de natuur andere levende wezens als het ware een vol pond van dit zintuig heeft toebedeeld, maar Caduceator nauwelijk een klein onsje. Zou ik dan geen zuchten slaken, Erasmus, zou ik, geachte heer, geen tranen vergieten, tranen van bloed zelfs als dat kon? Zou ik de natuur niet terecht beschuldigen, die mij wat betreft andere gaven van zowel lichaam als geest redelijk compleet en gaaf afleverde, alleen als het gaat om dit unieke en prachtige zintuig mij gebrekkig en verminkt aan mijn lot overliet? U zou het werkelijk beklagenswaardig vinden, beklagenswaardig eerder dan vermeldenswaardig,[5.] hoe verdrietig en gepijnigd door een schuldgevoel ik dikwijls treurde over de beledigingen en brutaliteiten van een aantal boosaardige en brutale nietsnutten. Zij vonden het niet genoeg om mij met één scheldwoord mikpunt van hun spot te maken, nee, ze noemden me halfblind, scheel, blind, eenoog,[6.] Hypsea,[7.] oude slangenhuid,[8.] Tiresias,[9.] mol.[10.] Wat durven ze al niet aan gemene opmerkingen naar het hoofd van een ongelukkige te slingeren: hij eet dolik,[11.] een blinde die de blinde leidt,[12.] hij mag zich wel eens de slaap

4. Vergilius, *Aeneis* 4, 451.
5. Apuleius, *Metamorfosen* 8, 17.
6. Het Latijn heeft 'desioculus', een mogelijke lezing van een woord uit Martialis, *Epigrammen* 12, 59, 9.
7. Vgl. *Adagia* 258: 'blinder dan Hypsea', ontleend aan Horatius, *Sermones* 1, 2, 91.
8. Vgl. *Adagia* 256: 'blinder dan de afgeworpen huid van een slang'.
9. Vgl. *Adagia* 257: 'blinder dan Tiresias', de blinde ziener uit Thebe.
10. Vgl. *Adagia* 255: 'blinder dan een mol'.
11. *Adagia* 1029, waar Erasmus uitlegt dat dolik (een soort raaigras) schadelijk voor de ogen is, met een verwijzing naar Ovidius, *Fasti* 1, 691.
12. *Adagia* 740.

uit de ogen wrijven,[13.] hij heeft pompoenen in zijn ogen,[14.] hij heeft ogen als potten[15.] en nog drie dozijn in die trant! Dat soort spotternij kan ik af en toe wel hebben, maar soms kan ik mijn tranen amper bedwingen.

Zo komt het dat ik u, Erasmus, zeer geëerde heer, leermeester en eerbiedwaardige grijsaard, nadrukkelijk vraag, smeek en bezweer, bij uw rechterhand, bij uw leven en uw genius, zo vriendelijk te willen zijn om mij te schrijven of er soms geneeskundige behandelingen bekend zijn waarmee deze oogkwaal tegengegaan kan worden. Ik weet (iets wat ik jaren geleden hoorde van een dienaar van Wolfgang Fabricius Capito) hoe u iedereen die daar bij u beroepshalve de geneeskunst beoefent, met gemak mijlen ver vooruit bent.[16.] Het zou toch ondenkbaar zijn dat u de oorzaak en het geneesmiddel van deze kwaal nooit bent tegengekomen, u die volkomen vertrouwd bent met Hippocrates, Galenus, Averroës, Celsus en alle andere belangrijke schrijvers op het gebied van de geneeskunst, die u in hun eigen, oorspronkelijke taal leest. Kortom, ik vraag en smeek u, geachte heer Erasmus, bij Jezus Christus, onze Verlosser: zou u ervoor willen zorgen dat ik, door toedoen van u of andere geneeskundigen, mijn volledige gezichtsvermogen terugkrijg, en mij per brief verstandig en betrouwbaar advies willen geven? Niemand zal mij ooit in ruil voor zo'n grote weldaad de smet van ondankbaarheid kunnen aanwrijven. Zelfs na uw dood, als ik tenminste het geluk heb wat langer te leven, zal iedereen die het verhaal van uw weldaad hoort mij als een zeer dankbaar mens leren kennen. Verder is er geen enkele andere reden waarom ik zo graag goed wil zien, dan dat ik beter en gemakkelijker aandacht aan de gewijde letteren en de Heilige Schrift kan besteden. Want volgens mij heb ik een natuurlijke aanleg voor die studie; door uw *Enchiridion*, *Methodus*, *Paraclesis*, *Parafrasen*[17.] en andere werken over de vroomheid die u publiceerde, kreeg ik zin om mij volledig aan die studie te wijden.

Als u meer over mij wilt weten, kan ik u vertellen dat ik afkomstig ben uit Aschaffenburg, het bekende stadje in het bisdom Mainz. Ik bracht ongeveer acht jaar door in Erfurt om mezelf te ontwikkelen, daar behaalde ik ook de graad van baccalaureaat, zoals dat heet. Nu woon ik in Mainz bij iemand van

13. *Adagia* 1075.
14. *Adagia* 1076.
15. *Adagia* 1077.
16. Caduceator gebruikt *Adagia* 1282, waar sprake is van een bepaalde Perzische lengtemaat.
17. Voor het *Enchiridion* zie brief 1805, noot 10. De *Methodus* (later omgewerkt tot de *Ratio verae theologiae*) en de *Paraclesis* zijn inleidende teksten bij Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament. Zijn parafrasen betreffen alle boeken van het Nieuwe Testament behalve Openbaring.

adel, rentmeester[18.] van de stad Mainz. De naam van deze vooraanstaande persoon is Philipp von Schwalbach; zijn vijf kinderen van goede huize geef ik nu bijna een jaar les in de hogere vakken.

De afgelopen zes maanden was ik vastbesloten tegen halfvasten naar Bazel te reizen, om persoonlijk mijn zaak bij u te bepleiten, maar dat kon niet doorgaan omdat ik met hevige koortsrillingen ernstig ziek op bed lag.[19.] Ik schreef u dit op het drukste moment van de Frankfurtse beurs, waardoor ik niet rustig de tijd heb om de brief nog eens door te lezen. Maar luister, allerbeminnelijkste heer, ik heb u altijd als mijn dierbaarste en beste leermeester beschouwd; hoe zal ik u hierna, wanneer u hebt verwezenlijkt wat ik vroeg (en daar heb ik van uw kant goede hoop op), ooit anders kunnen zien dan als een eerbiedwaardige vader? Het ga u goed, voortreffelijk man en uitnemend leraar.

Frankfurt, op de dag dat de christelijke wereld het Laatste Avondmaal herdenkt,[20.] in het jaar 1527 na de geboorte van Christus

Vergeef me, geachte heer, mijn al te grote spraakzaamheid en mijn onafgewerkte stijl (want het was voor mij onmogelijk iets smaakvols te schrijven bij al het rumoer van de beurs), en ten slotte voor een brief die op de achterkant doorgaat.

Henricus Caduceator van Aschaffenburg,

huisleraar bij de onderrentmeester[21.] van Mainz

Aan de alom hooggeachte heer, de volleerde theoloog Erasmus van Rotterdam, zijn zeer gerespecteerde leermeester

1812 *Van Guillaume Budé*
Parijs, 22 april 1527

Budé groet Erasmus

Luister, om te beginnen zou ik willen dat jij en ook anderen niet zo'n hoge dunk hebben van die Griekse en Latijnse aantekeningen van mij.[1.] Allereerst

18. Het Latijn heeft ‘praeses’. In het onderschrift bij de brief wordt de functie ‘subvicedominus’ genoemd (zie hierna, noot 21).
19. De formulering is ontleend aan Gellius, *Noctes Atticae* 20, 1, 26.
20. Witte Donderdag.
21. Schwalbach was onderrentmeester (‘subvicedominus’) van het kapittel van Mainz.
1. Zie brief 1794, waarop deze brief het antwoord is. Budé's *Commentarii linguae Graecae* zouden in 1529 verschijnen.

betreft de eventuele waarde ervan bijna uitsluitend het Griekse taaleigen; daarom is het niet meer dan billijk dat ongeveer de helft wordt afgetrokken van de mening die zich heeft gevormd. Vervolgens wilde Toussain, een al te groot bewonderaar van mij, dat jij iets middelmatigs met te grote maten zou meten, waarbij hij overigens naar eer en geweten en misschien overeenkomstig een onbezonnen belofte van mij handelde. Jij mag zelf een schatting maken hoeveel je daarom van de hoofdsom moet aftrekken, met inachtneming van zijn mateloze bewondering en de vrijheid die men zich in brieven permitteert om met enige overdrijving andermans daad te beloven;[2.] ook hoeveel er gezien Toussains welwillendheid te snoeien valt als je kijkt naar het weinige wat ik in mijn middelmatigheid vermag, zoals je genoegzaam bekend is.

Ten slotte had ik gehoopt dat het werk dat op het getouw stond met applaus begroet zou worden. Dan zou mijn roem, die al begon te verbleken en te tanen, iedereen weer scherp voor de geest staan, vooral door de belangstelling van deze generatie, die zich in toenemende mate op de studie van het Grieks is gaan richten. Nu twijfel ik of dat werk waaraan ik was begonnen de jonge generatie tevreden kan stellen, die, zo hoor ik vertellen, met spanning afwacht en popelt van ongeduld. Het is zelfs zo dat ik al acht maanden geen zin heb het stof dat zich op mijn papieren verzameld heeft eraf te schudden, terwijl ik toch in het begin vol ijver en energie aan het werk was gegaan. Kon ik ze maar als een verloren zaak beschouwen zonder bang te zijn voor gezichtsverlies! Er is werkelijk niets wat ik liever ergens op straat of publiekelijk had achtergelaten dan dit bundeltje ergernis, door mij in een onbedacht moment bijeengebracht; dan had iemand anders die plezier in dit karwei had het kunnen oppakken. De liefde voor het werk bekoelde immers door een korte onderbreking; het elan, waardoor ik niet het gevoel had dat ik me inspande, verdween.

Zo komt het dat een groot deel van het werk blijft liggen in de vorm die het de eerste keer kreeg; of liever dat de berg materiaal, die mij in overvloed inviel tijdens het schrijven, alleen maar een slordige opeenhoping is, die ik nooit heb willen ordenen, om te voorkomen dat dat karwei er ook nog bij kwam, naast het schrijven. Ik denk dat het ook niet erg zinvol is, zoals de zaken nu staan. Ik schreef aan één stuk door, maar dat werd in het begin verstoord en onderbroken door mijn vertrek naar het hof. Na mijn terugkeer werd ik afgeleid door een of twee commentaartjes en vervolgens door niet onplezierige lectuur, waardoor ik er niet meer aan dacht. Toch zal ik een keer die taak op mij moeten nemen, als ik op een of andere manier de luiheid en traagheid van mij afgeschud heb. Maar het lukt mij niet zoals jij te zijn -

2. Budé gebruikt een juridische formulering.

als ik dat zou willen - en steeds weer opnieuw de moed en het enthousiasme op te brengen om de ene na de andere prestatie van deze soort te leveren. Ik kan me evenmin vrijmaken van de zorg voor mijn gezin. Ook moet ik dagelijks enige tijd besteden aan staatszaken. Zet mij daarom niet langer onder druk; je mag er wel naar uitkijken (want in dat opzicht kun je onmogelijk teleurgesteld worden), maar je moet er niet te veel over praten.

Je schrijft dat sommige mensen het idee hebben dat mijn oordeel over jou niet zo gunstig is. Dat is misschien niet geheel zonder reden, maar toch vergissen ze zich. Tegenover mensen met wie ik vertrouwelijk omga liet ik namelijk nogal wat keren blijken, dat het onmogelijk voor me is niet kwaad op je te zijn, omdat je graag iedere willekeurige gelegenheid te baat neemt om de spot te drijven met de aard van de Fransen, die sloom, dom, wuft en bot zouden zijn. Hoewel men beweert dat je dit op tal van plaatsen deed, mag het je wat mij betreft vergeven worden en als goede grappen en neiging tot scherts door de vingers gezien worden, als je er niet alles aan deed om de indruk te wekken dat je het bewust en weloverwogen en bijna opzettelijk deed.

Ongelofelijk, zo tevreden als jíj blijkbaar met jezelf was bij de Brief aan de Galaten. Wat een vreugde, wat een genoegen beleefde je aan de kritiek van de grote heilige op de Galaten![3.] Met als gevolg dat je werk verhoudingsgewijs nergens meer vrucht voortgebracht lijkt te hebben dan bij het verklaren van die plaats. Er is geen twijfel mogelijk: je gaf die plaats zo weer, dat je de opmerking van de apostel over de toenmalige Galaten en de uitleg ergens bij Hieronymus tot je genoegen kon ombuigen in de richting van de Kelten uit onze tijd. Volgens mij was dat natuurlijk om je overmatige spotlust bot te vieren. Maar veel mensen beweren, hoewel ik het er niet mee eens ben, dat je bewust en volgens plan openlijk het Keltische volk aanviel en er plezier in had de Fransen het slachtoffer te maken van je behoefte aan ruzie en onderhuidse vijandigheid, zodra je een voorwendsel hebt. Ook wilde je de schitterende lofrede van Hilarius op de Fransen voor de ondergang behoeden door haar in je werken te vereeuwigen, wat ongetwijfeld was ingegeven door redelijkheid en liefde voor de waarheid. Je zou dat volgens mij nooit doen als je

3. Zie Paulus' brief aan de Galaten 3:1: ‘Galaten, u hebt uw verstand verloren!’ In zijn annotatie bij deze plaats ontschrijft Erasmus de betekenis van het Griekse woord *anoêtos* als ‘onbeschaafd en niet erg verstandig’. Daarbij wijst hij op de verwantschap tussen de Galaten en de Galliërs en citeert hij Hilarius, die de Galliërs ‘indociles’ (traag van begrip, onontwikkeld) noemde. Het citaat van Hilarius ontleende Erasmus aan het commentaar van Hieronymus op de brief aan de Galaten (begin boek 2). Het inhoudsoverzicht dat voorafgaat aan Erasmus' parafrase van Galaten begint met dezelfde informatie.

de Fransen niet nog steeds te dom vond om je toespelingen door te hebben. Want het zou anders niet bij je opkomen ons spontaan te provoceren en uit de tent te lokken; zoveel tijd houd je niet over naast je rijke oogst aan geschriften over serieuze onderwerpen, zoveel rust gunnen de andere landen je niet. Wat mijzelf aangaat, als ik hierover klaag, doe ik dat eerder om mijn land dan om mij persoonlijk. Ik heb wel geleerd met zo'n socratische ironicus en satirische Momus als jij om te gaan, terwijl ik toch werkelijk al die tijd niet minder aardig voor je was, al dacht je daar enige tijd anders over.

Om terug te keren naar het eigenlijke onderwerp, tot nu toe gaf ik openlijk toe dat ik op jou doelde, en wel hierom, dat je niet gaat denken dat ik niets om mijn land geef. Maar als het gaat om onaangename of in ieder geval kwaadwillige opmerkingen die ik over jou gemaakt zou hebben, ontken ik absoluut dat die er zijn, tenzij mij, zoals wel gebeurt, iets onbedoeld ontvallen is wat dubbelzinnig zou kunnen zijn, althans in de ogen van mensen die menen dat er brandstof voor blinde ijverzucht in ons hart ligt, klaar om bij het eerste sprankje gerucht vlam te vatten. Ik had hier kunnen vertellen wat ik over jou en je werk zonder opsmuk van woorden placht te zeggen (waarbij het eerder om jouw verdienste en om de waarheid gaat dan om de vriendschap, zodat je niet denkt dat ik dat bij jou in rekening wil brengen). Dan zou ik bewijzen dat je ondankbaar bent, omdat je dat nog steeds niet wilt zien, of de boosaardigheid van het gerucht aantonen, omdat het jou maar één kant van de zaak liet zien.

En die twee Griekse brieven dan die ik je twee jaar geleden schreef,[4.] waarmee ik probeerde je hierheen te halen en los te rukken uit je omgeving? In welke richting wezen die volgens jou: in de richting van welwillendheid of niet? De taak om je te schrijven, die ik voor mezelf had opgeëist, dat mag je best weten, volbracht ik eerder uit eigen wil dan op bevel van de koning.[5.] Je weet, denk ik, zelf wel hoe onredelijk je houding in deze aangelegenheid was; je behandelde me daarna met zoveel achterdocht, dat ik via anderen te weten kwam wat je wilde en bedoelde, niet via je eigen brieven. Terwijl je je geheimen onbekommerd aan anderen toevertrouwde, besloot je met mij om te gaan alsof ik een rivaal was. Als ik hier die geveinsde bezwaren van je als bewijs had willen gebruiken, had ik je de bekentenis kunnen ontwringen dat je de vriendschap liet bekoelen, om het voorzichtig uit te drukken, terwijl ik je eerder heel wat bewijzen van welwillendheid had gegeven, welwillendheid die niet geveinsd was en niet uit berekening voortkwam. Is dit de manier waarop een rivaal handelt, jou voor een belangrijker of minstens gelijke positie vragen? Van welke kant heeft iemand minder te vrezen dan van de kant van een vriend

4. Brieven 1439 en 1446, die waarschijnlijk in 1524 zijn geschreven.
5. Frans I.

met een zuiver geweten? Als hijzelf tenminste vertrouwen durft te hebben in de eerlijkheid van andermans bedoelingen en die niet afmeet aan zijn eigen bedoelingen! Maar jij beschouwde mij natuurlijk als een twijfelachtige vriend of in elk geval als iemand die gewend is zich al te vaak gedachteloos te laten gaan, aan wie je naar jouw idee maar beter niet kon toevertrouwen wat je op dat moment bezighield.

Maar genoeg gemopperd, al bleef het binnen de grenzen en was het in alle openheid. Toch meende ik te moeten antwoorden op je onuitgesproken verwijt. Je moet je evenwel realiseren dat ik me zeer gematigd heb uitgedrukt. Want gesteld al dat ik vond dat ik naar geruchten moest luisteren, dan nog weet je ongetwijfeld dat geruchten meestal twee kanten op gaan en dat die hier niet minder praatziek zijn dan bij jou. De situatie is wat mij aangaat zoals in het begin, voor zover het mijn houding betreft. Zowel nu als andere keren zal ik mij tegenover jou dezelfde betonen, zoals dat hoort, op wat voor manier je ook iets nodig hebt wat binnen mijn bereik ligt; op voorwaarde dat jijzelf op jouw beurt je tegenover mij dezelfde betoont - dit wat betreft je opmerking over het uitwissen van verdenking, iets wat mij even na aan het hart zal liggen als jou op het moment dat je ertoe bereid bent.

Ik ben het zo volkomen met je eens over de schare ciceronianen, dat ik bereid ben om de aanklacht mede te ondertekenen, mocht dat nodig zijn. Deze groep mensen werd impopulair en een ergernis voor iedereen door de overdrijving van die leider,[6.] die mij bekend is, naar jouw zeggen. Hij kreeg in Italië en overal elders de bijnaam praalhans, naar ik hoor, vooral door dat recente lied vol inspiratie, dat hij enkel en alleen zichzelf toezong, alsof hij de zoon van Philocalia[7.] is, in dialoogvorm, bij monde van illustere personen. Hij heeft, alsof hij daartoe bevoegd is, de Franse en Duitse schrijvers geschrapt van de erelijst, door de lofrede die ze in ontvangst mochten nemen.[8.] Hij oefende zo hard om tot in detail op Cicero te lijken, dat hij zelfs de vader van de Latijnse welsprekendheid overtrof en ver achter zich liet, althans als het erom gaat jezelf te

6. Zie brief 1794. Erasmus doelde op Girolamo Aleandro. Budé evenwel denkt dat het gaat om Pietro Alcionio. De volgende passage betreft naar alle waarschijnlijkheid diens *Medices legatus de exsilio* (Venetië, 1522). Dit is een dialoog met als sprekende personages Giovanni de' Medici (later paus Leo X), Giulio de' Medici (later paus Clemens VII) en Lorenzo II de' Medici. Alcionio legt Giovanni en Giulio lovende woorden over zichzelf in de mond (blad a5r-a5v).
7. Philocalia ('liefde voor de schoonheid') komt als personificatie voor bij Augustinus in *Contra Academicos* 2, 3, 7, waar ze de zuster van Philosophia is (weerlegd in *Retractationes* 1, 1, 3).
8. *Medices legatus de exsilio* (zie boven, noot 6), blad b5r.

verkopen. Daarover had ik het onlangs ook in mijn *Annotationes*.[9.] Want Marcus Tullius zong tot vervelens toe zijn eigen lof en wekte om die reden vaak irritatie bij de senaat, de rechtbank en zijn beste vrienden, ook al berustte de lof die hij verkondigde op werkelijke verdiensten. Deze man verkondigde de zijne op een veel onbeschaamder manier en allerminst naar verdienste. Onbegrijpelijk dat hij dit ongestraft kon doen en vrienden van die vooraanstaande personen niets deden toen hij het zich ongegeneerd veroorloofde hun namen te gebruiken om zoiets absurds, zoiets pedants te produceren. Ik zou het verlies van mijn vroegere vriend Longueil meer betreurd hebben, als hij niet zelf besloten had niet meer een van ons, dat wil zeggen geen Fransman meer te zijn.[10.]

Het ga je goed. Parijs, de dag na onze Liberalia[11.] of feestdag van het ontstaan van onze onsterfelijkheid, de dag waarop we God eren door vrucht te dragen en de Heer herkennen in zijn vruchten, als we goede vruchten voortbrengen. Je brief van 23 maart[12.] kreeg ik op het feest van de dankoffers voor de redding,[13.] de dag waarop het een plechtige gewoonte is als het ware onze Heiland ten grave te dragen, als we dankbaar en vroom denken aan de redding die Hij voor ons verwierf door zijn gedenkwaardig zoenoffer. Ik kreeg je brief toen het al bijna midden in de nacht was, bij mijn terugkeer van het kasteel net buiten de stad, waar het hof op dat moment verbleef.[14.]

Nogmaals, het ga je goed. Denk vooral niet dat ik ook maar iets in deze brief schreef uit ontstemdheid. Ik mag sterven als er het minste beetje vijandigheid achter schuilgaat, maar ik ben nu eenmaal zo'n frank en vrije Kelt, die als geen ander zijn gedachten niet verbergt, als het niet hoeft.

9. Guillaume Budé, *Altera aeditio annotationum in Pandectas* (Parijs, 1526), blad 29r-29v.
10. De ciceroniaan Longueil, die een Franse vader had, vestigde zich in 1519 definitief in Italië.
11. Het Romeinse feest van Liber (Bacchus) werd gevierd op 17 maart. Met ‘onze Liberalia’ is Pasen bedoeld. Budé gebruikt in deze alinea opzettelijk klassieke termen ter omschrijving van de christelijke feestdagen, in de trant van de ciceronianen (vgl. brief 1805, p. 31-32). Eerste Paasdag viel in 1527 op 21 april.
12. Brief 1794.
13. Bedoeld is Goede Vrijdag.
14. Frans I verbleef op Château de Vincennes.

1813 *Van Alonso de Fonseca*
Valladolid, 24 april 1527

Alonso de Fonseca, aartsbisschop van Toledo, primaat van Spanje enz., groet de theoloog Desiderius Erasmus van Rotterdam

Het is precies zoals uw vrienden vertellen, zeer geleerde Erasmus. Ik steun uw reputatie van harte en daar heb ik tot nu toe inderdaad voor zover mogelijk blijk van gegeven; ik zal dat ook hierna blijven doen, ook als ik van u geen dankbetuiging had ontvangen, des te meer nu dat korte, door uzelf geschreven briefje[1.] voor mijn gevoel al de moeite die ik ter wille van u heb gedaan goeddeels compenseert. Hiervoor verdedigde ik misschien de publieke zaak van de literatuur zonder aandacht voor een persoon; nu ontkom ik er niet aan ook uw eigen zaak te steunen, daartoe aangespoord door uw brief. Zoals u schrijft was er hier al enige tijd geleden ophef ontstaan over uw boeken; maar dat was nog maar kinderspel vergeleken met de manier waarop deze rampzalige furie nu alles overhoop gooit. Het lijkt alsof ze een opdracht uit de hel heeft gekregen en het als haar taak ziet de gehele christelijke wereld op te hitsen met meningsverschillen. Toch duldde ze dat ons land op een of andere manier rustig bleef. Totdat ze uiteindelijk mensen vond die haar hielpen door u last te bezorgen en zo bij ons de rust te verstoren. Maar God zal met ons zijn; Hij zal hopelijk die boosaardige pogingen onderdrukken, zodat de kalmte die op de storm volgt nog serener zal zijn. Daar mogen we op vertrouwen, gezien de houding van de keizer en de eensgezindheid van weldenkende mensen als het gaat om uw verdediging.

Zorg dat u de moed en de zelfbeheersing toont die men mag verwachten van die verheven en beslist bovenmenselijke gaven. Uw nooit overwonnen, hoogstaande geest, geschraagd door geloof en vertrouwen in Christus, mag niet toestaan dat menselijke beledigingen enige vat op zijn zuiverheid en zachtmoedigheid krijgen. Het is inderdaad een schande dat u voortdurend gevaar loopt door deze soort studie, waarvan het resultaat juist lof voor uw talent en een beloning voor uw harde werken zou moeten zijn. Sinds mensenheugenis is het echter het lot van de hoogste deugdzaamheid dat ze gauw overal vijanden maakt en hier op aarde als balling en vreemdeling wordt behandeld, omdat de woning die haar past zo ver weg in de hemel is. Maar er is geen reden voor u terneergeslagen te zijn of de mensen in de verwachtingen die ze van u hebben teleur te stellen; u moet zich juist nog meer op uw vrome arbeid en pennenvruchten werpen. Het mag immers niet zo zijn dat u, na zo succesvol het vaandel van een vrome en christelijke soort studie gedragen te hebben, de zaak schijnbaar opgeeft uit geestelijke zwakte.

U kunt meer lezen over wat hier allemaal gebeurt in de brief van mijn secretaris Juan de Vergara.[2.] Beschouw alles wat hij uit mijn naam aan u schrijft als

1. Brief 1748.
2. Brief 1814.

door mij geschreven; want ik zal dat waarmaken en meer dan dat. Maar ik hoef u hier niet mijn genegenheid en steun voor de toekomst te beloven. Het betreft immers niet meer alleen de zaak zelf, maar ook mijn eigen standvastigheid, want u mag niet denken dat ik u onder welke omstandigheden ook in de steek laat. Het ga u goed.
Valladolid, 24 april 1527

1814 *Van Juan de Vergara*
Valladolid, 24 april 1527

Juan de Vergara groet zijn vriend Desiderius Erasmus van Rotterdam, theoloog, zeer hartelijk

Die Alonso uit Olmedo,[1.] die ik zelfs niet van gezicht of ook maar van naam kende toen mij jouw brief werd overhandigd, ben ik werkelijk zeer dankbaar; ik zou hem graag een dienst bewijzen, als ik de mogelijkheid had, omdat hij mij verrijkt heeft met zo'n lange en prachtige brief van mijn vriend Erasmus:[2.] zelfs niet met de vreselijkste martelingen zou ik gehoopt hebben een dergelijke brief los te krijgen van iemand die wel heel vriendelijk is, maar druk bezig met belangrijker zaken. Want behalve een heel kort briefje van enkele jaren geleden uit Bazel, heb ik sinds ons afscheid geen regel van je ontvangen.[3.] Maar al die tijd heb ik ook zelf niet aan jou geschreven, omdat ik door een of andere beslissing van het lot weggeroepen werd uit de rust van de studeerkamer om deel te nemen aan de jachtige drukte hier van het hofleven. Daar word ik al meer dan drie jaar net als Pentheus door de Bacchanten door zowel ambtelijke als persoonlijke kwesties uit elkaar getrokken, waardoor het volstrekt onmogelijk voor me is aan de studie en de beoefenaars ervan te denken. En als het een keer mogelijk is, schaam ik me zo voor deze algehele verandering en voel ik me zo ongelukkig, dat ik bewust het contact met jou en mensen zoals jij vermijd, zelfs per brief. Toch liet je mij, naar ik begreep, ondertussen in brieven aan vrienden hartelijk groeten - dat wil zeggen, Guillermo Vergara.[4.] Ik vat het namelijk vooral als een zegenwens op dat je

1. Alonso Ruiz de Virués. Zie brief 1804, p. 27-28 en noot 54.
2. Waarschijnlijk de brief waarvan nr. 1684 een fragment is.
3. Het bedoelde briefje is nr. 1312. Erasmus had in 1520 een ontmoeting met Vergara in Brugge. Aanleiding was de kritiek van Diego López Zúñiga op Erasmus' aantekeningen bij het Nieuwe Testament.
4. Zie brief 1431, waar Erasmus aan Guy Morillon schrijft: ‘Het verbaast me dat jij Guillermo Vergara niet noemt’.

van mij, Juan, een Guillermo maakt: naar ik hoor was die naam voor jou bij vriendschappen altijd een soort dobbelsteen die geluk brengt.[5] Maar al schreef ik niet aan jou, mijn beste Erasmus, ik schreef wel geregeld over jou en altijd praatte ik over jou; nooit aarzelde ik om in het bijzijn van voorname heren, geleerden, mensen van allerlei rangen en standen je lof te verkondigen, ja, als daar aanleiding toe was - en dat was vaker dan ik zou willen - op te treden als een niet volstrekt lafhartige verdediger van je eer en reputatie.

Maar om op je brief terug te komen, die deed me weliswaar bijzonder veel genoegen omdat hij van jou was, maar ik kan je niet vertellen hoe erg ik schrok toen dat pamflet ter sprake kwam, dat op mijn aanraden (zeg je) was geschreven door die man uit Olmedo. Dat terwijl ik tot op die dag geen bladzij in die trant had gelezen en ook van de auteur zelf nooit iets gezien of zelfs maar gehoord had en toch al niet iemand ben die anderen aanraadt jou op vermanende toon te schrijven! Want ik heb niet zo'n lage dunk van mijn eigen kunnen of zo'n verkeerd beeld van jouw toegevendheid, dat ik, als het al opportuun had geleken je ergens op te wijzen, zoiets niet op eigen kracht zou doen. Want ik wil niet van een afgesmeekte of - die indruk zou beslist gewekt kunnen worden - betaalde dienst gebruik maken. Daarom twijfelde ik op een goed moment of die brief wel voor mij bedoeld was, of dat er, zoals wel eens gebeurt, een fout was gemaakt bij de adressering op de buitenkant. Dat zou ik werkelijk gedacht hebben, als niet duidelijk uit het slot van de brief bleek dat hij aan mij gericht was. Ik brak er een tijd vergeefs mijn hoofd over, maar kon mij een dergelijke persoon niet herinneren. Daarom begon ik bij geleerde vrienden uit de keizerlijke hofkringen nauwgezet informatie in te winnen en zelfs iedereen die ik tegenkwam te vragen of ze soms een Alonso uit Olmedo kenden, een vrij geleerde monnik - want dat kon ik tenminste uit je brief opmaken. Geen van allen kende iemand die zo heette. Nogal geagiteerd dat ik zoveel tijd en moeite verspilde met het roepen om mijn Osiris,[6] besloot ik zelfs mensen die elders verbleven per brief te benaderen. Ondertussen kwam de ene verdenking na de andere bij me op, zoals dat gaat als iets je dwarszit, en werd ik vreselijk kwaad. ‘Wat is dat voor manier van doen tegenwoordig! Wat een lelijke streek! Ze zien dat ik me meer voor Erasmus inzet dan goed of dienstig voor hen is. Daarom hebben ze een manier bedacht om me tegen hem op te zetten. Met dat doel zoeken ze nu een manier om mij volkomen onterecht verdacht te maken, alsof ik stiekem een stel Momussen

5. In brief 534 somt Erasmus de Willems op met wie hij bevriend is. Zie ook brief 957 (p. 274).
6. Dit heeft betrekking op de riten rond de stier Apis als reïncarnatie van Osiris; vgl. Ovidius, *Metamorfosen* 9, 693; Juvenalis, *Satiren* 8, 29.

op hem afstuur, die kleingeestige kritiek op zijn werk uitoefenen, maar wel met gevlei en gedienstigheid, omdat dergelijke dienstbewijzen meestal op vreselijke tragedies uitlopen!'

In zulke onzekerheid verkeerde ik. Uiteindelijk werd mij in Granada, waar ik toen was, een brief uit Alcalá overhandigd van mijn broer Bernardino Tovar, die ik schriftelijk om raad had gevraagd. Daarin stond dat die Alonso een benedictijner monnik is die zich meestal in Burgos ophoudt (een stad die op vier dagreizen van Alcalá ligt en bij jullie in België bekend is door de handel), een deugdzaam mens, een meer dan gemiddeld theoloog, bovendien iemand die bij uitstek aan jouw kant staat: hij gaf in zijn eigen stad openbare lessen over je *Enchiridion* en liet zich herhaaldelijk tijdens preken die hij voor het volk hield lovend over je uit, waardoor hij onder vuur kwam te liggen en er enorme consternatie en beroering ontstond. Omdat deze Alonso (aldus de brief) brandde van verlangen om vriendschap met jou te sluiten, raadde mijn broer hem aan niet te aarzelen en jou een brief te schrijven, waarbij hij de studie en de huidige maatschappelijke onrust als gelegenheid kon aangrijpen; hij zou als geleerd man gemakkelijk bij jou in de gratie komen. Van kritiek op je werk herinnerde hij zich niets (schreef hij), maar het was hem nog steeds niet gelukt het pamflet zelf in te zien. Hij had kort daarvoor alleen de beschikking over voor- en nawoord gekregen en dat brokstuk stuurde hij mij toe. In die epiloog krijg jij namens mij de groeten van een onbekende persoon en daar staat ook die dubbelzinnige opmerking over het advies. Toen ik dat zag, besloot ik daarover per brief mijn beklag te doen bij de auteur zelf, met jouw brief aan mij als toevoegsel. Ten slotte werd mij een brief van hem overhandigd en nog een andere die aan jou was geschreven, waarin hij het gebeurde op bescheiden wijze van zijn onaangename kanten ontdeed. Het leek mij goed die brieven aan jou te sturen, samen met de mijne aan hem.[7]

Intussen kom ik er door allerlei gesprekken en brieven achter dat de man zo weg van je is dat men zich eraan ergert. Hij heeft zich enorm voor jou ingespannen in de strijd tegen een aantal Erasmuskwelgeesten, die de laatste tijd tegen je boeken tekeergingen. Verder heeft hij tijdens alle discussies over je goede naam en jouw leer oprecht blijk gegeven van uitzonderlijke loyaliteit en toewijding en dat doet hij ook nu nog. Dat was geweldig goed nieuws voor mij, om twee redenen: dat ik niet meer ten onrechte verdacht werd, en

7. De brief van Vergara aan Virués is opgenomen in de uitgave van P.S. Allen, deel 6, bijlage 18, nr. 2 (deze bijlage ook in *Collected Works of Erasmus*, deel 12). Hier wordt duidelijk waarom Erasmus dacht dat de brief op advies van Vergara was geschreven. Het antwoord van Virués is nr. 4 van dezelfde bijlage. Voor de brief van Erasmus aan Vergara zie boven, noot 2. De brief van Virués aan Erasmus is niet bewaard gebleven.

om jou. Ik begon me hopeloos zorgen over je te maken om de olmentakken van die kerel uit Olmedo en vreesde dat Erasmus de olmenverslinder uit Plautus zou worden![8] En wat me nog het meest dwarszat: ik werd uitgemaakt voor de magistraat achter die zo hardvochtige lictor, voor degene namelijk op wiens bevel hij de roedenbundel pakte om je te slaan. Je hebt van zijn kant evenwel geen narigheid te vrezen, integendeel, hijzelf is doodsbenauwd voor jouw tegenstanders. Als het pamflet (dat naar ik meen tot nu toe ongepubliceerd bleef) toevallig een enkele wat vrijpostige of vervelende opmerking bevat die je stoort, zou je dat eigenlijk toch door de vingers moeten zien omdat hij verder zoveel voor je heeft gedaan. Volgens mij wil hij namelijk niets liever dan dat jij en je werk onvoorwaardelijk worden geprezen en zag hij het daarom als zijn taak je vriendelijk advies te geven. Maar zijn pen geraakte in vuur toen het werk eenmaal op gang was en snelde haastig voort, waardoor hij er onvermijdelijk ergens iets uitgeflapt zal hebben wat niet zo aardig klonk. Jij, met je uitzonderlijke wijsheid en zelfbeheersing, moet dat evenwel voor lief nemen. Je zult doen wat bij jou past als je deze serieuze en geleerde man, die je zeer genegen is, een vriendelijke en beleefde brief schreef. Dit is de beste manier om te zorgen dat hij de moeite die hij tot nu toe deed om je werk te verbreiden geenszins slecht besteed vindt; bovendien zal hij dan met dagelijks toenemend enthousiasme moeite doen om het te verdedigen, wanneer dat nodig is.

Genoeg over dit onderwerp. Ik zal nu vertellen wat zich hier afspeelt.[9] De monniken hier hebben je, Erasmus, nu openlijk de oorlog verklaard zonder kans op verzoening. Ze hadden al een hele tijd een aantal verborgen tekenen van ontstemdheid gegeven. In hun schuilhoeken fluisterden ze dat Erasmus werd verdacht van Lutherse ketterij. Vervolgens bestookten ze je werk met hatelijke toespelingen tijdens preken die ze voor het volk hielden, sommige durfals gingen zelfs openlijk in de aanval. Wanneer ze niet genoeg vooruitgang boekten onder de mensen, waagden sommigen het zelfs een privaatrechtelijke zaak tot een publieke zaak te maken; ze eigenden zichzelf de censuur toe en haalden je boeken uit de drukkerijen en joegen ze het land uit met een nieuw soort schervengericht. Maar deels dankzij het gezag van de overheid, die de oproerkraaiers naar vermogen streng en krachtig beteugelde, deels dankzij de steun van weldenkende mensen die aan jouw kant staan,

8. Plautus, *Persa* 279, gezegd van een slaaf die geregeld slaag kreeg (met twijgen van een olm).
9. Vergara beschrijft in het volgende gedeelte van zijn brief wat er voorafging aan de conferentie van Valladolid, die op 27 juni 1527 begon en op 13 augustus werd afgebroken wegens een pestepidemie, nadat er slechts enkele punten waren behandeld.

kon het onbeheerste gedrag van deze lieden zo niet gecorrigeerd, dan toch in elk geval getemperd worden.

Maar zie nu toch, terwijl wij dachten dat de opgelaaide emoties bedaard waren, zorgde jouw *Enchiridion*, dat Spaans was gaan spreken en plotseling midden op het podium was gesprongen, hier voor spannende verwikkelingen.[10.] Meteen klonk het vanaf spreekgestoelten, op pleinen, in kerken en basilieken dat Erasmus een ketter, een godslasteraar, een goddeloze, een heiligschenner was. Overal werden namelijk dit soort schreeuwers neergezet. Om een lang verhaal kort te maken, toen de vertaling van je boek bekend werd, doken er plotseling meer vijanden voor jou op dan voor Cadmus na het zaaien van de tanden;[11.] maar enkel onder dat type mensen, want onder alle overige mensen was de oogst aan vrienden overvloediger dan een boek jou waar dan ook heeft opgeleverd. Bij de autoriteiten die belast waren met het onderzoek naar gevallen van goddeloosheid, kwamen dan ook dagelijks nieuwe berichten binnen over onrust die als gevolg hiervan was ontstaan. Omdat deze mensen ondanks voortdurende pogingen om de rust te laten weerkeren nauwelijks enige vooruitgang boekten - als de ene rel was onderdrukt ontstond er meteen weer een nieuwe die nog heviger was -, leek het hun ten slotte het beste eens en voor al een beslissing over de hele kwestie te nemen.

Ongeveer 1 maart hield de raad dan ook een grote vergadering om de kwestie te bespreken, onder voorzitterschap van de zeer illustere vader, don Alonso Manrique, aartsbisschop van Sevilla, een uiterst rechtschapen mens, die in hoog aanzien staat zowel door zijn afkomst als door de luister van zijn eigen deugdzaamheid. Op gezag van de raad waren monniken van de hoogste rang van talloze kloostergemeenschappen ontboden en naar verluidt kregen ze flink de wind van voren: dat het hun herhaaldelijk per edict verboden was ten overstaan van de menigte stemming te maken tegen Erasmus en te roepen dat zijn leer van ketterij zou getuigen; dat ze toch vasthielden aan de brutale toon die ze eenmaal hadden aangeslagen en ermee doorgingen een geleerd man, die uiterst indrukwekkende en eervolle woorden van lof mocht ontvangen van de pauselijke stoel, dagelijks op de kansel onderuit te halen en over-

10. De vertaler van Erasmus' *Enchiridion militis christiani* (Handboekje van een christensoldaat) was Alonso Fernández de Madrid. Wanneer de eerste druk verscheen is niet bekend, de tweede druk is waarschijnlijk van september 1526.
11. Dit verwijst naar het verhaal over de stichting van Thebe. Nadat Cadmus de draak die de bron bewaakte had verslagen, stopte hij de tanden van het monster als zaad in de grond, zoals Pallas Athene hem had opgedragen. Uit het zaaisel rezen bewapende mannen op.

al in ieders bijzijn van goddeloosheid te betichten; dit alles met zoveel fanatisme, dat niemand meer geloofde dat ze uit liefde voor de vroomheid handelden - ze leken eerder opgehitst door haat en jaloezie. Daarom kregen ze het dringende advies en - gezien de bevoegdheid van de raad - zelfs het bevel om zich daarna gedeisd te houden en zich van beledigingen en redeloze kwaadsprekerij te onthouden. Als er iets verkeerds of verderfelijks in het werk van Erasmus stond, was het niet aan hen daarover een oordeel te vellen; als zich zoiets leek voor te doen, hoefden ze dat alleen maar zorgvuldig te noteren en aan die vergadering door te geven; dan zouden zij doen wat het beste voor het land leek.

Naar men vertelt volgde er, overeenkomstig de ernst van de zaak, een uitvoerige reactie van de kant van de monniken, die aldus luidde. Al te lang hadden ze gedaan alsof de ernstige dwalingen en godslasterlijke uitspraken van Erasmus niet bestonden, uit angst dat deze eigenzinnige en bandeloze figuur, die in het geheim samenspande met Luther, alle schroom zou laten varen als hij door strenge censuur werd geprovoceerd. Dan zou hij openlijk het lutheranisme gaan verkondigen en vroeg of laat zijn zieke geest verraden, die hij tot dan toe met moeite had weten te verbergen. Op een gegeven moment zagen ze evenwel dat zijn onbezonnen, dwaze gedrag zo ver ging, dat het veel minder riskant leek hem naar het kamp van de vijand te duwen dan een geniepige, levensgevaarlijke tegenstander te vriend te houden. Toen besloten ze overeenkomstig hun voorliefde voor de orthodoxe kerk, haar publieke verdediging ter hand te nemen nu zij in gevaar verkeerde. Ze konden het niet aanzien dat de zieltjes van christenen met duivelse listigheid en overtuigingskracht op uiterst gewetenloze wijze werden meegelokt: ze voelden zich verplicht hen publiekelijk te wijzen op de strikken en valkuilen waarvoor ze moesten oppassen. Edicten, die waren afgedwongen met steun van de tegenpartij, moesten hen van die koers afhouden. Eerst gehoorzaamden ze, maar toen het kwaad vervolgens verergerde, woog het goddelijk gezag voor hen zwaarder dan dat van mensen. De leden van de raad kregen op hun beurt van hen het dringende advies en verzoek om, overeenkomstig hun opdracht, de leiding over het christendom te nemen en het bijtijds te hulp te komen vanwege de uiterst kritieke situatie waarin het beland is. Het kwaad verbreidde zich van dag tot dag, doordat telkens weer nieuwe werken van die ketter verschenen, werken die met zoetvloeiende maar holle woorden de onkundige massa om de tuin leidden en de harten van eenvoudige lieden, die niet in staat waren om het verborgen gif onder de honing te ontdekken, van het rechte pad afbrachten, in de richting van vervloekte ketterijen. Ze mochten niet vergeten - een punt dat telkens terugkwam - hoe gevaarlijk de situatie was waarin de kerk van Christus in andere delen van de christelijke wereld verkeerde, en niet

toelaten dat zo'n besmettelijke ziekte ook in dit land zou doordringen. Ze zouden bijtijds voorzorgsmaatregelen moeten treffen, voordat de ernst van de ziekte zwaardere medicijnen vereiste of misschien zorgde dat toegediende medicijnen werden uitgespuugd. Nu kon de verbreiding van deze besmettelijke ziekte met een minimum aan inspanning tegengehouden worden door de boeken van Erasmus officieel wegens goddeloosheid te veroordelen en uit Spanje te verbannen. Omdat ze wilden dat dit ordelijk verliep, moest deze theologische aangelegenheid worden overgelaten aan belangrijke, geleerde theologen (zoals er in hun eigen kloosters in groten getale rondliepen), die de boeken zorgvuldig tot in detail aan censuur zouden onderwerpen. Ondertussen moest de lectuur ervan evenwel officieel worden verboden, om te voorkomen dat het kwaad zich verder zou verspreiden; als ze allemaal overal vandaan waren verzameld, moesten ze tot het einde van het proces in bewaring worden gegeven; zo ging het ook in Parijs, beweerden ze.

Toen ze dit en nog meer van die strekking in misschien plechtiger en stijlvoller bewoordingen hadden uiteengezet en sommigen van hen, die geen goede sprekers waren, maar hun mond niet konden houden,[12.] op een wat brutaler en luidruchtiger toon een betoog begonnen te houden, legden de leden van de raad hun het zwijgen op en kwamen ze inzake deze kwestie tot het volgende besluit. Zij hadden tot op die dag onvoldoende zekerheid omtrent de goddeloosheid van Erasmus. Zeer veel rechtzinnige geleerden staan aan zijn kant; bovendien zijn er officiële documenten van paus Leo[13.] en paus Adrianus[14.] waarin zij zijn leer hebben aanbevolen met een eervol getuigenis. Het boek *Enchiridion*, dat zij voor goddeloos hadden uitgemaakt, was pas in het openbaar verschenen nadat het op hun gezag aan een onderzoek was onderworpen. Dit alles leek hun meer dan genoeg reden om verspreiding van zijn werk toe te staan totdat het tegendeel was bewezen. Als er toch iets in zijn boeken stond waar ze zich aan stoorden, moesten ze het in alle kalmte, zonder er ophef van te maken, noteren en aan die vergadering doorgeven; zij zouden de zaak onderzoeken en hun best doen om te voorkomen dat de kerk in Spanje enige schade leed. Voorlopig gelastten ze dat de monniken zich in deze kwestie zo terughoudend mogelijk zouden opstellen en dat iedereen datzelfde bevel aan zijn ondergeschikten zou geven. Ze mochten er niet zomaar iets uitflappen ten nadele van Erasmus en evenmin lezers van zijn boeken opzadelen met gewetensbezwaren. Een dergelijke discussie hoorde niet met hatelijkheden en kwaadsprekerij, maar met vrome bedoelingen ge-

12. Vergara gebruikt een fragment van de Griekse komedieschrijver Epicharmus, dat is overgeleverd bij Gellius (*Noctes Atticae* 1, 15, 15).
13. Zie brief 864.
14. Zie brieven 1324 en 1338.

voerd te worden. Wie anders handelde, handelde volgens hen in strijd met het landsbelang.

Toen de monniken de indruk wekten zich op eigen gezag te willen verzetten tegen dit raadsbesluit, werd de vergadering beëindigd. Onmiddellijk begonnen zij echter overal alle kloosters langs te gaan en te gelasten dat de allerslimsten zich zouden aangorden om de boeken van Erasmus uit te vlooien en zijn dwalingen te noteren: een uitspraak inzake de kwestie was ophanden. Ondertussen verspreidden ze onder het volk het gerucht dat binnen afzienbare tijd het gehele oeuvre van Erasmus in vlammen zou opgaan; ze hadden zelfs stiekem een paar van hun mensen bij boekhandels neergezet, die zogenaamd met iets anders bezig waren, maar in werkelijkheid mogelijke kopers van je boeken op andere gedachten moesten brengen door ze bang te maken met het proces wegens ketterij. Binnen de kloostermuren vertoonden de monniken een gretigheid, een ijver bij het lezen van je boeken, waar je versteld van stond. Ze hadden het werk verdeeld en ieder wierp zich op zijn eigen portie om er ketterijen uit te vissen alsof het een wedstrijd was; ze verzamelden evenwel geen parels uit drek, zoals de grote dichter bij Ennius deed,[15.] maar drek uit parels. Er werd hard gewerkt; tegenover mensen die naar hen toekwamen voor de biecht (het was namelijk de tijd van de veertigdaagse vasten) of voor iets anders, gebruikten ze zelfs openlijk het excuus dat ze bezig waren een zekere ketter te verslaan.

Op 28 maart zien we eindelijk dan toch onze monniken uit hun schuilhoeken tevoorschijn komen, beladen met ketterijen. Op die dag werd een grote vergadering bijeengeroepen onder voorzitterschap van de zeer illustere vader, de aartsbisschop van Sevilla,[16.] bijgestaan door twee raadsheren uit de nabije omgeving van de keizer, zeer invloedrijke, wijze mannen. Toen het hele gezelschap monniken was binnengelaten en plaats had genomen, wees de aartsbisschop hen er eerst op dat het om een belangrijke kwestie ging en dat verwacht werd dat ieders bedoeling bij de behandeling ervan zuiver was. Daarna moesten ze naar voren brengen wat ze genoteerd hadden. Daar begon een van de dominicanen van een papier op te lezen wat hij aan dwalingen verzameld had. Een franciscaan[17.] voegde er vervolgens de zijne aan toe. Na hem hield een benedictijn (de broer van Alonso van Olmedo)[18.] een waardig en welsprekend betoog waarin hij getuigde dat het geenszins in de bedoeling van zijn medebroeders lag verwijten te richten tot een groot geleer-

15. Volgens de traditie zou Vergilius dit geantwoord hebben toen hij Ennius aan het lezen was en gevraagd werd wat hij aan het doen was.
16. Grootinquisiteur Alonso Manrique de Lara.
17. Waarschijnlijk Francisco Castillo.
18. Jerónimo Ruiz de Virués.

de, die zeer veel gedaan heeft voor de christelijke vroomheid. Hij ging uitgebreid in op het nut en de zuiverheid van je leer, de verbetenheid waarmee je vijanden, verspreid over allerlei landen, proberen je verdacht te maken, ondanks de verweerschriften en pleidooien waarin je je tegenover hen rechtvaardigde, en je zeer terechte verontwaardiging over de domheid van het gros van zekere soorten monniken. Dit alles met veel gematigdheid en waardigheid. Zijn uiteenzetting werd door iedereen zeer goed ontvangen. Dat kon je opmaken uit de goedkeurende knikjes, de gezichten en de gebaren, zodat al vanaf dat moment langzaamaan duidelijk begon te worden dat de vergadering op jouw hand was. Daarna kwam er een augustijn;[19.] hij bracht zelfs in het geheel geen aanmerkingen naar voren en sprak over jou in de meest eervolle bewoordingen. Tot slot bracht iemand van de trinitariërs (een orde die volgens mij bij jullie niet zo bekend is, maar bij ons zeer talrijk) enige punten naar voren. De hele dag ging heen met de verslagen van de monniken. De leden van de raad hadden gemerkt dat er heel wat aantekeningen bij waren met dezelfde strekking die door meerdere personen werden opgelezen. Daarom gaven ze opdracht om de verschillende documenten te reduceren tot één verslag zonder herhalingen en dat aan hen voor te leggen. Zo werd die dag de vergadering beëindigd. Je tegenstanders waren toen al heel wat minder in een jubelstemming dan daarvoor.

Een paar dagen later stuurde de raad het opgestelde verslag naar enkele theologen in Alcalá en Salamanca, die het gingen bekijken. De meesten van hen zijn onbevooroordeeld (hoop ik), maar er zijn er ook enkelen bij die onder verdenking staan. Op Hemelvaartsdag, zo werd afgekondigd, zullen ze bijeenkomen[20.] om deze kwestie te behandelen en een oordeel te geven, niet als rechters, maar als onderzoekscommissie. Ze zullen na bestudering van het verslag de lasterlijke aantijgingen terzijde schuiven en alleen opmerkingen dulden bij passages die met reden tot discussie en tot onzekerheid omtrent jouw opvatting of de materie zelf kunnen leiden. Vervolgens worden de aantekeningen aan jou of aan de paus of aan beiden gestuurd en krijg jij de gelegenheid je werk te verdedigen. Dan zal er over de hele kwestie een uitspraak worden gedaan, zonder de partijdigheid en de lichtvaardigheid waar de monniken op hopen, na ampele overwegingen en rijp beraad.

Ik hoor dat ik niet een van de rechters mag zijn; tegenstanders vonden het niet goed omdat ik te veel op jouw hand zou zijn. Daar zou ik geen problemen mee hebben. Ik voorzie immers dat er een vrijere rol als advocaat voor mij zal overblijven, als die van rechter is uitgesloten. Bovendien heb ik van nature

19. Waarschijnlijk Dionisio Vázquez.
20. Dit zou 30 mei 1527 zijn geweest, maar uiteindelijk begon de conferentie pas op 27 juni.

een hekel aan dergelijke samenkomsten: het aantal stemmen en niet het gewicht van de stemmen geeft de doorslag en toch wordt iedereen naderhand gelijkelijk aangekeken op een onredelijk besluit. Hoe het ook loopt, ik zal mij tussen mijn andere drukke werkzaamheden door beslist voor jouw zaak blijven inzetten. Je moet het niet als een belediging opvatten dat je werk hier zo officieel aan censuur wordt onderworpen. Geloof me, je tegenstanders, die dagelijks met ongelofelijk veel nadruk eisen dat je boeken verbrand worden, kon niet effectiever de mond gesnoerd worden; er kon geen betere manier bedacht worden om de boosaardigheid van je critici, die zich maar niet liet inperken, eens en voor al te fnuiken. Over jou kunnen onze landelijke rechters onmogelijk een rechtsgeldig oordeel vellen. Omdat ze echter wel jouw boeken in Spanje kunnen toestaan of verbieden, zul je vast en zeker liever hebben dat we je vragen hen te verdedigen dan dat er buiten jou om streng tegen opgetreden wordt, zoals ze volgens de berichten elders hebben geprobeerd.

Naar ik begrijp gaan vrienden het verslag van de monniken voor je regelen, en wel in tweevoud. Het vermoeden bestaat dat het grotendeels in de werkplaats van Lee gesmeed is. Jij moet bekijken of je er meteen op wilt antwoorden of dat je eerst het oordeel van de theologen wilt afwachten. Waartoe je ook besluit, je zult met de wijsheid die je eigen is handelen, als je bij de verdediging de grootst mogelijke gematigdheid betracht. Dat zal je eigen zaak immers ten goede komen en de krachtigste bevestiging zijn van het beeld dat men van je heeft als iemand die de christelijke vroomheid en zachtmoedigheid nastreeft. Je kent onze weinig toegeeflijke volksaard; we staan in het buitenland slecht bekend als mensen die alles buitensporig serieus nemen. Daarom is het goed om te weten dat mijn landgenoten het liefst een verdediging zien die uiterst beheerst en tegelijk uiterst serieus is. Ik kan je voorspellen dat je anders een kansrijke zaak voor ons tot een hopeloze zaak maakt en je juist je eigen reputatie benadeelt.

Men heeft hier immers het volste vertrouwen in de goede afloop van dit proces. Je hebt namelijk te maken met geheel onpartijdige autoriteiten, met de aartsbisschop van Sevilla en de zeer belangrijke raad van inquisiteurs, allemaal rechtschapen en wijze mannen, van wie ik weet dat ze zorgvuldig rekening zullen houden zowel met jouw reputatie als met de rust in het land. Want behalve dat ze jou als een rechtzinnig en werkelijk vroom man beschouwen, hebben ze ook door dat je tegenstanders eerder uit jaloezie en haat handelen dan met oordeel te werk gaan als ze op jouw ondergang afstormen. Ze hechten groot belang aan de eervolle uitspraken die pausen over jou hebben gedaan, en daarom zullen ze niet toestaan dat er een verordening of besluit aangaande de hele kwestie tot stand komt zonder raadpleging van de paus. Bovendien heb je de oprechte en welgemeende steun van de keizer. Men

heeft zeer edelmoedige uitspraken van de minzame vorst over deze kwestie opgevangen. Evenzo heb je de steun van alle vooraanstaande en weldenkende mensen. Als de rechters zouden toestaan dat derden je verdediging ter hand namen, zou het je bovendien niet ontbreken aan mensen die met grote zorgvuldigheid en dienstvaardigheid je zaak zouden bepleiten. Werkelijk, het proces dat tegen jou loopt, heeft het en thousiasme van de mensen niet gedoofd (zoals te vrezen was), het is er zelfs door aangewakkerd. Daarom kun je vanaf nu optimistisch zijn, Erasmus; ik verwacht dat de enorme ophef hier je naam nog meer glans zal verlenen. Jij moet er alleen op letten (ik zeg het nogmaals), dat je niet door beledigingen van mensen ogenschijnlijk bent af te brengen van de christelijke gematigdheid en zuiverheid. Niets mag zo belangrijk voor je zijn als de ware vroomheid (iets wat ik jou niet hoef te vertellen), want op die manier zul je verzekerd zijn van de betrouwbaarste hulp, van godswege en van de kant van de mensen.

Ik zou je willen aanraden op alle mogelijke manieren te zorgen dat je in de gunst bij de paus blijft, en je voortdurend te richten op zijn steun en die van het illustere college;[21.] ook zou je voor elkaar moeten krijgen (wat geen enkel probleem mag zijn gezien de invloed die je in Rome hebt en het aanzien dat je daar geniet) dat er van de Apostolische Stoel een lofrede op al je boeken uit de *Catalogus* uitgaat,[22.] met een eervolle aanbeveling daarvan en van jouw leer. Er is namelijk geen betere manier om iets te doen aan de koppigheid van die lieden dan hun te laten merken dat ze jouw reputatie niet kunnen aanvechten zonder in te gaan tegen het pauselijk gezag. Verder ben ik er wat de zaak in zijn geheel betreft nog niet helemaal uit, wat het meest in jouw belang én dat van de christelijke vroomheid zal zijn. Moet je naar een eervolle manier zoeken om die lieden over de hele wereld aan je te binden, of, als dat bij zo verschillende drijfveren onmogelijk is, in elk geval te kalmeren en tot rede te brengen? Of moet je voortdurend openlijk met hen de strijd aanbinden? Wanneer ik kijk naar de krachtige afweermiddelen die je in staat stellen om je tegenover het geweld van de tegenstanders staande te houden - de gunst van vorsten, de steun van weldenkende mensen, maar vooral die voortreffelijke leer die je uiteenzet en ononverwinbare welsprekendheid -, dan recht ik mijn rug, vol goede moed, en wil ik je zelfs dolgraag tot het gevecht aansporen. Maar dan schiet me te binnen dat jij en je medestanders een oneindige strijd aangaan. Tienduizenden vijanden worden immers alle dagen, alle jaren, alle eeuwen aangevuld en vervangen, zodat er altijd verse

21. Het college van kardinalen.
22. De *Catalogus lucubrationum*, vervat in de brief aan Johann von Botzheim (nr. 1341a), uitgegeven door Froben in 1523 en met toevoegingen herdrukt in 1524.

troepen zijn. Zij zullen na je dood op de loer liggen en wachten op de perfecte kans - dat kan eigen populariteit, de slappe houding van vorsten of een periode van onrust zijn - om jouw nagedachtenis te belagen. Bij dat idee slaat de angst me om het hart en vrees ik voor je dierbare kroost (je boeken); dan zou ik willen dat er ongeacht hoe, mits het niet tot oneer strekt, voor hen gezorgd werd. Het is voor een welgestelde huisvader niet genoeg als hij de belangen van hemzelf en zijn gezin alleen gedurende zijn leven in het oog houdt, zonder intussen de positie van zijn familie zo te verstevigen dat kinderen en andere nakomelingen ook in de toekomst dezelfde waardigheid kunnen behouden. Evenzo hoor jij, als vader van papieren kinderen, en wel de meest vrijgeborene die je je kunt denken,[23] er voortaan ook op te letten, dat hun geen onheil kan overkomen na jouw overlijden, of in elk geval dat ze niet voortdurend omringd door gevaar of in angst hoeven te leven.

Dat ik hierover, misschien ten onrechte (laat ik het hopen), niet helemaal gerust ben, komt vast door mijn grote, ik zou haast willen zeggen: onmatige liefde voor jouw nagedachtenis. Je leeft nog en bent bij je volle verstand, bovendien word je gesteund door invloedrijke beschermers en vrienden. Toch zien we dat die lieden je continu last bezorgen. Wat staat ons dan in hemelsnaam straks te wachten, wanneer ze met een schim van doen hebben? Anderen hebben in het verleden boeken uitgebracht die vol zaten met voor die tijd nieuwe en ongehoorde leerstellingen; maar omdat de schrijvers ervan zich bij een van die genootschappen hadden aangesloten, lieten zij altijd wel aanhangers achter die trouw aan hun eigen naam hebben gezworen, die zich dagelijks voor hun leiders opofferen en hele falanxen van tegenstanders trotseren, lieden die eenmaal slaags geraakt niet ophouden te vechten. Vandaar dat we die stutten, schilden, verdedigingswerken, verklaringen en duizend soortgelijke middelen hebben. Daarop vertrouwend gaan mensen van eenzelfde sekte (want anderen zijn gauw geneigd hun post te verlaten) om een soms volstrekt onbenullige stelling het gevecht aan, alsof het om de kern van de godsdienst gaat. Uiteindelijk komt de strijd op een punt dat ze weliswaar de hele tijd vechten, maar het onwaarschijnlijk is dat een van beide partijen ooit voor de andere gaat wijken. Intussen waagt de ene partij het niet de andere van ketterij te beschuldigen. Iemand die tegen hun staat als geheel een oorlog begint, kan onmogelijk voortdurend een bende samengezworenen onderhouden zoals er altijd voor hen paraat staat, zonder een cent soldij. Hoe zal zo iemand dan in vredesnaam een vijandige aanval kunnen afslaan en opgewassen zijn tegen hun geweld, zonder dat hij een keer eindigt als vogelvrij verklaarde vijand van de kerk en tot sieraad van hun lange triomftocht mag

23. Vergara speelt met de woorden *liberi* (kinderen), *liber* (boek) en *liber* (vrij, vrijgeboren).

strekken? Vooral wanneer de controverse niet tweede intenties of kenbare concepten[24.] betreft, maar hun dagelijks brood,[25.] als die beruchte steken in de maag mensen tot onoverwinbare woestelingen maken.

Want hoe laat zich anders verklaren dat de benedictijnen, de bernardijnen, de cisterciënzers en de hiëronymieten je minder slecht gezind zijn? Zij zorgen voor zichzelf en zijn niet volledig afhankelijk van andermans vrijgevigheid. Daardoor zijn ze kennelijk voldoende voorbereid op dit soort situaties. Het gaat bij hen zoals bij slakken: ze kijken weliswaar altijd uit naar een dauwdruppel, maar als die niet komt, blijven ze in hun huis en houden ze zich met hun eigen vocht in leven. Zo niet degenen die altijd als muizen andermans voedsel eten, zoals dat personage bij de komediedichter vol trots zegt.[26.] Als je het volk van de waandenkbeelden afbrengt waarmee die lieden hun brood verdienen,[27.] rest hun orde niets anders dan de hongerdood te sterven. Zover is het nog niet, maar ze beginnen nu al, bang als ze zijn om hun eigen kluif te verliezen, als honden onder het knauwen hun tanden te laten zien. Ik weet natuurlijk dat wat er bij hen op tafel komt het laatste is waar jij je mee bezighoudt. Zij zien dat anders. Sinds ze merken dat ze langzaamaan de volksgunst verliezen (wat wellicht om andere redenen gebeurt), schrijven ze dat uitsluitend aan jou toe.

Hun woede wordt gevoed door een stel brutale vlerken, die je boeken doorlezen zonder dat het hun verder iets oplevert, maar als ze een wat directer geformuleerde uitspraak over monniken tegenkomen, onthouden ze die en gebruiken ze hem - geestig en gevat - als plagerij om anderen op de meest gevoelige plek te raken. Dit alles met vermelding van de auteur, die daardoor in een kwaad daglicht wordt gesteld. Door hem op een ongepaste en polemische toon te verdedigen, maken ze de situatie voor hem alleen maar erger. Hoewel jij onmogelijk de verantwoordelijkheid hiervoor kunt dragen, schrijven de anderen niettemin, pijnlijk getroffen als ze zijn, de aangedane smaad geheel op jouw rekening en gaan ze onmiddellijk met een vijandige gezindheid en een gladiatorenmentaliteit[28.] in de aanval. Ze voeren dit zo ver door, dat de naam Erasmus tegenwoordig regelrecht taboe is en een onheilspellende klank heeft. Onlangs was iemand die bekend staat als een geleerd en waardig man aanwezig bij een processie. Hij merkte dat twee groe-

24. ‘Secunda intentio’ en ‘obiectivalis conceptus’ zijn termen uit de scholastiek.
25. D.w.z. wanneer het opvattingen betreft die gevolgen hebben voor de inkomsten van de monniken.
26. Plautus, *Persa* 58.
27. Zie boven, noot 25.
28. *Adagia* 276.

pen monniken ruzie maakten om de eerste plaats, wat in de stilte die er onder de menigte heerste duidelijk hoorbaar was. Verontwaardigd zei hij tegen hen: ‘Wees toch stil! Moge de boze Erasmus jullie halen!’ Ze waren meteen stil en durfden geen kik meer te geven, zodat je rustig mag zeggen dat Erasmus tegenwoordig voor hen hetzelfde is als een griezelig monster voor kinderen.

Zo worden ze dagelijks geprovoceerd met serieuze of grappige opmerkingen. Met het idee dat ze, om met de slaaf bij Plautus te spreken, onvrij zijn als ze werken, maar vrij als ze spreken,[29.] nemen ze voortdurend wraak voor het aangedane leed door te schelden en te lasteren - bij vergaderingen van belangrijke personen, in het bijzijn van gewone mensen, bij samenkomsten van vrouwen, kortom ten overstaan van iedereen, ook tijdens de biecht. Ondergronds met slinkse streken, maar ook onverholen in het openbaar vallen ze je reputatie aan. Jij bent niet in staat om deze vijandige bende, die zo weerbaar is, zo saamhorig is en je zoveel haat toedraagt, met geweld eronder te krijgen. Daarom moet je je afvragen of het wel verstandig is hen te provoceren. Want al wordt de waanzin hier voor dit moment (naar ik hoop) teruggedrongen, toch wil ik duidelijk mijn vrees te kennen geven (God geve dat het ijdele vrees is!) dat hij niet voor altijd de kop ingedrukt kan worden.

Je moet niet denken dat ik te rade ga bij angst of onzekerheid wanneer ik dit naar voren breng. Ik sta bij iedereen te zeer bekend als iemand die op jouw hand is om daarvan verdacht te worden. Onder de mensen hier die zich door geleerdheid of positie van anderen onderscheiden, zijn er heel wat die je tot je ferventste aanhangers kunt rekenen; tot nu toe overtrof niemand echter mij in trouw en dienstvaardigheid. Want ik liet nooit een gelegenheid voorbijgaan om je naam grotere bekendheid te geven en je reputatie te verdedigen, of om weldenkende mensen, waar ik ze maar kon vinden, voor jouw zaak te winnen. Tijdens dit soort discussies sta ik zo duidelijk aan jouw kant, dat mijn verdediging van jouw zaak in de ogen van je tegenstanders eerder partijzucht dan een weloverwogen keuze moet heten. Om die reden meende ik meer dan anderen wat uitgebreider mijn mening uiteen te mogen zetten, met dit voorbehoud dat jouw wil voor mij altijd het zwaarste weegt. Als ik merk dat je bepaalde beslissingen neemt, hoop ik dat het de beste zijn en is het mijn wens dat ze gelukkig zullen uitvallen.

Mijn meester, de zeer eerwaarde don Alonso de Fonseca, aartsbisschop van Toledo, die oog voor talent heeft en het graag steunt, is een groot bewonderaar van je en heeft de keizer in verband met jouw zaak meer dan eens benaderd. Voor zijn gevoel is hij mij zeer veel verschuldigd, omdat hij op mijn aanraden jouw boeken is gaan lezen; om diezelfde reden ben ik jou weer zeer verplicht, omdat ik daardoor de kans kreeg uiterst vertrouwelijk met mijn

29. Plautus, *Persa* 280a.

zeer illustere beschermheer om te gaan. Altijd als er een moment is dat hij zich van zijn drukke werk kan losmaken, besteedt hij dat namelijk aan het bestuderen van jouw boeken, die hij mij laat voorlezen.

Hij beantwoordt nu jouw korte briefje,[30] maar hij wilde dat ik ook nog namens hem het volgende schreef: mocht je soms voor de afhandeling van het geschil ter plaatse aanwezig willen zijn of hoe dan ook naar Spanje willen komen om dit vermaarde land een keer te bezoeken of je opwachting bij de keizer te maken, dan zal hij je vierhonderd gouden dukaten per jaar betalen en zijn best doen om te zorgen dat het keizerlijk jaargeld in zijn geheel wordt betaald. Als je een tijdje aan de universiteit van Alcalá wilt verblijven (een stad die binnen zijn gebied ligt), zal hij je ook nog een zeer fatsoenlijke woning en genoeg koren voor een heel huishouden geven. Maar we zien geen reden om je hoop op prebenden te geven en iemand als jij, die de jacht daarop van jongs af aan heeft verfoeid, uitgerekend nu als een Cato voor het feest van Flora uit te nodigen.[31] Toch zou de aanzienlijkste en rijkste kerkvorst die er is (op de paus na) je al gauw de overvloedige oogst van zijn welwillendheid laten binnenhalen. Het lijkt wel alsof de prelaten van Toledo sympathie voor jou van elkaar overerven! Want de eerwaarde kardinaal Francisco Jiménez, oprichter van de universiteit van Alcalá, een zeer voornaam iemand met een edel karakter, had geweldig veel achting voor jou en verlangde vurig naar je gezelschap. Na hem kwam onze vriend Croÿ, een jongeman met een zeer nobele inborst, van wie iedereen de hoogste verwachtingen had; hij zag tegen je op alsof je zijn leermeester, ja, zijn vader was. En nu is er Alonso, hun gelijke, die in deze wedloop voor geen van beiden onderdoet. Hij is van hoge afkomst, gezegend met uitnemende intellectuele gaven, bovendien van nature geneigd tot de studie van de literatuur. Hieruit kun je opmaken dat zijn gezindheid jegens jou niet voortkomt uit blinde ijver, maar een bewuste keuze is die berust op een trefzeker oordeel. Hij laat nu twee colleges voor studenten bouwen, een in Compostella, waar hij lange tijd aartsbisschop was, en een ander in Salamanca, zijn geboortegrond. In beide colleges worden de traditionele hogere wetenschappen beoefend, maar vooral de humaniora. We hopen dat hij ook de universiteit van Alcalá een keer met niet mindere sieraden zal verfraaien.

30. Zie brief 1813, het antwoord op brief 1748.
31. Het feest van Flora had een frivool karakter. Volgens Valerius Maximus verliet Cato Minor voortijdig het theater waar de festiviteiten plaatsvonden omdat hij niet wilde dat zijn aanwezigheid de gebruikelijke gang van zaken belemmerde (*Facta et dicta memorabilia* 2, 10, 8). Martialis zinspeelt op dezelfde anekdote in het voorwoord bij het eerste boek van zijn epigrammen.

Als je leeftijd of je gezondheid het niet toelaat dat je op het aanbod van deze edele prelaat ingaat, zul je beleefd genoeg zijn om het toch hogelijk te waarderen omdat het van iemand met zo'n karakter afkomstig is. Als een of andere godheid nu eens kon zorgen dat je zin kreeg in die reis, Erasmus! Je zou ons, je zou ons land gelukkig maken en een einde maken aan de samenzwering van die barbaren en haters van het goede; jij kunt hen moeiteloos allemaal verslaan en wegschoppen. Maar ik begrijp het wel, mijn aansporingen zullen niet de doorslag geven - daarvoor is die beslissing te belangrijk.

Om op jouw zaak terug te komen, mijn meester staat volledig aan je kant; dat geldt ook voor een groot aantal zeer voorname personen. Mercurino Gattinara, de kanselier van de keizer, die zich eveneens enorm voor je heeft ingezet, is niet zo lang geleden begonnen aan een reis naar Italië, maar is de Spaanse grens nog niet gepasseerd. Het gerucht gaat dat hij heeft afgezien van de voorgenomen reis en weer hierheen komt. Alfonso de Valdés, keizerlijk secretaris, is een vurig verdediger van jouw reputatie. Aan Luis Coronel, iemand die uitzonderlijk geleerd en invloedrijk is, heb je veel te danken. Sancho Carranza zal hopelijk de vergadering van de theologen op Hemelvaartsdag bijwonen; ik reken hem zelfs tot je belangrijkste medestanders. Hij probeert met ongelofelijke nauwgezetheid dat eerdere ergernisje goed te maken door overal bij iedere gelegenheid over jou allerlei goeds te vertellen; ook al lekte de vriendschap een beetje aan jouw kant, toch rust op jou de verplichting om te laten zien dat het dak weer heel is.[32.] Guy Morillon doet alles wat je mag verwachten van zo'n consciëntieus iemand die je zeer genegen is. Zelfs onder de monniken zou je personen van goede komaf aantreffen, die vroomheid belangrijker vinden dan partijzucht. Zij kiezen openlijk jouw kant; tot deze groep mag je in de eerste plaats Alonso van Olmedo rekenen. Nog vele anderen zouden laten blijken dat ze aan jouw kant staan, als ze niet bang waren om door hun medebroeders als deserteurs gestraft te worden.

Bijna iedereen in Alcalá stelt zich tegenover jou welwillend en vriendschappelijk op, een of twee misschien niet meegerekend, die reeds elders volgestopt waren met muffe geleerdheid: bij die opgeblazen lieden zul je nooit de oudbakken ideeën uitbannen.[33.] Over het algemeen houden ze in Alcalá van de literatuur en verbinden ze die met vakken van meer gewicht. Je zult dan ook niet gauw ergens anders een groep geleerden vinden die minder dan zij vasthouden aan de armzalige toestand waarin de studie verkeert. Aan de

32. Een allusie op Spreuken 19:13: ‘het geruzie van een vrouw is als een dak dat altijd lekt’, dezelfde beeldspraak in Spreuken 27:15. - Aan het slot van brief 1805 heeft Erasmus het over een verzoening tussen hem en Carranza.
33. Vgl. Persius, *Satiren* 5, 92.

nieuwe universiteit, opgericht in deze verlichte tijd, zijn er geen oude vossen, doorkneed in inferieure geleerdheid, die het voor het zeggen hebben (zoals elders vaak het geval is). Daarom heeft ze een open oog voor de allerbeste soorten studie en geeft ze die een ereplaats te midden van de altijd al gangbare vormen die men gewend is. Mijn broer Francisco de Vergara, een uitnemende jonge geleerde, die ooit van mij zijn eerste lessen Grieks kreeg, maar nu (volgens het spreekwoord)[34.] zijn leermeester voorbijgestreefd is, doceert er Grieks, waarvoor hij veel waardering krijgt; ik heb een Griekse brief die hij jou al een tijd geleden had geschreven, bijgevoegd. Als je zo vriendelijk zou willen zijn hem iets terug te schrijven, zou je ons allebei een groot plezier doen. Bernardino Tovar woont er ook; hij is eveneens een broer van me, ouder dan de andere, een geleerd en vooral vroom man, die met mij wedijvert in genegenheid voor jou. Hij wijdt zich voortdurend aan de lectuur van je boeken en behoedt ze voor eventuele aanvallen, met zoveel vasthoudendheid dat het lijkt alsof hij die taak speciaal voor zichzelf heeft uitgekozen. Zo heb je hier een triumviraat dat als het ware tijdens een officiële volksvergadering gekozen is om je lof te verkondigen en evenzeer met jou verbonden is door de lijm van de genegenheid als onderling door verwantschap. Als je weinig gebaat bent bij hun hulp, mag je toch zeker de goede bedoeling niet afwijzen. Het ga je goed.

Valladolid, 24 april 1527

1815 *Aan Mercurino Gattinara*
Bazel, 29 april 1527

Een hartelijke groet. Graag wil ik ook op uw tweede brief[1.] met een paar woorden antwoorden, zeer illustere heer. Als zich een reden tot blijdschap voordoet, zou ik graag willen dat u daarin deelt, want uw onkreukbaarheid en buitengewone vroomheid verdienden het waarachtig voortdurend succes te hebben. De twee die met naam en toenaam werden vermeld in het keizerlijk decreet zijn door de dood van de aarde weggerukt. Vincentius[2.] stierf aan tympanie, een vreselijke ziekte. Nicolaus Egmondanus,[3.] die voor iedereen onge-

34. Bedoeld is een Griekse versregel van een onbekende auteur, geciteerd door Cicero, *Epistulae ad familiares* 9, 7, 2; vgl. *Adagia* 2423: ‘Multi discipuli praestantiores magistris’, d.i. veel leerlingen overtreffen hun meesters.
1. Brief 1785.
2. Vincentius Theoderici.
3. Nicolaas Baechem.

nietbaar was geworden, is gestikt toen hij moest braken. Hij had juist daarvoor, al heen en weer lopend, de dienstbode weggestuurd die altijd in zijn nabijheid was; hij zou gezegd hebben dat hij de dagelijkse portie gebeden die men getijden noemt wilde afmaken. Maar er is nog meer gebeurd. Noël Béda die mij in een even dolzinnig als smadelijk boek[4.] aanviel, is op last van de Franse koning in de gevangenis geworpen, tegelijk met een een aantal anderen.[5.] Als de vorsten niet de domme, mateloze arrogantie van bepaalde lieden met hun gezag intomen, zie ik aankomen dat ze een nieuwe storm zullen ontketenen, terwijl de huidige juist begint af te nemen. Het is overduidelijk wat al eeuwenlang voor verdeeldheid onder de machtigste vorsten zorgt of daaraan voedsel geeft. Ik vind het verbazingwekkend dat ze het zelf niet in de gaten hebben; als ze het wel in de gaten hebben, maar doen alsof er niets aan de hand is, vind ik dat nog verbazingwekkender. Maar de hemel zal zorgen voor een goede afloop.

Al eerder, zeer geachte heer, mocht ik ervaren hoe onwankelbaar en welgemeend uw genegenheid voor mij is. Toch laat u van dag tot dag duidelijker blijken hoezeer u de hoogste wetenschappen en de christelijke vroomheid steunt. Bij het bevorderen en verdedigen daarvan zal ik, zo niets anders, dan toch in elk geval oprechtheid en moed tonen, tot mijn laatste ademtocht. De kopie van de brief die u de Leuvenaren stuurde,[6.] heeft mij nog niet bereikt. Uit brieven van vrienden evenwel weet ik wat de inhoud is; maar die lieden weten alles te ontwijken. Ze schakelen stiekem anderen in en gaan via duizend onderaardse gangen te werk. Het zaakje wordt door twee handige lieden geregeld.[7.] Na de dood van Egmondanus dook er een franciscaan op in Leuven, die mij tijdens openbare colleges geregeld in diskrediet bracht.[8.] Dit soort mensen is voor niemand bang en mocht er gevaar dreigen, dan wisselen ze van verblijfplaats en zijn ze in veiligheid. Het enige wat ze daarmee bereiken is dat ze zich nog gehater bij de mensen maken. Toch gaan ze door alsof ze van de furiën bezeten zijn. Maar ook dit zal Christus in zijn grootheid uiteindelijk allemaal een goede wending geven.

Hoeveel speelruimte Lee in Spanje krijgt, weet ik niet, wel dat het hem niet in dank zal worden afgenomen door de Engelse koning, de kardinaal van York[9.] en tal van andere bisschoppen, edelen en geleerden in Engeland. Het zou beslist de glorie van dat land ten goede komen, als de wereld niet zou

4. Béda's *Annotationes* (zie brief 1805, noot 22).
5. Dit was een vals gerucht.
6. Brief 1784a.
7. Waarschijnlijk Nicolas Coppin en Jacobus Latomus.
8. Frans Titelmans.
9. Thomas Wolsey.

weten dat daar zulk giftig talent voorkomt. Het fragment van de brief van Cuthbert Tunstall, wiens werk als gezant door Lee is overgenomen, heb ik bij deze brief ingesloten, zodat u mij eerder zult geloven. Ik ben beslist vóór een wet die ondoordacht publiceren inperkt, maar men moet er intussen wel voor oppassen, dat een goede wet niet in een slecht voorbeeld verandert, zoals in Parijs al gebeurde. Een groepje samengezworenen kon ongelimiteerd met de meest leugenachtige laster tekeergaan tegen wie ze maar wilden. Als je een repliek had, mocht die niet gedrukt worden. Maar in Spanje zal niemand daartoe een kans krijgen; u in de eerste plaats en verder de zeer eerwaarde aartsbisschoppen van Toledo en Sevilla[10.] zullen daar als waakzame, verstandige mensen voor zorgen.

Ik zou graag uitgebreider met u willen praten, nu ik zie dat u, welwillend als u bent, ondanks uw drukke werk de brieven waarmee ik u stoor voor lief neemt en me zelfs aanspoort om vaker te schrijven. Maar ik ben terug bij de gladiatoren in de arena. U hebt vast wel mijn *Hyperaspistes* en *Diatribe*[11.] onder ogen gekregen. In de *Hyperaspistes*, die ik wegens een tijdslimiet binnen een paar dagen halsoverkop heb afgerond, staat dat de rest van de disputatie nog zal volgen. Ik zou natuurlijk liever mijn aandacht op andere onderwerpen willen richten, maar Luther roept in gedrukte pamfletten dat mijn antwoord uitblijft - alsof ik geen geantwoord had gegeven! - en zijn aanhangers staan te juichen. Op aansporing van vrienden ben ik daarom begonnen mijn belofte in te lossen. Het ga u goed, machtige beschermheer, samen met de zeer geprezen vorst. Bazel, de voorlaatste dag van april, 1527.

Door Erasmus van Rotterdam,
Uwer Excellentie onderdanige beschermeling,
eigenhandig ondertekend

Aan de zeer illustere heer Mercurino Gattinara, grootkanselier van de onoverwinnelijke keizer Karel. In Spanje

1816 *Van William Blount, lord Mountjoy*
[Greenwich?], 1 mei [1527]

Gegroet, mijn allerbeminnelijkste Erasmus. Ik was blij toen ik je laatste brief kreeg en het lezen ervan deed me nog meer plezier. In tegenstelling tot wat je schrijft, ondervind ik geen hinder van de stapels brieven die je me stuurt,

10. Alonso de Fonseca en Alonso Manrique de Lara.
11. Zie brief 1804, noten 2 en 4.

want ik ontving er dit jaar slechts twee. Toch had je Mountjoy geen groter plezier kunnen doen dan wanneer je ze met hele pakketten tegelijk had gestuurd, omdat hij al lezend in die brieven (zijn liefste bezigheid) geleerder wordt en het gevoel heeft met Erasmus te praten - niets is immers zo erg als het verlangen naar zijn nabijheid. Het verbaast me dat mijn stilzwijgen zo'n kwelling voor je is: als Mountjoy zo'n open boek voor jou is als hij zich tegenover jou betoont, zou je weten dat zijn welwillendheid te zeer oprecht is om nog mondelinge of schriftelijke bevestiging te behoeven. Wat betreft het feit dat ik Kan zonder brief liet vertrekken, dat is inderdaad nalatigheid van mij. Hij voer weg uit Dover voordat ik een brief gereed had. Wees er verder van overtuigd dat je *Institutio matrimonii* de goedkeuring heeft van onze roemrijke koningin;[1] zij was je zeer dankbaar voor deze gedienstigheid die van zoveel vroomheid getuigde. Over de genegenheid die zij jou van haar kant toedraagt kan je dienaar je alles vertellen; ik ben hierover duidelijk genoeg tegenover hem geweest.

Het deed me des te meer plezier de dienaar die je hierheen had gestuurd te ontvangen, omdat hij een bescheiden en verstandige jongeman bleek te zijn en bovendien jou zeer dierbaar. Maar er is één ding dat mij niet zint: je meende hem bij mij te moeten aanbevelen op een manier alsof Mountjoy ruimte overlaat voor massa's smeekbeden als het om de belangen van Erasmus gaat! Heus, iemand die bij jou vandaan komt kan alleen maar zeer welkom zijn, ook al is hij maar heel gewoon. Ik vind het vervelend dat Franz Birckmann zich zo onbehoorlijk tegenover jou gedraagt; niettemin ben ik blij dat ik gewaarschuwd ben voor zijn gedrag en maar weinig met de man te maken heb gehad.

Niemand kan je beter advies geven over een andere verblijfplaats dan jijzelf. Je weet zelf het beste hoe het me je gezondheid is en of je conditie het toelaat om zo'n grote reis te ondernemen. Als je je sterk en fit genoeg voelt, kan ik je het om verschillende redenen ten zeerste aanraden. In de eerste plaats heb je hier veel oude vrienden, niet zo maar vrienden, maar vrienden die zeer trouw en je bijzonder toegenegen zijn. Verder is er op dit moment geen land waar het rustiger en vrediger is. Nergens heb je meer vrijheid om je volledig te wijden aan de soort studie die je je hebt voorgenomen. Hier kun je uiterst nuttige werken publiceren waarin je de strijd aanbindt met de vijandig gezinde aanstichters van nieuwe ketterijen - iets wat je in de streek waar je nu woont niet kunt doen zonder groot gevaar en een hoop onrust voor jezelf. Daar komt bij (wat je vooral zwaar moet laten wegen) dat je hier bij ons een vorst zult aantreffen die bij uitstek aan jouw kant staat. Hij heeft

1. *Institutio christiani matrimonii* (Bazel, 1526), opgedragen aan Catharina van Aragon.

je (dat ving ik tenminste op) in een persoonlijke brief uitgenodigd,[2] waarbij hij je niet zozeer die vrije manier van leven toestaat (vrijer zou je zo gauw niet kunnen wensen), als wel een bijzonder gunstig aanbod doet. Ik denk dat je dit niet moet afwijzen, mijn allerdierbaarste Erasmus, omdat je naar mijn mening zo de beste mogelijkheid hebt om voor je reputatie en je rust te waken en, wat verreweg het belangrijkste is, je krachtig voor de zaak van Christus en zijn kerk in te zetten, tot heil van je ziel.

Nog één ding. Aan het eind van je brief schrijf je: 'als je iets om me geeft', en: 'als je een gesprek met mijn dienaar wilt aanknopen'. Het eerste is een overbodige opmerking, als je meent wat je aan het begin van je brief schrijft: 'het is onmogelijk dat ik een reden vind om aan je voortdurende welwillendheid jegens mij te twijfelen'. Voor een getuigenis omtrent het andere punt kun je terecht bij je dienaar, die volgens mij niet kan klagen dat ik bij het aanknopen van een gesprek nors of uit de hoogte deed. Echt, niemand kan meer om zichzelf en wat van hemzelf is geven dan ik om jou en wat van jou is. Als je denkt dat het anders is, vergis je je geweldig. Dat zul je in ruime mate ervaren als Mountjoy Erasmus ergens mee van dienst kan zijn.

Het ga je goed. Van het Britse hof vandaan, 1 mei 1527

William Mountjoy, van harte de jouwe

Aan de uitnemende theoloog Erasmus van Rotterdam, zijn bijzonder dierbare vriend. Te Bazel

1817 *Van Germain de Brie*
Parijs, 10 mei 1527

Germain de Brie aan Erasmus van Rotterdam

Je brief, waar ik erg naar uitgekeken had, werd me overhandigd toen ik buiten de stad was. Toen ik kort daarna weer terug was, kwam degene aan wie je de bezorging had toevertrouwd, bij me op bezoek; hij gaf mij persoonlijk het boek[1] dat hij van jou had meegekregen uit jouw naam ten geschenke. Van zichzelf al een welkom geschenk was het extra welkom, omdat je, tussen je eigen uiterst verzorgde en geleerde oogst van lange avonden (ik heb er namelijk al uitgebreid in gelezen), ook mijn pennenvruchten van onbestemde kwaliteit

2. Hendrik VIII zou Erasmus pas in september 1527 een dergelijke brief sturen (nr. 1878).
1. *Divi Ioannis Chrysostomi... et divi Athanasii... lucubrationes aliquot* (Bazel, 1527).

een eervolle en ook zeer geschikte plaats hebt willen geven. Het betreft mijn vertaling van *Het priesterschap*,[2.] die je meteen laat volgen op je vertaling van Chrysostomus' derde preek over Handelingen. Tegen het eind daarvan neemt Chrysostomus de gelegenheid te baat om uit te weiden over de taak van de priester. De manier waarop hij dat doet, suggereert dat die hele passage is gebaseerd op de breedvoerige uiteenzetting die hij in het door mij vertaalde werk geeft, of dat het door mij vertaalde werk grotendeels is gebaseerd op die passage uit de derde preek. Je had daarom geen overgang kunnen bedenken waardoor er meer samenhang ontstond. Ik was je al dankbaar voor de plek die je mijn werk tussen jouw oogst van lange avonden hebt gegeven, maar de brief aan de koning van Portugal maakte mijn dankbaarheid nog groter.[3.] Om eerlijk voor de waarheid uit te komen, ik was zeer aangedaan door wat je daar over mij zegt, ‘kort, maar met heldere stem’.[4.] Om met Naevius' Hector te spreken, het is fijn als je geprezen wordt door iemand die geprezen wordt;[5.] ik kan daar nog dankzij jou aan toevoegen: ten overstaan van iemand die geprezen wordt, en wel een koning van de beste soort. Het is een oud spreekwoord: ‘iedereen vindt het fijn een compliment te krijgen’.[6.]

Het is heel aardig en goed bedoeld van je dat je me aanspoort om mijn naam onsterfelijk te maken, iets wat uitstekend lukt door geschriften van Chrysostomus te vertalen, zoals je aantoont. Je misgunt Brie zijn roem niet; het is zelfs zo dat je hem wilt laten delen in jouw succes en hem vraagt deelgenoot te worden van de onsterfelijkheid die jij je al verworven hebt; je gaf en gunde hem zelfs een klein gedeelte van de middelen waarmee het mogelijk is dat punt zonder al te veel moeite te bereiken. Met die aansporing, mijn allerbeminnelijkste Erasmus, geef je me een geweldige stimulans en bereik je dat ik op dit gebied ook andere, grotere dingen aandurf, omdat ik zie dat het eenmaal ter hand genomen werk steun en waardering van de hoogste wetgever op dit terrein krijgt. Het zou daarom prachtig zijn als jij kans zag om Chrysostomus' Griekse commentaar op de brief aan de Galaten of de twee brieven aan de Korintiërs door je vriend Froben te laten drukken - je zei immers

2. De vertaling, die te vinden is op p. 212-304 van de Bazelse uitgave (zie voorgaande noot), was voor het eerst verschenen in 1526 in Parijs.
3. Brief 1800, waarmee Erasmus het boek aan koning Johan III van Portugal opdroeg.
4. Homerus, *Ilias* 3, 214.
5. Dit is een verwijzing naar een versregel uit een tragedie van Naevius, geciteerd door Cicero in *Tusculanae disputationes* 4, 67; *Epistulae ad familiares* 5, 12, 7; 15, 6, 1
6. Menander, *Monosticha* 513.

dat je allebei tot je beschikking had.[7] Want als ik de tekst van een van beide commentaren kon krijgen, het maakt niet uit welk, zou ik beslist met alle plezier zwoegen op de vertaling ervan, met dien verstande dat ik het geen gezichtsverlies of reden tot schaamte zou vinden als ik door jou overtroffen werd met het andere commentaar. Ik vind namelijk dat het voldoende tot glorie van mijn naam strekt wanneer ik je nastreef, je voetsporen volg en ook in de ogen van anderen als eerstvolgende na jou kom, zij het op grote afstand.[8] Je schrijft dat *Het leven van Babylas*[9] al bij Froben is om in het Grieks gedrukt te worden. Zodra ik het in handen krijg, begin ik ook aan een Latijnse versie daarvan. Tenminste, als ik merk dat het inderdaad zo is (en daar twijfel ik niet aan, vooral omdat jij het zegt), dat Oecolampadius als vertaler niet altijd even wakker was.[10] Ik stond hoe dan ook al wantrouwend tegenover alle vertalingen die hij ter hand nam wegens zijn armoede op het gebied van beide talen, als ik dat zo mag zeggen. Ik heb het maar niet over de kwestie waar je in je brief op wijst en waarvoor Lupset me al lang voordat ik die las had gewaarschuwd, dat geleerden een groot aantal plaatsen in Oecolampadius' vertalingen aantroffen die hij had verdraaid om ze te laten aansluiten bij leerstellingen die weldenkende mensen verwerpen. Lupset en ik hebben immers al een bijzondere band met elkaar door de studie. De welwillendheid die uit zijn woorden sprak was in mijn ogen zo groot dat hij uit zichzelf een prachtige gelegenheid bood waar het ging om het aanknopen van vriendschap met zijn mecenas, Reginald Pole, die je in je brief noemt. Jij hoopte dat Pole reeds hier was toen je de brief schreef. Hij is echter nog steeds in Engeland, maar hij zal binnenkort hierheen komen. Ik brand des te meer van verlangen om in zijn vriendenkring te worden opgenomen, omdat ik hoor dat hij uit Venetië een rijke verzameling Griekse handschriften heeft meegebracht.

Wat More betreft, zeg nu zelf, wat kan ik je anders schrijven dan wat ik keer op keer, zelfs in publicaties, getuigde: dat ik zijn vriendschap geenszins schuw, al heeft hij mij zonder reden zwaar gekrenkt?[11] Vooral nu jij optreedt

7. Brief 1841 aan Jan van Lotharingen-Guise is de opdracht bij Erasmus' vertaling van Chrysostomus' commentaar op Galaten.
8. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 5, 320.
9. Zie brief 1856, waarmee Erasmus de tekst aan Nicolas Wary opdroeg.
10. Oecolampadius had in 1523 onder de titel *Psegmata quaedam* Latijnse vertalingen van een aantal kleinere werken van Chrysostomus uitgegeven, waaronder het leven van Babylas. De vertaling van Brie verscheen in 1528 in Parijs.
11. More had in een van zijn epigrammen een anti-Engels gedicht van Brie gehekeld. Dit leidde tot een uitwisseling van pamfletten, wat zeer tegen Erasmus' zin was (zie brief 620).

als bemiddelaar, de gezant met speciale bevoegdheid als het ware, met wie ik het niet met goed fatsoen oneens kan zijn. Zo belangrijk is het voor mij op jou gefocust te zijn en jou - reken maar! - genegen te zijn, dat wat jou gepast lijkt en wat jij wilt, mij allemaal juist en redelijk lijkt.[12.] Daarom moet je als je samen met mij voor vriendschap met More wilt zorgen, 'doen zoals je wilt en naar je hart is'.[13.] Bovendien zal ik niet ongaarne de weg volgen die jij wijst, aangezien ik ook verder juist in deze tijd geneigd ben tot vriendschap met More. Ik zie dat onze koning Frans op goede voet staat met de Engelse koning Hendrik en daarom komt juist nu telkens weer het verlangen bij mij op om een bezoek te brengen aan dat eiland, nu zich zo'n kans voordoet. Ik ben vastbesloten om tijdens die reis - tenzij er iets gebeurt waardoor die niet door kan gaan - van mijn route af te wijken om langs te gaan bij More in eigen persoon (die naar ik hoor bijzonder, ja, als geen ander in de gratie bij de koning en de kardinaal[14.] is) en op evidente aansporing van de muzen hem hartelijk de hand te drukken. Ik heb immers niet het idee dat het tussen More en mij zal botsen bij gebrek aan affiniteit; integendeel, ik heb er alle vertrouwen in dat hij als gastvrij bewonderaar van muzen en gratiën tijdens mijn bezoek aan Engeland in alle opzichten een trouw bemiddelaar en welwillend vriend voor me zal zijn. Tenzij hij zijn karakter, dat men vaak genoeg voor mij heeft uitgetekend, wil vervalsen en zelfs verraden. Iets wat hij absoluut niet zal doen (dat weet ik wel), vooral wanneer hij jouw brief heeft gelezen. Dan weet hij hoe weinig ik nog denk aan die onzalige ruzie die er ooit tussen ons was door een of andere onredelijke beslissing van het lot. Dan weet hij ook hoe ik van mijn kant mijn armen uitstrek, nu alle onenigheid tot het verleden behoort, en dat ik bereid ben tot het aanknopen, sluiten en in stand houden van een harmonieuze vriendschap, met inzet van al mijn kracht, door middel van een altijddurend verdrag met hem, dat geluk en voorspoed mag brengen.

Maar genoeg hierover. Om hier aan het eind op het begin van jouw brief te antwoorden: je hoeft, Erasmus, geen hartzeer of spijt te hebben van alles wat je hebt doorstaan bij het verslaan van al die monsters. Daarmee heb je immers je tegenstanders heel wat meer schande bezorgd dan jezelf roem, terwijl er toch niets groters mogelijk is dan jouw roem. Naar mijn idee was het ook beslist geen boosheid, maar juist uiterste toegeeflijkheid en welwillendheid van Minerva, beschermgodin van talent, dat je in het verleden met al die beroemde veldslagen te maken kreeg, die je voor onze ogen tot een

12. Deze zin is op enkele woorden na ontleend aan Cicero, *Epistulae ad familiares* 1, 8, 2.
13. Homerus, *Odyssee* 13, 145.
14. Thomas Wolsey.

succesvol eind bracht. Zij begrijpt immers - iets wat ze tegenover mensen die ze steunt ook metterdaad wil bewijzen - dat het met lofwaardige en eervolle zaken zo gaat, dat ze, hoe meer je ze probeert te onderdrukken en onderuit te halen, zich des te meer oprichten en aan kracht winnen, terwijl de pogingen van slechte mensen in het tegendeel eindigen. Daarom moet je je, zoals je steeds deed, voortdurend inzetten voor de bestudering van de literatuur; op die manier zul je namelijk de vijanden daarvan met blijvende schande brandmerken en zelf eeuwigdurende roem verwerven, met Apollo altijd aan jouw kant. Het ga je goed en blijf me zoals altijd genegen.

Parijs, 10 mei 1527

Aan de zeer welsprekende heer Erasmus van Rotterdam

1818 *Aan Lazarus a Parentibus*
Bazel, 11 mei 1527

Een hartelijke groet, Lazarus, allertrouwste vriend. Ik beantwoordde je eerdere brief, maar niet de laatste, omdat er niemand was aan wie ik iets kon meegeven. Crato,[1.] die deze brengt, is een jongeman met een zeer vriendelijk karakter; hij woonde ooit bij mij in huis. Hij komt voor zaken jullie kant op; mag ik hem bij je aanbevelen? Wat zou ik graag willen dat je een keer in Bazel moest zijn! Dan kon ik eindelijk eens op kleinere afstand van je gezelschap genieten.

Je had beloofd een werk te sturen dat tegen mij gericht was.[2.] Het wemelt van dat soort schrijvers; toch zou je me een plezier doen als je een aantal passages kon overschrijven en aan mij sturen, zodat ik een indruk van het geheel krijg. Het Nieuwe Testament, met de annotaties, is nu voor de vierde keer verschenen;[3.] het boek ziet er goed uit. In mijn gebeden vraag ik om alle mogelijke zegen en vreugde voor mijn vriend Lazarus.

Bazel, 11 mei 1527

Je vriend Erasmus van Rotterdam,

in mijn eigen handschrift, jou niet onbekend

Aan de zeer geachte heer Lazarus a Parentibus, Genovees burger. Te Genua

1. Crato Stalburg.
2. Misschien een werk van Lancellotto de' Politi.
3. In maart 1527.

1819 *Aan Sigismund I*
Bazel, 15 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere koning Sigismund I van Polen

Toen ik mijn pen ter hand had genomen, koning Sigismund, groot sieraad van de huidige vorsten, kwam me meteen van alles voor de geest wat me van het schrijven kon weerhouden. In de eerste plaats zou ik weinig blijk van respect geven als ik, onbeduidend persoontje, zonder eerdere kennismaking, spontaan, met bijna niets om over te schrijven, het woord richt tot een zo groot man. Volgens het verhaal bij Plinius, afkomstig uit oude kronieken, liep het niet goed af met Tullus Hostilius, omdat hij Jupiter tevoorschijn had geroepen.[1.] Evenzo bleek het niet altijd zonder risico zich tot de grootste monarchen ter wereld te richten, die men niet alleen op het geschikte moment, maar ook met ontzag dient te benaderen. Bovendien leek het bijna oneerbiedig je zonder dringende reden schriftelijk tot een vorst te wenden wiens aandacht gericht is op zoveel staatszaken van zo groot gewicht, in de eerste plaats het herstel van de eendracht onder de koningen. Maar deze aarzelingen verdwenen al gauw. Daarvoor zorgde de opmerkelijke goedheid van uw karakter, waardoor u - althans naar mijn mening - evenveel aanzien geniet als door de uitgestrektheid van uw rijk. Wat ook meespeelde was een soort hartstochtelijke genegenheid voor u en buitengewone bewondering voor uw verdiensten, die niet alleen het trompetgeschal van de faam bij mij teweeg had gebracht, maar ook de mondelinge en schriftelijke berichten van de zeer geachte heer Jan Łaski. Nooit was er een moment, toen hij hier was, dat hij het niet over koning Sigismund had en brieven van hem zijn louter lofzangen op Sigismund. Ten slotte was er ook nog mijn afkeer van de stormen die nu woeden en een sterk verlangen naar vrede, een ware kwelling omdat de hoop zo lang onvervuld blijft. Ik weet uit ervaring maar al te goed dat Homerus niet zo maar een verhaaltje vertelt als hij Ate snelvoetig en scherp van blik maakt, de Litae daarentegen slechtziend en mank.[2.] De oude Simeon scheidde bereidwillig en opgewekt uit het leven nadat hij de Christus des Heren had gezien.[3.] Ik denk dat ook ik met een rustig gemoed deze wereld

1. Plinius, *Naturalis historia* 28, 14. Tullus Hostilius werd getroffen door de bliksem.
2. Homerus, *Ilias* 9, 502-512. Ate is een personificatie van de verblinding, de Litae zijn de gepersonifieerde gebeden.
3. Lucas 2:25-32.

zal verlaten, als de goedheid van God en de besluiten van vorsten de onrust die nu overal heerst tot bedaren hebben gebracht.

Naar ik hoor wijdt Uwe Majesteit zich met grote wijsheid en gedrevenheid aan deze vrome en heilige taak. Dat was een extra prikkel voor mij om het erop te wagen iemand, zoals dat heet, in volle vaart aan te vuren;[4] uw vroomheid trouwens, die naar mijn mening door God is ingegeven, behoeft geen enkele menselijke aansporing. Als de situatie hopeloos lijkt brengt God meestal plotseling iemand met uitzonderlijke kwaliteiten als een *deus ex machina* op het toneel, die weer rust kan brengen na algehele verwarring. Toen het met de Romeinen zover was gekomen dat ze zich met goud vrijkochten, verscheen opeens Camillus.[5] Toen hun situatie er opnieuw hopeloos uitzag, was daar Scipio Africanus.[6] Toen de Hebreeërs in Egypte gebukt gingen onder ondraaglijke, langdurige slavernij, trad Mozes naar voren.[7] Toen Susanna in levensgevaar verkeerde, was daar geheel onverwachts Daniël, die voor haar onschuld opkwam en de misdaad aan het licht bracht.[8] Moge de grote en almachtige God mijn gebeden verhoren! Moge het zijn wil zijn dat deze hoop niet ijdel is! Ik voel iets van een gunstig voorteken, alsof God ten langen leste zijn toorn veranderde in barmhartigheid en u aanwees, zeer heilige koning, als degene die met zijn vroomheid, zijn wijsheid, zijn gezag een eind kan maken aan woelingen van deze omvang.

Die hoop wordt nog versterkt door het feit dat ik bij niemand anders zoveel kwaliteiten kan ontdekken die nodig zijn om een zo gewichtige taak te volbrengen. Als ik de macht van het koningschap buiten beschouwing laat en het niet heb over al die grote daden, die u als met Gods hulp zeer succesvol verrichtte (waar onlangs nog de roemruchte overwinning op de Scythen bij kwam),[9] zijn er volgens mij drie dingen die niet mogen ontbreken bij iemand die in deze bewogen tijden orde op zaken gaat stellen: plichtsgevoel,

4. *Adagia* 146.
5. Marcus Furius Camillus verscheen als redder ten tonele toen Rome in 390 v.Chr. door de Galliërs bezet was en gedwongen werd een afkoopsom te betalen.
6. In 202 v.Chr. werd Hannibal verslagen door P. Cornelius Scipio (Maior), die sindsdien Africanus werd genoemd. Scipio Aemilianus Africanus (Minor) verwoestte Carthago in 146 v.Chr.
7. Zoals beschreven in het bijbelboek Exodus.
8. Het verhaal van Susanna, die tijdens het baden bespied werd door twee mannen en door hen vals beschuldigd werd van ontucht, is een van de deuterocanonieke gedeelten van het bijbelboek Daniël.
9. Op 27 januari 1527 werden de Tartaren verslagen door een Pools-Litouws leger; vgl. brief 1803, noot 10.

adel van geest en wijsheid. De term plichtsgevoel omvat twee dingen, liefde voor het vaderland en godsdienstijver. Op beide gebieden schitterde u door de hoogste lof. Immers, bij het behartigen, beschermen, uitbreiden, verbeteren en zeker stellen van het welzijn van uw rijk, hebt u altijd zoveel oplettendheid, ijver en zorg aangewend, dat u met voorbijgaan van uw leeftijd inspanningen waarvoor zelfs een jong iemand mogelijk terugdeinst, niet uit de weg ging. In vroeger tijden kregen mensen die uitzonderlijk veel voor hun land hadden gedaan de eretitel 'vader des vaderlands'. Die eretitel klinkt op de een of andere manier indrukwekkender dan koning of keizer. Uwe Majesteit verdient om verschillende redenen deze eervolle betiteling. Het is veel glorieuzer die te bezitten als hij gegrift staat in de geest van de mensen dan wanneer hij op zuilen of standbeelden staat. Dat u niet minder aandacht hebt voor de christelijke godsdienst, blijkt uit de rechtschapenheid van uw gehele levenswandel. Daarnaast uit de kerken die met enorme vrijgevigheid werden gebouwd, verrijkt en versierd. Ten slotte uit de overname van de macht in Pruisen en de hervormingen daar, aangezien er een begin was van aantasting door ketterij.[10.]

Al dat geruzie onder de vorsten moet iemand die zo ingesteld is wel een doorn in het oog zijn. Als ze alleen maar onderling ruzie zouden maken, was dat toch al, ik zal niet zeggen: een burgeroorlog, maar regelrechte broedermoord. Plato vindt het een burgeroorlog als Grieken tegen Grieken strijden.[11.] Maar een christen is nauwer verbonden met een christen dan burgers onderling of broers onderling. Nu evenwel heeft de onderlinge strijd van de monarchen de weg gebaand voor de Turken, waardoor ze eerst Rhodos, en nu onlangs ook Hongarije konden binnendringen.[12.] Hun wreedheid had maar al te veel succes en zal verder bij ons doordringen, tenzij we hun de weg versperren met een muur van schilden die we eendrachtig samenvoegden. Dat moet toch iedere christen door de ziel snijden! Maar het is nog erger: terwijl de vorsten onderling aan het bakkeleien zijn, vindt de totale ondergang van de christelijke godsdienst plaats, waarbij de wereld in zijn voegen kraakt en de maatschappelijke verhoudingen ontwricht raken: wie gehoorzaamheid verschuldigd was, eist het recht op om zijn meerdere bevelen te geven. Maar de grenzen zijn hier niet duidelijk. Beide partijen hebben hun

10. In 1525 werd Albrecht (I) van Brandenburg-Ansbach, tot dan toe grootmeester van de Duitse Orde, hertog van Pruisen en erkende hij de koning van Polen als leenheer. Albrecht stond onder invloed van Luther.
11. Plato, *De re publica* 5, 470.
12. De Ottomanen veroverden in december 1522 het eiland Rhodos. Op 29 augustus 1526 versloegen zij het Hongaarse leger (slag bij Mohács; vgl. brief 1805 noot 15).

goede kanten, maar er zitten ook lieden tussen die ogenschijnlijk onder de vaandels van de kerk strijden, maar van wie het duidelijk is dat ze de overwinning die ze aan Christus verschuldigd zijn, naar zich toe zullen trekken - tenzij de machtigste vorsten hun gezag laten gelden en de enorme onrust die deze lieden veroorzaken aan banden leggen en het roven verbieden. Op die manier zal het mogelijk worden dat dit bittere medicijn, dat een kwelling voor de mensheid is, enige vorm van genezing teweegbrengt en de overwinning niet naar de mensen gaat, maar naar Christus, het hoofd van de kerk, wie alle glorie toekomt. Hij heeft misschien geduld dat zich al deze onrust in de wereld voordeed om sommigen, die als het ware dronken waren van een overvloed aan aardse voorspoed, op te wekken tot de soberheid die een christen past. Naar verluidt denkt keizer Karel er ook zo over; die informatie heb ik uit brieven van mensen uit zijn directe omgeving. Het is naar mijn idee nogal riskant en ook overbodig meer hierover aan het papier toe te vertrouwen; u in uw uitzonderlijke wijsheid weet immers wat ik bedoel.

Tot zover het plichtsgevoel. Adel van geest blijkt niet zozeer uit heldhaftige oorlogvoering of uitbreiding van het koninkrijk, als wel uit verachting voor dingen die niemand veracht tenzij hij werkelijk een hoogstaand mens is. Iedereen staat hoger naarmate hij dingen kan minachten, zodra het welzijn van de staat dat van hem vraagt. Wie zich door woede of wraakzucht in de richting van een oorlog laat duwen, staat lager door zijn eigen hartstocht. Wie zich uit eerzucht laat verleiden tot de strijd, staat lager omdat hij eerzuchtig is. Maar wie het welzijn van de staat boven alle andere dingen stelt, zo iemand heeft pas echt een hoogstaand en edel karakter. In de talloze niet te vermijden oorlogen die u, even succesvol als dapper, met de Walachiërs, de Tartaren, de Moskovieten en de Pruisen hebt gevoerd, hebt u de absoluut koninklijke verhevenheid van uw karakter laten zien. Maar dit zijn bewijzen van een veel edeler karakter: u sloot liever een wapenstilstand met de Moskovieten die u zo vaak had verslagen, dan gewapenderhand een zeer welvarend gebied onder uw heerschappij te brengen, terwijl dat moeiteloos had gekund en de aansporing van vooraanstaande personen daartoe uitnodigde. Toen sommigen, wegens aversie tegen de Moskovieten als schismatici, een vredesverdrag onmogelijk achtten, was u bereid de wapenstilstand te verlengen.[13.] U trok zich er niets van aan hoe het volk dit opvatte. Voor u is de rust in uw koninkrijk en het vermijden van bloedvergieten onder christenen belangrijker dan zo'n grote uitbreiding van uw gebied met gebruikmaking van wapens of de mening die het volk over u heeft. Zoals hij[14.] het zo mooi uitdrukte: ‘Het is echt iets voor een koning’, dat wil zeggen: voor een zeer

13. Deze wapenstilstand was in december 1522 gesloten. De Russisch-orthodoxe kerk was sinds 1448 een zelfstandige kerk.
14. Deze uitspraak, die Erasmus op verschillende plaatsen citeert, wordt door Plutarchus toegeschreven aan Alexander de Grote (*Moralia* 181 E, *Regum et imperatorum apophthegmata*, Alexander 32). Bij Diogenes Laertius komt dezelfde uitspraak voor op naam van de filosoof Antisthenes (*Vitae philosophorum* 6, 3).

hoogstaand mens, ‘slecht bekend te staan terwijl je het goede deed’. U was bereid tot een wapenstilstand met de Turken en zelfs met de Scythen zou u graag een verdrag sluiten, als deze mensen of liever beesten er een keer mee stopten uw rijk te teisteren met hun misdadige plundertochten. Het is eerder plichtsvervulling dan oorlog te zorgen dat deze ruige en woeste onmensen niet langer een bedreiging voor uw onderdanen en hun bezittingen zijn; en als het wel oorlog is, is het een soort die op geen enkele manier te vermijden is en die men dientengevolge niet achterwege kan laten zonder een vreselijke misdaad te begaan. Toen de krijgskansen tijdens al die gevechten tegen de Pruisen in uw voordeel keerden, liet u de hertog van Pruisen[15.] een flink deel van zijn gebied behouden uit liefde voor de vrede, in plaats van het hele gebied gewapenderhand in te lijven bij uw rijk, waar u alle mogelijkheden toe had.

Het volgende geeft blijk van dezelfde adel van geest. Toen de Duitse vorsten tienduizend voetknechten en tweeduizend ruiters hadden gezonden die de hertog moesten steunen in de strijd tegen Polen, stond u niet toe dat het tot een treffen kwam tussen uw strijdkrachten, die veel talrijker waren (u had immers zestigduizend ruiters), en degenen die in de minderheid waren. Slechts achthonderd van uw manschappen kregen de opdracht om langs de route van de Duitse soldaten de bevoorrading te verhinderen of te onderscheppen. Zo gebeurde het dat zij, gewaarschuwd door de honger, huiswaarts keerden en u bloedvergieten kon vermijden. Ik hoef niet te vertellen hoe u, nadat koning Christiaan[16.] van de troon gestoten was, resoluut de Noorse en Zweedse kroon weigerde, die u ongevraagd werd aangeboden, om te voorkomen dat u daarmee iets naar u toe haalde wat voor uw volk aanleiding tot een oorlog kon zijn. Het is allemaal kort geleden wat ik vertel, maar het volgende is nog recenter: onlangs, na de dood van de koning van Bohemen en Hongarije,[17.] die een neef van u was, de zoon van uw broer, en de opvolging zelfs op grond van verwantschap aan u leek toe te komen, ontbrak het u zo aan eerzucht, dat u zelfs afgezanten zond om hun aan te raden een koning

15. Zie boven, noot 10.
16. Christiaan II was koning van Denemarken en Noorwegen tot 1523. In 1520-1521 was hij tevens koning van Zweden.
17. Lodewijk II van Hongarije, die omkwam toen hij vluchtte na de slag bij Mohács in 1526, was de zoon van Wladislaus II, de broer van Sigismund.

te kiezen die naar hun oordeel het meeste voor hun land kon doen, maar dat u met uw deel tevreden was. Dat was voor u niet genoeg. Zodra u had vernomen dat de kwestie tussen Ferdinand[18.] en Johan, koning van Hongarije,[19.] op een oorlog dreigde uit te lopen, zond u uw kanselier, Krzysztof Szydłowiecki, een gerespecteerd en aanzienlijk man, kasztelan en starost van Krakau, door u bij uitstek beschouwd als een wijs en onkreukbaar man, om te bemiddelen en wist u te bereiken dat er geen oorlog begonnen zou worden voordat alles geprobeerd was om oorlog te voorkomen.

Uit dit alles blijkt een waarlijk hoogstaande geest die boven al het aardse verheven is. Maar volgens mij wordt hier ook reeds uw zeer uitzonderlijke wijsheid zichtbaar, die bij u door een lang leven en zeer veel ervaring vervolmaakt is. Een oorlog is aantrekkelijk zolang je er zelf geen een hebt meegemaakt;[20.] maar iemand die een onbillijke vrede prefereert boven een gerechtvaardigde oorlog,[21.] kan in het duister en van ver zien. Als vorsten nu eens uw voorbeeld volgden en met verachting van hun persoonlijke begeerten, als het ware vanaf een hoge uitkijkpost,[22.] hun blik op de vroomheid richtten, dat wil zeggen: op de glorie van Christus en het welzijn van de christelijke kudde! Als ze nu eens de vrede in de wereld belangrijker vonden dan allerlei persoonlijk voordeel, dat dikwijls ongrijpbaar blijkt en in het andere geval te duur gekocht wordt! Dan zouden zij, eendrachtig met elkaar verbonden, in de eerste plaats zelf als regeerders veel meer voorspoed en aanzien genieten, en de christenen al gauw bevrijden van de Turkse dreiging en met adequate maatregelen een einde aan deze rampzalige kerkscheuring maken. Maar ik vrees nu dat er vorsten zijn die door een tekort aan plichtsgevoel de algemene rampspoed proberen om te buigen tot winst voor henzelf, of bij gebrek aan adel van geest niet in staat zijn uit liefde voor de vrede op enig punt af te zien van hun rechtmatige aanspraken, of uit onervarenheid liever een oorlog dan vrede willen; terwijl men nooit een oorlog mag beginnen, behalve wanneer hij niet te vermijden is zonder zich schuldig te maken aan plichtsverzuim.

18. Ferdinand, de jongere broer van Karel V, was gehuwd met Anna van Bohemen en Hongarije, de dochter van Wladislaus II. Ferdinand was dus een zwager van Lodewijk II.
19. Johan Zápolya, zwager van Sigismund I, maakte evenals Ferdinand aanspraak op Hongarije na de dood van Lodewijk II. Erasmus zou bij publicatie van de brief in zijn *Opus epistolarum* uit 1529 de aanduiding ‘koning van Hongarije’ veranderen in ‘die de troon van Hongarije opeist’.
20. *Adagia* 3001.
21. Vgl. Cicero, *Epistulae ad familiares* 6, 6, 5.
22. *Adagia* 3295.

Als vorsten dit alles met oprechte en christelijke bedoelingen zouden nastreven, zou Christus zelf, die zorgt voor het welslagen van besluiten en verdragen, hun terzijde staan en de gebeurtenissen een gelukkiger afloop geven dan ze zelf konden wensen. Maar nu is het meestal toorn of eerzucht of een andere persoonlijke hartstocht die tot een oorlog aanzet, eerder dan aandacht voor vroomheid of het landsbelang, en zien we wankele en kortstondige verdragen en wat erger is: ze zijn vaak een broedplaats van oorlogen. Er is iets wat ik eerder kan wensen dan hopen, maar wat naar mijn mening bij uitstek goed is voor het in stand houden van de vriendschap tussen de vorsten en de rust in de verschillende landen: dat vorsten zich ertoe laten overhalen ver weg gelegen machtsgebieden te weigeren. Wat een ramp was het voor de Fransen Milaan telkens te veroveren en terug te veroveren! Welk land zou rijker bloeien dan Frankrijk, als het Napels, als het Lombardije, als het Insubrië had laten liggen?[23] Zoals bepaalde schepen te groot zijn om gestuurd te kunnen worden, zo is het uitermate lastig een bovenmatig uitgestrekt gebied succesvol te besturen. Nog veel moeilijker wordt het als de gebiedsdelen op grote afstand van elkaar gelegen zijn. Tegenwoordig kent het verlangen naar gebiedsuitbreiding geen grenzen. Het lijkt wel alsof zich bij sommigen iets dergelijks voordoet als bij mensen die er liefhebberij in hebben de ene prebende op de andere te stapelen. Wat ze aan winst bijeenschraapten met kleinere prebenden, geven ze uit aan een grotere; wat ze met talloze prebenden binnenhalen wordt opgeslokt door één bisschopszetel en met de opbrengst daarvan wordt weer de titel van aartsbisschop gekocht. Wat een kapitaal aan digniteiten en abdijen verslindt ten slotte de glorieuze titel van kardinaal!

Dit alles wijst zonder twijfel op een weinig verheven karakter, als je niemand boven je duldt. Iemand is pas een grootmoedig en edel mens, als hij niet op een mindere neerkijkt en zijn meerdere niet benijdt, als hij ernaar streeft, niet om over een zo uitgestrekt mogelijk gebied te heersen, wat zelfs misdadigers een enkele keer door de fortuin vergund was, maar om het rijk dat hem is toebedeeld zo goed mogelijk te besturen. Maar volgens de huidige gang van zaken gaat de troonopvolging deels door huwelijken, deels door bloedverwantschap van de een op de ander over en daarom is het, zoals gezegd, eenvoudiger te wensen wat volgens mij het beste is dan erop te hopen.

23. Opeenvolgende Franse koningen (Karel VIII, Lodewijk XII, Frans I) hebben geprobeerd deze gebieden te veroveren of te behouden in een reeks oorlogen vanaf 1494. Daarbij ontstonden verschillende allianties tussen de mogendheden, waaronder de pauselijke staat. In 1525 werden de Fransen verslagen in de slag bij Pavia. In 1526 begon de oorlog van de Liga van Cognac. De Insubriërs hebben Milaan gesticht.

Het is niet vroom is en het ligt ook niet in mijn bedoeling te tornen aan het gezag van hem die Christus als hoofd van zijn kerk heeft aangesteld. Maar als ik de waarheid recht wil doen, hijzelf zou meer bereiken en de machtigste vorsten zouden minder vaak verwikkeld raken in dit soort onderlinge oorlogen, als hij, daartoe overgehaald door de vrede van Christus zelf, met geen enkele monarch een verdrag sloot, maar zich gelijkelijk tegenover allemaal een vader betoonde. Nu evenwel bleken en blijken al die verdragen die zijn gesloten, ontbonden, hersteld, geschonden, een goede aanleiding te zijn om een oorlog uit te lokken of uit te breiden. Wat voor zin heeft het hier voorbeelden uit de geschiedschrijving aan te halen, wanneer we er de laatste twintig jaar zoveel met onze eigen ogen hebben gezien?

Maar ik spring, zoals dat heet, over de omheining[24.] door al een hele tijd misbruik te maken van uw lankmoedigheid, onoverwinbare koning. Daarom zal ik mijn brief eindigen. Ik doe dat met vurige gebeden waarin ik God vraag medelijden met ons te hebben en te zorgen dat uw zeer vrome inspanningen tot een resultaat leiden dat past bij dat plichtsgevoel, die adel van geest, die wijsheid van u. Moge Hij ook koningin Bona,[25.] verbonden met de beste koning, lange tijd in voorspoed bewaren voor uw koninkrijk en voor het christendom.

Bazel, 15 mei, in het jaar des Heren 1527

1820 *Aan Krzysztof Szydłowiecki*
Bazel, 16 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere heer Krzysztof Szydłowiecki enz., kanselier van het koninkrijk Polen

Onze briefwisseling verloopt nogal traag, hooggeachte heer, hoewel de uwe redelijk vroeg aankwam; geschreven op 1 maart, werd hij vóór half mei bezorgd. Want ik vermoed dat u het nieuwe jaar laat beginnen met Pasen.[1.]

24. *Adagia* 993, onder meer toegepast op mensen die van hun onderwerp afdwalen.
25. Erasmus speelt met de naam van de koningin: ‘tuamque Reginam Bonam (“goede”) optimo (“beste”) Regi iunctam’.
1. Dat wil zeggen dat het jaarcijfer wisselde met Pasen. Deze jaarstijl was tot in de 16e eeuw gebruikelijk in bijvoorbeeld Frankrijk. Pasen viel in 1527 op 21 april. De brief van Szydłowiecki zal als datum 1 maart 1526 hebben gehad.

De Heer zegt in het evangelie: ‘Gelukkig de vredestichters’.[2] Aangezien u momenteel die rol vervult, in opdracht van de koning,[3] bid ik dat uw werk succes mag hebben en u in uw wijsheid velen gelukkig mag maken. Over dit onderwerp heb ik ook het een en ander aan de roemrijke koning van Polen, Sigismund, geschreven,[4] iets waartoe de zeer geachte jongeman Jan Łaski me telkens weer per brief had aangespoord. Hij vroeg hier zo nadrukkelijk om, dat ik mag aannemen dat er een goede reden is waarom hij die gedachte koestert. We hebben tegenwoordig bijna allemaal vorsten die nog jong zijn; des te meer bid ik dat God Sigismund lange tijd voor ons mag behoeden en bewaren; met zijn vroomheid, verheven karakter en uitzonderlijke wijsheid in combinatie met zeer veel ervaring[5] zal hij heilzame adviezen kunnen geven die de belangen van de vorsten en de rust in het land ten zeerste bevorderen.

Uw geschenken[6] passen duidelijk bij uw welgezindheid, maar toch nemen ze op de lijst met wat ik allemaal aan u te danken heb bijna de laatste plaats in. Het doet me deugd dat mijn vriend Antonin u dierbaar is; ik ben tot nu toe niemand tegengekomen met een oprechter karakter - of het moest Jan Łaski, de proost van Gniezno, zijn: een beminnelijker iemand zou je je zelfs niet kunnen voorstellen. Zijn vriendschap reken ik tot mijn grootste zegeningen.

U krijgt een door mij eigenhandig geschreven brief, maar ik ben bang dat u hem niet kunt lezen. Ik ben nog wat zwak na vreselijke diarree. Moge de Heer u behoeden en bewaren.

Bazel, 16 mei 1527

2. Matteüs 5:9.
3. Koning Sigismund I had Szydłowiecki opgedragen te bemiddelen in de kwestie rond de Hongaarse troon (vgl. brieven 1810, p. 49-50, en 1819, p. 92).
4. Brief 1819.
5. Erasmus had dit in brief 1819 uitgewerkt.
6. Szydłowiecki zond Erasmus een gouden zandloper en een gouden lepel en vork als dank voor de opdracht van de *Lingua* (zie brief 1752).

1821 *Aan Jan (II) Łaski*
Bazel, 17 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte heer Jan Łaski, proost van Gniezno

Ik ben werkelijk bijzonder blij dat de bezorging van mijn zending correct verlopen is. Want ik was daar bezorgd over, aangezien er tegenwoordig ongelofelijke weinig mensen zijn die je kunt geloven, terwijl er overal over het geloof wordt gediscussieerd. Ik was zelfs een beetje bang dat jou en je dierbaren iets anders dan ik zou wensen was overkomen.

Er is in Spanje een vertaling van het *Enchiridion* in de volkstaal verschenen,[1.] wat enorme commotie onder de monniken gaf. Hun reactie stuitte echter op machtige beschermheren van Erasmus, onder wie de keizer. Zijn brief heb ik je, dacht ik, met de laatste beurs[2.] gestuurd. Ik heb meteen je brief naar Beatus Rhenanus laten brengen; hij is namelijk in Sélestat, weggevlucht voor de pest en het geruzie hier. Je hebt ongetwijfeld zijn boekje al gekregen en ook dat van Glareanus.[3.] Glareanus geeft openbare colleges over dat van hemzelf. Ik heb de koning geschreven, waar je me immers zo vaak toe aanspoorde, maar ik heb een woordelijk afschrift hierbij ingesloten, zodat je de brief buiten de publiciteit kunt houden als dat beter lijkt. Want het is geen sinecure een brief aan een koning te schrijven. Ik heb er wel over gesproken (ik vind dat je dat moet weten) in de brief aan Krzysztof, de kanselier van Krakau.[4.]

Enkele van mijn vijanden zijn gestorven. In Leuven is de karmeliet Egmondanus[5.] gestikt toen hij moest braken, nadat hij kort daarvoor in het openbaar had staan schreeuwen dat Jan de Neve plotseling verlamd was geraakt en binnen zes uur zijn laatste adem had uitgeblazen.[6.] Ook de dominicaan Vincentius[7.] is gestorven, die het doelwit was van een brief van mij met het opschrift ‘Aan de vasthoudendste van mijn critici’.[8.] Rosemondt is eveneens gestorven, iemand die beter was dan je van theologen verwacht; onze vriend Dorp was al eerder gestorven. In Keulen is Jacob van Hoogstraten gestorven, de regisseur van deze tragedie; bij zijn dood schijnt hij toch met enkele woorden te kennen gegeven hebben dat zijn geweten niet zuiver was. Voor

1. Zie brief 1814, noot 10.
2. De halfjaarlijkse boekenbeurs in Frankfurt.
3. Beatus Rhenanus, *In C. Plinium* (Bazel, 1526); Henricus Glareanus, *De geographia* (Bazel, 1527). Beide werken waren aan Łaski opgedragen.
4. Zie brieven 1819 (aan Sigismund I) en 1820 (aan Krzysztof Szydłowiecki).
5. Nicolaas Baechem.
6. Vgl. brief 1765, waar Conradus Goclenius vertelt dat Egmondanus had geroepen dat de dood van De Neve de ergste manier was om te sterven. De Neve was Erasmus goedgezind.
7. Vincentius Theoderici.
8. Brief 1196.

hen allemaal bid ik om de barmhartigheid van de Heer. Jacques Lefèvre is op eervolle voorwaarden naar Frankrijk teruggekeerd - hij was immers uit vrees uitgeweken - en is de koning zeer dierbaar.[9.] Ook degene die volgens Béda tot brandoffer had moeten dienen,[10.] is naar ik hoor een goed mens en de koning bijzonder dierbaar. De koning wilde geen geweld gebruiken om hem in veiligheid te brengen; hij liet toe dat er een proces tegen de man liep, totdat hijzelf naar Parijs kwam.[11.] Zie hier een waarschuwing! Als er niet vaker een voorbeeld wordt gesteld, zullen duistere lieden vorsten naar het leven staan, zogenaamd om de godsdienst te verdedigen. Was de koning in alle overige dingen maar even succesvol geweest!

De voornaamste reden waarom ze hadden besloten deze vriend van de koning in afwezigheid van de vorst te offeren, was dat hij van plan was de *Parafrasen*[12.] en een paar andere boekjes van mij in een Franse vertaling te publiceren. Sommige pseudomonniken maken zichzelf namelijk dit wijs: 'Als Erasmus de volkstaal gaat spreken, komen de leugens aan het licht waarmee wij hem steeds bij domme vrouwtjes en leken gehaat maakten. De werkelijkheid zelf zal immers ons gezwets doorprikken, als ze laat zien dat hij anders is dan wij hem hebben afgeschilderd.' Daarom denk ik dat er geen betere manier is om hun boosaardigheid naar buiten te brengen of mijn onschuld te bewijzen dan dat mijn werken, vooral die over de juiste levenswijze, in de handen van het volk komen. Die farizeeërs hebben dat wel door en doen met een omvangrijke samenzwering hun best om te voorkomen dat dit op een of andere manier gebeurt. Maar we zien dat bijna al hun pogingen een averechts effect hebben. Overigens verdient jouw talent stof van een hoger gehalte om zich mee bezig te houden, ook al denk ik dat niemand die taak op een gelukkiger wijze zou kunnen volbrengen.

Het is voor mij een blijk van je uitzonderlijk goede gezindheid jegens mij dat je, zonder je iets aan te trekken van alle haat, de hele mensheid wilt laten weten hoeveel achting je voor mij hebt, en het goed vindt een leerling genoemd te worden, mits je beschouwd wordt als een die alles zal verdragen en niets zal nalaten ter wille van Erasmus. Maar het zou, mijn beste Jan, een grote schande zijn als ik zou toelaten dat een jongeman die voor het aller-

9. Jacques Lefèvre verbleef in 1525-1526 in Straatsburg omdat hij vreesde in Parijs tijdens de afwezigheid van de Franse koning (zie onder, noot 11) wegens ketterij veroordeeld te worden. Frans I benoemde hem daarna tot koninklijk bibliothecaris.
10. Louis de Berquin.
11. Frans I was in 1525-1526 de gevangene van Karel V als gevolg van de nederlaag van de Fransen bij Pavia.
12. Erasmus' parafrasen op boeken van het Nieuwe Testament.

hoogste geboren is en me nu al in iedere soort geleerdheid overtreft, doorgaat voor een leerling van mij. Toch zou ik een buitengewoon ondankbaar mens zijn, als ik een zo toegenegen, zo standvastig, zo oprecht beschermheer aan het duister van de vergetelheid zou prijsgeven. Want het is van het grootste belang dat zo'n bijzonder voorbeeld van welwillendheid wordt doorgegeven aan het nageslacht, vooral in deze tijd, omdat je geen vriendenparen ziet tenzij ze gevormd zijn door een samenzwering. Hopelijk staat een zodanige genius mijn werken bij, dat ze recht kunnen doen aan je verdiensten. Voor dat doel zou ik graag tijdelijk Cicero's gelukkige manier van uitdrukken willen hebben. In elk geval zal het gekozen onderwerp op zichzelf goed vallen; daar komt van mijn kant een beetje meer aandacht voor een verzorgde stijl bij, om het beter bij het nageslacht over te laten komen. Ik had, om eerlijk te zijn, enige scrupules die verhinderden dat ik dit eerder deed, maar ik ben blij dat je brief me daarvan heeft bevrijd.

Glareanus behartigt hier in zijn eentje de belangen van de wetenschap. Hij geeft voor een talrijk gehoor college over jouw boek.[13.] Anderen, hoe geleerd ook, hebben amper zes toehoorders en dat niet eens constant; hij heeft er zestig, terwijl het aantal dagelijks toeneemt. Ik denk dat het komt door jouw genius, want het is uitzonderlijk voor deze universiteit. Je zult hem bovenal een plezier doen als je een paar jongelui die misschien van plan zijn ergens anders heen te gaan om zich de literatuur eigen te maken, naar hem toestuurt. Aangezien hij in het college woont, moet hij een aantal jaren de rol van begeleider vervullen.

Ik verbaas me dat er in je brief niets staat over Hieronim Łaski; doe in elk geval beiden[14.] namens mij de hartelijke groeten, want ik ben blij te horen dat Stanisław ook weer bij jullie is, terug uit Frankrijk. Let goed op je gezondheid. Te Bazel, 17 mei 1527

1822 *Aan Andrzej Krzycki*
Bazel, 17 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet Andrzej Krzycki, bisschop van Płock

Hooggeachte prelaat, ik heb van uw boekje[1.] slechts geproefd en het nog niet

13. Het boek dat aan Łaski was opgedragen, zie boven, noot 3.
14. D.w.z. beide broers, Hieronim en Stanisław Łaski.
1. *De afflictione ecclesiae, commentarius in Psalmum XXI* (Krakau, 1527), dat met brief 1810 was meegestuurd.

doorgelezen, maar het zal ongetwijfeld in zijn geheel in de smaak vallen, zodra ik het in zijn geheel heb gelezen. Ik ontwaar een krachtig voorvechter van de kerk. Maar ik denk niet dat u in uw wijsheid een raadgever nodig hebt; anders zou ik u aanraden of vragen op zo'n manier af te rekenen met de vijanden van de vrede in de wereld, dat de eer van de overwinning niet naar de mensen, maar naar Christus gaat. Want zoals er bij een grote brand in een stad altijd heel wat mensen zijn die, gespitst op buit, de algemene ramp tot persoonlijk voordeel ombuigen, zo zijn (zoals u ongetwijfeld weet) grote groepen mensen er bij deze rampzalige, wereldwijde beroering op gespitst de eer van de overwinning naar zich toe te halen, terwijl die alleen Christus toebehoort. Ik mag hopen dat dit rigoureuze medicijn, dat God wellicht heeft gezonden om ons te kastijden en dat met een enorme schok het hele lichaam van de kerk deed wankelen, enige verbetering in de toestand teweegbrengt. Zoals het nu gaat, vraag ik me af wat de winst zal zijn, als kerkelijke leiders (van wie niet weinigen zo zijn dat ze bijna wereldser lijken dan de wereld zelf) aanmerkelijk goddelozer zijn dan ze daarvoor waren; als vorsten, vooral die onbeduidende hier, dankzij de buitgemaakte kerkelijke goederen beter toegerust zijn voor luxe en dobbelspel; als monniken, die de wereld al sinds tijden doen zuchten onder hun tirannie, voortaan door de overwinning nog hoogmoediger zijn. Ik zal niet ontkennen dat er vrome, wijze en geleerde mensen bij zijn, maar we zien ook dat er al te veel bij zijn die hun buik dienen in plaats van Jezus Christus; doordat bovendien ieder een fervent aanhanger van zijn eigen orde is, wordt de orde van Christus verwaarloosd.

Naar ik zie overkomt u iets wat men ook met een spreekwoord pleegt uit te drukken: u gaf iets nadeligs weg en kreeg iets nadeligs terug,[2.] omdat u een bittere omgeving[3.] verving door een die even ongunstig is. U maakt zich vergeefs illusies over vrijheid. Met het bit van het hofleven in de mond moet u ook de ruiter dragen.[4.] Het is overigens in het belang van het land dat geleerden worden verleid tot gezagsuitoefening in openbare functies. Zoet zijn de vrije uren voor studie, maar een mens wordt niet alleen voor zichzelf geboren,[5.] maar ook voor zijn land. Łaski heeft u een vreselijk portret gegeven, dat eerder Erasmus' vijanden in verrukking zou kunnen brengen dan u - tenzij de schilder u misschien toont wat uw genegenheid wil zien. Hij heeft dat portret stiekem meegenomen, zonder dat ik er iets van wist. Hope-

2. *Adagia* 1183.
3. Erasmus gebruikt een formulering uit Plato, *Leges* 4, 705 A, die mogelijk afkomstig is van de Griekse dichter Alcman (7e eeuw v.Chr.).
4. Vgl. *Adagia* 314: ‘Het bit in de mond hebben’.
5. *Adagia* 3581.

lijk heeft het beeld dat ik in mijn pennenvruchten tot uitdrukking breng de goedkeuring van u en uw gelijken!

Dit alles in antwoord op uw brief, die u aan de wind had toevertrouwd, precies zoals u schrijft: zo vlug is bijna nog nooit een brief hier geweest![6] Ik wens Uwe Eerwaarde Excellentie eeuwigdurend geluk in de Heer.

Bazel, 17 mei 1527

1823 *Aan Frans Titelmans*
Bazel, 18 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet de franciscaan Frans Titelmans van Hasselt

Geachte broeder in Christus, ik hoor dat u mijn naam geregeld in uw lessen in diskrediet brengt. Als dat waar is, raad ik u aan in gedachten te houden wat past bij de waardigheid van uw orde. U weet dat zowel de paus als de keizer dergelijke aanvallen niet goedvinden, wat ze allebei voldoende duidelijk hebben gemaakt, zelfs schriftelijk. U weet dat ze in de huidige situatie, waarin ik mij in het belang van het geloof aan zoveel gevaren blootstel, alleen maar tot nadeel strekken. Ik ben geen enkele orde vijandig gezind, maar uw gemeenschap in het bijzonder heb ik altijd een warm hart toegedragen, omdat ze meer dan andere haar onbedorven staat heeft behouden. Als ik in mijn werken op misstanden wijs, gebeurt dat om jullie te helpen en niet om jullie aan te vallen, want jullie vinden zulke dingen ook niet goed. Als jullie de mensen opnieuw aan jullie kant willen krijgen, moeten jullie dat op dezelfde manier doen waarop jullie hen de eerste keer aan jullie kant kregen. Dat gebeurde met een zuivere levenswandel, niet met samenzweringen of boosaardige kritiek. Wat een ophef veroorzaakten uw medebroeders in Spanje! Wat schoten ze ermee op? Ze verergerden bij iedereen het ongenoegen. Hetzelfde gebeurde in Polen en Hongarije. Wat mij aangaat, ik kan u misschien geen schade toebrengen, maar uw orde wel en meer dan u voor mogelijk houdt, als ik de blik niet op Christus gericht hield. Ik zal me evenwel nooit daartoe laten verleiden. Des te minder mogen jullie daartoe uitdagen. Al lang geleden werden langs slinkse wegen mijn boeken weggehaald uit bibliotheken waar wel ruimte was voor de giftige laster van anderen. Ik deed alsof ik het niet doorhad; ik geef er ook weinig om. Als jullie oprecht in het belang van de vroomheid handelen, zal de Heer zijn zegen geven; als jullie

6. Krzycki bedoelde uiteraard dat het onzeker was of de brief zou aankomen; vgl. bijvoorbeeld de laatste alinea van brief 1885.

met listen en lagen en slim bedachte samenzweringen te werk gaan, zal zich alles tegen jullie keren - neem dat van mij aan! De Heer zij met u.

Bazel, 18 mei 1527

1824 *Aan Leonard Cox*
Bazel, 21 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet de Engelsman Leonard Cox

Was het maar even makkelijk, mijn beste Cox, ieders brieven te beantwoorden als de genegenheid te beantwoorden van allen die me welgezind zijn! Maar het intensieve studeren neemt mijn tijd meer dan volledig in beslag, zozeer dat er geen tijd is om ziek te zijn of dit zwakke lijf te laten genezen, laat staan dat ik kans zie op ieders brieven te antwoorden. De brief die je het laatste schreef,[1.] was in alle opzichten een genoegen, op twee dingen na. Het ene is dat je me met je mateloze lofprijzingen eerder bezwaart dan eert, ook al werd zelfs dat ongemak verlicht door je welwillende houding, die naar mijn stellige overtuiging de oorzaak is van dat hele misverstand. Het andere is je bericht over de slechte gezondheid van onze vriend Justus,[2.] iemand wie ik alle voorspoed zou toewensen, zoals hij verdient. Hijzelf had me al eens geschreven over een gebroken schouderblad. Ik weet niet of er nog een andere kwaal bijgekomen is; via deze bode ontving ik geen brief van hem.

Ik kan me niet genoeg verbazen over de houding van de predikant van Košice;[3.] ik vind dat je een geboden kans moet benutten, want dan kun je voor meer mensen iets betekenen en ben je niet blootgesteld aan de minachting van iedere onverlaat. Ook al kunnen degenen die een hoog ambt bekleden niet alle door hen waargenomen verrichtingen van volk of vorsten in de goede richting buigen, toch kunnen ze veel kwaad verhinderen. Als hij me een bezoek zou brengen, zal hij hier geen schat, maar enkel kolen vinden.[4.] Ik heb gemerkt en merk dagelijks dat Jan Łaski zo'n karakter heeft, dat ik mezelf met deze ene vriend al voldoende gelukkig zou prijzen. Ik ben blij te horen dat onze vriend Anianus[5.] bij jou woont. Je hebt goed materiaal in han-

1. Brief 1803.
2. Justus Decius; vgl. brief 1660, p. 19.
3. Johann Henckel.
4. *Adagia* 830: 'Thesaurus carbones erant', d.i. de schat bestond uit kolen.
5. Anianus Burgonius.

den en bent zelf een bekwaam vakman.[6.] Doe hem de groeten namens mij. Ik beantwoordde de brief van Krzycki, nu bisschop van Płock geheten.[7.] De kerk daar moet God wel zeer dierbaar zijn, dat ze drie van zulke bisschoppen op een rij kreeg, terwijl andere meestal maar één keer in heel wat jaren zo iemand krijgen, als ze geluk hebben.

De *Copia* is zes maanden geleden opnieuw verschenen met allerlei aanvullingen van mijn hand; die uitgave zal ik je sturen, als de bode geen bezwaar heeft tegen een beetje bagage. Wat je vraag over *synere* betreft,[8.] dat zit zo. Toen ik ongeveer twintig jaar geleden in Siena was als leermeester van Alexander,[9.] aartsbisschop van St. Andrews, de broer van de huidige koning van Schotland,[10.] kreeg ik een zeer oude uitgave van Aulus Gellius te pakken, de eerste als ik het wel heb. Die leek mij minder fouten te bevatten dan andere die ik had gezien. Daar had zowel het Grieks als het Latijn *synere*.[11.] Hoewel die vertalingen, die beginnen met 'dat wil zeggen', niet van Aulus Gellius zijn, leek de kwaliteit toch zodanig dat hijzelf met een eigen vertaling niet voor een betere weergave had kunnen zorgen. Nu zie ik ook in de uitgave van Aldus[12.] de schrijfwijze met omgewisselde letters, *seirênôn* in plaats van *synere*; het metrum blijft inderdaad gelijk, maar ik weet niet of het de oorspronkelijke lezing is. Ik van mijn kant had het vermoeden dat *synar* een woord was zoals peper. Tot nu toe heb ik evenwel niets bij de schrijvers aangetroffen wat mij voldoende aanstond. Want bij Plinius vind je geen beschrijving van de aard van *cinara*; hij zegt alleen dat een hert zichzelf geneest door hiervan te eten als het giftige kruiden binnen heeft gekregen.[13.] Hesychius vermeldt *kynaros*, wat anderen *kynosbatos* noemen.[14.] Maar ook dat helpt ons niet verder. Daarom lijkt het mij het beste dat woord te schrappen, zoals volgens mij in de laatste uitgave gebeurd is.[15.]

6. *Adagia* 2514.
7. Brief 1822.
8. Zie het postscriptum bij brief 1803.
9. Alexander Stewart, die in 1508-1509 door Erasmus onderwezen werd tijdens zijn verblijf in Italië.
10. Jacobus V.
11. Gellius, *Noctes Atticae* 15, 20, 8: *seirênôn.* In sommige oude edities heeft de toegevoegde Latijnse vertaling 'sineribus' in plaats van 'sirenibus'.
12. De Venetiaanse drukker Aldo Manuzio.
13. Plinius, *Naturalis historia* 8, 101: 'herba cinare' (ablativus).
14. Het Griekse lexicon van Hesychius (5e eeuw n. Chr.?) vermeldt bij *kynaros* de mogelijke betekenis *kynosbatos* (soort roos). Vgl. Athenaeus, *Deipnosophistai* 2, 70 C, waar de Griekse grammaticus Didymus wordt geciteerd, die *kynaros* opvat als *kynosbatos* in een versregel van Sophocles.
15. Erasmus verving het door 'saccaro'; zie brief 1803, noot 23.

Ik zal je vriend Zebrzydowski schrijven als ik ook maar even tijd heb. Bazel, 21 mei 1527

1825 *Aan Jan Antonin*
[Bazel, ca. 21 mei] 1527

Erasmus van Rotterdam groet de arts Antonin

Hoezeer overtref jij jezelf voortdurend in vriendelijkheid door het weinige dat ik voor jou deed zo te overdrijven en ondertussen te zwijgen over het vele dat jij deed![1.] Ursinus beschreef een tijdje geleden in een brief aan mij een stukje van zijn tragikomedie of liever komitragedie;[2.] het leeuwendeel liet hij aan Johannes Fabri over, maar het is me tot nu toe niet gelukt hem te spreken. Ook kon ik er in de tussentijd niet achter komen waar hij naartoe was. Want hij leek te twijfelen wat hij zou doen.

Ik betreur het dat het in Hongarije zo onrustig is, vooral om jou, voor wie ik zou willen dat alles er gunstig en vredig uitzag, zoals je verdient. Aangezien je mijn advies vraagt: zolang het met de vorsten twee kanten op kan, zou ik geen van beiden al te zeer toegedaan zijn en in elk geval niemand voor het hoofd stoten.[3.]

Ze schrijven ons dat Béda, samen met een paar pseudomonniken, druk bezig is. Hij zou iemand naar de brandstapel gesleurd hebben, als het Parlement en de koning niet hadden ingegrepen.[4.] De man had wat van mijn pennenvruchten in het Frans vertaald; zo overtuigd zijn ze dat het met hun waardigheid gedaan is als Erasmus de volkstaal gaat spreken. Nu kunnen ze vrouwtjes die ze gek maakten en leken zoveel kletspraat verkopen als ze maar willen. Maar als het volk mijn boeken zou lezen, zou hun ongekende brutaliteit zichtbaar worden.

Van Thurzo (je bedoelt waarschijnlijk Alexius) ontving ik niets goeds en

1. Zie brief 1810, waarop deze brief het antwoord is.
2. Dit zal betrekking hebben op de slag bij Mohács en de gevolgen daarvan (zie brief 1805, noot 15). Ursinus was na de veldslag benoemd tot geschiedschrijver van Ferdinand van Oostenrijk, Antonin steunde diens tegenstander Johan Zápolya.
3. Zie voorgaande noot.
4. Het betreft Louis de Berquin. Hij stond in de gunst bij Frans I, maar het Parlement van Parijs was hem, in tegenstelling tot wat Erasmus hier suggereert, vijandig gezind.

niets slechts, maar ik denk wel dat de man mijn werk waardeert.[5] Ik ontving geen brief van Henckel met deze bode, ook niet met de laatste beurs.[6] Wat betreft het feit dat hij een bisschopszetel afwijst, hij had ongetwijfeld een goede reden voor zijn besluit; toch is het, als je kijkt naar de toestand in de wereld op dit moment, beter een zwijnenhoeder te zijn dan een zwijn. Vertel me, wat was er voor iets ernstigs dat jullie je gereedmaakten voor zo'n lange reis hierheen? Om een stervende Erasmus te zien? Ik sterf immers, mijn beste Antonin, dagelijks.[7]

Wat Galenus betreft, al zou ik kunnen wat je zo graag wilt, ik heb er de tijd niet voor. Ik word weer teruggesleept naar de arena. Je mag Calvo de slechte vertaling van Hippocrates niet aanrekenen; want hij is alleen maar een drukker, zonder verdere kennis.[8] Ik bid om alle mogelijke voorspoed voor Martin Dobergast; als ik hem ergens een dienst mee kan bewijzen, zal ik dat graag doen. Inderdaad moet je mensen die zich voordoen als vrienden niet vertrouwen, maar toch moet je ze volgens Cicero benutten, om in elk geval te zorgen dat ze minder schade toebrengen.[9] Ook is het beslist niet uit de lucht gegrepen wat Ovidius schreef: 'Vaak wordt iemand die doet alsof zelfs echt verliefd'.[10] Ik ontving het boekje van Andrzej Krzycki, nu bisschop van Płock geheten, samen met zijn brief, die evenwel kort was.[11] Ik wens je voortreffelijke echtgenote[12] al het mogelijke geluk. De pest heeft enkele van onze artsen weggenomen, onder wie Silberberg. Het ga je goed. 1527

1826 *Aan Andrzej Zebrzydowski*
Bazel, 21 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet Andrzej Zebrzydowski

De buitengewone vriendschap, gesmeed door brieven over en weer, die al geruime tijd bestaat tussen mij en de hooggeachte prelaat Andrzej Krzycki, en

5. Zie brief 1810, noot 11.
6. De halfjaarlijkse boekenbeurs in Frankfurt.
7. 1 Korintiërs 15:31.
8. Zie brief 1810, noot 15.
9. Vgl. brief 476, voorlaatste alinea: 'Sinceris amicis utere, fictis abutere'. Ik heb de plaats bij Cicero niet kunnen traceren.
10. Ovidius, *Ars amatoria* 1, 615.
11. Zie brief 1822, noot 1.
12. Anna Zimmermann.

tegelijk ook jouw uitnemend karakter, zo'n oom waardig, waarvan Leonard Cox, die je vormt in je jonge jaren, mij in zijn brief[1] een precieze beschrijving gaf - die twee dingen zorgden ervoor dat ik het erop waagde je te groeten en aan te vuren tot liefde voor de hoogste wetenschappen, al betreft het iemand in volle vaart, zoals ze dat zeggen,[2] als het waar is wat Cox schrijft, die mijn volste vertrouwen geniet.

'Het is niet nodig een galopperend paard de sporen te geven.'[3] Maar jij kunt, mijn dierbare Zebrzydowski, in die schitterende renbaan altijd jezelf in enthousiasme overtreffen, want er is heel veel wat je daartoe zou moeten aanmoedigen. In de eerste plaats wekt je zeer gelukkige aanleg niets dan de hoogste verwachtingen omtrent jezelf; je huisleraar Cox voegt nog flink wat toe aan die verwachting, namelijk als bekwaam vakman met goed materiaal.[4] Ik wijs er verder op dat de fortuin, die, weinig welwillend als ze is, bij veel mensen gewend is hun nobele pogingen te dwarsbomen, zich bij jou geheel in dienst stelt van je talent en zich royaal en voorkomend betoont. Maar wat het vooral onaanvaardbaar maakt dat je vaart mindert, is de omstandigheid dat je binnen je familie een lichtend voorbeeld hebt, in wie je, als in een spiegel, de weergave ziet van een volmaakt beeld van deugd en geleerdheid. Andrzej en Andrzej, neef en oom horen aan elkaar gelijk te zijn. Dat vraagt, dat eist je afkomst van je en dat verlangt ook je vaderland van je. Vooruit dan, Zebrzydowski, streef met onverdroten ijver naar deze erepalm. God zal je daarbij helpen, want Hij was het die je toerustte met zoveel gunsten van de natuur en de fortuin, juist met de bedoeling dat je door noeste arbeid een passende rente aan het aanzienlijke kapitaal toevoegt. Denk eraan dat het beste deel van je leven het snelst voorbijgaat en eenmaal verdwenen nooit meer terugkomt. Ik kon op dit moment niet langer met je praten. Het ga je goed.

Bazel, 21 mei 1527

1. Brief 1803.
2. *Adagia* 146.
3. Een versregel die Erasmus ook in *Adagia* 147 citeert en die op het begin na overeenkomt met Ovidius, *Ars amatoria* 2, 732 of *Epistulae ex Ponto* 2, 6, 38.
4. *Adagia* 2514; vgl. brief 1824.

1827 *Aan [Nicolaus Vesuvius]*
[Bazel], 23 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet een zekere arts

De naam van de geadresseerde is ontleend aan *Collected Works of Erasmus*, dl. 13, p. 145, waar de brief beschouwd wordt als antwoord op nr. 1784. Het opschrift volgt de tekst van Allen, die gebaseerd is op Erasmus' *Opus epistolarum* uit 1529. Bij de samenstelling van die uitgave heeft men uit de inhoud afgeleid dat de brief gericht was aan een arts.

Ik heb nog niet gesproken met degene die uw brief overhandigde.[1.] Toen hij hier kwam, was ik druk bezig met het vertalen van Origenes; ik vond namelijk ergens een fragment van zijn commentaar op Matteüs.[2.] Toen hij terugkwam, was ik ten prooi gevallen aan ondraaglijke kiespijn, zo erg dat ik zelfs niet kon praten zonder dat het vreselijk pijn deed, omdat ik dan lucht inademde. Hartje zomer hadden we hier winterweer. Hartelijk dank dat u me op het medicijn wijst, al had ik niet met zandkorreltjes te maken, maar met stenen; vandaar dat de artsen het *lithosis* (verstening) noemen. Maar deze kwaal is verwisseld voor een andere, die voortdurende hinder geeft, maar met draaglijker pijn. Als dat niet gebeurd was, was Erasmus al bevrijd van alle aardsewoelingen.

De theoloog Gervasius[3.] was hier op bezoek, werkelijk een aardig iemand; zijn conversatie strekte mij zeer tot troost. Ik wens Claude Félix veel voorspoed. Het is heel vriendelijk van u dat u mij bemoedigt bij mijn strijd tegen het ongenoegen of liever de boosaardigheid van de mensen; wees ervan verzekerd dat ik niet zozeer wegens mijzelf bedroefd ben, als wel om de christelijke godsdienst, die zulke mensen als leraren en voorvechters heeft. Christus zal voor mij en mijn werk zorgen. Was het maar zo dat er behalve Béda en Cousturier niemand met diezelfde boosaardigheid was besmet!

U moet vooral namens mij de hartelijke groeten doen aan de eerwaarde prelaat.[4.] Het ga u goed. 23 mei 1527

1. Anton Bletz.
2. Erasmus zou de vertaling met brief 1844 opdragen aan Nikolaus von Diesbach.
3. Gervasius Wain.
4. Michel Boudet.

1828 *Aan William Warham*
Bazel, [mei?][1.] 1527

Erasmus van Rotterdam groet William Warham, aartsbisschop van Canterbury

Zeer verheven prelaat, zeer welwillende begunstiger van mijn werk, eindelijk kwam dan toch de samenzwering die monniken en pseudotheologen al een hele tijd geleden tegen mij waren begonnen, tot een uitbarsting. Ze zijn erop uit om mijn boeken uit de handen van de mensen te trekken, maar dat zal - geloof me - niet lukken. Ze namen dit karwei in verschillende landen tegelijk vol overgave ter hand, maar stuitten overal op gezaghebbende personen die zich tegen hun doldrieste pogingen verzetten. Ik beschik over bijna alle kritiek die ze op mijn boeken hadden[2.] en ben geweldig blij dat er niets anders was wat deze lieden, die met hun meer dan vijandige gezindheid alles tot laster ombuigen, naar voren konden brengen. Als u tijd hebt om het boekje te lezen, zult u zien wat voor leugens en kleingeestige vitterijen ze tegenover mij gebruiken. Te midden van dit tumult hangt die bedreven aanstichter van tragedies[3.] als een soort Androclides[4.] de held uit, waarbij hij zijn taak als gezant vergeet; dit alles terwijl hij heel goed weet dat ik in de gunst sta bij de aartsbisschop van Toledo[5.] en nog enkele andere bisschoppen, bij vele vooraanstaande personen aan het hof en zelfs bij de keizer in eigen persoon.

Er zou misschien inderdaad in mijn boeken iets te vinden zijn wat omzichtiger geformuleerd had kunnen worden, maar ze kunnen in geen geval iets goddeloos op tafel leggen. Wat voor manier van doen is het echter wereldwijd een boosaardige samenzwering te beginnen, die ten doel heeft met dwaas geschreeuw en doldrieste pamfletten een enkele persoon aan te vallen! Zo verdedig je het geloof niet - want dat spiegelen ze de mensen voor om zichzelf te verkopen -, maar veroorzaak je alleen maar meer ophef, terwijl er alom al meer dan genoeg beroering is. Ik heb zeer velen aangezet tot de bestudering van de literatuur, ja, zelfs de studie van de theologen heb ik met al die pennenvruchten van me aangewakkerd en bevorderd. Als ze een menselijke vergissing bevatten, had men de zaak aan enkele deugdzame en geleerde mannen kunnen overlaten, zodat op basis van hun oordeel kon worden verbeterd wat terecht aanstoot gaf. Maar ze storen zich niet aan fouten; er is iets anders wat hen dwarszit. Ze merken dat hun reputatie bij iedereen

1. Voor de datering zie het begin van brief 1831.
2. Met brief 1791 van Pedro Juan Olivar ontving Erasmus de 21 punten van kritiek die de Spaanse monniken hadden aangeleverd voor de conferentie van Valladolid (zie brief 1814, noot 9).
3. Bedoeld is Edward Lee, die zich als gezant van Hendrik VIII in Spanje bevond.
4. Blijkens *Adagia* 1191 was Androclides spreekwoordelijk voor een verachtelijk persoon die dankzij bepaalde omstandigheden tot aanzien komt.
5. Alonso de Fonseca.

aan het tanen is als gevolg van de succesvolle opbloei van de talen en de literatuur die zich overal voordoet; geen wonder, ze strijden al zoveel jaren uit alle macht tegen de hoogste wetenschappen. Als ze die hadden willen omarmen, hadden ze geen schaduw geworpen over de waardigheid van anderen en bovendien nog glans verleend aan die van henzelf. Nu worden ze gekweld door jaloezie. In alle landen worden de werken van Erasmus, wat ze ook waard zijn, stuk gelezen, terwijl schooljongens lachen om de boeken van lieden als Cousturier en Béda.

Er zit nog een andere zweer. Een enkele keer raad ik theologen in mijn boeken aan sofistische vraagstukken te laten liggen en naar de Schrift als bron te gaan en de heilige kerkleraren te bestuderen. Ook wijs ik bepaalde passages aan waar ze fouten maakten omdat ze onvoldoende kennis van de talen en de oudheid hadden. Evenzo wijs ik monniken erop in welke dingen de ware godsdienst gelegen is. Dat vinden ze vervelend. Ze wilden liever dat de oude tirannie van theologen en monniken in stand bleef, maar daar was de christenheid niet bij gebaat. Mijn boeken brachten geen ketterij of tweespalt voort. Zíj zijn het die met hun geschreeuw al dit tumult veroorzaken. Maar binnen een paar jaar zul je zien dat de wereld een ander schouwspel biedt; ze zullen de gematigdheid die ik voortdurend in mijn werk nastreef graag overnemen. In uw land wordt luidkeels geprotesteerd tegen mijn *Colloquia*, hoewel geen ander boek zo geschikt is om de mensen te bevrijden van een aantal dwaze opvattingen. Het is evenwel aan de wijsheid van de vorsten om deze ongeregeldheden met hun gezag te bedwingen; anders zullen ze op een grotere brand uitlopen dan tot nu toe door de aanhangers van Luther is gesticht.

De vorsten hebben deugdelijke motieven om dat te doen. Er heerst al genoeg onrust in de kerk, ook zonder dat we een nieuwe aanleiding tot beroering zoeken; we hebben al onze handen vol aan degenen die openlijk de leer van Luther verkondigen en in geschriften verdedigen, ook zonder dat we degenen last bezorgen die aan onze kant tegen Luther strijden. Bovendien is de keizer van plan bepaalde gebruiken die een plaats binnen de kerk hadden gekregen van excessen te ontdoen, wat alleen mogelijk is als er een grote vergadering van vorsten bijeen wordt geroepen.[6.] Daarom is het beter wat zich op dit gebied voordoet, uit te stellen tot dat moment. Nu moeten we zoveel mogelijk naar vrede streven en alles wat aanleiding tot geschillen kan geven vermijden. Ten slotte is het niet goed, zelfs al schreef ik anders dan ik behoorde te doen, menselijk falen te verbeteren met geschreeuw, lasterlijke aantijgingen, samenzweringen en doldrieste schotschriften zoals nu gebeurt. Want

6. Een dergelijke vergadering zou pas na Erasmus' dood plaatsvinden, als in 1545 het Concilie van Trente begint.

op die manier is de kwestie rond Luther van een klein beginnetje een vuurzee geworden, die de hele wereld overgaat.

Als de vorsten op grond van dergelijke motieven de stormaanvallen van die lieden ontkrachten, zal hun tumult weldra verstommen. Maar als ze de ongebreidelde haat van deze mensen niet streng genoeg aanpakken, zal het zover komen dat de vorsten, wanneer ze hen willen beteugelen, het niet kunnen. Het lijkt alsof het niet zonder de goddelijke wil was dat deze rampzalige beroering in de wereld ontstond en op onvoorstelbare wijze de huidige omvang bereikte. Gods raadsbesluit is ondoorgrondelijk. Waar de mensen naartoe willen, is zichtbaar voor ons; wat Gods plannen zijn, blijft voor ons onzeker. Hij kan de boosaardigheid en dwaasheid van de mensen ombuigen tot zijn glorie en tot heil van de rechtschapenen. Daarom zal ik er altijd zorg voor dragen dat ik Hem een zuiver geweten kan tonen; voor de afloop zal Hijzelf zorgen.

Als Uwe Excellentie meer wil weten over de gebeurtenissen hier, kunt u de brief lezen die ik Bedyll, uw secretaris, stuurde. Ik gaf Pieter Gillis opdracht om u de delen van de tweede druk van Hieronymus[7.] te sturen, in een mooie band; of hij dat gedaan heeft weet ik niet.

Bazel, 1527

1829 *Aan Tielmannus Gravius*
Bazel, 29 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet Tielmannus van Grave

Een geschenk van ijzer[1.] nodigde uit tot het sluiten van vriendschap en nu geef ik er een van papier terug. Daarmee geef ik weliswaar geen brons in ruil voor goud,[2.] maar toch iets geringers in vergelijking met wat ik kreeg. Dat wil niet zeggen dat ik het geschenkje, wat het ook waard mag zijn, versmaadde, integendeel, ik kon eruit opmaken dat u in alle oprechtheid een zeer hoge dunk hebt van mijn karakter. In het algemeen plegen ook zij die iets kost-

7. Vgl. brief 1740 aan Pieter Gillis. Met brief 1465 droeg Erasmus de herziene uitgave, die negen delen telt, op aan Warham.
1. Het is niet bekend wat het geschenk was.
2. Volgens Homerus (*Ilias* 6, 232-236) ruilden Diomedes, koning van Argos, en Glaucus, aanvoerder van de Lyciërs en bondgenoot van de Trojanen, van wapenrusting, waarbij Glaucus brons voor goud kreeg. Vgl. *Adagia* 101 (‘Diomedis et Glauci permutatio’).

baars sturen, zich met veel omhaal te verontschuldigen dat ze iets sturen wat het niet haalt bij iemands verdiensten. Daarom vergrootte de eenvoud van uw geschenkje de waarde die het voor mij heeft. Ik verklaar dat ik u zeer erkentelijk ben voor zoveel welwillendheid; iets wat ik met dit briefje, als met een wettig contract, voor iedereen en allemaal heb willen vastleggen. Ik wens u een goede gezondheid toe.

Bazel, de dag voor Hemelvaartsdag, 1527

1830 *Aan Juan Luis Vives*
Bazel, 29 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet Luis Vives

Ik zie dat je een amfibie bent geworden,[1.] tenzij je liever Mercurius genoemd wilt worden, 'geliefd bij de goden boven en onder ons'.[2.] De vele gissingen die je doet naar de reden van mijn stilzwijgen kloppen; je had er nog een aan toe moeten voegen: dat een brief soms niet afgegeven wordt.[3.]

Wat de *Colloquia* betreft verbaast het me dat het zo'n goede advocaat, zelfs als het om de meest kansloze zaak gaat, aan bewijsvoeringen ontbreekt: tegenwoordig discussiëren kinderen over dit soort dingen; en: mankepoot[4.] lijkt zijn werk wel voor kinderen geschreven te hebben, zo kinderachtig is het; ten slotte: kinderen worden grote mensen, daarom paste bij reeds volwassenen iets serieuzers. Maar om eerlijk te zijn, ik verloor mijn vrije wil. Mijn verstand dicteerde mij op dat moment het ene, mijn pen schreef het andere.

Wat jij schrijft bevalt me zeer, vooral wat je over het huwelijk zegt.[5.] Maar

1. Vives maakte in deze jaren verschillende keren de oversteek naar Engeland. Vgl. Erasmus' uitleg in brief 1889, nadat Vives daarom gevraagd had in brief 1847.
2. Horatius, *Oden* 1, 10, 19-20. Vives kon met Mercurius worden vergeleken om zijn beweeglijkheid.
3. Erasmus lijkt met deze brief nrs. 1732 en 1792 tegelijk te beantwoorden. Vooral de volgende alinea over de *Colloquia* wijst daarop. Volgens Vives vroegen mensen zich af met welke bedoeling Erasmus bepaalde dialogen had toegevoegd. Een ervan is getiteld *Confabulatio pia* of *Pietas puerilis* (Vroomheid bij kinderen).
4. Jacobus Latomus.
5. In Vives' *De institutione feminae christianae* (Antwerpen, 1524) komt een gedeelte over het huwelijk voor.

je houdt van improviseren; dat pakt bij jou beslist gelukkiger uit dan de grootste zorgvuldigheid bij menig ander. Als je niettemin bereid zou zijn die spontaniteit wat te temperen en meer rekening te houden met het oordeel van de lezer, voor wie het stuk wordt opgevoerd, zou het soms wat soepeler lopen. Bij het huwelijk leek je al te streng voor de echtgenotes; je doet vast aardiger tegen je eigen vrouw.[6.] Je bent ook te breedvoerig over de schurft.[7.] Dat je het graag over je verwanten hebt, is iets wat je met Cicero gemeen hebt en getuigt beslist van respect, maar mensen zijn gauw geneigd tot jaloezie: ze horen je liever buitenstaanders prijzen.

Zie hier mijn mening, maar het staat jou op jouw beurt weer vrij daarover een mening te hebben. In elk geval moet je tevreden zijn over mijn gehoorzaamheid, want jij had erom gevraagd. Met deze bode kun je terugschrijven wat je maar wilt.

Het ga je goed. Bazel, de dag voor Hemelvaartsdag, 1527

1831 *Aan William Warham*
Bazel, 29 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet William Warham, aartsbisschop van Canterbury

Ik vrees dat ik Uwe Eerwaarde Excellentie overlaad met brieven en boden, maar er gebeurde onverwachts iets waardoor ik deze dienaar van mij, Nicolaas Kan, een zeer betrouwbaar iemand met wie ik een nauwe band heb, uw kant op moest laten gaan - zeer tot mijn ongerief. Ik schreef u kort geleden[1.] en zond u een verguld exemplaar van Hieronymus;[2.] ik zal erg blij zijn als de delen bezorgd zijn. Zo vaak merk ik namelijk hoe vreselijk oneerlijk mensen kunnen zijn als het om dit soort dingen gaat.

Hier lijkt alles in de richting van een omwenteling te gaan; ik vrees voor bloedige ongeregeldheden, als je ziet hoe deze partijen wijd en zijd wortel schieten: niemand gelooft het zonder het met eigen ogen te hebben gezien. Mijn ouderdom valt ongelukkigerwijs in deze tijd. Ik kan de kerk niet de rug toekeren. Ook heeft de andere partij aanhangers met wie ik geen verbond wil aangaan. De monniken die tekeergaan verergeren deze tragedie tot hun eigen

6. Margarita Valdaura.
7. Hieraan leed de schoonvader van Vives, Bernardo Valdaura.
1. Dit slaat waarschijnlijk op brief 1828.
2. Zie het slot van brief 1828.

nadeel. Die landgenoot van u[3.] draagt in Spanje ijverig zijn steentje bij en vergeet daarbij zijn taak als gezant, hoewel hij weet dat ik de gunst van de keizer en van de Spaanse primaten geniet. Slecht karakter, slechte gedachten.[4.]

In Rome heerst alom chaos[5.] en brieven komen niet aan. Ze denken dat er een verdrag komt tussen de keizer en de paus. Zolang de vorsten toelaten dat de paus nu eens met de een, dan weer met de ander een verdrag aangaat en verbreekt,[6.] vrees ik dat er nooit vrede in de wereld zal zijn. De paus zou een goedgunstig vader voor iedereen moeten zijn. Maar door hun eerzucht en haat zien de vorsten dat niet, en als ze het wel zien, volgen ze liever hun hartstochten dan hun verstand.

Ik vrees dat ik hier niet lang zal kunnen blijven; maar dat moeten we aan Christus overlaten. Als u tijd hebt, zal mijn dienaar Kan u verder nieuws vertellen; u zult ervaren dat hij allerminst leugenachtig of onbetrouwbaar is. De Heer moge u behoeden en bewaren.

Bazel. De dag voor Hemelvaartsdag. 1527

1832 *Aan Nicolaas Kan*
Bazel, 29 mei 1527

Erasmus van Rotterdam groet Nicolaas Kan

Wat zijn astrologen toch goed af, mijn allerdierbaarste Nicolaas, dat ze zich bij het uitkiezen van gunstige dagen en uren kunnen laten leiden door de sterren! Als je twee dagen later hiervandaan vertrokken was, had je een spraakzame reisgenoot gehad, die tijdens je voettocht als een wagen was geweest.[1.] Hij zit vol grappige verhalen en je weet: het ergste van inspanning is de voorstelling die men zich ervan maakt. Ik heb de man omwille van jou evenwel direct het huis uitgezet; hij twijfelt er niet aan dat hij jou binnen drie dagen zal kunnen inhalen. Hij weet, denk ik, welk tempo jij aanhoudt, met je altijd langzame haast![2.]

3. Edward Lee.
4. Terentius, *Andria* 164.
5. Rome werd geplunderd nadat de stad op 6 mei 1527 door keizerlijke troepen was ingenomen.
6. Vgl. brief 1819, noot 23.
1. Vgl. Publilius Syrus, *Sententiae* C 17: ‘Comes facundus in via pro vehiculo est’ (Een spraakzame reisgenoot is als een wagen).
2. Vgl. *Adagia* 1001.

Om verschillende redenen, mijn beste Kan, zou ik willen dat je zo snel mogelijk hier terugkeert. Je weet immers hoe node ik je hulp mis, vooral bij het kopiëren van Griekse teksten. Maar aangezien je te maken krijgt met de zee en met zeelui die even genadeloos zijn als de zee, en de tocht af en toe door streken zal gaan die berucht zijn om struikrovers, heb ik je geen bepaalde dag als limiet opgegeven. Niettemin vertrouw ik erop - want mij is vaak genoeg bij andere dingen gebleken dat ik op je rekenen kan - dat je nergens blijft treuzelen tenzij omstandigheden je daartoe dwingen. Want ik wil liever dat je later, maar behouden terugkeert, dan dat je om tijd te winnen gevaar loopt of mijn zaken niet goed afhandelt. Volgens het spreekwoord moet je zo vluchten dat je niet je huis voorbijrent.[3] Ook gaf ik je brieven mee voor een beperkt aantal vrienden, die ik zeer beknopt hield, omdat je bijna alles van me weet en ik heel erg op jouw inzicht vertrouw. Want ik heb je altijd meer als een vriend dan een dienaar beschouwd, zoals je ook wel weet; ik ga ervan uit dat je het vertrouwen dat ik in je heb niet zult beschamen.

Ik heb liever niet dat je een omweg maakt voor een bezoek aan Holland. Wat heb je daar te zoeken behalve een paar zwelgpartijen, die niet bij je aard passen en niet goed voor je gezondheid zijn? Het is een hele belevenis dat beroemde Brittannië te zien, dat bezongen wordt in het werk van alle geleerden; het zal goed zijn voor je omgangsvormen en ook voor je praktisch inzicht zoveel kopstukken van Engeland en zoveel grote geleerden te hebben ontmoet. Zorg evenwel dat hun uitzonderlijk beleefdheid je niet onzorgvuldig of overmoedig maakt; hoe onderdanig ze zich ook opstellen, jij moet jouw eigen bescheidenheid in gedachten houden. Wat die grote mannen denken is niet altijd van hun gezicht af te lezen. Zoals je vroeger bij de goden zorgvuldig op je woorden moest letten, zo moet je dat nu bij voorname heren doen.

Als je een kleinigheid krijgt - want dat volk is zo vrijgevig als Brabant krenterig is - moet je aan het oude spreekwoord denken: niet alles, niet overal en ook niet van iedereen.[4] Als welgestelde, oprechte vrienden uit zichzelf iets willen geven, mag je het aannemen, maar met een duidelijke blijk van dankbaarheid. Als vrienden die minder bemiddeld of wat gereserveerder zijn iets aanbieden, moet je het afslaan, maar wel op een beleefde manier.

3. Terentius, *Phormio* 768; vgl. *Adagia* 403. De precieze betekenis is onduidelijk, maar de bedoeling is dat het ontvluchten van het ene kwaad niet tot een ander kwaad mag leiden.
4. Dit is een Griekse zegswijze die de rechtsgeleerde Ulpianus (ca. 200 n. Chr.) toepast op het accepteren van geschenken door een proconsul (*Digesta* 1, 16, 6). Zie *Adagia* 1316.

Het correct afslaan van een weldaad vergt immers meer handigheid dan het correct aannemen. Je hebt niettemin mensen die, hoewel ze niet echt vrienden zijn, zich toch als vijanden ontpoppen als je hun aanbod weigert. Ze vatten het namelijk op als een afwijzing omdat het geschenk te klein zou zijn, of als een teken dat ze niet geliefd zijn. Je moet toegeven aan hun wens, maar in zo geloofwaardig mogelijke bewoordingen. Je mag onder geen beding een laag-bij-de-grondse houding aannemen, alsof je aast op dit soort extraatjes; iets wat je zelfs zonder deze waarschuwing niet zou doen, of ik zou me ontzettend in je moeten vergissen. Anders zou ik liever willen dat je het tienvoudige van mij krijgt.

Je hoeft niet erg bang te zijn voor het Nauw van Calais, als wezen dat in de zee leeft en zo ongeveer in het water geboren is, als ik tenminste je geboortestad Amsterdam indertijd voldoende in mij opgenomen heb. De oversteek is inderdaad vervelend en duur, maar hij is wel kort en het aantal gevallen van schipbreuk valt mee. En als zich daar enig ongemak voordoet, ooit zal de herinnering zoet zijn.[5.] Maar na de oversteek wacht je een ander en misschien wel groter gevaar. Je kent het spreekwoord: een Hollander te paard![6.] Maar wees gerust, de paarden zijn heel intelligent; ze kennen de weg en het is niet nodig ze de sporen te geven. Geef ze slechts de vrije teugel en ze zullen niet stoppen met lopen totdat ze je naar het eindpunt hebben gebracht, desnoods als een stuk bagage. Met de mensen zul je makkelijk overweg kunnen als je je gedraagt als een zeepoliep.[7.] Neem je hoed af, geef een hand, maak plaats, lach naar iedereen, maar let er wel op dat je geen onbekende vertrouwt. Zorg vooral dat je niet de spot drijft met eigenaardigheden van dat land of er je afkeuring over uitspreekt. Want ze zijn daar bijzonder chauvinistisch, niet zonder reden, want het is een voortreffelijk land; we zijn trouwens allemaal zelfzuchtig in onze bewondering voor ons vaderland. Sommige onbeschaafde lieden hebben immers de gewoonte om bij het zien van iets ongewoons meteen hun afkeuring uit te spreken - zoals we meestal alleen muziek waarmee we vertrouwd zijn mooi vinden.

Ik heb je deze adviezen bijna allemaal bij je vertrek gegeven en als ik ze niet had gegeven, zou ik toch goede hoop hebben dat je op je eigen verstandige manier je plicht zou vervullen; maar toen ik hier zo'n betrouwbaar iemand tegenkwam en er wat tijd over was, besloot ik ze je toch opnieuw in te prenten, zodat je niets ontglipt. Want het kan af en toe geen kwaad ook aan-

5. Vergilius, *Aeneis* 1, 203.
6. Met dit Nederlandse spreekwoord, dat Erasmus hier in het Grieks weergeeft, wordt bedoeld dat Hollanders onbeholpen ruiters zijn.
7. Zie *Adagia* 93, waar wordt uitgelegd dat een zeepoliep de kleur van zijn omgeving kan aannemen.

dacht te vragen voor iets waar iemand al aan dacht.[8.] Ik bid dat je hier na een geslaagde reis zo spoedig mogelijk opgewekt zult terugkeren en weer de muzen zult toebehoren, en dat je deze kleine uitgave terugbetaalt met oplettendheid. Het ga je goed; als je toevallig onderweg een betrouwbare bode treft, schrijf in een paar regels wat voor mij belangrijk kan zijn om te weten.

Bazel. 1527. De dag voor Hemelvaartsdag

1833 *Aan Hernicus Caduceator*
Bazel, 10 juni 1527

Erasmus van Rotterdam groet Henricus Caduceator van Aschaffenburg

Als ik arts was,[1.] zou ik het allereerst voor mezelf zijn, want ik heb voortdurend met de steen van doen, een kwaal die vreselijk pijnlijk is. We lezen toch dat heel wat grote geleerden volledig blind waren; daarom verbaast het me dat je je zo uit het veld laat slaan door het kleinere ongemak dat je iets alleen van dichtbij kunt zien. Dit gebrek, als het dat al is, ben ik tegengekomen bij zeer veel mensen die uitblonken door hun geestelijke capaciteiten, hoewel sommigen het in lichtere, anderen in ergere vorm hadden. Alexander, de zoon van koning Jacobus van Schotland, die je wel kent uit de *Adagia*,[2.] leed zo erg aan deze kwaal, dat hij een boek tegen zijn neus moest houden om iets te kunnen zien. Daarom: als het een aangeboren gebrek is, moet je het niet met medicijnen bestrijden, maar gebruik maken van oogglaasjes die ervoor gemaakt zijn dat mensen die haast blind zijn zelfs van veraf kunnen zien. Maar die passen niet allemaal bij alle ogen. Je moet uit een heleboel de geschikte kiezen. Als het gebrek door een ongeluk is gekomen, kunnen verschillende middelen, die ook bekend zijn bij chirurgijnen, voor verlichting zorgen. Maar het belangrijkste is dat je vermijdt wat slecht voor de ogen is, zoals na het avondeten bij lamplicht studeren. Het zal helpen als je er een gewoonte van maakt bij voorkeur met de oren te studeren, wanneer daar gelegenheid toe is, en niet met de ogen.[3.] Meer kon ik op dit moment niet antwoorden. Het ga je goed.

Bazel, de dag na Pinksteren, 1527

8. *Adagia* 112.
1. Deze brief is het antwoord op nr. 1811.
2. *Adagia* 1401 bevat een lofrede op Alexander Stewart.
3. Door zich te laten voorlezen, zoals Erasmus ook wel deed (zie bijv. brief 1805, p. 38).

1834 *Aan Fridericus Nausea*
Bazel, 10 juni 1527

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte predikant Fridericus Nausea

Ik dacht allang niet meer aan de ring die ik had gegeven, hoewel Fridericus niet uit mijn gedachten was. U bent werkelijk het allergrootste waard, omdat u het kleinste zo eert; uw schatting is trouwens volkomen juist, als u de waarde van het geschenkje afmeet naar de gevoelens van ons allebei. Ik hoop dat u succes hebt bij de verrichting van de heiligste taak die er is, en dat u nergens de ogen van Christus afwendt, zodat de gehele overwinning alleen Hem toevalt. Want het helpt weinig dat Luther wordt uitgeschakeld als een groepje farizeeërs de overwinning weggraait, mensen die hun tong en maag dienen, niet Jezus Christus.

Er bereiken ons afgrijselijke geruchten over Rome;[1.] of ze waar zijn of niet, ik zie dat er geen enkele hoop op vrede tussen de monarchen is. Maar uiteindelijk zal Christus alles een goede wending geven - naar we hopen komt dat moment gauw. Ik schreef u dit zodat u niet zou kunnen zeggen geen antwoord gekregen te hebben. Ik had namelijk geen tijd voor een uitgebreidere brief. Het ga u goed, mijn allerdierbaarste Nausea.

Bazel, de dag na Pinksteren, 1527

1835 *Aan Germain de Brie*
Bazel, 10 juni 1527

Erasmus van Rotterdam groet Germain de Brie

Ik ben werkelijk heel blij dat de bewezen dienst bij jou in zo goede aarde viel.[1.] Dat hoopte ik namelijk vurig, maar niet zonder vrees. Het doet me deugd dat het goed is uitgevallen. Het commentaar op de brief aan de Galaten[2.] heb

1. Zie brief 1831, noot 5.
1. Erasmus had een vertaling van Brie opgenomen in *Divi Ioannis Chrysostomi... et divi Athanasii... lucubrationes aliquot* (Bazel, 1527) en zich in de opdracht lovend over hem uitgelaten. Zie brief 1817, waarop deze brief het antwoord is.
2. Bedoeld is de vertaling van Chrysostomus' commentaar die Erasmus met brief 1841 opdroeg aan Jan van Lotharingen-Guise.

ik al af. Ik zal er een fragment van Origenes[3.] bij doen; meer lukt niet met de komende beurs,[4.] omdat een flink deel van mijn tijd heengaat met het afmaken van de *Hyperaspistes*.[5.] Ik gaf mijn woord en mijn vrienden eisen in krachtige bewoordingen dat ik me daaraan houd, omdat ze de spotternijen van mijn tegenstanders, die alle perken te buiten gaan, onverdraaglijk vinden. Ik moet ook flink wat tijd besteden aan Ambrosius, die nu in zijn geheel verschijnt in een verbeterde versie.[6.]

Babylas[7.] komt naar je toe, maar nog wel Griekstalig, om van jou Latijn te leren. Oecolampadius kent behoorlijk Grieks, in de taal van Rome is hij minder onderlegd; hoewel hij eerder door slordigheid dan onkunde fouten maakt. Wat hij volgens het verhaal van Lupset had gedaan, was het werk van een paar andere ietwat vrijpostige lieden; in ieder geval geldt dat voor één werk, getiteld *Onvolledig commentaar op Matteüs*;[8.] ik weet heel zeker dat hij het niet gedaan heeft. Ik zal dit vergrijp aan de kaak stellen, zonder mijn bronnen te noemen, om te voorkomen dat ze even consciëntieus met andere auteurs omgaan, die ze in groten getale aan het uitgeven zijn. Dezelfde lieden gaven Prudentius uit. Op dit moment is Cicero in voorbereiding.

Van mij kun je applaus verwachten, geen concurrentie. Om bij het vertalen uit het Grieks voor elkaar te krijgen wat jij voor elkaar krijgt, zou het me, zelfs al zou het me niet aan kennis ontbreken, dan toch aan tijd ontbreken en aan mensen die mijn werk nakijken en waarschuwen als ik iets fantaseer. Het verbaast me dat er in je laatste brief niets over Lascaris staat. Als het goed met hem gaat, zal ik mijn bange vermoeden gauw laten varen. Meer kon ik op dit moment niet schrijven; een andere keer praten we weer wat langer. Het ga je goed.

Bazel, de dag na Pinksteren, 1527

3. Zie hierna, noot 8.
4. De halfjaarlijkse boekenbeurs in Frankfurt.
5. Zie brief 1804, noot 4.
6. Zie brief 1855.
7. Zie brieven 1817 en 1856.
8. Bedoeld is het onvolledig overgeleverde commentaar van Origenes. Erasmus publiceerde in 1527 zelf een vertaling van een fragment hiervan op basis van een handschrift; zie brief 1844. Van Origenes' commentaar bestaat een globale Latijnse weergave, die Erasmus in brief 1844 aan Rufinus (4e eeuw) toeschrijft. In deze alinea lijkt het alsof Erasmus veronderstelt dat deze vertaling het werk is van ‘vrijpostige lieden’ uit de kring rond de Bazelse drukker Cratander, maar niet Oecolampadius zelf. Bij Cratander verscheen in maart 1527 een uitgave van Prudentius, gevolgd door een uitgave van Cicero in 1528 (zie het slot van de alinea).

1836 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 13 juni 1527

Vives groet zijn leermeester Erasmus

Je schrijft me heel zelden;[1] maar als ik denk aan de enorme hoeveelheid verschillende dingen die op iemand van zo hoge leeftijd en met een zo zwakke gezondheid afkomen, verontschuldig ik je bij mijzelf. En dat niet alleen, ik prijs je zelfs ten zeerste dat je bij het schrijven van brieven vooral degenen overslaat van wie je weet dat ze je beste vrienden zijn en niet om dergelijke papieren plichtplegingen geven: ook zo menen ze genoeg terug te krijgen als jij hun genegenheid schenkt, die ze afleiden uit hun eigen genegenheid voor jou. Ja, ik ben je zelfs dankbaar dat je me onder je voornaamste vrienden rekent; want, heus, alleen op die manier vat ik je stilzwijgen op. Daarom moet je alleen antwoorden wanneer jij er gelegenheid toe hebt en wanneer jij het wilt. Ik zou je alleen dit willen vragen: als je een brief aan Goclenius of Pieter Gillis schrijft, zou je dan een van de twee opdracht willen geven om in een paar woorden over je gezondheid en omstandigheden te vertellen wat ze vermeldenswaardig vinden van wat jij aan hen schrijft?

Ik ontving een brief uit Spanje van Virués,[2] een benedictijn, iemand van wie ik hiervoor zelfs nog nooit had gehoord, maar naar ik opvang en opmaak uit allerlei gesprekken, een zeer geleerd en vroom man, bovendien de grootste bewonderaar van jou die er bestaat. Hij zond me het verslag van de vergadering van één dag in aanwezigheid van de inquisiteur.[3] Ik liet zijn brief en het bewuste verslag voor jou in het Latijn vertalen door mijn secretarissen. Ik doe er ook een brief bij die Maldonado aan een zekere Osorio schreef, in het Latijn, over een ontmoeting tussen Virués en Vitoria;[4] je kunt alles in de brieven zelf lezen. Deze Vitoria heeft een broer, die echter volstrekt niet op hem lijkt: Francisco de Vitoria, eveneens een dominicaan, een in Parijs opgeleid theoloog, iemand die in eigen kring veel aanzien en vertrouwen geniet. Hij heeft meer dan eens jouw zaak verdedigd tegenover het talrijke college van theologen in Parijs. Hij is goed getraind in de bekende beuzelarijen en hield zich al op jonge leeftijd bezig met de literatuur, en met succes. Hij bewondert je, adoreert je, maar bij al zijn scherpzinnigheid is hij tegelijk rustig en misschien ook wat slap van karakter, anders had hij zijn broer er wel

1. Vives had blijkbaar brief 1830 nog niet ontvangen.
2. Alonso Ruiz de Virués.
3. Alonso Manrique de Lara, aartsbisschop van Sevilla.
4. Erasmus zal hierbij aan Pedro de Vitoria hebben gedacht.

van weerhouden verder te gaan dan redelijk was. Hij had heel wat in Spanje met betrekking tot deze zaken voor elkaar kunnen krijgen, met zijn gezag en reputatie als groot geleerde, waardoor hij invloed heeft op zijn medebroeders en het merendeel van zijn landgenoten.

Ik twijfel er niet aan dat deze Francisco de Vitoria aanwezig was bij de vergadering waarover Virués schrijft, die de dag na Hemelvaartsdag zou plaatsvinden;[5] hij doceert immers in Salamanca waar hij de leerstoel bekleedt die ze daar ‘de eerste’ noemen, voor een waarachtig niet gering salaris. Nog veel minder twijfel ik eraan dat Luis Coronel en Lerma, de abt van Alcalá, waren voorgedragen, en misschien ook Vergara. Zij geven mij goede hoop dat jouw zaak, dat wil zeggen die van de literatuur en de vroomheid, het gaat winnen. Deze mensen zijn immers absoluut integer en grote voorstanders van hogere kennis, en daarom jou zeer welgezind. Hun mening zal van groot gewicht zijn, naar welke kant ze ook neigen; want wat stelt de rest voor vergeleken bij hen? Ook al leg je ze allemaal op één schaal, dan nog zullen die anderen zwaarder wegen. Als ze nu maar eenstemmig jouw kant kiezen, zoals ze naar mijn stellige overtuiging zullen doen!

Volgens mij is al deze ophef ontstaan door de vertaling van jouw *Enchiridion*;[6] want als dat veelvuldig in de handen van de mensen komt, wat naar verluidt het geval is, zullen de broeders een flink stuk van hun aloude alleenheerschappij moeten inleveren. Misschien is dat al aan het gebeuren, omdat veel mensen duidelijk door het lezen van dat boek de behoefte kregen om kennis te nemen van belangrijke en verheven dingen, die zo lang verborgen gehouden waren. Daar komt bij dat talloze mensen genoeg begonnen te krijgen van die schandalige slavernij, waarmee een bepaalde groep tot in onze tijd het arme volk onder de duim hield. Die slavernij is overal erg, zover als het christendom zich uitstrekt, maar in mijn land zelfs voor slaven of ezels ondraaglijk. De broeders vonden het ontoelaatbaar dat ze van het toppunt van waardigheid, invloed, macht en al die rijkdom naar beneden tuimelden door de lectuur van één boekje; daarom vielen ze de auteur aan.

De kwaal is ernstig door de hebzucht en eerzucht waarmee ze gepaard gaat en ingeworteld omdat ze al zo lang duurt; de medicijnen zijn eveneens zwaar, zoals in dit geval gepast is, en tonen nu hun kracht; er vindt, zoals artsen dat zeggen, een strijd plaats tussen ziekte en gestel. Nooit had ik meer hoop dat mijn Spanje jou zal erkennen en begrijpen. Altijd hebben zich aan dergelijke troebelen en twisten grootse zaken ontworsteld, om dat gewicht en het hoogste aanzien te bereiken. Zo ging het in Frankrijk en Duitsland

5. In brief 1814 noemt Juan de Vergara Hemelvaartsdag zelf als datum (zie aldaar, noot 20).
6. Zie brief 1814, noot 10.

met de studie. Ik hoop dat Christus eens zal ingrijpen en zich over zijn beklagenswaardige kudde zal ontfermen, zodat ze niet blind blijft ronddolen zonder de weg te weten, langs duizend afgronden meegesleurd door mensen aan wier hoede ze zich had toevertrouwd. Christus gaf een prachtige kans om dat in deze tijd voor elkaar te krijgen, met al deze overwinningen van de keizer, ook op de paus, die krijgsgevangene werd.[7.] Ikzelf zag graag dat je de Spaanse aartsbisschop, de groot-inquisiteur, over jouw persoonlijke kwestie schrijft en de keizer over staatszaken en het algemeen belang.[8.] Maar over dit en soortgelijke dingen zul jij zelf het beste kunnen beslissen.

Als er een nieuwe druk van mijn *Civitas*[9.] komt - iets waar Franz,[10.] een zeer betrouwbaar iemand, het over had -, laat het me dan alsjeblieft weten; ik wil een paar passages uit de commentaar aanpassen en ook wat dingen toevoegen, al zijn het er niet veel. Ik ben eind mei uit Engeland teruggekomen en zal voor 1 oktober weer teruggaan, als Christus het toestaat.

Het ga je goed, geliefde leermeester. Brugge, 13 juni 1527

1837 *Van Maarten Lips*
Leuven, 17 juni 1527

Een groet. Ik kan niet zeggen hoe blij je mij maakte met de brief waarin je laat weten dat het veilig en wel aangekomen is wat ik rond Sint-Maarten 1526 aan Goclenius had overhandigd.[1.] Want ik dacht dat het verloren gegaan was, omdat je de ontvangst niet bevestigde. Mijn bezorgdheid was des te groter, omdat die bladzijden me meer moeite hadden gekost dan gewoonlijk vanwege mijn verhuizing.[2.] Nu dan, dit blad met verbeteringen bij Augustinus'

7. Bij de inname van Rome door keizerlijke troepen op 6 mei 1527 vluchtte Clemens VII naar de Engelenburcht.
8. Vgl. brieven 1864 (aan Alonso Manrique de Lara) en 1873 (aan Karel V).
9. Vives' uitgave van Augustinus' *De civitate Dei* was in 1522 bij Froben in Bazel verschenen. De tekst (zonder Vives' commentaar) werd opgenomen in de *Opera omnia* van Augustinus uit 1528-1529. De uitgave met Vives' noten werd herdrukt in 1531 in Parijs.
10. Franz Birckmann.
1. Dit waren aantekeningen van Lips bij Augustinus. Lips werkte mee aan de uitgave van Augustinus die in 1528-1529 bij Froben in Bazel zou verschijnen.
2. Lips was overgeplaatst van Sint-Maartensdal in Leuven naar een augustijner nonnenklooster in Lens-Saint-Remy.

boek tegen Fortunatus[3.] mocht je niet zonder een paar regels van mij ontvangen en daarom besloot ik het bij deze brief te voegen. Ik ga graag akkoord met wat je over de uitgave van Augustinus schrijft; het voorstel dat je doet is wat mij betreft prima.[4.] Als Augustinus maar verschijnt, maak ik me over de rest niet druk. Maar ik zou graag naar waarheid willen weten of eraan gewerkt wordt; ik zou je wellicht een paar dingen kunnen schrijven die van enig belang zijn. Hoe vriendelijk van je dat je me aanspoort om juist ook bij vrijmoedige opmerkingen mijn onkreukbaarheid te bewaren! Moge Jezus Christus dit vergunnen.

Mijn gezondheid liet dit jaar te wensen over; ik hoop dat er verbetering zal optreden. Winghe[5.] (die jij Winantius noemt) houdt zich, naar ik hoor en zie, metterdaad min of meer gedeisd, maar niet met zijn hart. Rochus, de subprior, denkt hetzelfde over jou en je werken als altijd. Hij zegt dat ze schadelijk zijn, tot verderf leiden, de zwakken doen struikelen en de mensen verleiden tot lutheranisme. Hij zegt dat geen enkel waarachtig vroom mens zich achter jou schaart. Hij heeft een sterk vermoeden en presenteert het bijna als zekerheid dat de brief van de grootkanselier[6.] aan de universiteit en de andere brieven door jou bedacht zijn; hij zegt dat het jouw stijl is en dat het amper mogelijk is dat een brief uit Spanje in zo korte tijd hier is. Hij geeft er niets om wat pausen, Mercurino, de keizer en dergelijke personen vinden, want, zegt hij, ze hebben de boeken niet gelezen en kunnen er daarom niet over oordelen. Hij zegt dat hij en vele anderen met hem dagelijks ondervinden hoeveel jongeren zich door jouw boeken van de vroomheid afwenden. Je werpt het hele monnikenwezen omver, zo zegt hij. ‘Inderdaad’, zeg ik dan, ‘het verkeerde monnikenwezen.’ ‘Maar’, zegt hij dan weer, ‘hij beschrijft nergens het ware monnikenwezen of de goede monnik.’ Wat hem betreft, hij zou heel graag willen dat het boek van Winghe werd uitgegeven;[7.] volgens zijn zeggen zou het meer losmaken bij vrome mensen dan alle boeken bij elkaar van allen die tot nu toe hun pen tegen jou hebben gescherpt, omdat hij je werk niet weerlegde met zijn eigen woorden of argumenten, maar met de autoriteit van heiligen en met hun uitspraken, en omdat hij een andere methode volgde dan alle anderen. Hij bidt voor je als hij de mis opdraagt; hij hoopt evenwel dat in korte tijd de waarheid geopen-

3. *Acta seu disputatio contra Fortunatum Manichaeum.*
4. Al eerder was sprake van een honorarium, zie brieven 1473 en 1547.
5. Nicolaas van Winghe, kanunnik van Sint-Maartensdal. Rochus Hyems (zie hierna) was subprior van hetzelfde klooster.
6. Mercurino Gattinara; zie brief 1784a.
7. Dit boek, dat ook aan het slot van de brief ter sprake komt, is niet bekend.

baard zal worden, die jij (volgens zijn zeggen) op een niet rechtstreekse manier bestrijdt, waardoor je altijd een ontsnappingsmogelijkheid hebt. Je stapelt uitvlucht op uitvlucht en legt je nergens op vast, je verbetert niets ondanks alle terechtwijzingen. Wat moet ik hier nu over zeggen, mijn beste Erasmus? Dit en nog veel meer zegt hij met zoveel zelfvertrouwen en beweert hij zo stellig, alsof hij het allemaal van een heilige engel gehoord heeft. Ik schrijf dit om je lachlust op te wekken.

Over het honorarium dat je me biedt zijn Goclenius en ik het geheel eens, al stemmen de brieven niet met elkaar overeen. In zijn brief staat zes filippen,[8.] in die van mij eenvoudigweg zes guldens. Daarom gaf hij zes filippen, die ik geaccepteerd heb, omdat het me door de verhuizing aan enkele dagelijkse benodigdheden ontbreekt en ook omdat ik van plan was de vierde editie te kopen.[9.] Mijn broer geeft me nu weinig en met tegenzin, wegens de ruzie die hij met de bewoners van Sint-Maartensdal heeft; want mijn vader stierf zonder testament.[10.]

De brief die aan Willem[11.] is gericht heb ik hem tegelijk met een van mij gestuurd. Ik weet zeker dat hij blij zal zijn en zich zal verbazen over je vriendelijkheid. Ik heb ook de brief aan Heemstede gezien. Je zegt het maar als je iets wilt! Moet ik daar over uitweiden? Ik hoor bij Erasmus, je weet hoe je vriend Maarten is; ik laat me (ik vertrouw op Christus' genade) niet beïnvloeden door kakelaars en kleingeestige vitters of door de nonnen bij wie ik woon. Ik was een keer bij een college van de minderbroeder Frans van Hasselt,[12.] een felle tegenstander van je, naar men zegt. Hij gaf een interpretatie van de woorden van de apostel: ‘Non gloriamur in immensum’ (Wij geven niet zo buitensporig hoog van onszelf op).[13.] ‘In het Grieks’, zei hij, ‘staat er *ametra*, wat grenzeloos of onmetelijk betekent. Evenzo betekent *immensum* grenzeloos of onmetelijk.’

Ik maakte een register op de vier evangeliën en Handelingen van de apostelen. Het was min of meer op aansporing van Conradus,[14.] maar ik weet niet of hij het wat vindt. Ik heb op verschillende plaatsen zitten zwoegen, omdat ik moest beginnen met ‘Over’. Laat ik een voorbeeld geven: ‘Over het koninklijke en tegelijk priesterlijke geslachtsregister van Christus’; ‘Over Jozef, de

8. D.w.z. filippusguldens.
9. Bedoeld is de vierde editie van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, die in maart 1527 was verschenen.
10. De vader van Maarten Lips en diens broer Nicolaas was Joost Lips, die blijkbaar niets had nagelaten aan het klooster Sint-Maartensdal.
11. Willem Gheershoven.
12. Frans Titelmans.
13. 2 Korintiërs 10:13.
14. Conradus Goclenius.

man van de maagd Maria, die overwoog van zijn bruid te scheiden zonder haar schande aan te doen'; 'Over de engel die hem bevrijdde van zijn onrustige gedachten en zei hoe de zoon die Maria zou baren moest heten', enzovoort. Je zult misschien zeggen: 'Waarom ben je zo breedvoerig? Dit was voldoende geweest: Over het geslachtsregister van Christus, Over Jozef, de man van Maria, Over de engel die hem in de droom verscheen, enz.' Dat was ook voor mij veel makkelijker geweest. Maar ik heb geprobeerd, voor zover dat mogelijk was, een samenvatting te geven van de passage uit het evangelie waarnaar ik in het register verwijs, zodat het register zelf iets van de kern bevat. Het lijkt me een bijna ondoenlijk karwei verder te gaan met de Brieven. Als je wilt, zal ik het je toesturen.

De subprior[15.] zegt dat degene die jou het boek van Winghe in handen heeft gespeeld, veroordeeld moet worden wegens diefstal, zoals in de regel van Augustinus staat. In het klooster van Gembloux bevindt zich een handschrift van Hieronymus over Openbaring;[16.] degenen die het bekeken hebben, zeggen dat ook de stijl voldoende in de buurt komt van die van Hieronymus. Het ga je goed, mijn beste Erasmus. Doe Froben met heel zijn familie de groeten. In haast, in de kamer van Goclenius, op de zeventiende juni van het jaar 1527.

Maarten Lips van Brussel,
van harte de jouwe

1837a *Van Frans Titelmans*
[Leuven, 1527]

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, zeer geacht priester en theoloog in Christus

Vage, ongegronde geruchten zijn dikwijls een broedplaats van talrijke hevige conflicten, die zich in het niet oplossen als de waarheid aan het licht komt. Zoals duidelijk uit uw brief aan mij blijkt,[1.] zeer geliefde heer, staat het door valse geruchten voor u vast dat ik uw naam een ongunstige klank bezorg en met boosaardige kritiek een lastercampagne tegen u ontketen. Daarom geef ik u hier een beknopte en betrouwbare beschrijving van de kwestie die u ter ore is gekomen.

15. Zie boven, noot 5.
16. Het is onduidelijk welke tekst hier wordt bedoeld.
1. Brief 1823.

Ik zag dat de oude vertaling[2.] van het Nieuwe Testament her en der door iedereen werd vertrapt en dat zelfs mensen met een summiere opleiding haar amper meer een blik waardig keurden. Uiteraard deed het me verdriet dat het gezag van vroegere tijden teloorging. Bijna iedereen ruilde blindelings zonder nadenken het oude in voor het nieuwe, dat niet onderzocht was en niet door traditie of een uitspraak goedgekeurd was: het oude werd veracht naar aanleiding van nieuwe uitgaven. Daarom richtte ik mijn aandacht op de zorgvuldige bestudering van de uitgaven van moderne exegeten; telkens vergeleek ik wat u en Jacques Lefèvre uit het Grieks hadden vertaald met het Grieks en de oude vertaling. Toen ik daar voor mezelf mee bezig was, trof ik overal passages aan waar jullie het gezag van de oude vertaler ondermijnden en werd ik mij ervan bewust dat die onderzoekingen en annotaties van jullie de oorzaak waren van dit kwaad. Ik zag immers dat talloze plaatsen door jullie op vrij felle, ja, zelfs al te vrijpostige toon onder de loep werden genomen, becommentarieerd, bekritiseerd en gewijzigd. Ik begon bij mezelf na te gaan hoe weloverwogen en hoe juist jullie hadden gehandeld. In mijn ogen was het in de meeste gevallen alleen maar muggenzifterij en voerden jullie nauwelijks iets tegen de autoriteit ervan aan wat niet reeds door iemand die in bescheiden mate in de Schrift en de talen onderlegd is, ontkracht kon worden.

Na de voltooiing van de interpretatie van een van de Brieven[3.] besloot ik daarom alles wat jullie - dat wil zeggen Lorenzo Valla, met wie het allemaal begon, Jacques Lefèvre, die na hem kwam, en u, die zich als laatste in de strijd mengde - tegen het gezag van de oude vertaler in op enigerlei wijze hadden bekritiseerd, afgekeurd of zonder nadenken hadden gewijzigd, te ontkrachten met een adequate weerlegging, voor zover de Heer mij de mogelijkheid daartoe had gegeven. Daarbij keerde ik terug naar de tekst van Thomas volgens de oude vertaling,[4.] als naar de bron. Ik was graag bereid om mijn naam bij zeer velen gehaat te maken, als ik daarmee de heilige waarheid en wat oud en eerbiedwaardig is een dienst kon bewijzen (want verdedigen is te veel gezegd). Daarop begonnen mensen die niet hadden gehoord hoe ik deze kwestie behandelde, te roepen dat het onderwijs bij de minderbroeders zich tegen Erasmus, tegen Lefèvre, tegen Valla keerde, ja, dat Erasmus en de anderen werden aangeklaagd.

2. D.i. de Vulgaat.
3. In 1528 verscheen Titelmans' *Elucidatio in omnes epistolas apostolicas.* Een jaar later publiceerde hij *Collationes quinque super epistolam ad Romanos* (Antwerpen, 1529), een dialoog waarin Titelmans zelf optreedt als gesprekspartner van Erasmus, Valla en Lefèvre.
4. Titelmans kon teruggrijpen op de *Expositio et lectura super epistolas Pauli apostoli* van Thomas van Aquino.

Afgaand op dergelijke geruchten schrijft u dat ik u in diskrediet breng tijdens mijn lessen. Inderdaad bracht ik met alle mogelijke gematigdheid, schroom en respect jullie namen naar voren, telkens als ik met een oplossing kwam voor iets wat door jullie afgekeurd was, maar ik had volstrekt niet de bedoeling jullie gehaat te maken. Ik laat ook de naam van Hieronymus niet weg en zwijg evenmin over Ambrosius wanneer ik met een oplossing kom voor dingen die zij veranderden of afkeurden. Ik zet dan ook niet aan tot samenzweringen tegen jullie; ook pakken we de zaak niet aan met onwelwillende kritiek, maar met beheerste reacties. Hieronymus voelt zich niet beledigd als ik op een beheerste manier opmerkingen van hem die tegen de oude vertaler lijken in te gaan, ontkracht. Evenzo ben ik ervan overtuigd dat u zich niet beledigd zult voelen omdat ik durf te reageren op bezwaren en opmerkingen van u die ingaan tegen de weergave van de oude vertaler (die bij mij en de kerk groot gezag heeft).

Wat ik doe, doe ik naar Gods wil in de oprechtheid en eenvoud van mijn hart, met als enige bedoeling het verdedigen van de waarheid en het oude; Hij die de diepten der harten doorzoekt is mijn getuige. U moet weten dat niets van wat u verteld is plaatsvond in een verborgen hoek of binnenskamers. Ik gaf altijd les op een plek waar iedereen samenkwam. Al zou u persoonlijk daarnaartoe komen en zou ik zien dat u er was, dan nog zou u dezelfde dingen te horen krijgen als de mensen nu te horen krijgen wanneer het hun beliefde naar deze nederige persoon toe te komen. Ik sprak niet in het verborgene; u mag dan ook niet denken dat er tegen u samengezworen wordt. Want openlijke verdediging van de waarheid mag niet betiteld worden als samenzwering of laster.

U beschouwt het als uw plicht het niet te verzwijgen als de oude schrijvers ergens een fout maakten. Bij allerlei passages pluist u de opvattingen van de oude schrijvers uit, u neemt ze onder de loep en soms veroordeelt u ze meedogenloos. U ontziet zelfs de reputatie van Hieronymus, Ambrosius, Augustinus, Hilarius en anderen niet; u vindt dat het niet onvermeld mag blijven als ze ergens iets zeggen of schrijven wat u niet bevalt. Om nog maar te zwijgen over al die geestige opmerkingen waarop u geregeld latere schrijvers als Thomas, Lyra en Saint-Cher[5] tracteert. Ik vind dit geenszins mannen die minachting verdienen of met wie de spot gedreven mag worden. U neemt de vrijheid om hen die naar wij geloven gelukzalig zijn en met Christus in de hemel heersen, op tal van plaatsen in diskrediet te brengen en zelfs belachelijk te maken. Sta mij dan alstublieft toe dat ik ondoordachte passages of onterechte kritiek bij recente schrijvers die nog in het vlees leven[6].

5. Thomas van Aquino, Nicolaas van Lyra en Hugo van Saint-Cher.
6. Galaten 2:20; Filippenzen 1:22; 1 Petrus 4:2.

weerleg, vooral als ik dat op een beheerste manier doe. U ontzegt anderen wat u uzelf toestaat: u wilt niet dat ook maar iemand iets negatiefs over uw werk zegt, zelfs als dat op een beheerste manier gebeurt, maar intussen bent u meedogenloos in uw oordeel over alles en iedereen en wilt u bij anderen niets door de vingers zien. Dat past niet bij iemand die onbevooroordeeld wil zijn. U bent aan hen die in gelukzalige vrede met Christus verenigd zijn meer eerbied verschuldigd dan wij aan u, die nog in het beklagenswaardige vlees met ons uw leven zult slijten zolang het de Heer zal behagen. Wat ik deed uit liefde voor God en de waarheid, zal ik naar Gods wil ook in de toekomst doen, voor zover het mij nuttig lijkt, en in geen geval met platvloerse beledigingen of preken vol razernij, maar met weloverwogen argumenten en beheerste reacties, volgens de wijsheid van uw advies, dat beslist onze volledige instemming verdient. Misschien zal de Heer toestaan dat u met eigen ogen ziet wat ik heb gezegd of zal zeggen ten overstaan van mijn toehoorders, zodat u kunt vaststellen met welke intentie ik deze taak op mij heb genomen of ten einde heb gebracht. Ik hoop, mijn allerdierbaarste Desiderius, dat mijn hartsverlangen duidelijk is voor het oog van God, die mij zal vergelden naar mijn werken.

Als u Christus voor ogen houdt, is er geen enkele reden om te vrezen, want niemand zal u met zijn tong of pen kwaad kunnen doen als u de blik op Hem gericht houdt met heel uw verstand. De waarheid is immers van zichzelf duidelijk en behaalt bij alles een succesvolle overwinning. Moge de God van de waarheid haar in u versterken, zodat u altijd schrijft en doet wat Christus waardig is, die God is, geprezen tot in eeuwigheid. Amen.

Het ga u goed. Heb ons lief omdat ook wij u liefhebben. De genade zij met u.

Broeder Frans van Hasselt

1838 *Van Alonso Ruiz de Virués*
Valladolid, [19 juni] 1527

Broeder Alonso Virués enz. aan de zeer illustere heer Erasmus van Rotterdam

Een hartelijke groet. Op [16 juni][1] waren de zeer illustere heer Alfonso de Valdés en ik met elkaar in gesprek toen een koerier ons een pakket brieven

1. ‘Decimosexto Kalendas Iunii’. Blijkens het begin van brief 1839 moet ‘Decimosexto Kalendas *Iulii*’ zijn bedoeld, d.i. 16 juni.

bracht, waaronder een van u, bestemd voor mij, een jonge theoloog (zo zegt u), en afkomstig van een bejaarde oudgediende op het gebied van de theologie. Toch ontbrak het die brief niet aan jeugdig elan en dingen waardoor een jong iemand mogelijk eerder geprovoceerd dan gekalmeerd of onderwezen zou worden. U zegt in de brief herhaaldelijk dat mijn boekje,[2] dat zo brutaal was de bejaarde Entellus[3] uit te dagen, bij u is aangekomen, maar intussen zegt u niets over de brief die ik u voor de derde keer stuurde, die in staat was geweest zelfs Ajax[4] in zijn razernij tot bedaren te brengen. U kunt onmogelijk beweren dat u die niet gekregen hebt, want u gaat aan het eind van uw brief in op een passage daaruit over de publicatie van het boekje. Ik had namelijk in antwoord op uw brief aan Juan de Vergara[5] gezegd, dat ik het boekje aan een enkele vriend had laten lezen, en wel in vertrouwen. U zegt dat dat onwaarschijnlijk is, omdat het niet met mijn zegel gesloten was toen het in Brabant arriveerde - alsof ik persoonlijk onderweg het zegel eraf getrokken had zodat het boek door iedereen gelezen kon worden!

Aan het begin van uw brief zegt u niet te kunnen inschatten hoe ik tegenover u sta. Het mag misschien zo zijn dat u die inschatting niet kunt maken op grond van wat u, zoals u het uitdrukt, terloops van het boekje geproefd hebt. Maar hecht u zo weinig geloof aan wat vrienden schrijven, dat u zelfs door hun brieven, die u al ontvangen had toen u deze schreef, geen enkel idee hebt hoe ik tegenover u sta? Trouwens, ik kan me vergissen, maar mijn boekje en het bijgevoegde briefje van de tweede zending hadden u een vermoeden, of liever gezegd: volkomen duidelijkheid kunnen geven. Zoveel mensen, met zo veel verstand, hebben tot op dit moment uw ideeën bestreden, dat het soms lijkt alsof op u toepasbaar is wat we in Genesis over Ismaël lezen: ‘zijn hand zal tegen allen zijn en de hand van allen tegen hem, en hij zal ten aanschouwen van al zijn broederen wonen’.[6] Niemand van hen evenwel richtte een vertrouwelijke brief met raadgevingen aan u; integendeel,

2. De *Collationes*, zie brief 1804, noot 54.
3. Zie Vergilius, *Aeneis* 5, 362-484, waar de oude Entellus de uitdaging aangaat om Dares te verslaan in een bokswedstrijd tijdens de spelen ter ere van de gestorven Anchises. Entellus blijkt nog altijd de sterkste te zijn. Hieronymus waarschuwt Augustinus voor de rol van Dares, waarbij hij zichzelf als Entellus ziet (Augustinus, *Epistolae* 68 en 73). Zie ook hierna, waar Virués zichzelf vergelijkt met Augustinus die aan Hieronymus schrijft. Vgl. *Adagia* 2069.
4. Ajax verviel tot razernij omdat niet hij, maar Odysseus de wapenrusting van Achilles had gekregen.
5. Brief 1684.
6. Genesis 16:12.

zodra hun werk af was, probeerden ze wat naar hun idee tot algemeen nut was geschreven te verspreiden, zonder rekening te houden met uw goede naam. Ik evenwel had bij u als een oprechte vriend kunnen overkomen, omdat ik dingen die ik in uw werken (die ik, bij God, niet met dat doel had gelezen) minder goed vond, niet meteen publiek maakte, maar liever eerlijk en zonder opsmuk aan u voorlegde. Ik wees dingen aan die mij of anderen stoorde, waarbij ik tegelijk de reden gaf waarom dat zo was; dat was eerder een schrijfoefening dan een poging om beroemd te worden, zoals u dacht. Ik geef meerdere malen in mijn verzamelingetje *Collationes* aan dat ik door u onderwezen wil worden; ik vraag niet om lof. Want als ik daarop uit was, had ik ze zonder enig probleem kunnen publiceren.

Ik had een keer een vrij lange brief geschreven aan een franciscaanse gardiaan (zoals hun eigen term luidt) in Alcalá.[7] Daarin raadde ik de man op vriendelijke wijze aan (iets wat ik af en toe ook bij anderen doe, op schrift of mondeling) niet tegen uw reputatie tekeer te gaan, zoals hij vol vuur was gaan doen. Vrienden vonden die brief het waard gepubliceerd te worden, want dat betekende extra steun en aanzien voor u. Er zijn meer dan duizend afschriften gemaakt; uiteindelijk heeft een gedrukte uitgave de kopiisten van hun taak ontlast. Denkt u dat uw vijanden niet even ijverig mijn verzamelingetje *Collationes* zouden verspreiden, als ik dat in de openbaarheid had willen brengen? Maar daarvoor had ik ze niet geschreven. Ik wilde u een kans geven om uw critici van repliek te dienen en er intussen zelf van leren. Ik herinnerde mij dat Augustinus ooit met die bedoeling aan Hieronymus schreef.[8] Maar u vindt dat een walgelijke vergelijking en maakt van mij het cohort Romeinen, dat u - Christus - eerst een purperen mantel en kroon geeft en begroet als koning, om u vervolgens te bespotten.[9] Dat is dus de manier waarop de kerkvaders, wier streven naar kennis en vroomheid u opnieuw bij de mensen probeerde in te voeren, bescheiden over zichzelf en vroom en verheven over anderen plachten te spreken!

Maar zie, daar heb je weer de jeugdige vechtlust en de steken onder water waarover u in uw brief klaagt. Daarom kan ik, aangezien ik niet geleerd heb goed te spreken, maar beter zwijgen. Ik zou dit ook niet schrijven als ik u niet wilde laten weten dat ik uw brief heb ontvangen. Wat zich hier aan het

7. Vives zorgde voor een Latijnse vertaling van de brief, die in het Spaans was geschreven (zie het slot van brief 1847). De naam van de gardiaan wordt er niet in vermeld.
8. Zie boven, noot 3.
9. Vgl. brief 1804 aan Thomas More (p. 28). Erasmus had blijkbaar dezelfde vergelijking gebruikt in de (niet bewaard gebleven) brief aan Virués.

hof van de keizer voordoet, kunt u lezen in de brief van Alfonso de Valdés, die u terecht meer genoegen zal doen. Het ga u goed; zorg dat het u nooit ontbreekt aan die vredige gezindheid die u bij mij mist, of liever: moge de grote en almachtige Christus daarvoor zorgen, die haar in de harten van de apostelen liet neerdalen. Te Valladolid, [19 juni][10.] 1527

Alonso de Virués, een groot medestander van u, of u nu wilt of niet

Aan de zeer illustere heer Erasmus van Rotterdam, de beroemde interpretator van de gewijde literatuur. In de bekende stad Bazel

1839 *Van Alfonso de Valdés*
Valladolid, 20 juni 1527

Een hartelijke groet. Op de feestdag van de Heilige Drie-eenheid[1.] was ik op bezoek bij de uitnemende theoloog Alonso de Virués van Olmedo. We waren aan het praten over onze vriend Erasmus en de kritiek van de monniken en hoe we u het beste daartegen konden beschermen. Die voortreffelijke man, die, zoals u weet, tot die taak geroepen is, beloofde mij niet slechts een simpele verdediger, maar ook een vurig pleitbezorger van uw zaak te zullen zijn. Hij was bovendien zelfs bereid zijn leven voor u te wagen. Ongelukkig genoeg werden juist op dat moment de brieven bezorgd die u ons op 31 maart had gestuurd. Ze hadden de man, die u bijzonder goedgezind en toegewijd is, bijna van u vervreemd. De adressering van een van de brieven luidde: ‘Aan de zeer illustere heer Juan Maldonado of aan Alfonso de Valdés enz.’.[2.] Terwijl ik diep aan het nadenken was wie die illustere heer kon zijn, zei Alonso: ‘Het zal misschien een zekere baccalaureus uit Burgos zijn die pas komt kijken; hij liet mij namelijk een brief zien die hij vorig jaar aan Erasmus had geschreven.’[3.]

Maar genoeg over Maldonado; nu weer over uw brieven. Voor de mijne[4.] ben ik u, al was hij kort, uitermate dankbaar. Hij deed me in elk geval veel genoegen omdat ik eruit kon opmaken dat u het goed maakt; u had hem namelijk eigenhandig geschreven. Daarna lazen we samen de brief die u mijn, beter gezegd: uw vriend Alonso stuurde. Daarin behandelt u iemand die enorm

10. De datum is, evenals aan het begin van de brief, gereconstrueerd door ‘Iulii’ te lezen in plaats van ‘Iunii’ (zie boven, noot 1).
1. Deze feestdag viel in 1527 op 16 juni.
2. Brief 1805.
3. Brief 1742.
4. Brief 1807.

veel voor u gedaan heeft op zo'n manier, dat ik nooit eerder iets van uw hand zag wat scherper en bitser was. Zoals u met eigen ogen had kunnen zien, mijn beste Erasmus, kreeg uw vriend Valdés het vreselijk benauwd en verschoot hij telkens van kleur. Uiteindelijk nam Alonso het woord: 'Is dat de manier waarop mijn dierbare Erasmus, die ik zo vaak heb geprezen, mij bedankt voor al de diensten die ik hem bewezen heb?' Eerlijk gezegd, mijn beste Erasmus, kon ik niet bedenken wat ik daarop moest antwoorden. Ik vreesde, en niet zonder reden, dat u met één enkele brief een belangrijk en zeer geleerd man niet alleen kwijt was geraakt, maar ook nog in de richting van het vijandelijk kamp had geduwd.

Toen hij evenwel zag dat ik door de situatie totaal van slag was, zei hij (want ik wil dat u ziet hoe vroom deze man is, hoe verstandig, hoe standvastig en welwillend jegens u): 'Niet zo somber! Want al staan er in die brief heel wat passages die mij in alle redelijkheid van Erasmus zouden kunnen vervreemden, ik laat me niet door zijn lompe gedrag weerhouden om verder te gaan met het werk dat ik heb aangevat; vooral omdat ik die taak niet zozeer om Erasmus als wel om Christus en de godsdienst op me heb genomen. Ik wil in elk geval het genoegen smaken dat ik als enige Erasmus, anders altijd zo vriendelijk en beheerst, met mijn eigen zelfbeheersing heb overtroffen. Ik zal deze belediging laten voor wat ze is, zo niet om Erasmus, dan in elk geval om Christus, onder wiens vaandel wij allemaal strijden; ik zal me in de zaak rond Erasmus van geen andere kant laten zien dan ik jou beloofd heb. Erasmus zal inzien dat de christelijke naastenliefde bij deze jonge monnik niet zo verkild is als hij denkt.'

Dit en meer in dezelfde trant herhaalde hij telkens en ik op mijn beurt prees de vriendschappelijke gezindheid die uit zijn besluit sprak, werkelijk een christen waardig. Tegelijkertijd vroeg ik hem om de brief aan niemand te laten lezen. Dat was, mijn beste Erasmus, absoluut noodzakelijk voor uw eer en reputatie; als die brief in de openbaarheid zou komen, zou hij u hier zelfs meer schade berokkenen dan alle aantijgingen van de monniken bij elkaar. Inderdaad gaf hij, correct als hij is, de brief meteen aan mij.

Toen dit afgehandeld was en ik die enorme brief aan Maldonado zag, besloot ik hem te openen omdat ik bang was dat u ook aan hem hierover had geschreven; ik ging ervan uit dat hij dat niet erg zou vinden. Eerst zie ik me daar een afschrift met aan u gerichte brieven van de keizer en de kanselier;[5.] toen ik vervolgens uw eigen brief begon te lezen, zei ik tegen mezelf: 'Hoe kwam Erasmus op het idee om iemand die pas komt kijken en die hij bovendien niet kent een dergelijke brief te schrijven, die hem meer tot schande dan tot eer zou strekken, en hem ook nog een kopie van de brief van de kan-

5. Brieven 1731 (van Karel V) en 1757 (van Mercurino Gattinara).

selier te sturen, waarin deze voortreffelijke man, die op respectabele leeftijd is, zich weinig behoedzaam over de paus uitlaat, tegenover een vriend wel te verstaan, in de veronderstelling dat het niet verder verteld wordt?'[6] Toen ik bij het einde van de brief was, waar u nogmaals uw toegenegen Alonso tekortdoet, was ik geweldig blij dat ik op het idee was gekomen om de brief te openen. Om die reden besloot ik hem bij me te houden. Uw vriend Maldonado, wie u zoveel eer gunde, heb ik nog wel namens u de groeten gedaan.

Op allerlei punten wil ik mij, vertrouwend op mijn gevoelens voor u, bij u beklagen. In de eerste plaats dat u iemand die u zeer toegedaan is zo bits wenste te behandelen, dat ik noodgedwongen meer dan eens die christelijke gematigdheid en naastenliefde miste die u zo vaak verkondigt; al moet dat waarschijnlijk toegeschreven worden aan de woede die pamfletten van anderen bij u hebben opgewekt, want ik kan nauwelijks geloven dat u anders zo ver was gegaan. Daarom moet u, mijn beste Erasmus, zo snel mogelijk een vriendelijke en heel beleefde brief aan uw toegenegen Alonso schrijven en hem bedanken voor de bewezen diensten (u staat in veel opzichten bij hem in het krijt); over het boekje met *Collationes*[7] moet u schrijven dat u nog geen tijd had om het te lezen, maar dat u, wanneer u gelegenheid heeft, het zult bestuderen en er punt voor punt op zult reageren. Met zo'n brief zal hij de monniken de mond kunnen snoeren. Die drijven namelijk sinds enige tijd de spot met hem, omdat u, voor wie hij op de bres springt en zijn nek uitsteekt, hem geen brief waardig keurde.

Vooral moet gezorgd worden dat die zo eervolle brief aan uw vriend Maldonado niet in de openbaarheid komt, ja, ik verzoek u dringend en bezweer u die zelfs ogenblikkelijk in het vuur te werpen. Het zou uw naam immers weinig goed doen als hij werd uitgegeven. Voor publicatie van het boekje van Alonso hoeft u niet bang te zijn, aangezien dat geen moment bij hem is opgekomen. Hij is namelijk iemand die volstrekt geen ambities in die richting heeft, integendeel, hij hield het boekje zo goed verborgen, dat hij het zelfs mij niet wilde laten lezen.

Daarnaast schroom ik niet u erop te wijzen, dat u niet op die manier zo maar over van alles en nog wat aan onbekende mensen moet schrijven, en ook niet zonder onderscheid te maken kopieën van brieven van vrienden moet rondstrooien. Het zou beslist niet goed vallen bij de kanselier als die brief van hem gepubliceerd werd; u zou zich daarmee geenszins geliefd bij hem maken - terwijl hij zoveel achting voor u heeft dat niemand ter wereld hem zou kunnen overtreffen in belangstelling en genegenheid voor u. Maar

6. Gattinara heeft het over blinde aanhangers van de paus, 'of het nu goed of slecht is wat hij beveelt of besluit'.
7. Zie brief 1804, noot 54; vgl. brief 1838.

genoeg hierover. Eén ding zou ik evenwel van u willen vragen, mijn beste Erasmus: mocht er in deze brief een minder omzichtige formulering voorkomen waaraan u zich ergert, vergeef het mijn vriendschappelijke bedoeling. Er is namelijk geen andere reden waarom ik u dit schrijf dan dat ik alles over heb voor uw eer en reputatie.

Maar laten we het eindelijk over uw zaak hebben; ik schreef u daar een aantal dagen geleden uitgebreid over, maar Vergara nog uitgebreider.[8.] Daarna is er niets gebeurd, behalve dat tijdens de vergadering van theologen afgelopen zaterdag[9.] besloten is met het karwei te beginnen. De monniken kwamen, de franciscanen en de dominicanen, ooit grote vijanden van elkaar, nu evenwel, als samenzweerders die op uw ondergang uit zijn, de allerbeste vrienden; voorzien van beter geschut dreigen ze met de vreselijkste dingen. Maar geloof me, zij zullen zelf het gelag betalen,[10.] mits u uw toegenegen Virués met in ieder geval één enkele brief gunstig wilt stemmen. Bovendien zou ik willen dat u nog een tweede brief schrijft, aan de gehele benedictijnse orde,[11.] waarin u hen bedankt voor hun steun en de bewezen dienst, hun koers toejuicht en hen vraagt of ze uw verdediging (zoals ze die begonnen zijn) op zich willen nemen en voortzetten. Daarmee doet u iets waar uzelf baat bij zult hebben en ik enorm blij mee zal zijn, omdat ik zeer op u gesteld ben. Ik schrijf u niets over de verwoesting van Rome.[12.] Wel zou ik graag willen horen wat ons volgens uw mening na zo'n ingrijpende gebeurtenis waar niemand op rekende te doen staat, en welke gebeurtenissen u hierna verwacht. Het ga u goed. Valladolid, 20 juni 1527

Postscriptum. De markies van Villena,[13.] die onder de Spaanse vorsten grote invloed heeft vanwege zijn hoge positie, inzicht, uitgestrektheid van zijn machtsgebied, waardigheid en vroomheid, is een fervent aanhanger van u. Hij schreef mij onlangs, omdat hij wilde weten hoe hij zijn goede gezindheid jegens u voor iedereen zichtbaar kon maken. Ik heb hem een advies gegeven dat misschien iets waard is. Hij beloofde niet alleen dat hij dat zou volgen, maar schreef ook dat hij tot zijn spijt wegens zijn slechte gezondheid, gevolg van de ouderdom, die moeder van alle kwalen, geen kans zag de vergadering bij te wonen en zijn dierbare Erasmus naar vermogen tegen de las-

8. De brief van Valdés is niet bewaard gebleven, die van Vergara is nr. 1814.
9. 15 juni 1527. De conferentie van Valladolid zou uiteindelijk op 27 juni 1527 beginnen.
10. Valdés gebruikt een uitdrukking die voorkomt bij Terentius, *Eunuchus* 381; vgl. *Adagia* 84 ('In me haec cudetur faba').
11. Virués was een benedictijn.
12. Zie brief 1831, noot 5.
13. Diego López Pacheco.

terlijke aantijgingen van de monniken te verdedigen. Met zulke advocaten, mijn beste Erasmus, kan het niet anders of u zult winnen.

A. de Valdés, van harte de uwe

1840 *Aan Guillaume Budé*
[Bazel], 22 juni 1527

Erasmus van Rotterdam groet Guillaume Budé

Wat de beloofde opmerkingen over de Griekse taal betreft,[1] hoewel ik mijn verwachtingen tot de helft heb gereduceerd, zie ik alleen die helft al met verlangen tegemoet. Ik vind dat je moet weten dat we hier commentaren met dezelfde stof als onderwerp ontvingen.[2] Het is me nog niet gelukt ze in te zien. Ze zijn bij Bentinus; hij verzekert me dat ze uitzonderlijk geleerd zijn. Hij wil de naam van de schrijver niet zeggen, maar hij zegt dat het niet Budé is. Kijk of niemand je laden heeft geplunderd, want dat was de eerste gedachte die bij me opkwam. Er ontstond nog een andere discussie. De aanleiding was een boekje van Leonardus de Portis, geloof ik, iemand uit Vicenza, over gewichten en maten, dat zoveel gemeen heeft met jouw *De asse*, dat het voor iedereen vaststaat dat een van beiden plagiaat heeft gepleegd.[3]

Je schrijft dat je je beledigd voelde door het weinig flatteuze beeld van de Fransen. Niets was ooit zo'n volslagen verrassing voor me. Ik ben gewoonlijk tegenover alle landen een blanco liniaal, zoals ze dat uitdrukken.[4] Als er dan toch een land is waartoe ik me meer aangetrokken voel, dan is het Frankrijk. Dat heeft mij meer dan eens een slechte naam bezorgd, zowel bij mijn landgenoten als bij de Engelsen; vooral toen jullie op slechte voet stonden met Julius, terwijl de Britten het voor de paus opnamen.[5] Lees de *Panegyricus*

1. Zie brief 1812, waarop deze brief het antwoord is.
2. Misschien het Griekse lexicon van Guarino Favorino, dat in 1523 was verschenen en in 1525 herdrukt.
3. Het boek van Leonardus de Portis (*De sesterio, pecuniis, ponderibus et mensuris antiquis libri duo*), dat mogelijk al in 1511 was geschreven, werd in 1520 (?) in Venetië gedrukt. Budé's *De asse et partibus eius*, over hetzelfde onderwerp, was in 1515 verschenen. Volgens *Adagia* 4116 zou Janus Lascaris in deze kwestie bemiddeld hebben.
4. *Adagia* 488.
5. Engeland maakte deel uit van de Heilige Liga tegen Frankrijk (1511-1513).

waarmee ik onze vorst Filips bij zijn terugkeer uit Spanje gelukwenste.[6] Toch lijkt dit eerder een natuurlijke neiging dan een weloverwogen oordeel. Geen enkel land had mij immers zo weinig te bieden als Frankrijk, als je de overvloedige welwillendheid van mijn vrienden buiten beschouwing laat.

In mijn voorwoord bij de Brief aan de Galaten zou ik de Fransen aanvallen. Dat dit niet de bedoeling was, blijkt uit het feit dat ik het beknopter houd en mij milder uitdruk dan Hieronymus. Het citaat diende om aan te geven wat het bijzondere van deze brief was. Verder heb ik *anoêtoi* (zonder verstand), wat men bij ons met *insensati* vertaalde, met een milder woord weergegeven.[7] Ik had werkelijk niet verwacht dat een Fransman zich hierdoor gekwetst zou voelen, en jij, van jongs af aan bezig met filosofie, hoort al helemaal vrij te zijn van dit soort banale sentimenten. En al werd er iets onvriendelijks over de Galliërs van nu gezegd, welk land krijgt er niet in een of ander spreekwoord van langs? Pindarus en Plutarchus schepten kennelijk zelfs genoegen in het spreekwoord ‘een Boeotisch zwijn’,[8] ondanks het feit dat ze allebei Boeotiërs waren. Het is nu, geloof ik, zo'n zestienhonderd jaar geleden dat de Galliërs naar Klein-Azië trokken en Galatië ontstond; ook is niet zeker uit welk deel van het Gallische gebied ze kwamen. Als er iets onaardigs over de Galliërs van toen werd gezegd, zou dat dan op heel Gallië slaan, dat zich over zo'n groot gebied uitstrekt? Staan niet ook nu de bewoners van Normandië, Maine, Bretagne en Picardië bij jullie overal slecht bekend? Denk je soms dat de huidige inwoners van Rome de nakomelingen van de oude Romeinen zijn? Ik denk dat het eerder Gothen en Vandalen zijn; door zo'n stortvloed van invallen raakte alles vermengd. Is er iemand die gelooft dat een onaardige opmerking die vroeger over de Galliërs is gemaakt, op de Galliërs van deze tijd slaat? Als je dit onvoldoende rechtvaardiging vindt, neem in elk geval dit op mijn woord van me aan, dat niets minder in mijn bedoeling lag dan de Franse natie aan te vallen. De rest mag je opvatten zoals je wilt. Maar het verbaast me ten zeerste dat je je hier in alle ernst boos over maakt. Al zou ik elders steken onder water geven of een Momus zijn, hier was dat in elk geval niet zo.

6. In een gedeelte van de *Panegyricus* wordt de ontvangst van Filips de Schone in een aantal Franse steden beschreven tijdens de heenreis naar Spanje.
7. Galaten 3:1. De Vulgaat heeft de vertaling *insensati.* Erasmus vertaalde met ‘stulti’ (dwaas).
8. *Adagia* 906, als aanduiding van een onontwikkeld en lomp persoon. In de uitleg bij het adagium citeert Erasmus Pindarus (fragment 83 Maehler) en Plutarchus (*Moralia* 995 E).

Je herinnert mij eraan wat je allemaal voor me hebt gedaan, vooral toen je probeerde mij hiervandaan te krijgen. Wat dat betreft

> zal ik nooit beweren, Budé, dat de lange lijst
> met gunstbewijzen die je me kunt voorhouden niet klopt,
> en ik zal met plezier aan jou als vriend terugdenken.[9.]

Maar het lag nooit in mijn bedoeling naar Frankrijk te verhuizen. Als dat wel zo was geweest, was ik akkoord gegaan met het aanbod dat Étienne Poncher mij meer dan eens persoonlijk heeft gedaan, dat voordeliger voor mij was dan wanneer de koning mij het ambt van thesaurier had gegeven.[10.] Of jij die taak[11.] voor jezelf opeiste, weet ik niet. In elk geval was ik al volledig op de hoogte van het voornemen van de koning voordat je mij een woord had geschreven.[12.]

Ik weet niet over wat voor geveinsde terughoudendheid je het hebt. Als dat een keer het geval was, heeft niemand er schade door ondervonden. Ik gaf duidelijk aan hoe ik erover dacht, maar ik vond geen geloof. Een verhuizing naar een ander land leverde mij geen voordeel op, wel was het een eer door zo'n machtige koning uitgenodigd te worden. Nog een laatste punt: ik zou niet willen dat Budé's energie verspild werd aan dit soort triviale zaken, hoeveel indruk die ook maken op het gros van de mensen.

Ik ben niet zo wisselvallig dat ik om praatjes van willekeurige lieden mijn houding tegenover zulke vrienden verander. Ik weet hoe onbetrouwbaar sommigen zijn, hoe jaloers anderen zijn, die er niet tegen kunnen als mensen op één lijn zitten. Er is er één[13.] die jijzelf, als ik zijn naam zou zeggen, een onbevooroordeeld en oprecht man zou noemen. Hij hoorde dat jij tijdens een feestmaal aan het hof, terwijl een heleboel mensen meeluisterden, duidelijk blijk gaf van je ontevredenheid over mij. Je miste bij mij standvastigheid bij het onderhouden van vriendschappen. Maar dat waren niet de woorden van een vijand, maar van een vriend die zijn beklag doet. Ik meen trouwens dat ik mij, zo iets, dan toch wel dit als verdienste mag aanrekenen, dat er bijna niemand anders is die met zoveel volharding vasthoudt aan een eenmaal gesloten vriendschap - iets waardoor ik heel wat keren het schip ben ingegaan.

9. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 4, 333-335, waar Aeneas zich tot Dido richt.
10. Thesaurier van Tours; zie brief 1434.
11. Namelijk om Erasmus te schrijven, vgl. brief 1812.
12. Budé schreef Erasmus op 5 februari 1517, Guillaume Cop deed dat een dag later (brieven 522 en 523). Voordat de brieven aankwamen had Poncher Erasmus al persoonlijk benaderd in Brussel (zie brief 534).
13. Misschien Gervasius Wain of Jacques Toussain.

Je toespeling op praalhanzerij begrijp ik niet echt, behalve dat ik vermoed dat er een boekje uit Italië kwam dat de lof verkondigt van een ‘pochende soldaat’.[14.] Wij hebben niets in die trant ontvangen. Wel kregen we hier een boekje van Sannazaro, iemand uit Napels, dat enorm opgesierd was met het getuigenis van twee pausen maar nog meer met dat van kardinaal Egidio da Viterbo.[15.] Daar herkende ik de stijl van een praalhans. Georg Sauermann, een uitzonderlijk getalenteerde jongeman, was van plan iets te publiceren. Alberto van Carpi[16.] (want hij staat aan het hoofd van dat genootschap) schrapte alles wat tot lof van Erasmus was toegevoegd. Ik reken het Alberto niet aan, maar die ene man die niet duldt dat iemand, god of mens, geprezen wordt behalve hijzelf.[17.] Want ik hoor dat Alberto hem geweldig vindt.

Wat Longueil betreft, het verbaast me dat hij van jouw vriendschap kon afzien. Maar hij maakte best veel naam: hij stierf als een ciceroniaan. Toch worden de pennenvruchten van die ciceroniaan door niet veel mensen gelezen; mijn Bataafse schrijfsels worden door niemand niet gelezen.

Wat ik schreef over het wegnemen van verdenking, was vooral omwille van de algemene studie. Ik zou het heel fijn vinden als je het zou doen, maar als er iets is wat je ervan weerhoudt, dan laat je het achterwege - even goede vrienden! Dit alles met moeite, gekweld door vreselijke kiespijn.

Het ga je goed. 22 juni 1527

1841 *Aan Jan van Lotharingen-Guise*
Bazel, 29 juni 1527

Deze brief is de opdracht bij de vertaling die Erasmus maakte van Chrysostomus' commentaar op de Brief aan de Galaten. Het boek verscheen in 1527 bij Froben in Bazel.

14. Vgl. de titel van Plautus' komedie (*Miles gloriosus*).
15. Jacopo Sannazaro, *De partu virginis* (Napels, 1526). Erasmus doelt op de tweede uitgave (Rome, 1526), met breven van Leo X en Clemens VII en een brief van Egidio da Viterbo.
16. Alberto Pio.
17. Bedoeld is Girolamo Aleandro.

Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde heer Jan, kardinaal van Lotharingen

Gelukkig is niet alles afhankelijk van het grimmige lot of de kwade genius waardoor de wereld op dit moment in een chaos verandert als gevolg van rampzalige tweedracht. Ook nu nog kunnen vrome mensen zich verbonden voelen door welgezindheid, kunnen ze door geschreven woorden die tussen hen heen en weer gaan met elkaar praten. Zo kom ik langs de weg die begaanbaar is bij u op bezoek, waartoe uw uiterst vriendelijke brief mij uitnodigde. Om mijn bezoek nog plezieriger te maken, kom ik samen met Johannes Chrysostomus, die bij uitstek graag gezien en welbespraakt gezelschap is. Hij zal u, in het Latijn, beknopte maar treffende uitleg geven bij Paulus' brief aan de Galaten, zodat de Galaten in elk geval op die manier rechtmatig terugkeren naar Gallië, hun land van herkomst.[1] Claudius Cantiuncula drong er telkens bij me op aan dat ik me aan zoiets zou wagen, hij dwong me er bijna toe. Is er eigenlijk iets waar hij iemand niet probleemloos toe kan overhalen - deze man, die zo getalenteerd is, die zo enorm veel kennis van de filosofie bezit, verstand heeft van de beide rechten en zelfs thuis is in de literatuur? Bij dit alles komt nog, naast de spreekvaardigheid die uit de voorschriften van de retoren te halen is, een soort natuurlijke welbespraaktheid, zodat je met het volste recht kunt zeggen dat hij, zo niet het enige (want dat lijkt misschien onaardig om te zeggen), dan toch een zeldzaam voorbeeld en sieraad voor uw gebied Lotharingen is, en dat hij u, met een bijzondere neus voor dergelijk talent, niet zonder reden bij uitstek dierbaar is. Omdat ik dus al een hele tijd in dubio stond en er zelfs toe overhelde, kon hij makkelijk het laatste zetje geven toen hij de brief van Uwe Eerwaardigheid kwam overhandigen, die weliswaar heel kort was, maar vol minzaamheid.

Het was mij ter ore gekomen dat u, een zeer machtig man door uw afkomst, machtiger nog door uw waardigheid, bovendien in de bloei van uw jaren, bij alle drukte en genoegens van het hof, de evangeliën en de brieven van Paulus met u meedraagt en daarop geregeld ogen en hart onthaalt. Dat was voor mij een duidelijke blijk van een vroom gemoed. Wie de Heilige Schrift liefheeft, kan immers niet volledig of langdurig door de ondeugden van deze wereld bezoedeld worden. Die vroomheid van u was dan ook een aansporing voor mij om iets uit de schatkamer van de heilige boeken speciaal aan u op te dragen, maar uw hoge waardigheid schrikte mij nogal af. Zodra uw brief die scrupules had weggenomen, maakte ik het geschenkje gereed.

Misschien mag ik het in een paar woorden bij u aanbevelen. Allereerst was dit werk nog niet eerder door iemand vertaald, zodat het, zo er geen andere reden is, dan toch om de nieuwheid misschien niet onwelkom is. Verder is er nauwelijks een brief te vinden die duidelijker blijk geeft van de warmte en zorgzaamheid van de paulinische liefde voor de volgelingen die hij Christus

1. Zie brief 1812, noot 3.

schonk. Daarom kunnen bisschoppen hier zien hoe zij de kudde die hun is toevertrouwd dienen lief te hebben. Daar komt bij dat de commentator[2.] grote gelijkenis met de apostel vertoont, omdat alles bij hem doortrokken is van moederlijke liefde voor zijn volk en hij bovendien, als hij onderricht, zo duidelijk en zorgvuldig is als een voedster die haar kind koestert.[3.] Paulus gaf het verschil aan tussen een opvoeder en een vader: ‘Al had u duizenden opvoeders in Christus, u hebt niet vele vaders. Immers, ik heb u in Christus Jezus door het evangelie verwekt’.[4.] Ook betoont hij zich een moeder, als hij om de Galaten opnieuw barensweeën doorstaat, totdat Christus in hen gestalte verkregen heeft.[5.] Verder betoonde hij zich een voedster voor de Tessalonicenzen, en niet zo maar een, maar de voedster van haar eigen kind.[6.]

Dezelfde drie rollen kan men bij deze bisschop[7.] waarnemen: die van een vader om het priesterlijk gezag, van een moeder om de behoefte om voort te brengen en te beschermen, van een voedster als hij de geest van de zijnen het vooraf gekauwde voedsel van heilzaam onderricht toedient. Over de mozaïsche priester staat in Exodus 28 geschreven: ‘het geluid moet te horen zijn wanneer hij het heiligdom binnengaat om voor de Heer te verschijnen en wanneer hij weer naar buiten komt, anders zal hij sterven’.[8.] Hij nu droeg gouden belletjes aan zijn kleed. Maar deze had in plaats van een gouden belletje een gouden tong, die overal rinkelend de mensen de klanken van de Heilige Schrift laat horen, als hij leerde, weerlegde, aanspoorde, troostte. Want volgens de leer van het evangelie bevindt een priester zich altijd in het heiligdom, binnengaand en naar buiten komend, om weiden te vinden voor zijn schapen. Er dreigt doodsgevaar als hij geen rinkelend geluid laat horen. Met dat gerinkel voeden zich immers Christus' schapen. Hier wordt dus een dubbel voorbeeld van een goede herder getoond.[9.]

Ten slotte doen zich in deze brief enkele passages voor waardoor veel mensen het sterke vermoeden kregen dat Paulus niet op goede voet stond

2. D.i. Johannes Chrysostomus.
3. 1 Tessalonicenzen 2:7.
4. 1 Korintiërs 4:15.
5. Galaten 4:19.
6. 1 Tessalonicenzen 2:7.
7. D.i. Johannes Chrysostomus.
8. Exodus 28:35, over de gouden belletjes aan het bovenkleed van Aäron dat hij als priester moest dragen.
9. Namelijk Paulus en Johannes Chrysostomus.

met de andere grote apostelen, in het bijzonder Petrus.[10] Hieruit kwam ook die bekende schermutseling tussen Augustinus en Hieronymus over leugenachtigheid voort.[11] De gemoederen raakten daarbij zo verhit dat het op een scheldpartij uitliep, en er zou op geen enkele manier een eind aan de strijd zijn gekomen als Augustinus niet voor de ander geweken was. Als je de kwestie evenwel aandachtiger bekijkt, begreep geen van beiden de ander goed, omdat Hieronymus het heeft over het verzwijgen van een daad en Augustinus ingaat op de kwestie van leugenachtigheid in woorden. Het verbaast me echter als ik Augustinus lees, dat hij Petrus, de leider van de apostelen en de eerste verkondiger van het geloof,[12] zo behandelt, dat hij hem ergens 'bijgelovige huichelarij'[13] aanwrijft, of een verkeerd streven om de last van de wet op de schouders van de heidenen te leggen,[14] of 'verdorven huichelarij', of verkeerdheid. Hij zwakt deze zonde niet af, maar stelt die zelfs op één lijn met de zonde van de drievoudige verloochening van Christus.[15] Hoewel deze grote kerkvader dit op verschillende plaatsen herhaalt, verzacht hij zijn woorden nergens in de *Retractationes* (Nalezingen), terwijl hij daar soms dingen milder maakt die je bijna onbeduidend zou kunnen noemen. In navolging van Augustinus schrijven bepalingen van de Parijse theologen hem een dwaling op het punt van het geloof toe.[16]

Dit is niet het enige wat verbazing wekt. We maken ons niet druk over deze uitspraken, waarmee degene wordt aangevallen aan wie Christus de sleutels van het koninkrijk der hemelen gaf, die Hij koos als de leider van heel zijn kerk.[17] Evenmin horen we ervan op dat zo grote mannen de belangrijkste le-

10. Zie Galaten 2:11-14. Petrus at in Antiochië eerst samen met de tot het christendom bekeerde heidenen, maar trok zich terug toen er afgezanten van Jakobus kwamen. Dit waren bekeerde Joden.
11. Augustinus ging ervan uit dat Petrus huichelde om de bekeerde Joden niet voor het hoofd te stoten. Hieronymus veronderstelde dat Petrus' handelwijze Paulus de gelegenheid gaf om een algemene terechtwijzing te geven. Zie Augustinus, *Epistulae* 28, 40, 75, 82 / Hieronymus, *Epistulae* 56, 67, 112, 116.
12. Matteüs 16:18-19; Handelingen 2:14-42.
13. Augustinus, *De agone christiano* 30, 32, waar ook de formulering 'verdorven huichelarij' voorkomt. In zijn *Annotationes* (LB VI, 808 B) gebruikt Erasmus dezelfde passage.
14. Vgl. het citaat uit Augustinus' *Expositio epistolae ad Galatas* (15) dat Erasmus in zijn *Annotationes* geeft. In de uitleg die hij daar op het citaat laat volgen, spreekt hij zelf van 'perversitas' (verkeerdheid; LB VI, 807 F).
15. In *De agone christiano* 30, 32 (vgl. boven, noot 13) somt Augustinus Petrus' momenten van menselijke zwakte op, waaronder de twee hier genoemde. Voor de drievoudige verloochening zie Matteüs 26:69-75.
16. Hetzelfde zegt Erasmus in zijn *Annotationes* (LB VI, 809 F).
17. Matteüs 16:18-19.

raar van het geloof, zelfs nadat hij de hemelse Geest had ontvangen en wonderen had verricht, een dwaling op het punt van het geloof en verkeerde bedoelingen toeschrijven. Toch zijn er tegenwoordig lieden die schisma, valstrik, heiligschennis, ketterij roepen, als iemand zegt dat Hieronymus weliswaar een geleerd en vroom man was, maar toch een mens; als iemand zegt dat Hieronymus zo'n grote eerbied voor de maagdelijkheid had, dat het bijna een belediging voor het huwelijk was - terwijl iedereen weet wat hij zich in het vuur van zijn betoog op sommige plaatsen over het huwelijk liet ontvallen.[18.]

Chrysostomus nu behandelt het onderwerp in kwestie op zo'n geschikte manier, dat het niet alleen duidelijk wordt dat er volstrekt geen wrijving tussen Petrus en Paulus was, maar dat er zelfs grote eensgezindheid en welwillendheid was, dat er evenmin enig verschil van mening over het geloof was, verder dat die hele discussie over leugenachtigheid overbodig is; omdat zich hier niets anders voordoet dan liefde die zich tijdelijk in dienst stelt van de onoverkomelijke zwakte[19.] van de Joden, en zorgzame huichelarij, die bedoeld was om te helpen. Deze interpretatie past, althans naar mijn mening, beter bij die grote voormannen van het evangelie en klinkt vrome mensen minder vreemd in de oren.

Maar u zult over dit alles beter kunnen oordelen zodra u het hele boek uitgelezen hebt. Dat zal u zeker lukken zonder dat het gaat tegenstaan. Want het is niet te lang en bovendien helder en vlot geschreven, tenzij mijn armzalige vertaling hier afbreuk aan heeft gedaan. Ik bid dat de Heer almaar meer oprechte liefde voor zijn evangelie bij u zal opwekken. Want ik zie dat dit tegenwoordig evenzeer bedreigd wordt door de groep die probeert de overwinning die Christus toekomt naar zichzelf toe te halen, als de groep die onder de vaandels van de vijand de saamhorigheid van de kerk verbreekt. Het is een trieste overwinning als de staat wordt bevrijdt van één tiran om vervolgens overgeleverd te worden aan talloze ergere tirannen. Als men hierbij andere dingen op het oog heeft dan Christus, zal het geen vreugdevolle overwinning kunnen zijn. Maar ik heb goede hoop dat Christus deze woelingen zal ombuigen tot een vreugdevolle afloop, mits wij dat verdienen. Het ga u goed.

Bazel, 29 juni 1527

18. Vooral in het eerste boek *Adversus Iovinianum.*
19. Vgl. het juridische begrip ‘onoverkomelijke onwetendheid’.

1842 *Van Jacques Toussain*
Parijs, 29 juni [1527]

Marcus Mamucetus[1.] die u deze brief overhandigde, is een jongeman met een goed karakter, zoals mij hier gedurende vele maanden is gebleken. Hij is tevens een groot bewonderaar van u en snakt ernaar bij u of een van uw leerlingen kennis op te doen. Daarom vertrok hij richting Bazel. Hij is met mij bij Lascaris, Budé en Brie langs geweest voor brieven aan u. Lascaris en Budé doen u de groeten; allebei zeiden ze geen gelegenheid te hebben om te schrijven, waarbij ze hun eigen beslommeringen als verontschuldiging aanvoerden. En zeker niet zonder reden; de een wordt voortdurend geplaagd door jicht, de ander heeft heel wat te stellen met het hof van de koning, die nu hier is. Bovendien ontbrak het beiden aan stof voor een brief. Omdat Brie zich ver van de stad bevond, gaf ik de jongeman deze voor u mee, zodat hij niet zonder enige brief of aanbeveling bij u zou aankloppen.

Bij Bade, die u eveneens laat groeten, worden de Latijnse en Griekse epigrammen van Janus Lascaris gedrukt.[2.] Om ongehinderd met Lascaris te kunnen overleggen, schortte ik mijn openbare colleges op, wat des te gemakkelijker ging omdat ze onbezoldigd waren, hoewel een aantal van mijn toehoorders ondertussen ongeacht de omstandigheden doorgaat. Als geleerdheid hier een passende beloning kreeg, zou de literatuur bloeien zoals nergens anders. Het ontbreekt niet aan uitmuntend talent en buitengewone inzet, het ontbreekt aan bereidwillige en overvloedige vrijgevigheid jegens de docenten. Ik ben al een compleet jaar vergeefs bezig dat rotsblok voort te duwen;[3.] dat maakte het voor mij gemakkelijker om die ondankbare taak neer te leggen. Ik besloot verscheidene maanden samen met Lascaris zelf door te brengen; wat mijn plannen daarna zullen zijn en waar ik ga wonen, weet ik niet echt. Want ik kan mezelf er niet toe zetten tegen mijn zin naar datzelfde rotsblok of liever diezelfde tredmolen terug te keren. De koning beloofde Budé vorig jaar geheel uit zichzelf dat hij mij een of andere beurs zou geven om hier Grieks te doceren. Maar ik heb niemand die bij hem, te midden van alle politieke onrust, de herinnering aan mij weer levend kan maken, aangezien Budé en alle anderen die bij de koning in de gunst staan om hun geleerdheid, momenteel zo opgaan in de zaak van alleen Lascaris,[4.] dat ze geen, of in elk geval weinig ruimte overlaten voor een ander.

Als ik moeiteloos door kon gaan met waar ik onlangs met vrij wat daadkracht (hoop ik) aan begonnen ben, zouden die praatjesmakers[5.] hier flink aan

1. Deze Marcus Mamucetus (d.i. Mamuchet?) is niet geïdentificeerd.
2. De *Epigrammata* verschenen op 1 juli 1527 bij de genoemde Parijse drukker. De uitgave werd door Toussain verzorgd.
3. Zoals Sisyphus in de onderwereld.
4. Lascaris hoopte dat koning Frans I lectoraten voor het doceren van Grieks zou instellen.
5. Toussain gebruikt het Griekse woord *mataiologos* (‘ijdele prater’, Titus 1:10), dat qua klank lijkt op theologus. Erasmus gebruikte dit woordspel zelf ook blijkens het begin van brief 911.

hooghartigheid en gezag inboeten. Want hoeveel er al van hun arrogantie verdwenen is, kunt u vooral hieruit afleiden, dat zij die zich hier openlijk uitgeven voor hun tegenstanders, niet alleen hun oude waardigheid behouden, maar ook overladen met eer naar een steeds hogere en eervollere plaats in de maatschappij opklimmen. Als het Grieks ook hier eindelijk zijn plek krijgt, kan het niet anders of die inmiddels fel gehate, dolzinnige sofisten, die naarlingen, zullen uit eigen wil in ballingschap gaan. We zien dit graag zo snel mogelijk verwezenlijkt en daarom is het uw taak mij (zodra u tijd hebt) te helpen door ook van uw kant een paar lovende woorden over mij te schrijven, overeenkomstig uw welwillendheid jegens mij; dat kan via een briefje aan een van uw aanhangers hier of aan het hof. Mijn taak is het, overeenkomstig mijn respect of liever genegenheid voor u, dapper en vastberaden stand te houden in de strijd tegen die vijanden.

Het ga u goed. Parijs, 29 juni

Uw vriend Toussain

Aan Erasmus van Rotterdam, groot kenner van beide talen en beroemd theoloog

1843 *Van Jacobus Ceratinus*
Leuven, 1 juli [1527]

Deze brief is als opdracht opgenomen in Ceratinus' boekje *De sono literarum, praesertim Graecarum* (Over de klank van de letters, vooral de Griekse), gedrukt in Antwerpen in 1527.

Jacobus Ceratinus groet Desiderius Erasmus van Rotterdam

Onder de vele verschillende gaven die de mens van God ontving en waarmee hij zich onderscheidt van de andere levende wezens, mag het vermogen om te spreken, de taal, niet de laatste plaats krijgen. Haar kracht en bekoring worden duidelijk als we bedenken, hoeveel het enkele geluid van de menselijke stem alle muziek te boven gaat die met blaas-, snaar- of andere instrumenten wordt gemaakt. Hoe groot de afstand daartussen is hebben we pas goed door als we inzien dat dat allemaal, ongeacht hoe verleidelijk het ons gehoor streelt, niets is dan een afschaduwing van het geluid dat onze natuurlijke stem voort-

brengt. Hoe meer de nabootsing daarop lijkt, hoe volmaakter ze is volgens het aangeboren gevoel; en inderdaad, zelfs zonder dat er enig hulpmiddel wordt toegevoegd, heeft het geluid van de stem zo'n krachtig effect dat het iemand kan bemoedigen, terneerdrukken, aanvuren, tegenhouden, en nu eens met vreugde, dan weer met droefheid, de ene keer met hoop, de andere keer met vrees vervullen; in het algemeen kan het zoveel emoties opwekken als de natuur ons gegeven heeft.

Wat kan, om te beginnen, niet teweeggebracht worden als het stemgeluid dan ook nog volgens een vaste groepering van letters en woorden vrij voortstroomt, maar wel als het ware door gewrichten en ledematen in stukken verdeeld en samengehouden door verbindende spieren? Wat zou - ter voorkoming van geluid zonder inhoud -[1.] vervolgens niet teweeggebracht kunnen worden als daar ook nog de gedachte bij komt, die de spraak levend maakt? Want we zouden kunnen zeggen dat woorden de plaats van het lichaam, gedachten de plaats van de ziel innemen. Vandaar die volmaakt melodieuze zang, die volgens het verhaal wilde dieren, bomen, rivieren en de hardste rotsen ontroerde en in verrukking bracht,[2.] toen die voor het eerst zijn macht liet gelden. Vandaar die godin Suadela,[3.] die gevoelens ombuigt, in het Grieks passender Peitho genoemd,[4.] die door Euripides niet zonder reden de koningin van de wereld werd genoemd.[5.]

De taal, iets zo goddelijks, wordt bepaald door de uitspraak. Die maakt gebruik van specifieke klanken, waarvan de aard besloten ligt in de letters van het alfabet. Laten we daarom kijken of we door onderzoek een manier kunnen vinden om iets te weten te komen omtrent de aard van elke letter, de kracht ervan, de manier waarop de stem gemoduleerd wordt. Dit is nodig om inzicht te krijgen in de aard van de spraak, die anders verborgen blijft, en bovendien is het leuk om te weten. Immers, zoals een arts de structuur van het menselijk lichaam en de ledematen niet leert kennen zonder de anatomie (zoals dat heet), evenzo kun je niet echt achter de aard van de spraak komen zonder haar te ontleden en eerst de leden stuk voor stuk te bekijken en die vervolgens uit elkaar te halen zodat je de letters overhoudt.

U moet evenwel, uiterst beminnelijke[6.] Erasmus, er niet boos om worden

1. Vergilius, *Aeneis* 10, 640.
2. Een verwijzing naar de mythe van Orpheus.
3. Godin van de overreding.
4. Het is niet duidelijk waarom dit passender zou zijn.
5. Euripides, *Hecuba* 816. Zie ook Cicero, *De oratore* 2, 187, en Quintilianus, *Institutio oratoria* 1, 12, 18.
6. Ceratinus gebruikt een vorm van het Griekse adjectief *erasmios*, zodat er woordspel ontstaat.

als ik hier misbruik lijk te maken van de geliefde klank van uw naam als een goed voorteken; vooral omdat ik dit niet doe om (wat je vaak ziet) bescherming voor het boekje af te troggelen, want het verdient zo'n beschermheer niet; of om voor mezelf opnieuw uw goedgunstigheid te verwerven, want uw oude genegenheid zal altijd al te groot voor mij zijn; maar veel minder nog om een gunst te bemachtigen, aangezien u mij meer dan eens een grotere dienst bewees dan ik zou durven wensen. In het algemeen zijn uw verdiensten jegens mij groter dan ik kan aanvaarden. Dit werkje over het alfabet bied ik u, de vorst van het geschreven woord, met geen andere bedoeling aan dan waarmee de bijgelovige maar allerminst ondankbare oudheid haar eerstelingen aan Ceres en Bacchus wijdde, al wist diezelfde oudheid dat zij die niet nodig hadden en vereerde ze hen zelfs als de scheppers en schenkers ervan. Het ga u goed. Leuven, 1 juli

1844 *Aan Nikolaus von Diesbach*
Bazel, 6 juli 1527

Deze brief is de opdracht bij Erasmus' vertaling van een fragment van Origenes' commentaar op Matteüs (Bazel, 1527). Dit commentaar is gedeeltelijk in het Grieks overgeleverd, gedeeltelijk in een Latijnse vertaling. De bewaard gebleven Griekse tekst en de vertaling overlappen elkaar voor een deel.

Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde heer Nikolaus von Diesbach, deken van de Bazelse kerk

Er worden tegenwoordig zoveel nieuwe boeken geproduceerd, hooggeachte heer, dat het risico bestaat dat die grote berg ons het zicht op de waarheid beneemt - vooral omdat hun opvattingen onderling zo verschillen, dat ze me bijna aan de legers doen denken die oprezen uit de tanden van de draak, waarvan de dichters vertellen dat ze, zodra ze ontstaan waren, ten onder gingen doordat ze op elkaar inhakten.[1] Want zoals het maar al te waar is wat de mimenschrijver zegt: ‘Te veel discussie doet de waarheid teniet’,[2] evenzo wordt de waarheid door eindeloos gepraat eerder verduisterd dan verhelderd.

1. Een verwijzing naar het verhaal over de stichting van Thebe, dat door Ovidius in de *Metamorfosen* wordt verteld (begin boek 3); zie brief 1814, noot 11.
2. Publilius Syrus, *Sententiae* N 40.

Maar een ieder mag daar zelf over oordelen. Ik persoonlijk besteed mijn tijd liever aan het herstellen van de oude schrijvers. De lectuur van hun werk levert in elk geval de winst op, dat we Chrysostomus, Hieronymus en vergelijkbare auteurs uit een recentere tijd dan die zeer vroege, beter begrijpen, omdat we de bronnen herkennen waaruit ze geput hebben. Datzelfde doet zich voor bij dichters en hen die hun werken als het ware kruiden met uitspraken van dichters: niemand begrijpt ze echt, behalve wie thuis is in de poëzie van Homerus. Zo worden de commentaren van Thomas[3.] helderder en levendiger als je de schrijvers aan wie hij ontleende hebt gelezen. Van de vroege exegeten lijken Origenes en Tertullianus, die respectievelijk in het Grieks en het Latijn schreven, de voornaamste. Wie de geleerdste is, blijft onbeslist, maar Origenes is in elk geval verreweg de bekendste. Beiden evenwel ondervonden nadeel van hun uitnemende geleerdheid, of liever: wij ondervonden hinder van onze botheid, omdat we geen gepast gebruik weten te maken van het goede wat ons aangeboden wordt. We vormen ons een oordeel over Origenes aan de hand van de moraal, gebruiken en dogma's van onze tijd. Als u een idee wilt hebben hoe absurd dit is, moet u wisselen van scène en zich voorstellen dat dit de tijd van Origenes is en dat mensen als Scotus, Ockham, Thomas, Capreolus, Aegidius, Gregorius enzovoort leefden in de tijd waarin Origenes leefde. Vervolgens moet u een van hen, het maakt niet uit wie, uit die tijd naar de onze terugroepen, bijvoorbeeld Thomas, die van die categorie mensen het dichtst bij de vroege schrijvers is gebleven. (Wel is het zo dat Augustinus, die hij op de meeste punten volgt, met alle vroege schrijvers, zowel Griekse als Latijnse, van mening durfde te verschillen.) Wie zou tolereren dat hij de kerkelijke dogma's langs het richtsnoer van Aristoteles en Averroës legt?[4.] De kerk heeft haar eigen begintijd, groeifase en volwassenheid, misschien ook ouderdom; bovendien is er een grote verscheidenheid aan perioden en landen. Toch zijn er nu mensen die de werken van alle schrijvers afmeten aan de huidige tijd. Daarmee doen ze degenen die dankbaarheid verdienen en tegelijk zichzelf tekort.

Er zijn talloze dingen waarover je tegenwoordig geen twijfels kunt hebben zonder dat het als ernstige goddeloosheid geldt, terwijl het vroeger als vrome nauwgezetheid gold als je naar diezelfde dingen onderzoek deed. Origenes reikte bijna alle Griekse schrijvers materiaal aan door onderzoek naar afzonderlijke kwesties te doen. Dat deed hij zonder iets te beweren wat niet met zoveel woorden in de Heilige Schrift stond, en met geregelde her-

3. Thomas van Aquino.
4. Zoals de scholastici deden.

haling van dat voor hem zo karakteristieke ‘misschien’.[5.] Voor zulke hulpvaardigheid ontving hij geen ander loon dan intense haat, wat niet zou gebeuren als we bereid waren iedereen volgens de maatstaven van zijn eigen tijd te beoordelen.[6.] Behalve een ongekende behoefte om de Heilige Schrift grondig te leren kennen en te overdenken, die men in die mate bij geen ander aantreft, is het in mijn ogen ook een bijzondere eigenschap van hem dat hij bij een intelligente en ontwikkelde lezer allerlei angels en gevarieerde stof tot nadenken achterlaat. Daarom is hij als geen ander geschikt om een predikant te onderrichten in het houden van preken. Je hebt immers mensen die tot vervelens toe blijven stilstaan bij een gemeenplaats die ze ergens aantroffen. Hij evenwel stipt de plaats aan en gaat weer op iets anders over. Dat doet hij vooral in de delen die voor de studeerkamer bestemd waren, en waar hij ook meer verborgen zaken opnam, die beter niet aan het volk geopenbaard konden worden. Want Origenes laat op meer dan een plaats doorschemeren dat hij die mening toegedaan was.

Dat dit bewaard gebleven werk over Matteüs tot deze soort delen behoort, blijkt niet alleen uit de opschriften die we in de Griekse handschriften aantreffen, maar ook uit de inhoud zelf, wat dan ook de bedoeling mag zijn geweest van de onbekende persoon die ze in preken verdeelde. Want nergens vind je het slot dat gebruikelijk is bij preken, die altijd eindigen met de lofprijzing. Van dit commentaar, dat niet compleet is, ontbreken er tien boeken. Dat blijkt uit de opschriften in het Griekse handschrift dat ik gebruikte om het elfde boek en een gedeelte van het twaalfde toe te voegen.[7.] Had ik maar alles van dat zeer lezenswaardige werk kunnen herstellen! Wel ben ik nog doorgegaan met een paar pagina's van het gedeelte dat we in vertaling hebben, met een tweeledige bedoeling. In de eerste plaats blijkt hier onomstotelijk uit, dat wat hier geboden wordt een gedeelte is van het incompleet overgeleverde werk. Verder heeft de lezer nu dankzij deze proeve, van welke kwaliteit ook, de mogelijkheid om in te schatten hoeveel ruimte deze vertaler zichzelf gaf, wie hij ook geweest mag zijn. Het is inderdaad niet bekend wie het was, omdat het opschrift ontbreekt, maar toch kunnen we met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid aannemen dat het Rufinus was. Hij was niet echt bedreven in het Grieks en ook niet in het Latijn, ook al mis ik bij hem meer betrouwbaarheid dan eruditie. Deze man kan immers geen auteur in handen krijgen zonder hem te verminken en te bederven, terwijl de voornaamste eigenschap van een vertaler betrouwbaarheid is, zoals ook

5. Grieks *mêpote*, dat in ieder geval in het commentaar op Matteüs verschillende keren in die betekenis voorkomt.
6. Het werk van Origenes is vanaf het begin omstreden geweest.
7. D.w.z. aan de oude Latijnse vertaling, door Erasmus hierna toegeschreven aan Rufinus van Aquileia. Die vertaling begint bij 12, 9. Erasmus vertaalde nog 12, 9-14 (zie hierna).

voor een geschiedschrijver geldt. Die werkwijze geeft hij ook min of meer toe in zijn inleidingen, maar hij doet het meer dan hij toegeeft.

Ik besloot deze bescheiden aanvulling op die prachtige commentaren aan u op te dragen, Nikolaus, omdat u zeer gespitst bent op dergelijke winst. Ik hoop dat u in ruil voor alles wat u voor mij hebt gedaan deze blijk van dankbare herinnering wilt aanvaarden. Als u een nietig geschenkje aanneemt met een blij gezicht, zult u niet minder lof oogsten om uw vriendelijkheid dan u tot nu toe oogstte door zonder aarzeling grote geschenken te geven. Want u lijkt vooral de luwte opgezocht te hebben om in deze woelige tijden vol rampspoed uw geest te verkwikken met de persoonlijke lectuur van gewijde boeken, aangezien het niet mogelijk is de rol van bisschop te vervullen wegens stormen die de stuurmanskunst te boven gaan. Het is prachtig, als het mogelijk is, met grote toewijding het ambt van bisschop uit te oefenen; maar het getuigt net zo goed van een hoogstaand karakter vrijwillig afstand te doen van de bisschoppelijke waardigheid, als die te bezitten. Terecht stemt de heilige Hieronymus in met de gedachte dat het beter is het hoogste priesterambt verdiend dan verkregen te hebben,[8.] maar nog unieker is het een zo hoog ambt, dat u al lange tijd naar ieders tevredenheid bekleedde en bezat, gelaten en gewillig neer te leggen. Iemand heeft pas echt de geschikte mentaliteit om het priesterambt uit te oefenen, als hij de waardigheid afwijst wanneer hij niet kan bijdragen aan het algemeen nut. Was het maar zo dat de gebruiken van uw kerk even weinig werden aangetast als uw eer wegens het neerleggen van het priesterambt![9.]

Maar ik zal u niet langer ophouden, want u wilt met Origenes praten. Nog een enkel woord en dan stop ik. Ik kon beschikken over de Griekse codex[10.] uit de bibliotheek van Ladenburg dankzij de inspanning van Wolfgang von Affenstein, iemand die even bekend is om zijn gedegen juridische kennis als om zijn afkomst en veel voor de wetenschap heeft gedaan; hij is degene die de bisschop van Worms[11.] vertegenwoordigt bij zaken die buiten diens jurisdictie vallen. Dit mocht om twee redenen niet onvermeld blijven. In de eerste plaats moet de lezer weten aan wie hij een deel van deze weldaad te danken heeft. Verder moet iemand die de vertaling wil controleren, weten waar hij het handschrift kan vinden. Het ga u goed.

Bazel, 6 juli 1527

8. Hieronymus, *Epistulae* 49, 4.
9. In Bazel werd steeds meer van de kerkelijke gebruiken afgeweken. Diesbach had op 21 februari 1527 zijn ambt als coadjutor neergelegd.
10. Dit handschrift bevindt zich nu in Cambridge.
11. Hendrik van de Palts, bisschop van Utrecht en Worms.

1845 *Van Johannes Maria*
[?]

Waar en wanneer deze brief werd geschreven, is niet bekend. Evenmin is de schrijver ervan met zekerheid geïdentificeerd. Om druktechnische redenen kreeg de brief dit nummer in de uitgave van Allen.

Epigram van Johannes Maria uit Bretagne, aan die illustere grootheid, de vorst van de muzen, Erasmus van Rotterdam, de beroemde verklaarder en verdediger van de oude welsprekendheid en alle hogere wetenschappen

Gegroet, onoverwinbare vorst van de muzische zusters;[1.]
  geen groter sieraard onder de Duitsers dan u.
Ik ga hier niet, grote held, vertellen over uw verdiensten
  en grote daden: die mag een homerische lier bezingen.
Dat is hetzelfde als de zon extra licht willen geven; dat weet ik best.
  Die last is te zwaar voor mijn schouders.
Eén ding vraag ik: bekommer u om mijn lot, ik smeek het u,
  en bied deze schipbreukeling een veilige kust.
Want als uw goedheid mij, nooddruftige, niet te hulp komt,
  zal ik van binnen worden verteerd door een Tantalushonger.
Als u vraagt wat de oorzaak van mijn problemen is
  en waarom mijn Thalia treurt, schandelijk verwaarloosd:
ach! een Zoïlus, die uitblonk in de kunst van Circe,
  gaf me een gifdrank met bloed van de hydra.
Sindsdien lijd ik bij vlagen aan lusteloosheid,
  die als een razende mijn middelen verslindt.
Help daarom alstublieft een behoeftige, bied een dwalende troost
  door medicijnen te geven die helpen tegen mijn ziekte.

Een vierregelig vers van dezelfde, aan dezelfde.

Zoals een beuk met hoge kruin de wolken raakt
  en zijn bladerdak breed uitvouwt,
zo raakt Erasmus' alom gevierde roem niet slechts
  de wolken, maar zelfs de gouden hemel.

1. De oorspronkelijke tekst is geschreven in elegische disticha. Dit geldt ook voor de twee andere gedichtjes.

Einde

Zoals de hemel vervuld is van Jupiter, zo is de aarde vervuld van Erasmus;
geen groter sieraad onder de godgeleerden dan hij.[2.]

Ik had u, zeer geleerde Erasmus, enkele brieven kunnen schrijven om aandacht te vragen voor mijn meer dan tragische rampspoed. De dorheid van het beetje talent dat ik bezit heeft me evenwel van dit voornemen weerhouden. Ook wilde ik niet vreselijk brutaal lijken door zonder blikken of blozen met ik weet niet wat voor verbale prullen, zinlediger dan Siciliaanse nonsens,[3.] de muzen van zo'n groot man te storen; zij zijn immers diepzinniger en heiliger studie toegedaan. Hierdoor uit het veld geslagen wilde ik bovendien geen al te lang betoog houden om niet ook nog de indruk te wekken dat ik geen vertrouwen heb in uw meer dan Gillianische vrijgevigheid.[4.] Integendeel, waarom zou ik u verder moeten aansporen? Want u kent, en hebt altijd diep in uw hart met u meegedragen, wat Lactantius Firmianus in boek 6, hoofdstuk 18 schrijft:[5.] 'Wij dan (om op ons eigenlijke onderwerp terug te komen), de enigen aan wie de waarheid door God geopenbaard is en die wijsheid van omhoog ontvingen, laten wij doen wat God, die ons licht schenkt, opdraagt: laten wij elkaar bijstaan, zodat we de ellende van het aardse leven kunnen doorstaan dankzij wederzijdse hulp.'

Moge God, de grote en almachtige Vader, ons genade, vrede en eeuwige redding schenken, door Christus Jezus, die onze enige en waarachtige redder is. Amen.

2. Dit distichon staat in de linker bovenhoek van de brief.
3. Deze frase is afkomstig uit de brief die Ausonius vooraf laat gaan aan zijn *Griphus ternarii numeri.* Vgl. *Adagia* 1310.
4. Volgens Herodotus, *Historiën* 3, 138, 1 kocht Gillus uit Tarente de Perzische gezanten los die schipbreuk hadden geleden en tot slaven waren gemaakt.
5. Het betreft Lactantius' *Divinae institutiones.*

1846 *Van Clemens VII aan Alonso Manrique de Lara*
Rome, 16 juli 1527

Paus Clemens VII aan zijn eerwaarde broeder, de aartsbisschop van Spanje, grootinquisiteur op het gebied van ketterse verdorvenheid

Eerwaarde broeder, groet en apostolische zegen. Kort geleden hoorden wij niet zonder ongenoegen dat sommige verkondigers van Gods woord bij u in de Spaanse landen openlijk beweren dat de boeken van onze geliefde zoon Erasmus, waarin hij zijn best doet om de werken van de aartsketter Maarten Luther te weerleggen, niet gelezen mogen worden. Dit is de reden die ze geven: hoewel paus Leo X zaliger gedachtenis, onze voorganger, met het uitspreken van veroordelingen verboden heeft dat iemand de werken van deze Maarten leest of thuis heeft, komt het voor dat er in de boeken van Erasmus gedachten worden weergegeven, in gelijke bewoordingen, die door dezelfde Maarten het eerst zijn verspreid. Wij hebben kunnen vaststellen dat Erasmus, vermaard om zijn geleerdheid en welsprekendheid, verschillende uiterst lovenswaardige werken heeft geschreven en lof verdient omdat hij deze Maarten verwerpt; ook dat de meningen van de mensen meestal uiteenlopen en wisselen. Daarom hebben we u, die in die landen als grootinquisiteur optreedt, degene die hier bij uitstek verantwoordelijk voor is, de volgende opdracht gegeven. Wij willen dat u vier specialisten op het gebied van de gewijde literatuur uitkiest, de geleerdste die u in die streken kunt vinden. Ze moeten godvrezend zijn, vrij van partijdigheid of de minste verdenking van vijandigheid. Vervolgens moet u de boeken van Erasmus in kwestie met de grootste ijver en precisie toetsen, beoordelen en onderzoeken. De boeken waarvan vast komt te staan dat ze naar uw gezamenlijk oordeel goedgekeurd dienen te worden, verklaart u tot toegestane lectuur; als u evenwel merkt dat bepaalde boeken niet naar de evangelische leer en het rechtzinnige geloof smaken of daarvan afwijken, verklaart u die tot niet toegestane lectuur. Wij maken dit tot een zaak van uw en hun geweten.

Niemand gaat zo omzichtig te werk dat hij nooit een keer een fout maakt; sommige boeken van de abt Joachim[1.] werden goedgekeurd, andere verworpen, en ook Augustinus, de beroemde leraar van Gods kerk, gaf nog tijdens zijn leven bij tal van passages een nalezing.[2.] Daarom moet u de predikanten om wie het gaat opdragen dat ze in het vervolg niets over zo'n welsprekend, geleerd en hard werkend man als Erasmus zeggen behalve wat tot zijn eer strekt. Hun komt immers eer en lof toe, die door deugd en ijver proberen zich verdienstelijk te maken tegenover de mensheid.

Gegeven te Rome in de Engelenburcht op 16 juli 1527 in het vierde jaar van ons pontificaat

Evangelista[3.]

1. Joachim van Fiore.
2. In de *Retractationes.*
3. Evangelista Tarasconio.

1847 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 20 juli 1527

Vives aan Erasmus

Eindelijk een paar regels van je,[1.] die extra welkom waren omdat er met groot verlangen naar uitgekeken was, en nog meer welkom omdat die terechtwijzing, of liever gezegd: schrijfcursus twee rollen zichtbaar maakte: die van leermeester door geleerdheid, die van vader door genegenheid.

Wat de *Colloquia* betreft, dat is in orde. Heus, je hebt je tegenover mij allang ruimschoots voldoende gerechtvaardigd, alleen al door je eigen handelen; iets wat voor mij en zeer veel anderen zwaarder weegt en meer kracht heeft dan talloze nauwkeurige bewijsvoeringen van anderen.[2.] Van meet af aan vond ik dat voor mij moest gelden wat Cicero aan Pompeius schreef: ‘Ook als ik niet begrijp wat je bedoeling was, ga ik er nog steeds van uit dat je niets deed waar je geen goede reden voor had’.[3.] Maar wat heb ik met Latomus te maken en waarom komt hij ter sprake? We hebben onze vrije wil niet verloren, zoals je beweerde. Het is ongelofelijk hoeveel baat ik heb bij je terechtwijzingen en hoe dankbaar ik je daarvoor ben; ik vraag je nadrukkelijk daarmee door te gaan, telkens wanneer je iets van mij onder ogen krijgt. Naar mijn mening bestaat er geen groter zegen, of het nu gaat om dit soort pennenvruchten of om het gehele overige leven, dan het hebben van een verstandige vriend die je terechtwijst. Deed je dat maar vaker!

Maar ik wil je de overwegingen en beweegredenen die ten grondslag lagen aan mijn besluit niet onthouden. Je moet weten dat ik nog uitgeput was van mijn Augustinus[4.] toen ik dit werk ging schrijven, omdat ik besloten had hoe dan ook iets aan de koningin te sturen.[5.] Daarom had ik geen tijd voor een gepolijste stijl, gesteld dat ik daartoe in staat was geweest, hoezeer ik het ook geprobeerd had. Verder hield ik rekening met degenen voor wie ik schreef, namelijk vrouwen, en vooral degene aan wie ik het opdroeg. Ik vereenvoudigde mijn stijl immers zozeer, dat ik te volgen zou zijn door haar voor wie het werk bedoeld was en wier goedkeuring ik nastreefde. Maar het is beslist

1. Brief 1830, waarop deze brief het antwoord is.
2. Aan de editie van juni 1526 had Erasmus een verdediging toegevoegd, getiteld *De utilitate Colloquiorum.*
3. Cicero, *Ad Atticum* 8, 11d, 5.
4. Vives' commentaar op Augustinus' *De civitate Dei* (Bazel, 1522).
5. Vives' *De institutione feminae christianae* (zie brief 1830) was opgedragen aan Catharina van Aragon.

waar wat Horatius zo treffend zegt: ‘Het lijkt wel alsof drie gasten’;[6.] evenzo is geen enkele stijl zo goed dat niemand erover valt of zo slecht dat hij niemand bevalt. Zeer veel mensen gaven als hun mening te kennen dat ze zeer enthousiast waren over de eenvoudige en ongekunstelde stijl van dat werk; want dat zeiden ze. Maar ik wil liever (want dat is de enige juiste keuze) de goedkeuring van Erasmus, zoals een atleet liever die van Hercules heeft dan van het hele publiek. Daarom zal ik voortaan doen wat je me aanraadt.

Ik stuur je een boekje van mij[7.] met daarin een aantal stukken die heel wat verzorgder zijn; schrijf vooral ook wat je hiervan vindt, wanneer je tijd en gelegenheid hebt. Nu de grenzen van de schroom eenmaal zijn overschreden, moet ik maar helemaal en met volle overgave brutaal zijn. Je zegt dat ik vrouwen te streng behandelde. En dat zeg jij, iemand die ons Hieronymus[8.] heeft teruggegeven? Wat is tomelozer dan een vrouw? Als je maar een beetje de teugels laat vieren, is er geen houden meer aan en valt er niets meer bij te sturen. Cato zal mij verdedigen, met dezelfde redevoering waarin hij voor de Lex Oppia pleitte.[9.] Ik heb dat niet gezegd om een voorbeeld aan te voeren of de inhoud te onderstrepen, maar omdat ik vind dat zij op die manier moeten leven. Dat zullen ze ook zonder twijfel doen als ze twee dingen in de gaten houden: dat ze christenen zijn en dat ieder van hen samen met haar echtgenoot één persoon is. Hoeveel uitgebreider en openlijker spreekt Hieronymus over schurft - gesteld dat ik begrijp over welke schurft je het hebt; want ik volg je hier niet helemaal, ook niet waar je het over een amfibie hebt. Ik heb het graag over mijn familie - wie niet? Geldt dat niet ook voor Seneca, voor Quintilianus, voor Caecilius?[10.] Tacitus wijdde zelfs een heel boekwerk aan het leven van zijn schoonvader.[11.] Ik geloof dat ik in het geheel drie keer mijn familie noem, twee keer mijn moeder,[12.] een keer mijn schoonmoeder.[13.] Maar ik zeg er zelfs niet bij dat ze mijn schoonmoeder is;

6. Horatius, *Epistulae* 2, 2, 61-62: ‘Het lijkt wel alsof drie gasten het niet met elkaar eens zijn: ze willen allemaal iets anders, omdat hun smaken verschillen’.
7. Mischien Vives' *De Europae dissidiis* (Brugge, 1526).
8. Voor Hieronymus' mening over het huwelijk zie brief 1841, p. 140.
9. De Lex Oppia, gericht tegen luxe onder vrouwen, werd aangenomen in 215 en ondanks protest van Cato Maior ingetrokken in 195 v.Chr. Zie Livius, *Ab urbe condita* 34, 1-8, met Cato's redevoering in 34, 2-4.
10. D.i. Plinius Minor.
11. Gnaeus Julius Agricola; de bedoelde biografie is getiteld *De vita et moribus Iulii Agricolae.*
12. Blanquina March.
13. Clara Cervent.

ook was ze dat toen nog niet. In haar geval was het de waarheid die me ertoe bracht, en een verhaal dat naar mijn mening de moeite waard was, niet minder dan de talloze die door anderen zijn overgeleverd. In het geval van mijn moeder geldt genegenheid als excuus; ook betrachtte ik matigheid, omdat ik bang was voor jaloezie en heel goed weet dat mensen liever kwaadsprekerij horen dan lofprijzingen. Ik moest hartelijk lachen om de verwantschap tussen mij en Cicero; ik moest gelijk aan een ander punt van overeenkomst bij Martialis denken: 'dat ik verzen schrijf zonder muzen of Apollo'.[14.] Er zijn dus twéé gemeenschappelijke punten.

Tot zover je brief. Nu de behandeling van jouw zaak in Spanje. Ik heb je nog niet zo lang geleden gestuurd wat Alonso Virués mij daarvandaan had geschreven.[15.] Ik denk dat het jou wel overhandigd is, want ik had het aan Erasmus Schets gegeven, die, naar ik hoor, geregeld allerlei berichten aan jou doorgeeft. Als je het niet hebt gekregen, zou ik een lang verhaal opnieuw moeten vertellen. Het kwam hierop neer: je naam is door de bedelmonniken doorgegeven aan de grootinquisiteur, de aartsbisschop van Sevilla,[16.] men ging over tot een vergadering en een onderzoek tijdens de vasten; die hielden niets anders in dan het aanhoren van de aanklachten tegen jou van de broeders, redevoeringen vóór jou van twee benedictijnen[17.] en een augustijner broeder, Dionisio,[18.] en een neutraal betoog van een minderbroeder, Castillo. Zo werd je proces verdaagd naar de dag na Hemelvaart. Voor die vergadering werd een select gezelschap aangewezen bestaande uit de allergeleerdste en de minst bevooroordeelde personen van heel Spanje, onder wie Virués,[19.] een Erasmiaan pur sang. Ik denk dat Coronel, Lerma en Dionisio niet zullen ontbreken, die zich zeer inzetten voor jouw zaak, dat wil zeggen de zaak van ware vroomheid en geleerdheid. Er zullen ook bisschoppen aanwezig zijn, die door de keizer daarnaartoe worden gestuurd.

Dat had ik allemaal zeer uitvoerig voor je uiteengezet. Daarna ontving ik brieven van Vergara, De Schepper en Virués. De passages uit hun brieven die op jou betrekking hebben, liet ik voor je overschrijven in deze brief. De Schepper schrijft het volgende: 'De monniken hier zijn met groot zelfvertrouwen een oorlog tegen Erasmus begonnen. Het doel waarnaar ze onver-

14. Vgl. Martialis, *Epigrammen* 2, 89, 3-4: 'Dat je verzen schrijft zonder muzen of Apollo, is beslist lovenswaardig: dat is iets van Cicero'.
15. Samen met brief 1836.
16. Alonso Manrique de Lara.
17. Vgl. brief 1814, p. 69, waar sprake is van één benedictijn, Jerónimo Ruiz de Virués, de broer van Alonso Ruiz de Virués.
18. Dionisio Vázquez.
19. Alonso Ruiz de Virués.

moeibaar streven is dat alle boeken van Erasmus in Spanje verboden worden. Wij intussen, een aantal aanhangers, proberen hun de weg te versperren en bestoken de kanselier[20.] met smeekbeden dat hij de verdediging van een zo geleerd en voortreffelijk man op zich neemt. Dat doet hij inderdaad, maar het is de taak van anderen. Hoofd van de inquisitie (zoals ze het noemen) is de zeer eerwaarde heer van Sevilla, een volstrekt rechtschapen mens, die hun onstuimigheid een tijd lang wist te bedwingen; maar hij kon niet iedereen tevreden stellen, bovendien sta je versteld van hun bezetenheid. Al een aantal dagen liggen de publieke lezingen in de kloosters stil, zodat ieder afzonderlijk iets in elkaar kan draaien om Erasmus aan te vallen. Ze hebben een aantal punten naar voren gebracht die volgens hen ketters en schismatiek zijn. Luis Coronel treedt op als verdediger, de bisschop van de Canarische Eilanden[21.] biedt hulp, samen met nog enkele anderen. Wij betreuren het intussen dat we zo weinig aan deze ongunstige situatie kunnen doen. Want wie iets waagt te doen, zou onmiddellijk groot gevaar lopen. Maar dat hoef ik jou als Spanjaard niet te vertellen, jij kent dergelijk tiranniek gedrag goed genoeg. Ik zal het dan ook niet te lang maken; want de heer Lodewijk van Praet zal je er alles over vertellen.'

Die van Vergara is recenter, namelijk van na 12 april, terwijl de brief van De Schepper van februari is. Hij nu schrijft als volgt: 'Onlangs begonnen de monniken hier een samenzwering tegen Erasmus, niet allemaal, maar wel heel veel. Hoe meer hun kloosterorde afstand neemt van de gelofte van armoede, hoe minder vijandig ze zich tegenover hem opstelt. De zaak ligt nu bij de autoriteiten, en vooralsnog verloopt het uitermate gunstig voor Erasmus. Mijn meester[22.] beschouwt het als zijn taak de man te beschermen. Zelfs de keizer neemt het openlijk voor hem op. De autoriteiten zelf nemen het voor hem op, kortom, ieder weldenkend mens neemt het voor hem op. Aangezien zijn tegenstanders merken dat ze met dit geschil alleen maar algemene aversie opwekken, begint hun elan geleidelijk aan af te nemen; naar ik inschat, zouden ze het gebeurde graag terugdraaien, voor zover dat met ieders instemming mogelijk zou zijn.'

Virués sloot al deze brieven bij het voor mij bestemde bundeltje in, zodat ik ze aan jou kon doorsturen, want je moet weten dat hij het niet verdient dat je argwaan tegen hem koestert, alsof hij onvoldoende te goeder trouw is

20. Mercurino Gattinara.
21. Luis Núñez Cabeza de Vaca.
22. Vergara was secretaris van Alonso de Fonseca, aartsbisschop van Toledo. Een uitgebreider fragment van de hier geciteerde brief is opgenomen in de uitgave van P.S. Allen, deel 6, bijlage 18, nr. 5 (deze bijlage ook in *Collected Works of Erasmus*, deel 12).

wanneer hij jou steunt, of met onzuivere bedoeling jouw zaak op zich heeft genomen. Alle reizigers uit Spanje vertellen over hem dat hij zich de vreselijkste ruzies met de broeders op de hals haalt, omwille van jou, en dat niemand zo trouwhartig en oprecht jouw ideeën omarmt en verdedigt als hij. Verder heeft hij naar men zegt een uitstekende reputatie als predikant, gedraagt hij zich bijzonder waardig en is zijn levenswandel onberispelijk. Het is beslist iemand met wie je nader kennis zou willen maken en voor wie je sympathie zou voelen; hij verdient een plaats, en wel een zeer eervolle plaats, in het grootboek (zoals onze vriend[23.] het uitdrukt) waar je vrienden in staan - de meest uitgelezen en hoogwaardige, wel te verstaan. Wat hem ertoe brengt je te vereren en naar zijn beste kunnen te verdedigen en te prijzen, is zijn overtuiging dat de leer die je uiteenzet voortvloeit uit de ware en zuivere bron van christelijke vroomheid; er is geen enkel ander voordeel of belang mee gemoeid. Dergelijke advocaten van die voortreffelijke zaak die je op je hebt genomen, mag je toch niet versmaden!

Het meest recent is de brief van Alvaro,[24.] de zakenman die je altijd je jaargeld uit Engeland stuurt. Hij is in Burgos getrouwd. Hij schrijft dat er binnen twee weken een uitspraak zal komen, die, zoals de mensen denken en hopen, jou in het gelijk en de broeders in het ongelijk zal stellen; ook dat jouw aanhangers de inquisiteur gevraagd hebben een onderzoek naar de werken van Thomas en Scotus in te stellen: ze willen dat hun leerstellingen getoetst worden, om te zien of er iets in strijd is met de Heilige Schrift of de oude schrijvers op het gebied van onze godsdienst. Ze eisen dat daarover een gerechtelijke uitspraak wordt gedaan en dat het als ketterij wordt verworpen. Als ik hierover van anderen betrouwbaarder en uitgebreider informatie krijg, zal ik het je laten weten.

Tegelijk hiermee stuurde Alvaro mij een Spaanse brief van Virués, gericht aan een minderbroeder die in Spanje groot gezag heeft en zeer geroemd wordt.[25.] Die brief gaat heel Spanje door en wordt door iedereen met grote instemming gelezen; hij is in onze taal goed geschreven. Ik heb hem in het Latijn vertaald, met als enkel doel dat jij hem kunt begrijpen. Dat het je zeer goed mag gaan, mijn leermeester en vader. Brugge, Sint-Margriet 1527

23. De uitgave van Allen verwijst hierbij naar de correspondentie van Guillaume Budé.
24. Alvaro de Castro.
25. Dit is de brief van Alonso Ruiz de Virués aan een franciscaanse gardiaan in Alcalá, vermeld in brief 1838.

1848 *Van Marcus Laurinus*
Brugge, 20 juli 1527

Een hartelijke groet. Ik was erg blij met je brief, zeer geleerde Erasmus, die getuigt van je genegenheid voor mij. Kon je maar zonder problemen bij ons terugkeren! In Brugge zou je het huis van Marcus aantreffen, zijn tafel en alles wat de Heer hem schonk; hij deelt het allemaal met Erasmus. Ik zou de dag willen beleven waarop het ons nogmaals vergund is samen in hetzelfde huis te wonen. Ik weet niet of ik daarop mag hopen. Zoveel geluk zal Vlaanderen niet hebben, dat het een nieuw bezoek van Erasmus meemaakt. Een feit is dat veel mensen je missen. Je bent nu geliefder bij onze monniken dan gebruikelijk was en hun praatjes hebben zich ten goede gekeerd. Alleen in Leuven zijn er een paar die wat mompelen, maar ze zullen zwijgen door jouw aanwezigheid. Degenen die Erasmus kwaad wilden doen, maar het niet konden, zijn overleden. Jij moet doen wat volgens jou in je eigen belang is. Je kunt niet aan ieders wensen tegemoetkomen.

Het geld dat ik van Jan de Hondt ontving, droeg ik deels over aan Erasmus Schets en deels aan jouw dienaar.[1.] Er waren verschillende termijnen verstreken, daarom is het een boel geld. De briefjes van de hand van Jan de Hondt vermelden de afzonderlijke zilver- en goudstukken, waaruit blijkt hoe zorgvuldig de munten bewaard zijn. Je vriend Lieven[2.] zit in Parijs. Je zult ongetwijfeld een brief van hem krijgen. Dank je wel dat je hem in je testament noemt.[3.] Hij wil dat je nog lang zult leven, daar ben ik zeker van. Gian Matteo,[4.] voormalig dataris, is in Rome overleden, zoals men uit Brugge schreef. De paus heeft zijn zetel terug;[5.] hij mag zaken op geestelijk gebied behandelen en besturen, wereldlijke zaken zijn aan zijn gezag onttrokken; die worden daar in naam van de keizer door diens mensen uitgevoerd. Jij zult vast betrouwbaarder en uitgebreider nieuws krijgen, omdat je dichter bij Rome zit.

1. Nicolaas Kan. Het gaat om het jaargeld dat Erasmus ontving voor een prebende in Kortrijk die was overgegaan op Jan de Hondt.
2. Lieven Algoet.
3. Algoet komt evenwel niet voor in Erasmus' eerste testament van januari 1527.
4. Gian Matteo Giberti overleed in 1543; Laurinus baseert zich op een vals gerucht. Een dataris hield zich bezig met de toekenning van prebenden en beneficiën.
5. Bij de inname van Rome door keizerlijke troepen op 6 mei 1527 was paus Clemens VII naar de Engelenburcht gevlucht.

Mijn broer, de heer van Watervliet,[6.] groet je. Hij zei vandaag tegen mij dat hij direct voor je klaar zal staan, als je per brief aan hem de taak overdraagt om voor betaling van het keizerlijk jaargeld te zorgen. Je zult het niet vergeefs aan hem toevertrouwen. Hij kan veel voor elkaar krijgen bij de thesaurier,[7.] met wiens dochter hij getrouwd is. De thesaurier is je ook goedgezind: niemand aan het hof spreekt over jou in zo hartelijke bewoordingen als hij. Binnenkort hebben we het hof hier in Brugge. Ik zal zoveel mogelijk zien uit te vissen bij iedereen. Als er enige hoop is, hoor je het van me. Jij moet intussen een niet te korte brief aan mijn broer schrijven. Hij leest je werk met genoegen en komt met vuur voor je op; hij is verbaal tegen iedereen opgewassen, hij is voor niemand bang en is gewend volkomen vrijuit te spreken. Er is niemand die met meer slagvaardigheid voor je belangen zou kunnen opkomen. Het ga je goed. Beide weduwen, mijn zusters,[8.] zouden heel graag willen dat je op bezoek kwam en wensen je het beste. Brugge, 20 juli 1527

Jan de Hondt gaf geen papier voor de Rijnse goudguldens. Hij verwijst er alleen naar in de brief, omdat er niets veranderd was. Het zijn 41 gouden munten en één filip (de waarde van de Rijnse was 31 stuivers, van de filip 27 stuivers) en één groot. Er kwamen drie groten bij, waarmee de som op 65 florijnen komt.[9.]

Uw zeer dienstwillige dienaar Marcus Laurinus, priester

Aan de zeer geleerde heer, de heer Erasmus van Rotterdam, die als leraar in de heilige theologie de hoogste lof verdient. Te Bazel

1849 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 22 juli 1527

Ik schreef je een eerdere keer hoeveel moeite ik moest doen voordat ik het geld dat Jan de Hondt in jouw naam had ontvangen voor het jaargeld van Kortrijk, wist los te krijgen van de deken van Sint-Donaas.[1.] Er waren namelijk vier bedragen aan jaargeld die hij had ontvangen, waarvan hij mij er tot nu toe in elk geval één betaald heeft. Je dienaar[2.] is naar hem toegegaan in

6. Matthias Laurinus.
7. Jean Ruffault, wiens dochter Françoise getrouwd was met Matthias Laurinus.
8. Hun namen zijn niet bekend.
9. Een groot was een halve stuiver. De berekening is als volgt: 41 × 31 + 27 + 2 = 1300 stuivers = 65 florijnen.
1. Marcus Laurinus. Zie brief 1783 van Erasmus Schets.
2. Nicolaas Kan.

Brugge; aan hem heeft hij, ik denk uit schaamte, de drie overige bedragen aan jaargeld gegeven, maar in geld van mindere waarde, waardoor jij behoorlijk verlies lijdt. Deze bedragen aan jaargeld moesten een waarde van 260 florijnen hebben volgens de koers van dat moment, een bedrag dat nu, omdat het is vastgehouden en niet uitbetaald, wegens de devaluatie die daar al een tijd geleden plaatsvond, teruggebracht is tot 229 florijnen en vier stuivers. Je hebt dat te danken aan de laksheid van Laurinus, omdat hij jouw geld zo lang bij zich heeft gehouden. Want als hij het eerder had gegeven, zou je niet zoveel schade geleden hebben. Je moet aan Jan de Hondt schrijven, dat hij voortaan het bedrag van je jaargeld aan niemand anders overdraagt dan aan degene die ik aanwijs; ik zal ervoor zorgen dat je sneller een eerlijker bedrag krijgt.

Deze zelfde dienaar van je ontving verder van Jan de Hondt zelf een vijfde bedrag aan jaargeld van 65 florijnen, dat hij in geld van een betere waarde gaf. Ik heb alles ontvangen van je dienaar zelf, brenger van deze brief, ook het overige dat op de kwitantie vermeld staat die ik hem gegeven heb. Ik zal zorgen dat het geld beschikbaar is tijdens de Frankfurtse beurs en het aan Froben of diens zoon in bewaring geven. Want dat zal waarschijnlijk je bedoeling zijn.

Het boek dat je aan de Portugese koning opdroeg en hem ten geschenke zond, is fraai gebonden aan de koning zelf gestuurd.[3.] Je hebt genoeg je best gedaan om die koning om zijn uitmuntendheid te prijzen. Ik hoop dat je het niet vergeefs deed. Als ik nieuws heb, zal ik je op de hoogte brengen. Het ga je goed, beste Erasmus.

Uit Antwerpen, 22 juli 1527

Je zeer toegenegen vriend Erasmus Schets

Ik gaf Nicolaas Kan, je dienaar, vijftien gouden florijnen, met een waarde van 21 florijnen volgens de huidige koers, voor de aanschaf van het stuk linnen dat je nodig had, en voor hemzelf voor onderweg. Hij zal je zelf uitleggen hoe het geld besteed is.

Aan de uitnemende en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, leraar in de gewijde literatuur, enz. Te Bazel

3. Zie brief 1805, noten 48 en 49.

1850 *Van Frans van Cranevelt*
Mechelen, 26 juli 1527

Cranevelt aan Erasmus van Rotterdam

Een hartelijke groet. Toen ik via deze bode van jou[1.] een brief van More had ontvangen, kon ik het niet nalaten iets aan jou te schrijven, omdat ik dankzij jou bevriend ben geraakt met zo'n groot man. Ik hoor dat hij samen met de kardinaal[2.] in Calais is aangekomen op doorreis naar Frankrijk. De grote en almachtige God geve dat dit gezantschap More tot eer zal strekken en ons land tot zegen zal zijn. Want sommigen vermoeden dat wij het gelag zullen betalen[3.] en dat de gemeenschappelijke oorlogsgod[4.] het op Vlaanderen gemunt heeft. Maar iets dergelijks mogen we niet van een koning denken die zo nauw verwant is met de keizer.[5.] Het mag ook niet gebeuren dat het koninklijk huwelijk nu na al die tijd nietig verklaard wordt, nadat het zoveel jaren wettig standgehouden heeft, en dat een mens degenen scheidt die God heeft verbonden.[6.] Maar onze tijd lijkt vol van tragedies in allerlei soorten. Aan alle kanten ontstaan er situaties waardoor de wereld vlam kan vatten: als die dagen niet verkort zouden worden, zou geen enkel mens worden gered.[7.]

Ik hoorde van Albert Pigge wat men met excessief militair geweld heeft bereikt.[8.] Ik heb hem bij al deze rampspoed zo goed als ik kon getroost. Hij heeft bij deze omwenteling persoonlijk ervaren hoe waar deze spreekwoordelijke Griekse zesvoeters zijn:

> Een goede opleiding is het prachtigste bezit voor een mens.
> Wijsheid is een kostbaarder bezit dan geld.[9.]

Zonder twijfel wekt veel van wat er wordt verteld bij jou en alle weldenkende mensen groot misnoegen op. Maar dat zijn allemaal dingen die een eenmaal begonnen oorlog met zich meebrengt, zodat het misschien niet zo vermetel is wat Caesar bij Lucanus zegt: 'Wie een gewapend man weigert waar hij recht op heeft, geeft hem uiteindelijk alles'.[10.] In een oogwenk was het

1. Nicolaas Kan.
2. Thomas Wolsey.
3. Cranevelt gebruikt een uitdrukking die voorkomt bij Terentius, *Eunuchus* 381; vgl. *Adagia* 84 ('In me haec cudetur faba').
4. *Adagia* 3649.
5. Hendrik VIII was verwant met Karel V via Catharina van Aragon, die de tante van de keizer was.
6. Matteüs 19:6; Marcus 10:9.
7. Matteüs 24:22.
8. Cranevelt doelt op de plundering van Rome.
9. Menander, *Monosticha* 275 en 482.
10. Lucanus, *Pharsalia* 1, 348-349.

gedaan met de glorie van die grote stad en van de paus, tot grote vreugde van de Turken, mag men aannemen. Dankzij deze gebeurtenissen ligt voor hen de weg open naar een nog grotere overwinning, tenzij de christelijke vorsten eindelijk hun vijandigheid en geruzie laten varen en worden zoals hun naam zegt. Maar dat ligt in Gods hand. Het ga je goed; blijf me zoals altijd genegen. Met Robbyns gaat het goed, behalve dat hij last van jicht heeft, waardoor hij geen wandeling kan maken. Nogmaals, het ga je goed. Mechelen, 26 juli 1527

Je zeer toegewijde Frans

Aan de zeer illustere en geleerde heer Erasmus van Rotterdam, theoloog. Te Bazel

1851 *Van Jan Becker van Borssele*
Leuven, 28 juli 1527

Een hartelijke groet. Je brief deed me zeer veel genoegen, zeer geleerde leermeester, al was hij van een Laconische beknoptheid,[1] maar meer kon je natuurlijk niet schrijven wegens de belangrijke dingen waar je het voortdurend druk mee hebt. Die brief gaf namelijk aan dat je het goed maakt en dat je nog denkt aan je oude vriend, die drie volle jaren niets van zich had laten horen en de eerste zal zijn om te erkennen dat hij eerder een flinke uitbrander verdiende dan een zo vriendelijke en zo vleiende brief. Maar je hebt dus het vermoeden dat onze vriendschap, of liever mijn genegenheid en respect voor jou bekoeld zijn, omdat je in een brief van Dorp las dat iemand in zijn bijzijn een vol uur van alles over je heeft gezegd om mij van je te vervreemden.[2] Ik vind het heel vervelend dat jij ervan overtuigd was dat ik, wat voor onbeduidende beschermeling en leerling ik ook van je ben, door vluchtige kritiek van de eerste de beste leuteraar ertoe gebracht had kunnen worden dat ik jou niet langer liefheb, vereer en hoogacht. Daarmee zou ik mijzelf tot het ondankbaarste wezen op aarde maken. Erasmus heeft immers zoveel voor mij gedaan, en niet alleen voor mij, maar ook voor de literatuur, waarvan ik een groot liefhebber ben en altijd ben geweest, bovendien voor de christelijke godsdienst en voor iedereen die zich toelegt op de gewijde literatuur, onder wie ik ook mijzelf wil rekenen. Erasmus heeft zoveel voor iedereen gedaan dat hij iedereen uitermate dierbaar moet zijn. Zelfs de vurigste en effec-

1. Zie brief 1809, noot 1.
2. Over dit incident is alleen bekend wat in deze brief en het antwoord daarop (nr. 1860) wordt gezegd.

tiefste redevoeringen van Demosthenes en Cicero, al werden ze allemaal bij elkaar gedaan en met elkaar versmolten, zouden mij niet van de minste graad van genegenheid voor jou afgebracht hebben. Niets is voor een mens zo ongepast als het voor mij zou zijn, wanneer ik degene niet vurig zou liefhebben wiens weldaden ik al meer dan twintig aaneengesloten jaren mag ondervinden, die hij ons uit zichzelf en zonder beloning bewijst, ondanks alle inspanning, ondanks alle vijandige kritiek. Wees er dan ook van overtuigd, mijn beste Erasmus, dat het nooit zover zal komen dat ik je niet meer genegen ben.

Maar tot zover dit betoog, dat zich eerder door breedsprakigheid en hartstocht kenmerkt dan elegantie. Verder bedank ik je voor je toezegging dat je mijn raad zult volgen en bij het ordenen van je zeer vele brieven, over de meest uiteenlopende onderwerpen, de volgorde zult aanhouden waarin ze ooit lang geleden of nu onlangs zijn geschreven.[3.] Ik zou je bovendien willen vragen (als ik nog even door mag gaan nu ik toch brutaal ben) dat je, wat je nu belooft, niet zolang uitstelt als de handleiding voor het preken die je acht jaar geleden beloofde. Die belofte heb je, voor zover ik weet, ook nu nog niet ingelost.[4.]

Zoals je weet woon ik op dit moment in Leuven; naar het zich laat aanzien blijf ik hier de komende twee jaar samen met de oudste zoon van de heer van Beveren.[5.] Zou je alsjeblieft, als je eens tijd hebt, zo nu en dan (voor zover mogelijk) aan Borssele willen denken, in je brieven aan je talrijke vrienden hier of - wat ik evenwel niet van je durf te verlangen - aan mijzelf. Het ga je goed, bijzonder geachte leermeester.

Leuven, 28 juli 1527

Jan van Borssele, je zeer onderdanige beschermeling

Aan Erasmus van Rotterdam, beslist de grootste op het gebied van gewijde en profane geleerdheid, zijn bijzonder geachte leermeester. Te Bazel

3. Becker deed deze suggestie in brief 1787. In de eerstvolgende uitgave van Erasmus' brieven (*Opus epistolarum*, 1529) is de volgorde niet chronologisch.
4. Erasmus' *Ecclesiastes sive de ratione concionandi* zou uiteindelijk in 1535 verschijnen.
5. Maximiliaan van Bourgondië, zoon van Adolf van Bourgondië, heer van Beveren.

1852 *Van Claude-Louis Alardet*
Chambéry, 3 augustus [1527]

Ik denk niet dat ik de moeite hoef te nemen, zeer geleerde Erasmus, om mezelf te vrijwaren van de verdenking van eerzucht, of mij te verontschuldigen voor mijn onbesuisdheid, omdat ik als onbetekenend persoon, opgegroeid tussen rotsen en steile bergwanden en minder dan gemiddeld onderlegd, niet aarzel Erasmus, een soort sterfelijke god,[1] brutaalweg met mijn beuzelarijen lastig te vallen. Ik weet best wel dat het iemand altijd een roemrijke naam oplevert als u hem ook maar het kortste briefje gunt. Toch moet u niet denken dat mij die korte route om glorie te verwerven zo toelachte, dat ik op commando van een soort onbezonnen geestdrift de hand aan dit werk geslagen heb en niet op aanraden van broederlijke naastenliefde. Ik zou anders terecht de indruk kunnen wekken dat ik de grenzen van de bescheidenheid overschreed. Ik schrijf dus niet om mezelf later bij de mensen aan te prijzen, omdat ik als jongeman, amper twee jaar meer dan drie lustra oud, een brief geschreven heb aan de driewerf grote held, Erasmus, 'wie de faam bekendheid gaf voorbij de hoogste hemel'.[2] Wat anders zou ik tentoonspreiden dan een combinatie van onnadenkendheid en onbeschaamdheid? Ik schrijf om mijn broer te helpen, Amblard Alardet, die als secretaris in dienst is van de illustere hertog Karel van Savoye. Omdat hij naast zijn werk aan het hof nauwelijks de tijd heeft om, zoals de uitdrukking luidt, zijn oren te krabben,[3] kon ik hem niet een karweitje van één dag weigeren. Dat hield in dat ik een zekere predikant met monnikskap, genaamd Gachi, wiens onverteerbare praatzucht hij al in zijn eerdere brief uitvoerig voor u heeft beschreven, nogmaals voor u in zijn eigen kleuren afschilder,[4] maar dan beter, omdat er bijna niemand anders is die hem zo goed kent als ik. Daarom zal ik de man voor u beschrijven, zo onverhuld als de waarheid zelf geen leugen toelaat.

Jean Gachi behoort tot de groep leraren van die welbekende zeer heilige orde, die de onkundige massa met een geheel onterechte bijnaam eerbiedwaardige theologen en magisters noemt. Wat betreft leefwijze doet hij zich voor als een franciscaan met houten sandalen,[5] maar hij kent het stadse leven zeer goed. Hij is fors en goedgebouwd; bovendien heeft hij een groot gevoel van eigenwaarde, omdat hij, bedreven in de volkstaal, zich met zijn preken voor het volk gemakkelijk geliefd maakt bij gewone mensen. In de literatuur is hij zo weinig onderlegd, dat hij behalve sofistische nonsens en vraagstel-

1. Quintilianus, *Institutio oratoria* 1, 10, 5.
2. Vergilius, *Aeneis* 1, 379.
3. *Adagia* 1215.
4. *Adagia* 306.
5. Het Latijn heeft 'lignipedem'. De observanten binnen de franciscaanse orde werden *lignipedes* of in het Italiaans *zoccolanti* genoemd wegens hun houten schoeisel.

lingen waarmee een magister vertrouwd is, volstrekt niets weet. Maar wanneer hij zich in kerken onder het spreken breed maakt, mijn hemel! wat een redenaties, bewijzen, syllogismen gebruikt hij om de werken van Erasmus aan te vallen! Wat een voorwendsels bedenkt hij om jou van goddeloosheid te betichten! Wat een banale scheldwoorden, dwaze leugens, giftige aantijgingen (kwaadsprekerij is immers een machtig wapen) gebruikt hij als hij in je afwezigheid tegen je tekeergaat!

'Maar hoe', zult u zeggen, 'kom ik daar aan mensen die het onrecht dat mij wordt aangedaan wreken?' Ik zal het u eerlijk zeggen. Als eerste daalde mijn broer Amblard Alardet in de arena af om uw zaak met groot elan tegen zo'n bijzonder domme theoloog te verdedigen. Nooit vond hij immers voor zichzelf iets belangrijker dan u, juist u, Erasmus, te roemen, dan uw talent, uw kennis en welsprekendheid, zowel in het Grieks als het Latijn, in het openbaar en in kleine kring volmondig te prijzen en, zoals dat heet, met open fluit[6] telkens weer te bezingen. Meteen daarop was ikzelf niet zuinig met mijn pogingen (wat die ook waard waren) en worstelde ik met het vreselijke monster, om aan de liefhebbers van verfijnder taalonderwijs te laten zien wat mijn houding tegenover u is. Maar ik had weinig succes in de strijd tegen die praatjesmaker, die het met zijn geratel tegen twintig voor dat doel gekozen vrouwen had kunnen opnemen. Daarom meenden wij direct onze toevlucht te moeten nemen tot het plechtanker[7] en Erasmus te moeten waarschuwen. Hij moet die criticaster, die weigert te stoppen met leuteren, met een uitgebreide brief intomen; dan zou die man merken dat hij niet met een weerloos persoon te maken had. Of de man op zo'n manier onder de aandacht brengen van onze illustere vorst en de magistraat van Chambéry, dat Gachi eindelijk een keer zou begrijpen dat hij niet mocht wat hem tot nu toe beliefde te doen, en zou ophouden betere soorten studie tot last te zijn.[8]

Dit is het, zeer geleerde Erasmus, waarmee de twee Alardets u komen storen, zodat u weet dat dat rotsachtige, ruige Savoye met zijn talloze afgronden ook mannen voortbrengt die met oprechte en nimmer aflatende hoogachting Erasmus respecteren en vereren en met evenveel beleid als inzet voor uw reputatie opkomen. Het ga u goed.

Chambéry, 3 augustus

Louis Alardet, onvoorwaardelijk de uwe

Aan de uitmuntende theoloog, de heer Erasmus van Rotterdam. Te Bazel

6. *Adagia* 496, waar uitgelegd wordt dat de uitdrukking verwijst naar de vingergaten van een fluit.
7. *Adagia* 24.
8. Zie brieven 1891 (aan Gachi) en 1886 (aan Karel van Savoye).

1853 *Aan de lezer*
[Bazel, ca. augustus 1527]

Deze brief is de voorrede bij het tweede boek van de *Hyperaspistes* (Schilddrager), dat in 1527 bij Froben verscheen. Het eerste boek was het jaar ervoor uitgekomen. Erasmus reageert met dit werk op Luthers tractaat *De servo arbitrio* (De onvrije wil) uit 1525.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de vrome lezer

Ik had werkelijk besloten na die eerste schermutseling van de *Hyperaspistes*, hoe onvoorbereid die ook was, rust te nemen, niet zozeer omdat ik het vervelend werk vond - hoewel ik er eerlijk voor uitkom dat ik van nature dit soort ruzie even verschrikkelijk vind als de hellepoort -, maar omdat ik niet zie wat hier voor winst uit voort kan komen. Want wat heeft het voor zin met deze man de strijd aan te gaan? Hij geeft immers niets om de kerkleraren, al zijn ze zelfs vanaf de tijd van de apostelen om hun geleerdheid en heiligheid goed bevonden, om de decreten van zelfs de oudste concilies, om de consensus van de christenheid. Hij erkent niets behalve het onweerlegbare getuigenis van de Schrift, maar hij eist voor zichzelf het exclusieve recht op om de interpretatie daarvan naar believen aan te passen, terwijl de meningen van anderen ronddwarrelen als schaduwen.[1] Zodra het in zijn kraam te pas komt, bedenkt hij nieuwe termen, nieuwe definities, nieuwe kenmerken, nieuwe paradoxen. Tegelijk klopt hij zijn hele betoog overal op met scheldwoorden en roert hij alles dooreen met onverzadigbare praatzucht, zodat hij iedereen die van plan was om te antwoorden de lust daartoe beneemt. Toch denkt hij geweldig strijd te voeren; de triomfen zijn niet van de lucht en met bijna iedere zin moeten we ‘O zegezang!’ en ‘O triomf!’ als overwinningsliederen aanhoren.

Daar komen nog de kleingeestige, om niet te zeggen: malicieuze oordelen en hardnekkige verdenkingen van de kant van bepaalde lieden bij. Aangezien ik mij in de *Diatribe*[2] opzettelijk onthouden heb van scheldpartijen,

1. Vgl. *Adagia* 1253 (‘Solus sapit’, hij alleen is wijs), waar Erasmus verwijst naar Homerus, *Odyssee* 10, 494-495, over de ziener Teiresias, die in de onderwereld als enige zijn verstand had behouden, terwijl de anderen ronddwarrelden als schaduwen. Voor de formulering zie ook Lucretius, *De rerum natura* 4, 38.
2. D.i. Erasmus' verhandeling over de vrije wil (*De libero arbitrio*); zie brief 1804, noot 2.

om te zorgen dat het licht van de waarheid duidelijker zou schijnen zonder de nevels van emotie, dachten sommigen dat ik met Luther onder één hoedje speelde. Weer anderen roepen dat ik niet al mijn intellectuele strijdkrachten heb ingezet. Ze vinden namelijk dat ik hem weliswaar op sommige plaatsen flink in het nauw drijf en onder druk zet, maar dat ik op andere plaatsen wat mat en schuchter lijk, wanneer ik opzettelijk mijn nagels intrek en de tegenstander spaar. Hoewel dat al een zeer onterechte verdenking is, is het nog veel absurder waarvan die eerder genoemde lieden mij verdenken, die steeds maar blijven beweren dat wij onder één hoedje spelen - zelfs nu, na die vijandige tirade van Luther tegen mij, na de schermutseling van de *Hyperaspistes*, die volgens mij al behoorlijk vrijmoedig was, al was hij niet kwetsend (op dat punt gun ik graag anderen de overwinning). Wat verstaan die lieden in hemelsnaam onder een gevecht, als een zo bloedig treffen niets anders is dan onder één hoedje spelen?

Om nog andere gegronde redenen was ik ervan overtuigd dat het beter was onderwerpen te behandelen die meer vrucht opleverden en beter bij deze tijd pasten. Vrienden van mij eisen evenwel terecht dat ik mij aan mijn belofte houd. Bovendien roepen medestanders van Luther of vijanden van mij dat ik de zaak opgegeven heb en mij gewonnen geef - vooral omdat Luther zelf, alsof hij geen enkel weerwoord heeft gekregen, in een Duitstalig pamflet[3.] met behoorlijk wat grootspraak zijn eigen triomfen verbreidt, als hij mij vol verachting uitdaagt,[4.] of liever gezegd, iedereen tergt met dat triomfantelijke woordje ‘trotz’ van hem.[5.] Daarom hervat ik de strijd. Ik weet wel dat ik bij Luther niets anders zal bereiken dan dat hij nog schaamtelozer zijn dogma zal toejuichen onder toevoeging van nog meer absurditeit. Maar ik doe dit deels om mijn woord te houden dat ik de lezer gegeven heb door als het ware publiekelijk een schuldbekentenis te ondertekenen,[6.] deels om hen

3. *Auff des konigs zu Engelland lesterschrift titel Martin Luthers Antwort* (Wittenberg, 1527); zie ook hierna, noot 5.
4. Het Latijn heeft ‘minimo nos provocans’; vgl. Horatius, *Sermones* 1, 4, 14 en Erasmus' interpretatie daarvan in *Adagia* 2545.
5. Aan het begin van het *Antwort* (zie boven, noot 3) zegt Luther: ‘Und trotz nicht alleine dem könige und Erasmo, sondern auch yhrem Gott und allen teuffeln, das sie mir das selbige büchlin recht und redlich verlegen’ (En ik tart niet alleen de koning en Erasmus, maar ook hun God en alle duivels, het genoemde boekje [d.i. *De servo arbitrio*] op een juiste en redelijke manier te weerleggen). ‘Trotz’ is hier mogelijk een tussenwerpsel; zie Jacob en Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, dl. 22 kol. 1086.
6. In het voorwoord bij het eerste deel van de *Hyperaspistes* (brief 1667) beloofde Erasmus het werk later te zullen voltooien.

die wankelen te steunen en zieken die beter kunnen worden te genezen. Dat Hij wiens zaak wij menen te verdedigen dit door middel van mij of enig ander mens wil laten gebeuren! Ik zal u, geachte lezer, niet langer met mijn voorrede ophouden, zodat u nog genoeg energie hebt om kennis te nemen van het onderwerp. Het ga u goed.

1854 *Aan Margaretha van Navarra*
Bazel, 13 augustus 1527

Erasmus van Rotterdam groet Margaretha, koningin van Navarra

Koningin, die meer luister ontleent aan uw vrome leefwijze dan aan uw afkomst en kroon, ik word door bepaalde mensen[1.] bestookt met wat men eerder verwijten dan aansporingen zou kunnen noemen, dat ik mij niet met een brief tot Uwe Majesteit richt, hoewel ik bedolven word onder het werk en - wat belangrijker is - er geen enkele aanleiding is om u te schrijven en u volgens mij bij alle drukte geen tijd hebt om overbodige brieven te lezen. Want op de brief die ik eerder op hun aandringen stuurde,[2.] ontving ik geen enkel antwoord, behalve een groet. Ze zeggen dat u onlangs een brief meegaf aan iemand uit Polen, die onderweg door de dood werd overvallen; of dat waar is, weet ik niet.

Ik zou willen dat sommigen voorspoed genoten in overeenstemming met hun vroomheid. Maar Hij die alles stuurt tot voordeel van hen die Hij liefheeft, weet wat goed voor ons is. Wanneer Hij daartoe besloten zal hebben, zal Hij alles onverwacht een gelukkige afloop geven en juist wanneer menselijk overleg geen uitweg meer ziet, juist dan zal de ondoorgrondelijke wijsheid van God zich openbaren. Als iemand van harte bij Hem het anker van de hoop uitwerpt, kan hem niets gebeuren wat niet waarachtige voorspoed betekent. Daarom horen wij dat aan God over te laten.

Het is eerder gepast u dank te brengen dan u aan te sporen om, zoals u doet, door te gaan met het beschermen van de literatuur en van hen die Christus oprecht liefhebben tegen de boosaardige schaamteloosheid van bepaalde lieden. Deze mensen hebben beslist nu al zeer veel te danken aan de waarlijk allerchristelijkste koning,[3.] uw broer, en aan de zeer godsdienstige en wijze vrouwe, zijn moeder.[4.] Voor hen allen bid ik de Heer Jezus om veel geluk. Mocht u

1. Misschien vrienden van Louis de Berquin.
2. Brief 1615.
3. Frans I.
4. Louise van Savoye.

willen dat er iets door mij gedaan werd, dan zal geen moeite mij te veel zijn.
Te Bazel, 13 augustus van het jaar 1527

1855 *Aan Jan (I) Łaski*
Bazel, 13 augustus 1527

Deze brief is de opdracht bij de vierdelige uitgave van Ambrosius' *Opera* die in 1527 bij Froben in Bazel verscheen.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer eerwaarde heer Jan Łaski, aartsbisschop van Gniezno en primaat van geheel Polen

Als de mensen in de oudheid, zeer geachte prelaat, wilden dat iets tot in lengte van dagen door iedereen in ere werd gehouden, wijdden ze het aan een godheid, zodat in elk geval religieuze schroom brutale mensen zou afhouden van vernieling. Deze handelwijze verschoof langzamerhand van heilige bossen en tempels naar het terrein van de studie, wat inhield dat een nieuw werk bij het gereedmaken voor publicatie aan een beroemde en geliefde persoon werd opgedragen. Dit is al gedurende talloze eeuwen zo gebruikelijk, dat mensen die rekenschap eisen zich alleen al door het enkele opschrift erboven tevreden laten stellen. Het kan misschien ongepast lijken dat sommigen werken van anderen opdragen aan belangrijke personen, en niet alleen dat, maar ook nog werken van anderen waar ze zelf helemaal niets aan deden, behalve dat ze ze misschien nog corrupter maakten. Omdat we tegenwoordig onder, zoals dat in de Oude Komedie heet, bergen[1] nieuwe boeken worden bedolven, lijkt het mij overigens een voortreffelijker daad als je de werken van de oude schrijvers die door de tand des tijds en de onbezonnenheid van kopiïsten in verval zijn geraakt, herstelt, dan wanneer je nieuwe boekwerken bedenkt. Vooral als je denkt aan wat de Prediker in zijn tijd met recht zei: ‘er is niets nieuws onder de zon’, en: ‘er komt geen einde aan het aantal boeken dat geschreven wordt’,[2] maar wat in onze tijd met veel meer recht gezegd zou kunnen worden.

Onder de vroege Latijnse kerkleraren is er volgens mij nauwelijks iemand anders te vinden die het zozeer waard is dat zijn pennenvruchten compleet voorhanden zijn, als de heilige Ambrosius. Dit zeg ik met oprechte bedoeling, zonder iemand te willen kwetsen; ik zou graag willen dat dit voor iedereen

1. Zie *Adagia* 3524 (‘Gargara bonorum’).
2. Prediker 1:9 en 12:12.

duidelijk is. Hieronymus mag dan meer thuis zijn in de talen en de Schrift, Hilarius mag dan een verzorgder stijl hebben, Augustinus mag dan spitser zijn bij het ontwarren van ingewikkelde vraagstukken, anderen mogen weer uitblinken in andere gaven, maar kunt u mij iemand noemen die even zuiver met de gewijde literatuur omgaat, die behoedzamer verdachte leerstellingen ontwijkt, die zich zo in alle opzichten als een christelijk bisschop opstelt, die zo vervuld is van vaderlijke gevoelens, omdat hij het grote gezag van een prelaat combineerde met de grote zachtmoedigheid? Overal kun je merken dat het doorvoeld is wat hij zegt en zijn manier van zeggen heeft een bepaalde bescheiden en vrome aantrekkelijkheid en prettige innemendheid. Er is iemand die ze met reden de 'honingvloeiende leraar' noemen.[3.] Maar deze hier vloeit overeenkomstig zijn naam over van waarlijk hemelse ambrozijn; hij is het waard Ambrosius te heten, dat wil zeggen de onsterfelijke, niet alleen voor Christus, maar ook voor de mensen. Het terugbrengen van het werk in de oude staat betekende collatie van oude handschriften om vervolgens corrupte plaatsen te verbeteren, weggevallen stukken terug te plaatsen, toevoegsels weg te snijden en het Grieks terug te zetten, dat geheel ontbrak of door middel van figuurtjes zonder betekenis was toegevoegd. Oordeelkundig als u bent, kunt u wel inschatten hoeveel zweetdruppels dat allemaal heeft gekost.

Ik wilde het liefst dat een zo bijzondere kerkleraar met uw naam aan het begin als herboren het licht zou zien. Dat kwam vooral door Jan Łaski,[4.] die evenzeer door het karakter dat hem siert, als door zijn naam, aan u, zijn oom, doet denken. Want de jongeman is zo'n getrouwe afbeelding van de grijsaard, dat het zou kunnen lijken dat u in hem herboren bent. Telkens als hij in woorden een beeld van u schetste, herkende ik in de verteller een kopie van het afgebeelde portret, ja, zonder er erg in te hebben gaf hij met de beschrijving van zijn oom een beschrijving van zichzelf. Het was mij vergund hem als mijn huisgenoot te hebben; hoewel dat maar voor een paar maanden was, reken ik dat niet tot mijn minste zegeningen. Kon ik maar zonder het odium van vleierij op me te laden de gaven van God prijzen die ik in hem liefhad en vereerde! Dit wil ik in elk geval gezegd hebben: ik ben als oud man een beter mens geworden door de omgang met een jong iemand; matigheid, zelfbeheersing, terughoudendheid, gematigdheid bij het spreken, bescheidenheid, zedigheid, onkreukbaarheid, dingen die een jongeman van een ouder iemand had moeten leren, heb ik als oud man van een jong iemand geleerd. Zie! Een volk geboren voor vroomheid! Niets maakt Polen naar mijn idee gelukkiger dan dat het zo'n koning[5.] en zo'n aartsbisschop kreeg. Met opmerkelijk plichts-

3. Bernardus van Clairvaux.
4. Jan (II) Łaski.
5. Sigismund I.

gevoel en evenredige ijver streven zij ernaar een eind te maken aan deze woelige tijden van oorlogen en botsende meningen en het morele verval binnen de christenheid tegen te gaan. Hoewel uw eerbiedwaardige ouderdom een punt bereikt heeft waarop u met recht om uw ontslag zou kunnen vragen, blijft u een jongeman om de belangen van de kerk en uw land te behartigen.

Ik moest dan ook denken aan het oude spreekwoord: 'Zo brengt een godheid telkens gelijke en gelijke samen'.[6] Daarom vond ik het prachtig passen dat de prelaat Ambrosius op weg gaat naar een prelaat, iemand van illustere afkomst naar iemand van hoge adel, een vroom man naar de verdediger van de vroomheid, een geleerde naar een uitnemend beschermheer van geleerdheid, de ongerepte en welbespraakte heraut van de maagdelijkheid naar het onvergelijkelijke toonbeeld van elke vorm van zedigheid, ten slotte de vredestichter naar de bisschop die ijvert voor vrede en rust in het land, een taak waartoe Ambrosius, zou je kunnen zeggen, van Godswege bestemd was. Daarnaar streefde die welbespraakte tong toen hij stadhouder van Ligurië was; hij bracht het tumult tot bedaren en betoonde zich even zorgvuldig als vaardig en succesvol bij het herstellen van de eendracht. Dat deed hij niet alleen binnen zijn ambtsgebied, maar telkens wanneer de situatie in een ander gebied op een opstand dreigde uit te lopen, werd Ambrosius geroepen om te zorgen dat de storm ging liggen, als een ervaren en succesvol stuurman.

Zo gebeurde het volgende (want ik wil de voorrede niet te lang maken met allerlei uiteenzettingen).[7] Na de dood van Auxentius, die de arianen[8] steunde, werd er in Milaan door de bisschoppen overlegd wie hem als prelaat moest opvolgen. Tijdens de vergadering liepen de gemoederen zo hoog op door de rivaliteit tussen de verschillende richtingen - sommigen eisten een bisschop van de ariaanse factie, anderen een die tot de orthodoxen be-

6. Homerus, *Odyssee* 17, 218; vgl. *Adagia* 122.
7. Het nu volgende verhaal over Ambrosius' benoeming tot bisschop is te vinden in de aanvulling van Rufinus van Aquileia op het kerkhistorisch werk van Eusebius (2, 11). Het komt eveneens voor in de *Historia ecclesiastica tripartita* (7, 8), een Latijnse vertaling van gedeelten uit werken van Socrates Scholasticus, Sozomenus en Theodoretus. Daar zijn ook de andere gebeurtenissen waarover Erasmus in deze brief vertelt te vinden (9, 20 en 30). Rufinus en de *Historia ecclesiastica tripartita* waren in 1523 bij Froben in Bazel verschenen in een nieuwe editie verzorgd door Beatus Rhenanus. Aan de derde druk hiervan uit 1535 is de volledige Griekse tekst van de *Historia ecclesiastica* van Theodoretus toegevoegd, die nog niet eerder was uitgegeven (vgl. hierna, noot 13).
8. De arianen ontkenden de goddelijkheid van Christus.

hoorde -, dat de situatie op ernstige ongeregeldheden dreigde uit te lopen. Toen stuurde Theodosius,[9] vroomste onder de keizers, Ambrosius als gezant daarheen om een einde te maken aan al die beroering die alleen maar ellende gaf. In zijn functie van afgezant ging hij de kerk binnen, waarna hij met uitzonderlijke welbespraaktheid voor eendracht pleitte. Plotseling kwamen alle richtingen die het volk zojuist nog verdeelden, bij elkaar: op dat moment eisten ze eenstemmig en met unanieme bijval Ambrosius als bisschop. Hij zocht allerlei uitvluchten: dat hij iemand met een wereldlijke functie was, dat hij niet thuis was in godsdienstige kwesties, dat hij nog niet door de heilige doop herboren was, terwijl Paulus het zelfs verbiedt dat een pas bekeerde aan het roer van de kerk wordt geplaatst.[10] Maar dit keer was hij vergeefs welbespraakt. Naarmate hij resoluter weigerde, nam het enthousiasme onder het volk toe. Om kort te gaan, toen de keizer begreep dat hier sprake was van goddelijk ingrijpen, stemde hij in met de onveranderlijke wens van het volk. Ambrosius sputterde vergeefs tegen en werd van stadhouder een gemijterd prelaat en verruilde de fasces voor de herdersstaf; hij werd tot opziener van de kudde van de Heer gekozen voordat hij was opgenomen in de kudde van de Heer. De verderfelijke twist werd beëindigd en de kerk kreeg haar saamhorigheid terug.

Hiermee kunnen we die ene kerk van de Insubriërs[11] gelukwensen, maar datzelfde wensen we al een hele tijd de algemene christelijke kerk toe, namelijk dat er iemand als Ambrosius opstaat, die met vergelijkbaar gezag deze ellendige beroering in de wereld, zo funest als men in geen enkel tijdperk meemaakte, verandert in rust. Laat er in deze tijd in elk geval iemand uit de gelederen van pausen, theologen en monniken opstaan zoals Ambrosius destijds uit de groep van catechumenen en de wereldlijke overheid naar voren trad. Een onberispelijke levenswandel weegt zwaar, er gaat groot gezag uit van vasthoudendheid gevoegd bij zachtmoedigheid, maar uiteindelijk vermag de combinatie van wijsheid en welsprekendheid het meeste. Maar aan het huidige kwaad zitten meerdere kanten; de huidige verloedering, die met al die verschillende opvattingen niet alleen voor een gespleten kerk zorgde, maar ook onverzoenlijke verdeeldheid zaaide onder de vorsten, vraagt om iemand die van Godswege gezonden is, wiens gezag door het volk wordt gerespecteerd en wiens standvastigheid ook tegen de verhevenheid van vorsten is opgewassen.

Geen enkele militaire overwinning leverde Theodosius meer roem op

9. Ambrosius werd bisschop van Milaan in 374, toen Valentinianus I keizer was.
10. 1 Timoteüs 3:6.
11. De Insubriërs hebben Milaan gesticht.

dan dat hij zich door Ambrosius liet overwinnen. Met Babylas liep het niet goed af toen hij de keizer, die zich had bezoedeld met een goddeloze moordpartij, de toegang tot de kerk ontzegde;[12.] of nee, het liep juist goed met hem af, omdat hij zijn gezag als prelaat bezegelde met zijn dood. Maar met Ambrosius liep het nog beter af. Hij wist zijn gezag met de grootste standvastigheid te handhaven en ook nog de keizer zelf voor Christus te winnen; met een prachtig voorbeeld liet hij alle monarchen zien hoe groot het aanzien van bisschoppen is, mits ze werkelijk zijn waarvoor ze doorgaan. Ik twijfel er niet aan dat we een aantal vorsten zoals Theodosius zouden hebben, als we zulke bisschoppen als Ambrosius hadden; en die zouden we hebben, denk ik, als het gedrag van het volk niet de gunst van de goedertieren God van zich vervreemd had.

Laat ik ter verduidelijking van wat ik hier zeg eerst de gebeurtenis en daana de personen onder de loep nemen. In Thessalonica was iemand uit het gevolg van de keizer gedood tijdens een volksopstand. Zonder zijn woede te laten blijken riep de keizer het volk op om naar de circusspelen te komen. Daar werd de weerloze massa plotseling omsingeld door soldaten, die zonder onderscheid hun woede koelden op schuldigen en onschuldigen. Er werd niet gestraft door mensen die daartoe het recht hadden, maar door de razernij. Tegenwoordig zou dit voor een rechtvaardige daad kunnen doorgaan. Want hoe vaak gebeurt het niet in oorlogstijd dat mensen worden afgeslacht aan wie beloofd was dat ze veilig waren als ze zich overgaven? Hoe vaak wordt er na de inname van een stad bijna nog wreder opgetreden tegen onschuldigen dan schuldigen? En dan mag de haat die de oorspronkelijke misdaad opwekte, als excuus dienen voor de begane wreedheden!

Tot zover de gebeurtenis. Dan moet u zich nu Ambrosius voorstellen, die bisschop van een enkele stad was, die toen naar ik veronderstel minder groot was en minder druk dan nu, met geen andere verdedigingsmiddelen uitgerust dan die bij een bisschop passen: een tong, gebeden en een onberispelijke levenswandel. Daartegenover moet u zich de macht van de keizers uit die tijd voor de geest halen; als u daarmee de keizerlijke macht in deze tijd vergelijkt (ik bedoel alleen de macht die de keizerstitel verleent aan de gekozenen - want Karel is ook zonder keizerstitel de grootste onder de vorsten), zou u misschien zeggen dat die nauwelijks iets voorstelt. En toch heeft zo'n bisschop zo'n keizer bij de deuren van de kerk tegengehouden wegens diens overhaaste vergeldingsactie. Hij verweet hem onmenselijke wreedheid en liet hem weten dat hij niet paste binnen de gemeenschap van de christelijke kudde. De keizer ging terug naar zijn paleis, in het besef dat het volkomen

12. Zie brief 1856. Het staat niet vast welke keizer verantwoordelijk was voor de dood van Babylas.

juist was dat het toppunt van menselijke macht week voor de wetten van Christus. Na zes maanden van droefheid en tranen, probeerde hij via Rufinus, zijn hofmeester, te bereiken dat de ban werd opgeheven, zodat hij in elk geval aanwezig kon zijn bij de viering van het kerstfeest - want dat naderde. Rufinus bereikte niets. De keizer, niet door woede, maar door verdriet overmand, ging zelf naar Ambrosius. Hij ging niet naar de kerk, om niet opnieuw weggestuurd te worden, maar naar een plek die de Grieken 'huis voor begroeting' noemen.[13.] Want daar was de bisschop op dat moment en iedereen kon hem aanspreken, als iemand hem iets wilde voorleggen. De keizer luisterde geduldig naar de terechtwijzingen, maar hij ontving niet eerder absolutie voordat hij, naast de voor boetelingen gebruikelijke genoegdoening, ook nog een wet tegen de wreedheid van keizerlijke edicten had toegezegd. Meteen werd een wet afgekondigd dat de executie tot de dertigste dag werd uitgesteld als mensen ingevolge een keizerlijk edict ter dood gebracht moesten worden, zodat er tijd was om de zaak te onderzoeken en er gelegenheid was om te kiezen tussen christelijke clementie of noodzakelijke wreedheid. Daarop ontdeed hij zich van de keizerlijke waardigheid door zijn kroon af te zetten en nam hij de rol van boeteling aan. Languit op de grond liggend maakte hij de vloer nat van de overvloedig stromende tranen en bad hij met smekende stem om de barmhartigheid van de Heer.

Wie zou dat voor een keizer niet meer dan genoeg vinden? Maar blijf vooral luisteren: hier is iets wat zowel de onoverwinnelijke standvastigheid van de bisschop als de ongeveinsde vroomheid van de keizer nog duidelijker maakt. Toen hij volgens gewoonte zijn gave naar het altaar had gebracht, bleef hij bij het teruglopen binnen het koorhek staan. Toen Ambrosius dat zag, liet hij een diaken vragen waarom hij daar was gestopt. Het antwoord luidde: 'Om getuige te zijn van de voltrekking van de mysteriën'. Weer werd de diaken gestuurd, met het bericht dat hij zijn plaats moest weten; want de plaats waar hij was blijven staan, was voor priesters. 'Purper', zei hij, 'maakt iemand tot keizer, maar niet tot priester'. Wat denkt u dat er gebeurde? Dat het uit was met de toegevendheid van de keizer en dat hij in toorn ontbrandde? Helemaal niet. Hij zei ter verontschuldiging dat hij niet uit gebrek aan eerbied daar was blijven staan, maar dat hij in Constantinopel de regel had bedacht dat de keizer binnen het koorhek getuige was van de voltrekking van

13. Erasmus zegt dit in het Latijn ('locum quem Graeci domum salutatoriam appellant'). De *Historia ecclesiastica tripartita* gebruikt hier het woord *salutatorium.* Erasmus raadpleegde mogelijk de Griekse tekst van Theodoretus, waar sprake is van *tôi aspastikôi oikôi* (5, 18). De eerste druk van dit werk zou pas in 1535 verschijnen, maar Erasmus kan een handschrift hebben geraadpleegd. Vgl. boven, noot 7.

de mysteriën en dat hij ervan uitgegaan was dat die regel ook in Milaan gold. Na dit rustige antwoord ging hij naar de voorgeschreven plaats. Daarmee volstond hij niet; weer terug in Constantinopel weigerde hij tijdens de voltrekking van de mysteriën volgens de gewoonte binnen het koorhek te gaan staan, hoewel hij daartoe werd uitgenodigd. Ook zei hij niemand te kennen die zich werkelijk als bisschop wist te gedragen behalve Ambrosius.

Wat een moreel verval zien we in onze tijd! Als een willekeurige vorst zich tegenwoordig verwaardigt naar de kerk te gaan, wordt er voor hem een hogere baldakijn opgericht dan voor het altaar. Niet alleen de belangrijkste hovelingen blijven binnen het koorhek staan, maar ook armzalige kooplui, die Cicero amper tot de fatsoenlijke burgers rekent;[14.] ze verjagen de dekens en kerkelijke waardigheidsbeklederes uit hun stoelen. Hoeveel minder hoogmoed ontleende Theodosius aan scepter en diadeem dan die lieden ontlenen aan een beetje geld, verkregen op een minderwaardige en zelfs niet altijd legitieme manier! Even standvastig verzette Ambrosius zich tegen keizerin Justina, die met verbanning dreigde als hij de arianen niet zou opnemen. Zonder enige vrees zei hij: ‘Ik zal de kudde die mij is toevertrouwd niet aan de wolven uitleveren. Dood mij hier ter plaatse, als u dat wilt.’ Niemand kan de rol van Ambrosius vervullen zonder bereid te zijn om zijn leven te geven voor de godsdienst. Ja, het is heel moeilijk voor iemand zich werkelijk als priester te gedragen, als hij graag iets anders dan priester wil zijn. Het is eerder een last dan iets wat aanzien geeft: met de waardigheid verdwijnt de vrijheid; soms gebeurt het dat men, door allebei te willen zijn, noch vorst noch priester is.

Maar ik zal stoppen, want anders lijkt het alsof ik een biografie van Ambrosius aan het schrijven ben. De betreurenswaardige gebeurtenissen van deze tijd brachten me op dit zijspoor. Nu keer ik terug naar de oorspronkelijke opzet. De werkelijk uitzonderlijke rechtschapenheid van deze man, in combinatie met de grootste standvastigheid en zachtmoedigheid, zorgde dat hij noch voor de hoge positie van koningen week, noch voor de slechtheid van de bozen bezweek, en dat hij aan de andere kant geliefd was en respect afdwong zelfs bij mensen die hem niet mochten en vijandig tegenover hem stonden. Evenzo is er niemand wiens geschriften bekender werden of minder aan ongenoegen blootgesteld waren dan hij. Sommigen werden pas later beroemd, anderen worstelden lange tijd met hun tegenstanders, van niet weinigen ging het werk geheel verloren. Dat zich bij Ambrosius niets van dit alles voordeed, komt volgens mij vooral door de voortdurende gematigdheid die hij in al zijn geschriften betracht. Daardoor verliest hij de christelijke zachtmoedigheid zelfs niet uit het oog als hij menselijke ondeugden

14. Cicero, *De officiis* 1, 150-151.

laakt (je zou kunnen zeggen dat hij bedroefd, niet boos is), en gaat hij zich nergens te buiten aan lege oppervlakkigheid of uiterlijk vertoon. Hierdoor herken je overal een werkelijk Romeinse, of nee, christelijke inborst. Er zijn mensen geweest die Cyprianus veranderden in Caprianus.[15.] Origenes kon zelfs na zijn dood niet aan de hydra van de nijd ontsnappen. Hieronymus leverde tot het eind van zijn leven een bittere strijd met zijn tegenstanders. Tertullianus was tweemaal ten onder gegaan, eerst door corruptie van zijn teksten, vervolgens door verwaarlozing, als Beatus Rhenanus hem niet onlangs opnieuw had laten verschijnen. Dat was bijna ook Irenaeus overkomen, die het allerminst verdiende om verloren te gaan.[16.]

Ambrosius wordt altijd met eerbied aangehaald, zelfs door ketters: hij had zo'n gezaghebbende reputatie bij zijn leven als anderen amper na hun dood kregen. Iemand anders prees misschien de kuisheid op een welsprekender manier, maar op zijn honingzoete welbespraaktheid kwamen maagden uit een verre streek als Mauritanië af, met de bedoeling zich in Milaan met de heilige sluier te tooien.[17.] Iemand anders voerde misschien op fellere toon discussie, maar hij wist die enorme vis van een Augustinus in het net van de kerk te krijgen.[18.] Alleen Hieronymus lijkt, hoewel hij hem op enkele plaatsen uitvoerig eer bewijst alvorens hem te citeren, toch elders minder gunstig over zijn boeken te denken. Want in de voorrede bij zijn vertaling van Didymus' boek over de Heilige Geest bekritiseert hij boeken van iemand over de Heilige Geest als goed Grieks omgezet in slecht Latijn; je vindt er geen krachtige bewijzen, maar alleen een schijn van welsprekendheid door kunstmatige inkleuring hier en daar.[19.] Verder bekritiseert hij hem in de voorrede ter inleiding van zijn preken over Lucas (in de weergave van Rufinus, want dit werk is verloren gegaan), omdat hij in zijn commentaar op Lucas

15. Volgens Lactantius (*Divinae institutiones* 5, 1) gaf iemand Cyprianus de bijnaam Caprianus (Lat. *caper* = geitenbok) of, volgens een andere lezing, Coprianus (Gr. *kopros* = stront). Vgl. brief 1000, p. 41.
16. In 1521 verscheen bij Froben de editio princeps van Tertullianus, verzorgd door Beatus Rhenanus (vgl. brief 1232). In 1526 liet Erasmus bij dezelfde uitgever de editio princeps van Irenaeus verschijnen (vgl. brief 1738).
17. Ambrosius, *De virginibus* 1, 10.
18. Augustinus kwam in 384 naar Milaan, waar hij zich in 387 door Ambrosius liet dopen.
19. Erasmus parafraseert hier Hieronymus, bij wie ook de toespeling op Terentius voorkomt ('ex Graecis bonis, Latina vidi non bona', vgl. *Eunuchus* 8). De bewuste voorrede ook bij Rufinus, *Apologia adversus Hieronymum* 2, 24.

speelt met woorden, zit te slapen bij de inhoud en, ten slotte, met Griekse veren pronkt.[20] Maar of hij nu hiermee werkelijk Ambrosius aanviel, zoals zijn vijand Rufinus hem verwijt, of iemand anders, hij noemde in elk geval geen naam, wat er juist op wijst dat de persoon om zijn autoriteit respect verdiende. In het overzicht van schrijvers kent hij hem lof noch blaam toe, 'want ik wil niet', zo zegt hij, 'in het ene geval van vleierij, in het andere geval van openhartigheid beticht worden'.[21] Hij geeft zelfs geen opsomming van zijn pennenvruchten, wat hij bij de anderen wel altijd doet. Daaruit valt op te maken dat Hieronymus bepaalde dingen in de boeken van Ambrosius niet apprecieerde, die hij wegens diens bijzondere autoriteit liever verzweeg dan wereldkundig maakte. Dit doet allemaal niets af aan de roem van de heilige leraar; want ook Hieronymus is een mens; er is niets menselijks dat in ieder opzicht gelukkig maakt[22] en smaken verschillen.[23]

Het valt niet te ontkennen - maar dat hoeft geen verwijt te zijn - dat Ambrosius veel van wat hij geschreven heeft aan Griekse commentaren ontleende, vooral van Origenes, maar dat deed hij zo dat hij het goede eruit haalde en negeerde wat niet verenigbaar was met de zuiverheid van de algemene christelijke leer of zich daartegen verzette, zonder de dwaling aan de orde te stellen of de naam van de auteur te onthullen: het eerste was niet ongevaarlijk, het tweede zou ongenoegen opwekken. Dat hij zo te werk ging wordt ook bevestigd door de heilige Hieronymus, die in zijn brief aan Pammachius en Oceanus zegt: 'Kort geleden plunderde de heilige Ambrosius diens[24] uitleg van het scheppingsverhaal, maar zo dat hij meer de ideeën van Hippolytus en Basilius volgde'.[25] Verder aan Pammachius en Marcella: 'Hij[26] had Ambrosius voorhanden, wiens boeken bijna allemaal overlopen van formuleringen uit Origenes'.[27] Niemand verwijt het Cicero dat hij bij de behandeling van filosofische onderwerpen de Grieken volgde, niet als vertaler,

20. Rufinus, *Apologia adversus Hieronymum* 2, 22 en 24-25. De toespeling op de kraai uit de fabel, die zich uitdost met de veren van de pauw, is weer afkomstig uit de voorrede bij *De spiritu sancto.*
21. Hieronymus, *De viris illustribus* 124.
22. Horatius, *Oden* 2, 16, 27-28 ('humanum' bij 'nihil' is een toevoeging van Erasmus).
23. Erasmus gebruikt een formulering uit Plinius, *Epistulae* 6, 27, 4.
24. D.i. van Origenes.
25. Hieronymus, *Epistulae* 84, 7. Het bedoelde werk is Ambrosius' *Hexaëmeron.*
26. D.i. Rufinus.
27. Hieronymus, *Apologia adversus libros Rufini, missa ad Pammachium et Marcellum* 1, 2.

maar als navolger. Ambrosius pleegde geen diefstal zoals het kraaitje,[28.] toen hij de namen van de Grieken wegliet, waarvan de meeste een ongunstige klank hadden binnen de Latijnse kerk van die tijd wegens niet erkende dogma's; hij handelde juist als een behoedzame herder, die iedere aanleiding tot ergernisjes en onenigheid wilde vermijden.

Verder heeft hij geen slappe en ook geen vlakke stijl, wat voor Hieronymus kennelijk een reden was om de boeken over de Heilige Geest te bekritiseren.[29.] Augustinus verdedigt hem juist: het was een uiteenzetting, geen lofprijzing, over een onderwerp dat bij alle verhevenheid subtiel is, en daarbij hoort een sobere stijl.[30.] Maar zijn stijl kan scherp zijn wanneer de stof dat vereist, hoewel die dan dichter in de buurt van onderhoudende spitsheid komt, dan van heftige verontwaardiging en bijna tragisch pathos waarin Hieronymus en Hilarius soms ontvlammen. Vaak is vrijwel de hele tekst opgebouwd uit verschillende soorten sententies, als bij een mozaïek, een stijl waarin Seneca schijnbaar bovenmatig veel genoegen schepte. Bij Ambrosius zijn ze niet minder talrijk, maar toch is is het bij hem vloeiender. Ondanks het tegengeluid van Quintilianus, die wil dat een betoog als het ware door versieringen wordt verfraaid en niet als een mozaïek wordt samengesteld,[31.] drukt hij zich bij de indeling, het bewijs, de overgang en de afronding of slotzin van de bewijsvoering vaak uit met behulp van een sententie. Soms bestaat de hele voorbereiding op de conclusie - majorpremisse, minorpremisse, bewijs, bewijsvoering, verfijning - uit louter sententies. Op tal van plaatsen klinkt er nog een pakkende slotzin en er is nauwelijks iemand anders bij wie sententies van het soort dat ze *noêmata* (doordenkertjes) noemen zo snel op elkaar volgen of zo talrijk zijn. Daarin schuilt een of andere scherpzinnige gedachte, die niet uitgedrukt, maar wel begrepen wordt en waarbij het aantrekkelijke juist in de duistere formulering zit. Variatie zorgt er weer voor dat je er niet genoeg van krijgt ondanks de dichte opeenvolging. Dat werkt zo goed dat je zou zeggen dat het iets natuurlijks is en niet iets wat bewust nagestreefd is, omdat hij zich deze stijl van jongs af aan eigen had gemaakt. Soms prent hij de mensen als het ware in wat hij niet aan de aandacht wil laten ontsnappen door dezelfde gedachte op verschillende manieren te variëren. Tegelijkertijd draagt die in een paar woorden zorgvuldig afgewogen beknoptheid in hoge mate bij aan het leesgenot. Nergens is hij lastig te volgen door een duistere stijl, met zinnen waar door lange omwegen amper een eind aan komt, iets wat Hieronymus storend vond in de werken van Augustinus,[32.]

28. Zie boven, noot 20.
29. Zie boven, noot 19.
30. Augustinus, *De doctrina christiana* 4, 21, 46.
31. Quintilianus, *Institutio oratoria* 2, 4, 27-28.
32. Hieronymus, *Epistulae* 112, 15.

maar dankzij een overzichtelijke zinsbouw, soms de klank, heel vaak het ritme, gaat de tekst prettig, helder rinkelend en geordend voort.

Ik zou dit alles best met voorbeelden uit zijn werk willen illustreren, maar dat zou niet alleen erg lang, maar ook op deze plaats ongepast zijn. Augustinus laat in de boeken *Over de christelijke leer* een aantal van dergelijke passages zien.[33.] Om kort te gaan, bij mensen die niet thuis zijn in de retorica zouden ze het ene oor in en het andere oor uit gaan, mensen die er wel in thuis zijn kunnen ze gemakkelijk zelf ontdekken, vooral als ze zijn boeken over maagden en weduwen lezen.[34.] Want hier, bij een onderwerp dat als het ware geen betoog behoeft, grijpt hij eerder naar, of eigenlijk: pronkt hij eerder met stijlfiguren.

Als we een Ambrosius bieden die niet in ieder opzicht hersteld is, is hij in elk geval veel minder corrupt. Rest nog dat deze onderneming de zegen krijgt van Rome, de stad die hem voortbracht; de zegen van Ligurië, dat hem als stadhouder verwierf; de zegen van Insubrië, dat hem als prelaat wilde hebben; kortom dat deze belangrijke leraar op het gebied van christelijke vroomheid de zegen krijgt van de christelijke wereld, zo ver als die zich uitstrekt. Hij leefde voor de Insubriërs, maar hij schreef voor allen.

Eerbiedwaardigste onder de prelaten, als Uwe Excellentie daarom zo vriendelijk is om ons werk, wat het ook waard is, goed te keuren, zullen anderen die tot meer in staat zijn dan ik worden opgewekt tot soortgelijke inspanningen. Het ga u goed.

Bazel, 13 augustus 1527

1856 *Aan Nicolas Wary*
Bazel, 14 augustus 1527

In 1527 verscheen bij Froben in Bazel Erasmus' uitgave van Johannes Chrysostomus' *De Babyla martyre* (Over het martelaarschap van Babylas). De Griekse tekst wordt voorafgegaan door deze brief, die als opdracht fungeert, en gevolgd door brief 1858. Op de titelpagina wordt de opdracht aangeduid als *Epistola Erasmi de modestia profitendi linguas* (Brief van Erasmus over matigheid bij het onderwijs in de talen).

33. Zie boven, noot 30.
34. *De virginibus ad Marcellinam sororem suam libri tres* en *De viduis liber unus.*

Erasmus van Rotterdam groet Nicolas van Marville, president van het College van Busleyden te Leuven

Terecht zou je me, zeer geleerde Nicolas, het bekende spreekwoord ‘water naar de zee’[1] voorhouden, omdat ik zo'n minuscuul druppeltje als het ware naar de bron van de talen stuur, ware het niet dat het evangelie ons aanspoort om te geven aan wie heeft, zodat hij overvloediger zal hebben.[2] Om tal van redenen vond ik dit boekje van Chrysostomus, hoe dun ook, het waard om op je College behandeld te worden. Zo buitengewoon kunstvaardig is zijn combinatie van enorme vroomheid en verbluffende welsprekendheid, dat je de jongelui die getraind moeten worden in het behandelen van thema's naar mijn idee geen beter voorbeeld kunt voorzetten. Wat is er bij Aphthonius, Lysias of Libanius te vinden wat de vergelijking met dit verhaal kan doorstaan, ik bedoel niet op het gebied van vroomheid (want dat is een specifieke eigenschap hiervan), maar op het gebied van verzorgd taalgebruik, spitsheid van redeneringen en rijkdom aan uitdrukkingsmiddelen? Wat kunnen ze op die leeftijd beter gebruiken dan dat ze zich meteen in één keer de taal en de welsprekendheid eigen maken aan de hand van schrijvers wier woorden niet minder vervuld zijn van Christus dan van Demosthenes?

Het verhaal is eenvoudig. Babylas, bisschop van Antiochië, ontzegde de keizer,[3] die zich had bezoedeld met een goddeloze moord, de toegang tot het heiligste deel van de kerk en werd daarom ter dood gebracht, vervolgens buiten de stad begraven en een hele tijd later overgebracht naar de stad. Zo'n onderwerp biedt weinig afwisseling en houdt niet iets overweldigends of opvallends in, maar toch is het ongelofelijk hoe deze werkelijk gulden meester[4] het met de kleuren van de welsprekendheid weet te schilderen, hoe hij het met de gaven van zijn talent verrijkt. Ik ken heel wat liefhebbers van dit genre die nergens mee ingenomen zijn behalve met wat Christus volkomen vreemd is;[5] ik vind evenwel dat niet-christelijke auteurs vooral door de docenten gelezen moeten worden om hun goede stijl, in plaats van dat ze met de jongelui behandeld worden. Wat dat betreft ben ik altijd erg blij geweest met je voornemen om te proberen ook op die manier kennis van de talen bij mensen met of zonder opleiding aan te bevelen. Op welke manier, vraag je? Zo, dat ouders hun kinderen niet alleen welbespraakter, maar ook vromer en met een beter karakter terugkrijgen als ze dit illustere College verlaten.

1. Vgl. *Adagia* 657.
2. Matteüs 13:12; 25:29.
3. Het staat niet vast welke keizer dit was.
4. Chrysostomus betekent ‘met gulden mond’.
5. Erasmus doelt op de ciceronianen; vgl. brief 1805, noot 8.

Omdat zelfs het allerbeste gepaard gaat met ongenoegen als het iets nieuws is, pleegt de massa de huidige moraal toe te schrijven aan de studie, ook al komt die daar niet vandaan.

Om dezelfde reden heb ik ook geweldig veel bewondering voor de docenten, die nauwlettend in de gaten houden dat ze de talenhaters geen handvat geven voor lasterlijke aantijgingen. Er is niets zo smetteloos en ingetogen als hun gedrag. Je zou ze eerder docenten in godsdienstigheid dan in talen kunnen noemen. Ze maken niemands specialisme bespottelijk - in tegenstelling tot anderen, die de wetenschap daarmee ernstige schade toebrengen. Beheersing van de talen staat weer op het programma, niet met als doel dat de gebruikelijke vakken worden weggevaagd, maar dat ze zuiverder en sneller geleerd kunnen worden. We leren de talen niet enkel om ze te spreken, maar om de geleerdste schrijvers beter te kunnen begrijpen. Hoeveel een perfecte beheersing van de talen daaraan bijdraagt, wist ik al lang, maar sinds kort weet ik het nog zekerder. Want de feiten hebben aangetoond, wat ik nooit geloofd zou hebben, dat die lasterlijke aantijgingen waarmee onlangs een stel akelige lieden een hoop opschudding veroorzaakten, grotendeels onbekendheid met de Latijnse en Griekse taal als oorzaak hadden. Iedereen die leest wat ik Noël Béda heb geantwoord, zal dat erkennen.[6.]

Omdat jullie derhalve zo'n enorme bijdrage leveren aan iedere soort studie, wees zo verstandig er ook op te letten dat jullie op een geschikte en tactvolle manier weldoen. Niet zelden gaat een weldaad immers ten onder door een fout van de gever, omdat hij niet weet hoe hij geven moet. Het zou redelijk zijn dat gever en ontvanger bij een weldaad evenveel bereidwilligheid tegenover elkaar tonen, zoals bij een balspel.[7.] Toch is het de taak van zowel ouders als docenten enige tijd de weerzin dan wel ondankbaarheid van de leerlingen te tolereren, totdat leeftijd en ervaring hun duidelijk maken hoe groot het geschenk is dat ze kregen. Dan zul je zien dat degenen die nu tegen deze soort studie aan schoppen, later een gul applaus geven. De studie is het allerslechtste af met mensen die op het odium van nieuwigheid en brutaliteit ook nog de verdenking van goddeloosheid stapelen, zoals je er een aantal in Duitsland kunt vinden. Aangezien jullie tot nu toe zeer waakzaam zijn geweest en jullie je verre van dit alles hebben gehouden, gedijt jullie College met Gods steun verreweg het beste; het zal nog beter gedijen als jullie verder gaan op de ingeslagen weg. Ik weet zeker dat besef van dit prachtige resultaat de gelukzalige geest van Jérôme de Busleyden met grote dankbaarheid vervult. Het was ongetwijfeld een goedgunstige godheid die hem ertoe inspi-

6. Zie brief 1804, noot 7.
7. Deze vergelijking is ontleend aan Seneca's traktaat *De beneficiis* (2, 17 en 32; 7, 18).

reerde ons vaderland dit schitterende geschenk te geven. Jouw raadgevingen hebben hier niet weinig aan bijgedragen. Doe namens mij de groeten aan de zeer geachte docenten samen met het hele gezelschap talenminnaars.

Bazel, 14 augustus 1527

1857 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 18 augustus [1527]

Een hartelijke groet. Je hebt onze vriend Frans van der Dilft de afgelopen jaren zo met dienstbewijzen en vriendelijkheid aan je verplicht, dat ieders gedrag en gezelschap te min voor hem zijn vergeleken bij Erasmus. Daarom kon niemand hem ervan weerhouden terug te keren naar jou,[1] om volledig zijn honger naar die goddelijke geleerdheid van je te stillen, nadat hij daarvan al eerder een voorproefje had gehad dat hem zeer aanstond. Daar komt het door dat hij nu nog meer brandt van verlangen, omdat het moeilijker is van de lotus[2] af te blijven als je er eenmaal van geproefd hebt. Bij zijn vertrek hiervandaan wilde hij dat ik hem bij jou zou aanbevelen. Ik vond dat ik dat niet hoefde te doen, aangezien het voor mij zonneklaar was dat het overbodig zou zijn, allereerst omdat hijzelf door zijn eigen kwaliteiten bij jou hoog aangeschreven staat, verder omdat jij de gewoonte hebt mensen die een passie hebben voor de hogere vakken, niet enkel genegen te zijn, maar uit jezelf verder te helpen. Omdat Dilft in die renbaan goed vooruitkomt, moet hij je nu zoveel dierbaarder zijn als hij een fanatiekere hardloper is geworden. Hier wordt hij in elk geval om de faam van zijn geleerdheid, om zijn open karakter en om de bijzonder prettige manier waarop hij met iedereen omging, enorm gemist door precies de meest gerespecteerde mensen. Dat waren de enigen met wie hij omging toen hij weer hier was na zijn bezoek aan jou, zelfs zo dat iedereen in hem ondanks zijn jeugdige leeftijd een ernst bespeurt die zelfs een oud man niet zou misstaan. Zijn vrienden troosten zich met de vaste hoop dat een geleerd, gematigd en verstandig iemand over korte tijd bij hen zal terugkeren als het toppunt van geleerdheid, gematigdheid en verstand, kortom, dat een voortreffelijk iemand bij hen zal terugkeren als iemand die nog veel beter is geworden, dankzij de omgang met Erasmus. Die hoop is allereerst gebaseerd op de uitzonderlijk grote liefde die Dilft voor de litera-

1. Dilft verbleef in 1524-1525 in Bazel.
2. Vrucht waaraan de makkers van Odysseus verslaafd raakten en waardoor zij niet meer aan de terugkeer naar huis dachten; vgl. *Adagia* 1662.

tuur en de deugdzaamheid heeft opgevat, en verder op onze vaste overtuiging dat jij alles zult doen om een zeer toegewijde vriend van je te helpen bij zijn streven naar het allerbeste.

Je zult de brief die aan jouw eigen Nicolaas Kan is meegegeven wel ontvangen hebben. Sinds zijn vertrek is hier niets gebeurd wat je volgens mij zou interesseren; als dat wel zo is, zal Dilft je daar wel over vertellen. Het ga je goed.

Leuven, 18 augustus

Je met hart en ziel toegewijde vriend Conradus Goclenius

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, de onvermoeibare hersteller van de hogere wetenschappen en de vroomheid. Te Bazel

1858 *Aan Robert Aldridge*
Bazel, 23 augustus 1527

Erasmus van Rotterdam groet Robert Aldridge, die om zijn geleerdheid en levenswandel in hoog aanzien staat

Mensen die allerminst leugenachtig zijn, maar juist zeer betrouwbaar, wijzen mij erop dat iemand in Londen - geen godgeleerde, denk ik, maar een kazenverzamelaar -[1] met rebelse onbesuisdheid de reputatie van Erasmus stenigde, en wel vanaf die bij uitstek beroemde preekstoel, die de mensen Saint Paul's Cross[2] noemen. Hij beschuldigde mij naar hun zeggen van goddeloosheid en vervalsing, omdat ik in het evangelie van Johannes, hoofdstuk 7, waar de kerk leest ‘want de Geest was nog niet gegeven, omdat Jezus nog niet verheerlijkt was’,[3] vertaalde wat de Griekse tekst heeft, met weglating van het voltooid deelwoord:[4] ‘want de Heilige Geest was er nog niet, omdat Jezus nog niet verheerlijkt was’. Dit zou volgens hem het algemene christelijke geloof aan de rand van de afgrond brengen, want iedereen zou weer opnieuw gaan geloven dat de Geest een schepping is die niet vanaf de eeuwig-

1. Erasmus speelt met de woorden *theologus* en *tyrologus*. Dit laatste, door hemzelf gecreëerde woord heeft betrekking op bedelmonniken die kazen ophaalden. Dit blijkt uit *Adagia* 3664.
2. Deze preekstoel in de open lucht bevond zich bij St. Paul's Cathedral.
3. Johannes 7:39, de tweede helft van het vers; de eerste helft citeert Erasmus in de derde alinea.
4. Namelijk ‘datus’ (gegeven).

heid bestond, maar op een bepaald moment begon te bestaan. Daarover hield die zwetser met de grootste vermetelheid en domheid een donderpreek voor geleerden, notabelen van de stad en een talrijke menigte burgers. Ik twijfel niet of je was er zelf ook bij, aangezien je zo'n lekker maaltje meestal niet wilt missen, zoals de uitdrukking luidt.[5.]

Maar al te graag had ik zo'n gewetenloze gruweldaad toegeschreven aan een vergissing of aan onwetendheid, als een dergelijk excuus niet ongepast was geweest, omdat we allereerst te maken hebben met een theoloog, vervolgens met een predikant en ten slotte met een spreekgestoelte dat niemand beklimt zonder dat hij vooraf gewaarschuwd is en iets voorbereid heeft wat bij een dergelijk publiek past. Voordat hij zich daarheen spoedde, had hij in elk geval moeten nalezen wat ik over deze kwestie in de *Annotationes* heb geschreven.[6.] Daar laat ik zien dat alle Griekse handschriften eenstemmig de lezing geven die ik vertaalde en wijs ik op de rechtzinnige bedoeling, om een misvatting te voorkomen.

Denk je nu eens in, wat niet waar en evenmin waarschijnlijk is, dat het woord 'gegeven' door de Grieken met onzuivere bedoeling weggehaald is, omdat het in geen enkel handschrift voorkomt. Wilde hij soms dat ik op eigen houtje zou toevoegen wat de Griekse tekst niet had? Ik presenteerde mij immers als vertaler van de Griekse bronnen. Als het weggehaald was, zou dat beslist door de arianen[7.] gedaan zijn. In onze tijd vinden we zulke dingen terug in de boeken van degenen die uit alle macht de arianen bestrijden; ik denk hierbij met name aan Chrysostomus en Theophylactus. Als zoiets door de arianen was verdraaid, hadden de orthodoxe schrijvers zeker niet nagelaten bij die plaats op zo goddeloze misleiding te wijzen, zoals ze ook elders verdraaiing nadrukkelijk naar voren brengen, als ze zoiets ontdekken. Verder vraag ik me af welke ariaan deze plaats ooit ter verdediging van zijn geloofsleer heeft aangevoerd. Als iemand die had aangevoerd, zou hij niet meteen zijn uitgefloten? Want de plaats verklaart zichzelf. Er gaat immers dit aan vooraf: 'Hiermee doelde Hij op de Geest die zij die in Hem geloofden zouden ontvangen'; dit wordt meteen gevolgd door 'want de Geest was er nog niet, omdat Jezus nog niet verheerlijkt was'. Zoals je ziet spreekt de evangelist hier niet over de natuur van de Geest, maar over de gave en de werking ervan. Want 'de Geest was er nog niet' is niet anders bedoeld dan wanneer je zegt 'het was nog niet dag'. Nooit is het niet dag, maar we bedoelen dat het op die plaats geen dag was. Wat is er gewoner dan de beeldspraak die

5. *Adagia* 1037.
6. Dit zijn de aantekeningen die Erasmus toevoegde aan zijn uitgave en vertaling van het Nieuwe Testament.
7. De arianen ontkenden de goddelijkheid van Christus.

we gebruiken als we zeggen dat de zon er niet is, wanneer ze niet zichtbaar voor ons is, omdat ze achter de wolken schuilgaat? Of als we zeggen dat er geen water is, wanneer het nog niet hoog genoeg staat om scheepvaart mogelijk te maken? Zo zegt de evangelist over de discipelen: ‘de Geest was er nog niet’, dat wil zeggen ze hadden nog niet die rijkelijk stromende gave van de Geest ontvangen waarover de profeet spreekt.[8.]

Dit wordt allemaal verduidelijkt in de aantekening,[9.] waar ook wordt uitgelegd dat het voor de betekenis volstrekt niets uitmaakt of je ‘gegeven’ toevoegt of niet. Alsof dat nog niet genoeg was, toont de aantekening met doorslaggevende argumenten aan dat ook Augustinus las wat er in het Grieks staat. Ik citeer daar de volgende passage bij Augustinus: ‘Wat betekent het wanneer hij zegt “De Geest was niet gegeven, omdat Jezus nog niet verheerlijkt was”? De betekenis is overduidelijk. Want het was niet zo dat de Geest van God er niet was; de Geest was bij God, maar nog niet in hen die in Jezus hadden geloofd.’[10.] Blijkt uit deze woorden niet voldoende dat ‘gegeven’ niet de lezing van Augustinus was, maar een toevoeging van een kopiist? Als ik hier niet de aandacht op had gevestigd, had deze predikant toch, als hij ook maar een greintje christelijk gevoel had gehad, deze plaats opgezocht, die zo te vinden was, voordat hij zo'n vreselijke aantijging over zijn broeder uitstortte en zijn slangengif liet doordringen in de harten van al die duizenden, die hij naderhand niet kon genezen, al zou hij dat willen.

Zie nu toch, een vermaard en uiterst rechtzinnig auteur als Augustinus! Wat als je die lezing ook bij Hieronymus vindt? Van hem worden de volgende woorden aangehaald in de *Glossa ordinaria*: ‘Het was niet zo dat de Heilige Geest er op dat moment niet was, want de Heiland zegt: “Maar als ik door de Geest van God demonen uitdrijf”;[11.] maar de Geest was in de Heer en bevond zich, nog zonder dat het bekend was, in de apostelen’.[12.] Hieronymus herhaalt hier het woord ‘gegeven’ niet;[13.] ook als hij dat wel had gedaan, zou er geen ruimte voor discussie zijn. Want het staat buiten kijf dat de Geest niet met een zichtbaar teken aan de discipelen was gegeven, zoals Hij hun

8. Joël 2:28-29.
9. Zie boven, noot 6.
10. Augustinus, *In Ioannis evangelium* 32, 6.
11. Matteüs 12:28.
12. *Biblia latina cum Glossa ordinaria*, Straatsburg, 1480-1481, dl. 4, bij Johannes 7:39; vgl. Hieronymus, *Epistulae* 120, 9. De *Glossa ordinaria* is een middeleeuws bijbelcommentaar, samengesteld uit aantekeningen die hoofdzakelijk aan de kerkvaders zijn ontleend.
13. In de zin die voorafgaat aan het citaat geeft Hieronymus de bewuste bijbelplaats met het voltooid deelwoord ‘datus’ (gegeven).

deze na zijn opstanding inblies en na zijn hemelvaart in vuurtongen zond.[14.] Maar aangezien hij zei ‘niet was’, namelijk in de discipelen, bestond er het gevaar dat de discipelen tot de opstanding van Christus wellicht zonder de Heilige Geest waren. Hij werkte die absurditeit weg door het uit te leggen als ‘niet gegeven’, wat staat voor ‘openlijk en in stromen uitgestort’. Een klein stukje verder in dezelfde glos: ‘De Geest was dus nog niet in de apostelen en uit hun binnenste vloeiden nog niet de geestelijke genadeblijken, omdat de Heer nog niet verheerlijkt was’. Ook hier wordt ‘gegeven’ niet toegevoegd.

Ziedaar, naast alle Griekse handschriften, twee vooraanstaande Latijnse kerkleraren! Ik had werkelijk toen ik dat publiceerde nog geen Latijns handschrift in handen gekregen dat met hun lezing en die van de Grieken overeenstemde. Maar onlangs kreeg ik uit de bibliotheek van de kerk te Konstanz twee manuscripten; het ene heeft zuiver de Griekse lezing, in het andere had een kopiist in een latere hand ‘gegeven’ toegevoegd in de ruimte die de regels van elkaar scheidt. Ongetwijfeld is de oorspronkelijke tekst honderd keer te vinden, als iemand de oude handschriften uitkamt. Dat was voor mij niet moeilijk geweest, maar ik verwachtte niet dat er iemand zou opduiken die daar stof voor een lasterlijke aantijging zou vinden.

In de *Annotationes* gaf ik bovendien het argument dat er in het Grieks op deze plaats geen lidwoord is toegevoegd; er staat alleen ‘Geest’. (Bij ons staat er niet ‘Heilige’ bij; in mijn aantekening wijs ik erop dat dit bij de Grieken door kopiisten is toegevoegd, zoals bij ons het voltooid deelwoord ‘gegeven’.) Dit met de bedoeling dat duidelijk blijkt dat op die plaats niet over de natuur van de Geest, maar over de gave of de genade wordt gesproken, en niet een willekeurige, maar die zeer overvloedige uitstorting, zoals zich zelfs niet bij de profeten had voorgedaan. Ze kunnen niet met het argument komen dat de handschriften van de Grieken hier verdraaid zijn, omdat je dat soort dingen in de boeken van rechtzinnige auteurs kunt vinden, zoals ik hiervoor al zei.[15.] Iemand zou zonder blikken of blozen kunnen zeggen dat ook die verdraaid zijn, maar hun uitleg, die laat zien wat ze lazen, sluit dit uit.

Theophylactus[16.] zegt onder andere: ‘Omdat de werking van de Geest er op dat moment niet was, maar nog gegeven moest worden, daarom zegt hij “omdat de Heilige Geest er nog niet was”, dat wil zeggen niet bij de Joden

14. Johannes 20:22; Handelingen 2:3. Beide plaatsen worden ook bij Hieronymus en in de *Glossa ordinaria* aangehaald.
15. Zie boven, p. 182.
16. De citaten zijn afkomstig uit Theophylactus' Griekse commentaar op de evangeliën en stemmen vrijwel geheel overeen met Oecolampadius' Latijnse vertaling daarvan, in 1524 verschenen bij Andreas Cratander in Bazel (*In quatuor evangelia enarrationes*, blad 175r).

aanwezig was en niet door werken zichtbaar was.' En een stukje verder: 'Ook in de profeten was er de kracht van de Geest en in de apostelen vóór de kruisiging, maar niet zoals na zijn hemelvaart, overvloediger en voller, zodat zich de vergelijking met rivieren opdrong. Daarom zei de de evangelist met recht dat de Heilige Geest er nog niet was, dat wil zeggen nog niet zo overvloedig uitgestort.' Dit laat duidelijk zien wat hij las. Het hoeft geen verbazing te wekken dat hij verschillende keren tijdens het uitleggen 'gegeven' zegt bij de Geest, omdat dat de bedoeling is van de evangelist. In elk geval staat 'gegeven' niet in de becommentarieerde tekst[17.] en hij citeert die hier ook zonder 'gegeven'. Ik beschikte niet over een Griekse Chrysostomus; de vertaler heeft consequent 'gegeven' in Chrysostomus' commentaar ingevoegd. Iets dergelijks deed hij evenwel niet alleen op deze plaats, maar hij stopte er overal de tekst van de Latijnse kerk in. Maar wat voor zin heeft het de woorden van Chrysostomus aan te halen, aangezien hij de bron was waaruit Theophylactus alles putte wat hij bij deze plaats aan commentaar gaf?

Verder had Chrysostomus het beslist niet onopgemerkt gelaten als de Schrift door de arianen was verdraaid, want hij laat geen enkele gelegenheid voorbijgaan om hun dogma's te weerleggen. Maar wat voor reden zou er dan toch voor een ariaan zijn om te denken dat die plaats vervalst moest worden? Soms om de mensen te doen geloven dat de Heilige Geest pas na de dood van Christus was geschapen? Geen enkele ketter was ooit zo dwaas. In de tijd dat ze het ergst met blasfemieën tegen God tekeergingen, waren er die beweerden dat de Zoon door de Vader geschapen was en de Heilige Geest de helper van de geschapene was. Maar ze erkenden wel dat beiden waren geschapen vóór ieder ander schepsel. Evenmin ontkenden de arianen dat de profeten de toekomst hadden voorspeld door inspiratie van de Heilige Geest. Toch hadden zij dat moeten ontkennen, als ze meenden dat de Heilige Geest geschapen was na de dood van Christus. Geen enkele ketter kon dus aan deze plaats een bevestiging van zijn geloofsleer ontlenen. Als dat wel had gekund, was er ongetwijfeld iemand geweest die dat had geprobeerd, omdat die mensen gewoonlijk alles erbij haalden wat tot de overwinning van hun goddeloze zaak kon leiden.

Wat is toch dat vreselijke gevaar waarvoor men hier bang was? Het enige gevolg kon zijn dat een paar geleerde lezers eruit zouden afleiden dat het voltooid deelwoord 'gegeven' bij de Grieken niet werd uitgedrukt, maar erbij gedacht. Ik laat immers de officiële lezing van de kerk onaangeroerd en geen enkel handschrift toont een spoor van mijn weglating. Als er hier al iets voor discussie vatbaar was, hoorde dat toneelstuk niet in een dergelijk theater thuis.

17. D.w.z. het bijbelvers zoals het geciteerd wordt aan het begin van de aantekening.

Wat voor geweldigs mag er dan wel niet tot stand zijn gebracht toen Latijnse kopiisten het voltooid deelwoord ‘gegeven’ toevoegden? Ontnamen ze de arianen een handvat? Ik heb laten zien dat die plaats niet als verdediging van hun geloofsleer dienst kan doen.

Met het mijden van iets wat volstrekt geen risico opleverde, raakten ze verzeild in een ander gevaar, dat wél echt en ook nog veel groter is. Wat voor gevaar dan? Dat het gezag van het volledige Oude Testament op losse schroeven komt te staan. Hoezo? Omdat het zijn oorsprong niet in de Heilige Geest had. Want hoe zou dat kunnen, als de Geest aan niemand gegeven was vóór de dood van Christus? Hoeveel verkieslijker was het daarom geweest de oorspronkelijke tekst te laten zoals hij was, zowel in de Griekse bronnen als in de Latijnse beekjes, dan op eigen gezag, om niet te zeggen op goed geluk een woord toe te voegen waardoor zo'n groot gevaar mogelijkerwijs een kans kreeg! Niemand van de oude schrijvers (want ik wil dat je de waarheid van mijn woorden inziet) was bang voor het gevaar waar die lieden de mond vol van hebben, omdat er helemaal geen gevaar was; maar ze maken zich allemaal druk over het punt waar ik op wijs: Chrysostomus, Theophylactus en Augustinus. Dat blijkt duidelijk uit hun commentaren. De manicheeërs[18.] hadden minder gelegenheid gekregen om aan het gezag van de boeken van het Oude Testament te tornen, als we de lezing ‘want de Geest was er nog niet’ hadden gevolgd en erbij hadden gedacht ‘in de discipelen’ (ik bedoel die volop aanwezige Geest die als een rivier naar buiten stroomt, naar het getuigenis van Joël),[19.] dan met de lezing ‘was nog niet gegeven’ die we nu volgen.

Als de vertaler voor de duidelijkheid het voltooid deelwoord had toegevoegd, zouden ze zeker reden tot klagen hebben, als ik de kerk tenminste een nieuwe lezing had gegeven. Maar ook hier is sprake van schaamteloze laster, omdat de tekst van de Vulgaat onaangeroerd bleef en het mijn opzet was te goeder trouw te vertalen wat er in de Griekse tekst van het Nieuwe Testament staat, of dat nu terecht is of niet. Of worden ze wellicht ook boos op degenen die onlangs het Oude Testament uit de Griekse bronnen in het Latijn vertaalden, omdat ze liever de afschriften van de Grieken volgden - die grote verschillen vertonen met de versie die bij ons gebruikelijk is - dan de Latijnse manuscripten?[20.] Maar omdat dit evident het gevolg is van de on-

18. Aanhangers van een gnostische sekte, ontstaan in de derde eeuw in Perzië.
19. Joël 2:28-29.
20. Dit zal betrekking hebben op de Complutensische Polyglot; zie ook hierna, p. 189.

nadenkendheid van kopiisten, niet van een officieel besluit, en ook niet aan de vertaler ligt, is het nog veel schaamtelozer laster. Als dit de weergave van de vertaler was geweest of als het voltooid deelwoord met instemming van de kerk was toegevoegd, dan zouden Augustinus en Hieronymus vanzelfsprekend die lezing hebben en zouden de oude handschriften met elkaar overeenstemmen. Was dit maar de enige passage waarvoor we die roekeloze kopiisten voor de rechter konden dagen! We weten maar al te goed wat ze zich allemaal in de heilige boeken permitteerden. Laat niemand dan ook tegenwerpen dat in Hieronymus' vertaling van Didymus[21.] of in de Latijnse Chrysostomus vaak ‘gegeven’ wordt toegevoegd. Want we zien voortdurend bij vertalers en kopiisten dat ze de lezing van de Vulgaat erin stoppen, hoewel de commentaar er vaak tegenin gaat of nergens op slaat, waardoor het is alsof de luit de ene melodie laat horen en de stem van de zanger een andere.

Stel dat ik de versie van Theodotion[22.] in het Latijn had vertaald; zouden ze me beschuldigen van vervalsing als er veel afwijkingen waren van de tekst die de kerk aanhoudt? Zouden ze me niet eerder wegens onbetrouwbaarheid aanklagen, omdat ik niet in het Latijn weergaf wat hij in het Grieks vertaalde, ondanks het feit dat de kerk deze schrijver niet erkent, terwijl ze wel degenen erkent die ik volgde?

Een laatste punt: waarom wilden ze deze ene plaats aanvallen, terwijl er talloze passages zijn waar de handschriften van de orthodoxe Grieken afwijken van de onze? Ik heb juist al die moeite op me genomen met de bedoeling dat geleerden de ongelijkheid van de handschriften konden benutten om de oorspronkelijke lezing te ontdekken of beter te begrijpen wat er geschreven staat. Verder kun je je afvragen waarom iemand die iets weghaalde erger wordt beschuldigd dan iemand die iets toevoegde. Dat we iets zouden toevoegen of weghalen werd allebei even streng door de Heilige Geest verboden.[23.] Als ze dus kritiek hebben op het weglaten van het voltooid deelwoord ‘gegeven’, waarom houden ze hun mond over het toevoegen van het bijvoeglijk naamwoord ‘heilig’? Vervolgens kun je je afvragen waarom ik dit woord ‘heilig’ als een toevoeging van de Griekse kopiisten beschouw. De reden is dat er de eerste keer (‘Hiermee doelde Hij op de Geest’) in het Grieks een lidwoord is toegevoegd (*peri tou Pneumatos*), zodat het alleen op de Heilige Geest kan slaan, ook als je er niet het epitheton ‘heilig’ aan toevoegt. Hoewel er twee keer in het Grieks ‘heilig’ staat, voegen de Latijnse handschriften zonder uitzondering het epitheton op geen van beide plaatsen toe. Het klopt

21. Vgl. brief 1855, p. 174.
22. Theodotion (2e eeuw na Chr.) vertaalde het Oude Testament in het Grieks.
23. Openbaring 22:18-19.

ook beter zonder die toevoeging. Waarom? Omdat hij het hier niet in het bijzonder over de natuur of de heiligheid van de Geest heeft, met de bedoeling de heilige van een boze geest te onderscheiden, maar over de omvang van de schenking van de Geest. Om te voorkomen dat iemand het op een andere geest zou laten slaan dan die ene Geest van God, voegde de evangelist de eerste keer het lidwoord toe; dat zette hij er de tweede keer niet bij, hoewel hij het over dezelfde Geest had (*oupô gar ên Pneuma*), want hij wilde duidelijker de omvang van de schenking van de Geest aangeven. Aan die verduidelijking kon het lidwoord niets bijdragen, integendeel, het zou zelfs een averechts effect hebben. Degenen die Grieks kennen zullen meteen begrijpen wat ik bedoel als ze de passage met wat meer aandacht bekijken.

Zie hier in een paarwoorden waar het om gaat, mijn beste Robert Aldridge. Bedenk eens wat een stommiteit die predikant beging! Was dit maar de enige waarvan men hem kan beschuldigen! Ten eerste, wat voor zin heeft het ten overstaan van een bonte menigte op te rakelen dat er een groep goddeloze lieden is geweest die ontkende dat de Heilige Geest vanaf de eeuwigheid bestond? Die dwaling is immers al duizend jaar geleden ten grave gedragen, zo definitief dat het zelfs op de scholen van de theologen voor overbodig gehouden kon worden dit onderwerp te behandelen. Het was al helemaal niet geschikt voor een ongeletterde menigte die ook nog uit verschillende volken is samengesteld, waar mensen bij kunnen zijn die zelfs van God geen bijzonder hoge dunk hebben. Maar wat nog veel dommer van hem was, hij had niet door dat deze plaats niets heeft bijgedragen aan de goddeloze geloofsleer van de arianen, omdat ze die nooit hebben gebruikt om hun leer kracht bij te zetten en dat ook niet konden. Evenmin had hij in de gaten dat hij uit angst voor een hersenschim op een reële valkuil afstormde.

Kortom, wat bezielde hem om op die manier in het bijzijn van alle geleerden zijn dwaasheid tentoon te spreiden? Hij meende dat zo'n beroemde plaats erom vroeg dat hij met iets nieuws zou komen en geen platgetreden paden zou bewandelen. Want dat is over het algemeen het belangrijkste doel van degenen wie de eer te beurt valt om vanaf dat spreekgestoelte te mogen spreken, vooral als ze net afgestudeerd zijn en vervuld zijn van de waan van de wetenschap. Ik acht het zelfs waarschijnlijk dat hij de passage niet eens gelezen heeft, maar dat een drinkgezel hem ingefluisterd heeft dat hij met die aantijging de naam zou verwerven uitzonderlijk geleerd te zijn. Als het vervalsing is wanneer je op basis van de Griekse bronnen dingen vertaalt die afwijken van onze versie, waarom viel hij alleen deze plaats aan, terwijl er zoveel plaatsen zijn waar hij dezelfde tegenwerping had kunnen maken? Hij kon het afkeuren dat ik een vertaling van het Nieuwe Testament op basis van de Griekse bronnen openbaar maakte - dat was minder brutaal geweest.

Als hij dat toegeeft, zou ik met meer recht van vervalsing beschuldigd kunnen worden wanneer ik iets anders had vertaald dan er in de Griekse handschriften staat.

Stel nu dat hij het eveneens afkeurde dat ik de Latijnse kerk, die geen Grieks kent, de Griekse versie toespeelde. Ik heb elders al duidelijk gemaakt dat dit om allerlei redenen nuttig was. Daar zou ik nog aan kunnen toevoegen dat het noodzakelijk was vanwege de commentaren van Chrysostomus, Basilius, Athanasius, Cyrillus, Gregorius en anderen, die vaak niet stroken met onze versie. Wat ik voor het Nieuwe Testament heb gedaan, met de goedkeuring van de paus,[24.] dat heeft men in Spanje voor het Oude Testament gedaan, met financiële steun van Francisco, kardinaal van Toledo,[25.] die de leiding had, en met de goedkeuring van dezelfde paus. Want zij hadden de beschikking gekregen over een bijzonder oud afschrift dat aantoonbaar betrouwbaar was, afkomstig uit de bibliotheek van het Vaticaan; ze hadden de opdracht gekregen om daar niet van af te wijken. Dat goedgekeurde handschrift had hetzelfde als alle handschriften - en dat waren er heel wat - die ik raadpleegde toen ik dat allemaal aan het schrijven was. Laat die lasteraar nu maar kiezen wat hij liever wil: de paus voor de rechter dagen, of mij aanklagen wegens een betrouwbare weergave van wat er in alle Griekse handschriften staat, die in verbazingwekkende mate met elkaar overeenstemmen. Bovendien zorgde ik ervoor dat zelfs een willekeurige leek zich niet kon ergeren aan het nieuwe taalgebruik door in de *Annotationes* iedere hindernis uit de weg te ruimen.

Aangezien dit de situatie is, dat wil zeggen, aangezien de Griekse handschriften in hoge mate met elkaar overeenstemmen, aangezien Augustinus en Hieronymus het zo lezen, aangezien dezelfde lezing in enkele oude Latijnse handschriften te vinden is, moet men zich afvragen of de kerk het recht heeft iets toe te voegen of weg te halen in de heilige boeken, ook al doet zich iets voor wat ketters een handvat kan geven. Als we daar eenmaal aan beginnen, wat had er allemaal niet toegevoegd, weggehaald of veranderd moeten worden! Ze hadden bij Johannes ‘de Vader is meer dan ik’ moeten schrappen of ‘volgens de menselijke natuur’ moeten toevoegen.[26.] Ze hadden ook ‘dat zij U kennen, de enige ware God, en Hem die U gezonden hebt, Jezus Christus’ moeten schrappen[27.] en nog veel meer passages die de arianen te baat nemen om hun goddeloosheid te verdedigen. Evenzo zou overal in de Schrift waar sprake is van de Heilige Geest, de aanduiding God toegevoegd moeten wor-

24. Zie brief 864, de breve van Leo X die vanaf 1519 in Erasmus' uitgave is afgedrukt.
25. Francisco Jiménez de Cisneros.
26. Johannes 14:28.
27. Johannes 17:3.

den, die er in de gewijde boeken nergens duidelijk bij staat. Wanneer de Heer zegt dat zelfs de Mensenzoon niet weet wanneer de laatste dag zal aanbreken, moet er ‘volgens de menselijke natuur’ of iets dergelijks toegevoegd worden.[28.] Om kort te gaan, hier dreigde duidelijk gevaar van de kant van de arianen, in de weglating van ‘gegeven’ school geen enkel gevaar. Omdat alle ketters hun dogma's veiligstellen met een verkeerde interpretatie van de gewijde literatuur, zou je wel aan het veranderen kunnen blijven!

Wat zouden we met die voorzorgsmaatregelen bereiken behalve dat we van de Heilige Schrift een Lesbische liniaal[29.] maken, die zich voegt naar onze ideeën, in plaats van dat hij afwijkingen van de waarheid zichtbaar maakt? Als orthodoxen zich dit recht toe-eigenen, ontkomen ze er niet aan ketters hetzelfde recht te geven, of doen ze niets met de getuigenissen van de Schrift. De kerk heeft niet het recht om nieuwe sacramenten in te stellen en nog veel minder het recht om een nieuwe tekst te vervaardigen. Als de kerk dit recht wordt geweigerd, wie is dan de vervalser: degene die zorgvuldig weergeeft wat zowel de westerse als de oosterse kerk hebben, of degene die de oorspronkelijke tekst verandert? Er zit een verwaarloosbaar probleempje in ‘de Geest was er nog niet’, maar in het veranderen van de Schrift schuilt een enorm gevaar. Hij had niet tegen mij, maar tegen de kopiisten tekeer moeten gaan, die deze plaats op eigen gezag of liever gezegd op goed geluk verdraaiden. Hij zal zeggen: ‘Het woordje “gegeven” kon je toevoegen zonder gevolgen voor de betekenis’. Helemaal niet zonder gevolgen voor de betekenis, zoals ik al liet zien; dan zou ik een andere valkuil hebben gegraven, die gevaarlijker was.

Wanneer iemand opzettelijk de canonieke bijbeltekst bederft, is dat het ergste vergrijp dat er bestaat. Daarom moet je er tijdens zo'n druk bezochte samenkomst niet iets ondoordacht uitflappen waar je niet zeker van bent. Die aan Paulus gewijde plaats heeft van zichzelf al een bepaalde waardigheid. Er zijn traditiegetrouw altijd burgemeesters aanwezig, die daar *mayors* heten; er zijn geleerden, soms is ook de bisschop er, nog afgezien van de bonte menigte die daar massaal op afkomt. Dit alles had de man, als hij enig gezond verstand had, eraan moeten herinneren dat het een belediging voor zo'n illustere plaats was, als hij daar in het bijzijn van geleerden zijn boosaardigheid, om niet te zeggen domheid tentoonspreidde en leken met dodelijk vergif infecteerde. Welk serpent, welke slang, welke adder beschikt over dodelijker gif dan een lasterende tong, in vlam gezet, volgens de woorden van Jakobus, met vuur uit de hel?[30.] Als het eenmaal in de geesten van de mensen

28. Marcus 13:32.
29. Gemaakt van buigzaam lood; zie *Adagia* 493.
30. Jakobus 3:6.

is binnengedrongen, is er geen Psylle die het eruit kan zuigen en geen Marsisch toverlied dat het kan uitdrijven.[31] Een schorpioen die gebruikt wordt voor de wond die hij heeft toegebracht, neemt zijn eigen gif weer op.[32] Maar in dit geval is dat onmogelijk, al zou iemand het willen. Uit slangenvlees wordt triakel gemaakt,[33] een effectief tegengif; maar als je alle tongen van kwaadsprekers zou fijnstampen, levert dat geen geneesmiddel op. Vooruit, als hij vanaf dat eerbiedwaardige spreekgestoelte ten overstaan van een illustere groep mensen had gezegd dat Erasmus drankzuchtig was, zou niet iedereen met een beetje verstand over de ongepaste brutaliteit van de man zijn gevallen, zelfs al zouden ze geloven dat het waar was? Hoeveel meer zou dat het geval zijn als ze wisten dat het gelogen was wat hij zei! Wat moeten geleerden wel niet bij zichzelf gedacht hebben, die wisten dat hij op die bijzondere plaats probeerde iemand iets vreselijks aan te wrijven, wat zelfs al bij een tafelgesprek een goddeloze misdaad was geweest?

Misschien vleit hij zich met de gedachte dat hij op een flagrante schanddaad heeft gewezen; wie weet beroerde hij wel met dezelfde mond waarmee hij gif uitblies en het evangelie predikte, op dezelfde dag het heilige lichaam en bloed van Christus. Alleen al de gedachte aan zoiets misdadigs doet me huiveren. Wat een triest iemand is hij, als hij er niet voor terugdeinst met zo'n slecht geweten de heilige tafel te naderen; nog triester als hij zo verblind is dat hij zijn eigen triestheid niet ziet. We huiveren, we slaan een kruis, als iemand de duivel noemt. Maar wie met zulke aantijgingen zijn naaste kleineert, het geweten van zijn toehoorders vergiftigt en een streep door broederlijke naastenliefde haalt, is werkelijk een duivel en verderfelijker dan welke Satan ook; daarmee doet hij datgene waaraan de duivel zijn naam ontleent,[34] wat als het ware het allerslechtste aan hem is. Wat heeft zo'n tong van doen met het evangelie? Wat heeft zo'n mond van doen met het symbool van de christelijke eenheid? Wat heeft zo'n hart van doen met Christus als gast?[35]

Misschien zal hij ontkennen dat zijn geweten knaagt, zoals gewoonlijk bij mensen voor wie heilig is wat zij willen.[36] Alsof overspeligen en sluip-

31. De Psyllen leefden in Noord-Afrika. Ze zogen bij slangenbeten het gif uit de wond (Celsus, *De medicina* 5, 27, 3). De Marsiërs, een volk in Midden-Italië, waren bekend als slangenbezweerders en om genezingen door magie en kruiden (Gellius 16, 11).
32. Vgl. Celsus, *De medicina* 5, 27, 5; Plinius, *Naturalis historia* 29, 91.
33. Vgl. Plinius, *Naturalis historia* 29, 70.
34. Namelijk lasteren (Grieks *diaballô*).
35. Vgl. Efeziërs 3:17.
36. *Adagia* 3616.

moordenaars zich niet ook voor de gek houden met hun zonden! Vroeger was het zo dat degenen die de preek voor het volk verzorgden, voor eigen risico spraken. Er werd geapplaudisseerd en gejuicht als het goed was wat ze zeiden; met handgebaren konden de toehoorders hun bijval kenbaar maken. Omgekeerd was er geroffel van voeten, gefluit, spottend gelach en rumoer als de predikant iets anders had gezegd dan hij behoorde te doen. Want deze gewoonten waren in een ver verleden van het heidense theater op de kerkdienst overgegaan. Nu luisteren de mensen zwijgend en rustig naar wat er naar voren wordt gebracht. Des te erger zondigen zij die de ootmoedige houding van de samengekomen christenen misbruiken; soms verdienen ze het, niet met gefluit, maar met stenen en rotte eieren van het spreekgestoelte gejaagd te worden! In elk geval zouden zulke mensen openlijk gestraft moeten worden door bisschoppen en vorsten, tot voorbeeld van anderen. Van wie en waar zal het volk leren zich vroom te gedragen, als het door zulke mensen op zo'n plaats onderwezen wordt in het meest misdadige wat er bestaat?

Als er wat lichte irritatie tussen naasten ontstaat, moet men volgens het evangelie wachten met zijn offergave en zo snel mogelijk tot verzoening komen.[37.] Toch naderen deze lieden, met zo'n misdaad op hun geweten, een veel heiliger altaar dan dat ten tijde van het mozaïsme. Ook eisen ze van anderen restitutie als iemand zijn naaste ook maar het kleinste muntje heeft onthouden. Toch nadert iemand die de reputatie van zijn naaste op zo'n plaats en voor zulk publiek met zo'n aantijging beschadigde, onbekommerd het mysterie dat zelfs de engelen doet huiveren. Wie van dat slag mensen heeft ooit mondeling of schriftelijk gepoogd zich met degene die hij had gekwetst te verzoenen, ook al wist hij inmiddels, en was het iedereen bekend, dat het aperte laster was? Ze zijn bang dat hun autoriteit afkalft als ze een fout toegeven. Daar hadden ze bang voor moeten zijn toen ze op lasterpraat afsnelden, toen ze het plan uitdachten om in het bijzijn van de grote massa hun boosaardigheid tentoon te spreiden. Wie zijn broeder bedroefd maakt door hem binnenskamers een verwijt te maken, krijgt de opdracht om zich met hem te verzoenen; wie binnenskamers 'Dwaas!' tegen zijn broeder zegt, wordt voor de raad schuldig verklaard.[38.] Met bulderende stem verkondigt deze man, in aanwezigheid van zo'n menigte mensen, op zo'n illustere plaats, tijdens de preek, dat zijn naaste schuldig is aan ketterij en vervalsing van de Heilige Schrift. Toch nadert hij de eucharistie alsof hij zuiver en rein is, en het komt niet bij hem op, al weet hij van zijn dwaling, het gif ongedaan te maken dat hij in de oren van al die mensen goot. Zulke figuren zijn wel het beklagenswaardigste wat je je kunt bedenken. Waarmee zullen ze zich verontschuld-

37. Matteüs 5:23-24.
38. Matteüs 5:22.

gen? Onwetendheid soms? Maar ze geven zich uit voor leraren van het evangelie. En al zouden het geen gestudeerde mensen zijn, zelfs leken weten dat je geen uitspraken mag doen over dingen die je niet begrijpt, dat je een lasteraar niet zomaar moet geloven en dat je een lasterlijke aantijging niet meteen moet doorvertellen. Maar deze trieste figuren raken in een staat van totale verblinding door jaloezie, haat en arrogantie, die metgezel van onwetendheid.

Ik besloot je hierover te schrijven, mijn allerdierbaarste Aldridge, omdat ik graag van jou per brief wil horen wie die brutale kakelaar was, wat zijn voor- en achternaam is, wat voor positie hij heeft, en op welke dag het voorval plaatsvond. Waar is dat goed voor, zul je vragen. Dat zal ik uitleggen. Ik ben van plan een lijst[39.] te publiceren waarop dat soort lieden staan, die zo'n duidelijk staaltje van hun domheid en boosaardigheid gaven. Dan kan de hele wereld zien wat voor monsters er soms achter die theatrale kleding schuilgaan, dan kunnen ze van de onsterfelijke roem genieten die ze met hun wandaden najagen en voor iedereen als afschrikwekkend voorbeeld dienen. Bovendien zorgt vermelding van alle namen ervoor dat het odium van verdenking niet op iemand anders blijft rusten. Want enkele brompotten klagen in hun brieven aan mij dat ik, door geen namen te noemen als ik vertel wat een theoloog of monnik heeft gedaan, een smet werp op de gehele orde, terwijl vermelding van de namen zou zorgen dat alleen zij de schuld krijgen die dat om hun dwaasheid hebben verdiend; nu (zeggen ze) treft de verdenking ook onschuldigen. Ik ben het niet met hen eens. Want in de ogen van iemand die onbevooroordeeld is, komt het niet voor rekening van de orde als deze of gene iets doet wat de orde onwaardig is, en in de ogen van iemand die bevooroordeeld is, is het vermelden van een naam juist een extra reden om de orde te haten. Niemand van de oude schrijvers onthield zich van kritiek op de ondeugden van geestelijken, priesters, monniken en nonnen om een orde niet gehaat te maken, hoewel ik ook hier vind dat men gematigdheid moet betrachten. Desondanks ging ik op hun verzoek in; in een paar bladzijden schilder ik althans een aantal lieden in hun eigen kleuren af,[40.] die zich in het openbaar buitengewoon dwaas gedroegen en veel te ver gingen. Ik geef een voorproefje van de inhoud, dan begrijp je beter wat ik bedoel.

In een van de *Gesprekken*, die over het geloof,[41.] laat ik een rechtzinnig gelovige de strijd aangaan met iemand die verdacht wordt van ketterij. Hierin

39. Een dergelijke lijst is brief 2045, hoewel de personen ook daar niet bij name worden genoemd.
40. *Adagia* 306.
41. Het betreft het slot van de dialoog *Inquisitio de fide* (Geloofsonderzoek), die voor het eerst werd gedrukt in de uitgave van de *Colloquia* uit maart 1524.

komt de volgende zin voor, uitgesproken door de rechtzinnige: ‘Ik heb er moeite mee met jou aan één tafel te zitten’. Waarop de verdachte antwoordt: ‘Dat doen artsen toch ook, want dan kunnen ze hun patiënten beter observeren en zien wat bij hen geveinsd of verkeerd is.’ De rechtzinnige: ‘Maar ik ben bang dat ik aangezien word voor iemand die ketters helpt.’ ‘Onzin’, antwoordt de verdachte, ‘er is immers niets zo vroom als het helpen van ketters.’ Zekere lieden halen die laatste zin uit zijn verband, om aan te tonen dat Erasmus ketterse dingen schrijft. Is dat niet een verschrikkelijk dogma, dat zich met geen brandstapel laat bestraffen? Welke ketter durfde zoiets naar voren te brengen, welke tiran durfde zoiets te beweren? Want ketters zelf zeggen niet dat je ketters moet helpen, maar ontkennen dat ze ketters zijn. Hetzelfde wordt gezegd door aanhangers van die goddeloze partij: ‘Erasmus is de enige die beweert dat dit vroom is en dat er zelfs niets vromers bestaat’. Misschien hebben die mensen, nog dommer dan alle schapen bij elkaar, over de eerdere zin met de artsen heen gelezen. Maar dan hadden ze in elk geval nog kunnen snappen wat de rechtzinnige daarna in de mond gelegd krijgt: ‘Hoezo?’ De verdachte antwoordt: ‘Wenste Paulus niet vervloekt te worden omwille van de meer dan ketterse Joden?[42.] Is er geen sprake van helpen als je ernaar streeft dat een slecht mens goed wordt, een dode levend wordt?’ ‘Zeker’, antwoordt de rechtzinnige. ‘Help me dan’, zegt de verdachte, ‘je hoeft niet bang te zijn.’

Dit is allemaal zo duidelijk dat het zelfs voor blinden doorzichtig is en zo weinig subtiel dat zelfs zwijnen het konden begrijpen, maar toch hebben die lieden het niet door. Je moet vooral niet denken dat ik hier praatjes van tafelgenoten opdis. Integendeel, kopstukken van de twee orden[43.] houden in het openbaar donderpreken over dergelijke punten; ze brengen ze naar voren in publicaties, vragen er aandacht voor tijdens openbare disputaties, presenteren ze als verwerpelijk. Met dit soort beuzelingen worden de aartsbisschoppen en de keizer lastig gevallen. Hoewel zij dat allemaal zelf met veel ophef in verschillende landen in gang zetten (met voorbijgaan van het oordeel van ieder geleerd en weldenkend mens), geven ze mijn boeken er de schuld van dat ze minder aanzien genieten onder het volk dan gebruikelijk was en hun wens is. Ik moet er niet aan denken dat ik een willekeurige orde de scherpte van mijn pen zou laten voelen. Maar als ik het plan had opgevat om met de volle kracht van mijn vindingrijkheid en welbespraaktheid zoiets misdadigs aan te vallen, zou ik met geen honderd scheldpartijen een orde zo te schande maken als die lieden met hun onbeheerst gedrag doen. Iedereen zou denken dat ik zulke dingen verzin, als zij ze niet zelf met hun daden bevestigden.

42. Romeinen 9:3.
43. Verderop in de brief is sprake van franciscanen en dominicanen.

Ikzelf zou, moge Christus me liefhebben, ze niet eens geloven als ze over mijn ergste vijanden werden gezegd!

Wat schatten ze intussen de bisschoppen en de vorsten en ook het volk laag in, dat ze hun zulke domme dingen durven voor te schotelen! Lijkt het niet alsof ze het hele volk voor stommelingen houden, bij wie het menselijk denkvermogen totaal ontbreekt? Ze denken dat de bisschoppen en de vorsten zo onrechtvaardig zijn, dat ze onmiddellijk, zonder de zaak te onderzoeken, veroordelen wat met vrome bedoeling geschreven is, louter om hun een plezier te doen. Of dat ze er zo weinig verstand van hebben dat ze de ware aard ervan niet doorzien. Of dat het zulke angsthazen zijn dat ze uit vrees voor een groepje bedelmonniken Christus aanstoot geven en zich over de hele wereld gehaat maken. Pilatus weigerde geruime tijd in te gaan op de eis van de Joden, hoewel hogepriesters, schriftgeleerden, farizeeërs, oudsten en de bonte menigte elkaar toen vonden in gemeenschappelijke razernij. Zullen christelijke prelaten en christelijke vorsten dan wijken voor de boosaardigheid van een stelletje sinistere lieden?

Dat was één door en door ketters punt. Hier is nog zoiets, dat in dezelfde kringen de tongen in beweging bracht en voor publieke onrust zorgde. In het *Handboekje van de christensoldaat* komt een passage voor waar ik uitleg hoeveel invloed de eenvoudige, maar door de kracht van de Geest effectieve verkondiging van de apostelen had: ‘Dat is die ware, eigenlijke (*germana*) theologie, die eens trotse filosofen en machtige vorsten onder het juk van Christus bracht’.[44.] Kun je in deze uitspraak iets ontdekken wat niet vroom is? Ik weet dat je dat niet kunt, omdat je natuurlijk iets aan je ogen hebt. Maar die Lynceussen[45.] ontdekten een afgrijselijke goddeloosheid. Je vraagt welke dat dan is? ‘Hij schrijft’, zeggen ze, ‘dat de ware theologie alleen in Duitsland (*Germania*) is te vinden, waar het bij uitstek wemelt van de ketters.’ Ze snappen niet dat met *germana* ‘eigenlijk’ bedoeld is en zien over het hoofd dat er destijds toen ik dat schreef, namelijk vierentwintig jaar geleden,[46.] helemaal geen sprake van ketterij in Duitsland was! Dat krijg je met theologen die niet filologisch onderlegd zijn! Ik verzin het niet; dit is in het openbaar tijdens preken en in openbaar gemaakte geschriften besproken. Plaats, tijd en persoon[47.] zijn mij bekend. De onthulling volgt wanneer het moment daar is.

44. Zie brief 858 uit 1518 (dl. 6, p. 73), de opdracht bij een latere uitgave van het *Enchiridion*, gericht aan Paul Volz.
45. Het scherpe zicht van Lynceus, die deelnam aan de tocht van de Argonauten, werd spreekwoordelijk. Vgl. *Adagia* 1054.
46. De eerste uitgave van het *Enchiridion* verscheen inderdaad in 1503, maar de bewuste passage is uit 1518.
47. Blijkens brieven 1985 en 2045 was het een Spaanse franciscaan.

Intussen verzoek ik de lezer niet wegens dit soort incidenten neer te kijken op een willekeurige goede franciscaan of dominicaan. Wie dit soort dingen goedkeurt, kan onmogelijk tot de goeden behoren, en ik weet dat er heel wat zijn die het afkeuren.

Hier is een derde punt dat door diezelfde mensen werd aangevallen. In het *Handboekje van de christensoldaat* komt een passage voor waar ik zeg dat je moet uitkijken dat je niet blindelings op een bepaalde levenswijze afstevent waar je niet geschikt voor bent, maar dat je eerst moet ontdekken wat die leefregel inhoudt en wat voor iemand je zelf bent, zowel geestelijk als lichamelijk: 'Het kloosterleven is niet hetzelfde als vroomheid, maar een levenswijze die, al naar gelang iemands lichamelijke en geestelijke gesteldheid, wel of niet nuttig is.'[48] Wat zou zelfs Momus hier te vitten hebben? Maar die lieden zagen er een ketterse dwaling in. Ik had namelijk moeten schrijven: 'Een ieder die behouden wil worden, moet monnik worden. Want iedere monnik is vroom; wie monnik is kan onmogelijk niet vroom zijn, terwijl er wel veel niet-vrome christenen zijn.' Maar om mijn woorden vatbaarder voor kritiek te maken, veranderden ze 'kloosterleven' in 'godsdienstigheid'. Het zijn namelijk zulke domme lieden; ze veronderstellen dat het woord 'godsdienstigheid' hetzelfde betekent als 'kloosterleven' en overal in de gewijde literatuur waar godsdienstigheid wordt geprezen en mensen godsdienstig worden genoemd, denken ze dat zijzelf worden verheerlijkt. Als ik had gezegd: 'Het huwelijk is niet hetzelfde als vroomheid, kuisheid is niet hetzelfde als vroomheid, het priesterschap is niet hetzelfde als vroomheid, maar een levenswijze die bij de een wel en bij de ander niet past', was het vroom geweest wat ik had gezegd; maar het is niet vroom hetzelfde over het kloosterleven te zeggen. Sterker nog, als ik had gezegd dat het christendom niet hetzelfde is als vroomheid, hadden ze daar geen enkele moeite mee gehad en toegegeven dat er heel wat niet-vrome christenen zijn, evenwel zonder dat het mogelijk is dat iemand géén christen is; alleen het begrip monnik mag van hen niet worden aangevallen. Als het christendom de gelofte van een christelijk leven inhoudt, is het christendom niet hetzelfde als vroomheid; anders zou iedereen die gedoopt is, tegelijk vroom zijn. Als het christendom inhoudt dat we doen wat we met de doop belijden, is het christendom de meest intense vroomheid. Als het kloosterleven inhoudt dat je je aan de drie geloften houdt die bovenop het gewone christendom komen, is het kloosterleven een hoge graad van vroomheid. Maar als het alleen het uitspreken van diezelfde geloften inhoudt, met alles wat er aan de gelofte van gehoorzaamheid vastzit, zoals wol, linnen, kleur, gordel van leer of touw, open of dicht schoeisel, vis, eieren,

48. Deze passage is te vinden aan het slot van het *Enchiridion.* Vgl. brief 164, dl. 2, p. 56.

groente, is het kloosterleven niet hetzelfde als vroomheid en is het niet door Christus ingesteld. Wat voor gevaar loopt de kerk door mijn opmerking dat het een levenswijze is waar niet iedere willekeurige persoon zomaar aan moet beginnen? Dat er minder monniken zouden zijn? Christus geve dat het waar is, mits het betere zijn. Mensen die Christus van harte liefhebben kunnen zich geen betere levenswijze wensen. Maar tegenwoordig zijn ze - hoe treurig! - zover afgegleden, dat deze manier van leven bijna niemand beter afgaat dan mensen die niets om vroomheid geven, en dat mensen die in de wereld niet werelds kunnen zijn, daar een werelds bestaan vinden. Als iemand iets aan die reputatie wil doen, de beste en zelfs de enige manier om de ontevredenheid weg te nemen en de vroegere gunstige klank terug te krijgen is zich volledig richten op het streven naar ware vroomheid.

Hier is nog een vierde punt. Een van de belangrijkste theologen aan een bij uitstek vermaarde universiteit[49.] riep dat hij een wapen had gevonden om Erasmus uit te schakelen. Ik heb ergens gezegd dat Hieronymus niet de eer van onafgebroken ongereptheid toekwam en dat dit uit zijn eigen werken blijkt.[50.] Maar die man kwam met een passage uit het boekje van Hieronymus aan Eustochium over het beschermen van de maagdelijkheid: ‘We prijzen de maagdelijkheid niet alleen, maar bewaren die ook’.[51.] Daarbij juichte hij als een overwinnaar: ‘Wat hebben Erasmusvrienden hierop te zeggen? Hieronymus zelf zegt dat hij zijn ongereptheid bewaart en niemand kan iets bewaren wat hij niet heeft.’ Een aantal drinkgezellen van hetzelfde gehalte vielen hem bij, maar geleerden konden nauwelijks hun lachen inhouden. Want het staat buiten kijf dat Hieronymus het daar niet over zijn eigen ongereptheid heeft, maar over de kuisheid van de heilige maagden. Daarvan zegt hij dat hij die niet in het bewuste boek heeft willen prijzen, omdat talloze andere schrijvers dat hebben gedaan, die hij daar ook bij name noemt.[52.] Zijn bedoeling is vooral te laten zien op welke manier er over de kuisheid gewaakt moet worden zodat ze niet verloren gaat. Had die theoloog, die nog niet had geleerd wat *servare* in het Latijn betekent, niet beter zwijnen kunnen *servare* (hoeden)? Iemand *servat* die een ander aan een gevaar laat ontsnappen; iemand *servat* die ergens over waakt (dat kan ook andermans bezit zijn); iemand *servat* zijn woord of een voorschrift als hij dat niet schendt; ten slotte *servat* iemand die oplettend is, zoals bij Horatius: ‘Hier is een brede

49. Blijkens brief 2045 was het een dominicaan.
50. In zijn biografie van Hieronymus, opgenomen in de editie van diens werken uit 1516 en daarna ook afzonderlijk gedrukt. Zie de vertaling van John Piolon (Rotterdam, 2007), p. 73-77.
51. Hieronymus, *Epistulae* 22, 23.
52. Hieronymus, *Epistulae* 22, 22.

sloot, daar is een steile rotswand, *serva* (pas op)!'[53.] - maar dat is eerder Grieks dan Latijn.[54.] Zoals je verder van een schilder zegt dat hij de tegenstanders met elkaar laat vechten als hij hun strijd uitbeeldt, en van een schrijver dat hij laat gebeuren wat hij in woorden uitdrukt, zo zegt Hieronymus dat hij de ongereptheid bewaart als hij laat zien op welke manier die bewaard moet worden.

Ik hoor dat iemand anders een enorme tragedie om niets ontketende, omdat ik het over het Oude Document[55.] in plaats van het Oude Testament had, wat volgens mij hoogstens twee keer in mijn werk voorkomt. Ze zijn bang dat daarmee het Oude en Nieuwe Testament van de aardbodem verdwijnen. Het ontgaat hun dat de heilige Hieronymus zich herhaaldelijk zo uitdrukt;[56.] ook hebben ze kennelijk Augustinus niet gelezen, die uiteenzet dat Document een passender benaming is dan Testament.[57.] Iets wat absoluut waar is zodra het niet over de inhoud, maar over de boeken gaat. Want het verbond zou er zijn, ook al zou er niets op schrift staan. Toen de Heer immers zei: 'Dit is de beker van het nieuwe verbond',[58.] had geen enkel boek met het Nieuwe Testament het licht gezien. Evenzo was het Oude Testament er voordat Mozes de Pentateuch opschreef. Verder worden schriftelijke stukken waarin overeenkomsten zijn vastgelegd, documenten genoemd. Als iemand daaraan twijfelt, moet hij boek 22 van de Pandecten lezen. Daar zal hij de titel 'De bewijskracht van documenten' aantreffen.[59.] Toch hoef je het niet af te keuren als iemand de handschriften een verbond noemt; dan gebruikt hij namelijk de stijlfiguur synecdoche.[60.] Maar ze hebben niet in de gaten dat ze, wanneer ze hierover tegen me tekeergaan, tegen Hieronymus en Augustinus, steunpilaren van de kerk, tekeergaan.

53. Horatius, *Satiren* 2, 3, 59.
54. Vgl. het Griekse werkwoord *phylattô*, dat in het medium 'oppassen (voor iets)' kan betekenen.
55. 'Vetus Instrumentum'. Ook in de titel van zijn uitgave van het Nieuwe Testament gebruikte Erasmus aanvankelijk het woord *instrumentum*.
56. In Hieronymus' brieven bijvoorbeeld komt tien keer 'Vetus Instrumentum' voor.
57. Augustinus, *Contra duas epistolas Pelagianorum* 3, 4, 12.
58. Lucas 22:20.
59. De Pandecten of Digesten zijn onderdeel van het Corpus Iuris Civilis, samengesteld onder keizer Justinianus. Erasmus verwijst naar boek 22, titel 4.
60. De handschriften (of boeken) worden in dat geval aangeduid met de inhoud.

Dit is genoeg om je een idee te geven. Maar wacht eens! Bijna was me het ergste voorbeeld ontschoten. In het *Gesprek* over het geloof wordt gesproken over bliksem die willekeurig neerkomt op bergen en zeeën, maar zonder enig effect.[61.] Enkele hoogstaande lieden van wie ik binnenkort de namen zal noemen, beweren dat ik hier de spot drijf met de pauselijke ban. Ze hebben evenwel niet in de gaten dat dit door de ketter wordt gezegd, die zich ten onrechte geëxcommuniceerd voelt. Maar de rechtzinnige wijst hem terecht en reageert als volgt op het grapje over een bliksemflits veroorzaakt door glas:[62.] 'In elk geval jaagt ook dat schrik aan', waarmee hij bedoelt dat een vroom mens zelfs voor onverdiende excommunicatie bang hoort te zijn. Vervolgens krijgt de ketter deze woorden in de mond gelegd: 'Alleen God bezit de bliksem waarmee hij de ziel treft', waarop de rechtzinnige hem als volgt terechtwijst: 'En als God in zijn plaatsvervanger aanwezig is?' De ketter volstaat met dit antwoord: 'Was dat maar waar!' Zelfs de ketter krijgt hier niets in de mond gelegd wat niet eveneens door de rechtzinnige gezegd zou kunnen worden over een onterecht uitgesproken vonnis dat excommunicatie inhoudt.

Zo heb ik er een heleboel en ook nog een flink aantal waarvan de dwaasheid minder opvallend is, maar die evenveel boosaardigheid bevatten. Waar is ondertussen de broederlijke naastenliefde, het schaamtegevoel dat bij een ontwikkeld mens past, de christelijke zuiverheid? Als degenen die de filosofie van het evangelie verkondigen ons zulke voorbeelden geven, wat kunnen we niet van de ondeskundige massa verwachten? Als het zout zoutloos is, sterker nog, als het gif geworden is, waarmee zal men de dwaasheid van het volk smaak geven?[63.] Waar zal men tegengif vandaan halen, als artsen gif aanreiken? Ik erken en heb altijd erkend dat theologen met gepast respect bejegend moeten worden, en dat monniken al vanaf het allereerste begin van de kerk in hoog aanzien stonden, en volkomen terecht. Wie zou immers niet vol eerbied zijn voor mensen die ons aan de hand van de Heilige Schrift de weg naar de eeuwige gelukzaligheid wijzen? Wie zou niet grote waardering hebben voor mensen die ons te midden van zoveel sporen van het oude heidendom een zuiverder christendom laten zien? Maar wat er hier gebeurt, mijn hemel! hoever staat dat af van wat hen geliefd maakte! Het was acceptabeler als ze alleen mij beledigden, maar nu onderscheppen ze ook de vrucht van vroomheid die velen naar eigen zeggen in mijn boeken vinden; ze ver-

61. Vgl. boven, noot 41. Het betreft dit keer het begin van de dialoog. Het gedeelte 'maar zonder enig effect' wordt door de van ketterij verdachte persoon gezegd.
62. Vgl. *Adagia* 1690 ('Een bliksemflits veroorzaakt door een bekken').
63. Vgl. Marcus 9:50.

giftigen de harten van hun toehoorders met het verderfelijke venijn van de laster en met hun funeste voorbeeld wekken ze hen op tot het verwerpelijkste dat er bestaat. Daarnaast maken ze niet alleen zichzelf bij ieder geleerd en vroom mens gehaat, maar bezorgen ze ook hun orde veel vijanden, als je afgaat op de huidige opinie van de mensen. Als hun boosaardigheid zich niet laat temperen door mijn zachtzinnigheid en al die verweerschriften, zal ik uiteindelijk doen waartoe ik door de christelijke wet word gedwongen. Ik zal de laster van me afslaan en de oudsten, verstokte zondaars, ten overstaan van iedereen aan de schandpaal nagelen door mijn onschuld en hun meer dan Joodse slechtheid duidelijk te maken;[64.] ten slotte zal ik de haat tegen de orde ombuigen naar de aanstichters zelf. Als ik zonder iemand te kwetsen mijn wonden kan genezen, zou ik dat het liefste willen; maar ze laten het niet toe en daarom is het billijk dat het voor rekening komt van degenen die mij ertoe dwongen.

Het ga je goed, mijn allerdierbaarste Robert in Christus. Ik ben blij dat je een beschermheer[65.] hebt getroffen die je evenbeeld is, met een open karakter en een onberispelijke levenswandel. Kende het christendom maar heel veel van dat soort prelaten!

Bazel, 23 augustus 1527

1859 *Aan Maximiliaan (II) van Bourgondië*
Bazel, 23 augustus 1527

Erasmus van Rotterdam groet Maximiliaan van Bourgondië[1.]

Het is al een hele tijd geleden, allerdierbaarste Maximiliaan, dat ik de illustere vorst, je vader,[2.] leerde kennen. Hij was toen nog zeer jong. Ik had hem lief, want hij gaf blijk van een uiterst zachtmoedige en allerminst strijdlustige aard. Omgekeerd merkte ik altijd dat hij mij gunstig gezind was. Bij ons alle-

64. Zoals Daniël deed in het verhaal over Susanna (Toevoegingen aan Daniël 2).
65. Waarschijnlijk John Longland, bisschop van Lincoln.
1. Deze brief bereikte de geadresseerde niet, zoals Jan Becker aan Erasmus laat weten in nr. 1898. In een nieuwe brief aan Maximiliaan (nr. 1927) zegt Erasmus het klad van de eerdere brief niet meer te hebben. Hij is wel afgedrukt in Erasmus' *Opus epistolarum* (Bazel, 1529).
2. Adolf van Bourgondië.

bei nam die wederzijdse genegenheid toe met de jaren. Daarom was ik erg blij met je alleraardigste brief, die me weer aan de sympathie die je vader voor me had deed denken. Maar nog verheugender is het te merken dat je op het punt van genegenheid je vader al bij zijn leven hebt opgevolgd. Je geenszins onverzorgde brief ademt immers niet alleen meer dan gewone welwillendheid jegens mij, maar ook een soort respect, zoals een zoon voor zijn vader of een leerling voor zijn leermeester hoort te hebben. Dat kreeg je waarschijnlijk mee van je beide ouders (want ik was ook je grootmoeder[3.] zeer dierbaar), en het nam toe door Jan van Borssele,[4.] een man die zowel om zijn onberispelijk gedrag als om zijn geletterdheid aanbeveling verdient. Zeker om die reden ben je naar mijn idee gelukkiger dan menige koning. Je hebt immers iemand in huis bij wie je de kans hebt om twee bij uitstek goede dingen te verwerven: eerbied jegens God, iets wat op zichzelf al een mens gelukkig maakt, en een goede opleiding, iets wat je je hele leven tot voordeel en tot eer zal strekken, en niet alleen jou, maar ook je familie (ofschoon al beroemd door je voorouders), en je hele vaderland. Het zal je geslacht geen geringe glans verlenen als je ernaar streeft edeler te zijn wat betreft de vroomheid en de literatuur dan wat betreft je stamboom.

Je schrijft dat je genoegen schept in mijn pennenvruchten; het zou prachtig zijn als ze van dien aard zijn, dat de lectuur ervan je zoveel voordeel brengt als je aanleg verdient. Ik heb in elk geval geprobeerd (of het gelukt is weet ik niet) om de jonge leeftijd evenzeer tot vroomheid als tot geleerdheid te verlokken. Maar wat er aan mijn pennenvruchten ontbreekt zal probleemloos vereffend en goedgemaakt worden door de ijver van je zeer geleerde onderwijzer. Ik bid tot de grote en almachtige Christus dat Hij je nobele karakter, dat, in knop nog als het ware,[5.] nu al grote dingen belooft, zal uitrusten en verrijken met alle gaven die passen bij een christelijk vorst. Beschouw dit intussen als een schriftelijk bewijs van mijn genegenheid jegens jou, zodat je me voor de rechter kunt slepen als ik op enig punt nalatig ben. Als je je vader weer schrijft, zou je hem dan namens mij de hartelijke groeten willen doen?

Bazel, 23 augustus 1527

3. Anna van Borssele, Maximiliaans grootmoeder van vaders kant.
4. Jan Becker.
5. Erasmus gebruikt het beeld van pas opgekomen gewas dat een rijke oogst belooft, zie *Adagia* 1189 en 3899.

1860 *Aan Jan Becker van Borssele*
Bazel, 24 augustus 1527

Erasmus van Rotterdam groet Jan van Borssele, deken van Zandenburg

Een brief van Maarten van Dorp had mij het vermoeden gegeven dat je genegenheid voor mij niet geheel verdwenen, maar wel verflauwd was; je weet wel wat ik bedoel.[1.] Maar dat vermoeden was niet diep in mijn hart doorgedrongen en aangezien ik een mens ben, vergeef ik al gauw dit soort menselijke gevoelens. In ieder geval ben ik blij dat je herstelde of liever gezegd herleefde. Ik schreef Maximiliaan,[2.] zoals je graag wilde, al wist ik niet zeker of hij een zoon van Adolf, heer van Veere, was. Ik wens je het allerbeste.

Bazel, 24 augustus 1527

1861 *Aan William Warham*
Bazel, 24 augustus 1527

Erasmus van Rotterdam groet William Warham, aartsbisschop van Canterbury

Mijn sieraad en steun zonder weerga in Christus, deels uit uw brief, deels uit wat mijn dienaar[1.] in opdracht van u aan mij vertelde, kon ik duidelijk uw meer dan vaderlijke genegenheid jegens mij opmaken. We hebben allebei dezelfde wens. Maar de huidige omstandigheden laten het niet toe. Ik mag mijn post nog niet verlaten. Maar misschien is het ons binnenkort vergund dat we door een kleinere afstand van elkaar gescheiden zijn. Ik vraag u intussen moed te houden. De huidige beroering is duidelijk door het lot bepaald. Ik zal eerder mijn leven dan de moed opgeven.

Diegene wiens naam u weet[2.] is de aanstichter van deze hele tragedie, die in Parijs in gang werd gezet en nu in Spanje voor spektakel of liever gezegd razernij zorgt. Die man is geboren voor dit soort aantijgingen, dat is het enige waarom hij bij de mensen bekend staat. Maar in Spanje zijn het vooral de bedelmonniken die dit toneelstuk opvoeren; de bisschoppen en de voornaam-

1. Zie brief 1851.
2. Zie brief 1859.
1. Nicolaas Kan.
2. Edward Lee.

ste geleerden staan aan mijn kant en daarnaast is er de steun van het hof. De zaak zal, naar ik verwacht, goed aflopen. Het jaargeld was eind juli nog niet bij Pieter Gillis aangekomen; ik denk dat het nu wel is afgeleverd. Moge de Almachtige Uwe Excellentie behoeden en bewaren. Bazel, 24 augustus 1527

1862 *Aan Jan de Hondt*
Bazel, 25 augustus 1527

Erasmus van Rotterdam groet Jan de Hondt, kanunnik van Courtrai

Hartelijk dank dat je je zoals altijd inzet voor mijn zaak. Dat het geld zo lang bij Marcus Laurinus bleef liggen, berokkende mij flinke schade.[1.] Dat kan ik evenwel niemand aanrekenen, behalve de gewoonten aan het hof. Als het bij Schets was geweest, had die ervoor gezorgd dat ik geen verlies leed.

Pierre Barbier is volgens mij bij zijn geboorte getroffen door de toorn van Mercurius, omdat hij na een jarenlang verblijf aan hoven van monarchen, keizer en paus, en nog wel in Spanje, waar grond en rivieren goud bevatten, toch zonder een cent op zak bij ons terugkeert. Ik ben niet alleen voor mijzelf blij dat Nicolas Barbier de dans ontsprongen is.[2.] Want je schrijft dat dit ook voor mij van belang is. Ik wens je alles toe wat je om je kwaliteiten verdient. Barbier is me een flink bedrag verschuldigd; ik zou willen dat hij snel rijk werd, want dan kan hij zijn schulden betalen.

Bazel, 25 augustus 1527

Geef voortaan, als dat zonder al te veel problemen mogelijk is, alleen geld aan iemand die Erasmus Schets aanwijst. Hij zal er beter voor zorgen dat het met zo min mogelijk verlies bij mij arriveert. Zijn Latijn laat te wensen over, maar zijn betrouwbaarheid niet.

1. Vgl. brieven 1848 en 1849.
2. Enkele prebenden van Pierre Barbier, waarvoor Erasmus een jaargeld ontving, waren overgegaan op Nicolas, een broer van Pierre. Het is niet duidelijk aan welk gevaar Nicolas was ontkomen.

1863 *Aan Johannes Cochlaeus*
Bazel, 25 augustus 1527

Erasmus van Rotterdam groet Johannes Cochlaeus

Ik wist wel dat het bij vergissing gebeurde dat de volgorde van het boek[1] anders is geworden, en al was het met opzet gebeurd, dan nog was het dermate onbelangrijk dat je er heus niet een minder innemende vriend om zou zijn, laat staan dat ik er boos om zou zijn. Het doet me deugd dat Thomas More een vriend van je is geworden. Want als vrienden overeenkomstig het spreekwoord[2] alles met elkaar delen, horen vrienden ook hun vrienden met elkaar te delen.

Wat betreft je plannen om naar Denemarken te gaan, ik bid dat dit goed uitpakt. De reis is lang en het is volgens zeggen een ruw volk; ook wordt het winter. Bovendien maakt de keizer plannen voor een algemeen concilie. Ik heb een bundeltje met alle stukken van de onderhandelingen tussen de keizer, Frankrijk, Venetië en de paus, gedrukt in Alcalá, door kanselier Mercurino.[3] Maar als de realiteit je dwingt en het goede vooruitzicht je lokt, zal ik het minder erg vinden je te missen, al had ik liever dat een kleinere afstand ons scheidde.

Als de bisschoppen zouden strijden voor Christus' rijk en niet dat van henzelf, zouden we met meer animo de strijd aanbinden. Niettemin is het zaak in de tussentijd de rebelse onbesuisdheid van kwaadwillige lieden te beteugelen, tot God de vorsten van zijn geest vervult. Er komt nooit een eind aan deze woelingen tenzij bepaalde toestanden veranderen, maar die zijn van dien aard dat er geen enkele hoop is dat men zich zal schikken. Daarom weet ik niet wat ik je in deze situatie moet aanraden, behalve dat je in het oog moet houden dat het geen zaak van mensen, maar van Christus is, en dat je meer gericht moet zijn op het redden van mensen dan op het straffen. Meer wil ik niet aan het papier toevertrouwen, omdat ik er geen tijd voor heb en het niet zonder risico is. Het ga je goed, dierbare broeder en strijdmakker in de Heer. Bazel, 25 augustus 1527

Doe mijn voortreffelijke vriend Nausea namens mij de hartelijke groeten.

1. Wellicht een bundeltje met brieven van Hendrik VIII en Luther, met aanvullingen van Cochlaeus, in 1527 verschenen bij Petrus Quentell in Keulen.
2. *Adagia* 1.
3. Mercurino Gattinara. Het bedoelde boekje is *Caroli... quinti... ad duo Clementis septimi... brevia responsio, in qua ab ipso pontifice appellat, petitque generalis christianorum omnium concilii congregationem* (Alcalá, 1527).

1864 *Aan Alonso Manrique de Lara*
Bazel, 26 augustus 1527

Een hartelijke groet, zeer eerwaarde prelaat. Uit brieven van vrienden begreep ik wat een ophef, wat een spektakel er in uw land is ontstaan door toedoen van enkele dominicaanse en franciscaanse broeders. Overal hadden ze hetzelfde geprobeerd, in Hongarije, in Polen, in Engeland, in Brabant, in Frankrijk, maar nergens met succes. Edward Lee speelt een grote rol in de tragedie in Frankrijk en bij u. Hij schreef in het geheim een boek waarin hij mij aanviel, uit wraak, omdat hij bij ons eerste treffen weinig eer behaalde.[1.] Hij doet het voorkomen alsof hij dat vanuit uw land wil publiceren - deed hij dat maar! Ik heb immers liever een gepubliceerd werk (want daarop kun je reageren) dan die gebakken lucht die hij niet alleen in Spanje verspreidt, als hij in het geniep monniken laat aantreden om mij aan te vallen. Want, heus, die dikbuiken zouden nooit de moeite nemen om mijn pennenvruchten te bestuderen en een lijst met punten te maken; ik denk dat ze ook niet zoveel grammaticale kennis hebben dat ze een stuk Latijn kunnen lezen. Lee durft dit allemaal in uw land, terwijl hij weet dat zijn gedrag niet in goede aarde valt bij de Engelse koning en de kardinaal, de aartsbisschop van Canterbury, de bisschop van Londen, de bisschop van Lincoln, de bisschop van Rochester,[2.] Thomas More en talloze geleerden ja, terwijl hij weet dat het zelfs ten zeerste afgekeurd wordt. Ook staan de monniken er niet bij stil dat dit op touw wordt gezet tegen de wil van de paus in, die eerst Zúñiga en vervolgens een aantal kakelaars uit Leuven met twee edicten het zwijgen heeft opgelegd, en ook tegen de wil van de keizer, die met een grimmig edict hetzelfde deed in Brabant.[3.] Dat hij dit met overtuiging deed, blijkt uit een brief van hem aan mij, met aan het eind deze passage:[4.] 'Ook wij zullen niet nalaten u zo te bejegenen dat iedereen kan weten hoeveel waardering we hebben voor uw talent en werkelijk vrome gezindheid. Dan zullen vervolgens ook uw onheuse critici, die hardnekkig de belangstelling voor de literatuur en de ware vroomheid proberen tegen te gaan, hun verzet opgeven. Ze zullen weten dat de keizer partij kiest voor Erasmus, als iemand die veel vermag, om welke aspecten van geleerdheid en oprechte godsdienstigheid het ook gaat, en dat hij diens naam en faam zal verdedigen niet anders dan de zijne', enzovoort.

Clemens zond twee keer op eigen initiatief tweehonderd gouden florijnen en beloofde alles wat men van een oprechte medestander kan verwach-

1. In zijn *Annotationum libri duo* (Parijs, 1520) had Lee kritiek uitgeoefend op Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament. Er is geen latere publicatie van Lee in deze trant bekend.
2. Hendrik VIII, Thomas Wolsey, William Warham, Cuthbert Tunstall, John Longland, John Fisher.
3. Zie brief 1805, noten 38 en 12-13.
4. Brief 1731.

ten.[5] Maar die lieden die het voortdurend hebben over hun eigen voorbeeldige gehoorzaamheid, trekken zich niets aan van goddelijke of menselijke wetten, van wereldlijke of geestelijke bepalingen, maar beschouwen als heilig waar zij zin in hebben.[6] Ze deinzen nergens voor terug, vertrouwend op de saamhorigheid van al die zwermen en op de dwaasheid van het volk. Want ze gaan voorbij aan het oordeel van de minderheid, al zijn dat de besten. Ze staan er niet bij stil dat ze dit alles op een bijzonder slecht moment op touw zetten, door nieuwe stormen op te wekken terwijl er al zoveel verwarring heerst. Als er iets uitgekamd moest worden, kon dat beter op een geschikt moment gebeuren, vooral omdat ik nooit een partij om mij heen vormde en nooit enig verworpen dogma verkondigde, ja, zelfs al mijn werk altijd aan het oordeel van de algemene christelijke kerk onderwierp.

Hier kan ik hun met recht gebrek aan verstand verwijten. Maar het getuigt van evidente goddeloosheid dat ze mij een mes in de rug steken terwijl ik in opdracht van de paus, de keizer en andere vorsten, niet zonder gevaar voor eigen leven, het gevecht met Luther aanga en naar vermogen de zaak van onze gezamenlijke kerk verdedig, al loop ik daarbij verwondingen op. Daarmee doen ze de partij van Luther een heel wat groter plezier dan wanneer ze bergen boeken zouden publiceren om die aan te vallen! Toegegeven, ze geven zich niet openlijk uit voor medestanders van Luther, maar ze gedragen zich duidelijk als zodanig. Geen betere hulp zou Luther wensen dan die zij bieden, in naam tegenstanders van Luthers aanhangers, maar in werkelijkheid hun voorvechters. Hoe bloedig de strijd inderdaad voor mij verloopt, laat zijn *Onvrije wil* en mijn *Hyperaspistes* zien, waarvan ik nu het tweede deel publiceer,[7] en nog wel vanuit een deel van Duitsland dat aan alle kanten omringd is door steden waar die pest meer dan waar ook heerst, waar telkens nieuwe dogma's opduiken, en wel zo dat de laatste telkens erger zijn dan de voorgaande. Zeker in deze omgeving was er tot voor kort niemand die tegenover aanhangers van Luther zijn mond open durfde te doen, vooral niet op papier. Juist als ik daarmee bezig ben, openen die samengezworenen de aanval en bestoken ze me met lasterlijke aantijgingen waarop ik al zo vaak heb geantwoord. Ze bestoken me met schaamteloze verdenkingen, soms met regelrechte leugens, alsof het zou ontbreken aan openlijk verkondigde dogma's, als ze het vermogen of de lust hebben om te weerleggen wat goddeloos is!

Hoe dit ook zij, zeer eerwaarde prelaat, ik dank u hartelijk dat u die horzels, die zich niet op een andere manier lieten beteugelen, in uw beminnelijke wijsheid op zo'n manier hebt bedwongen of in elk geval ingetoomd, dat ze niet

5. Zie brief 1805, noot 40.
6. Vgl. *Adagia* 3616.
7. Zie brief 1804, noot 4.

meer publiekelijk tegen me tekeergaan, zoals ze waren gaan doen. Maar ik voel nu al aankomen welke streek ze u gaan leveren, zachtmoedig als u bent. Ze zullen een lijst met punten maken en over de hele wereld verspreiden; daarin zullen ze een uitspraak doen zonder uw oordeel af te wachten, zoals het ging bij de verzameling punten die vrienden mij stuurden.[8] Het voorwoord daarbij heeft het telkens over ketters en de titels doen uitspraken als 'Tegen de Heilige Drie-eenheid van God', 'Tegen de goddelijkheid en glorie van Christus', 'Tegen de goddelijkheid van de Heilige Geest', enz. Deze titels zijn niet afkomstig van mensen die een onderzoek doen, maar van mensen die een oordeel vellen, en bij een van de punten hadden ze gezet: 'Zie hier een nieuwe ketter'. Het was hun verboden tegen mij te preken, maar met dit soort trucjes zullen ze erin slagen op een andere, gevaarlijker manier tegen mij te preken, hoewel ze reeds nu tot vervelens toe tegen mij tekeer zijn gegaan. Ze staan er intussen niet bij stil op welke manieren ik me op hen zou kunnen wreken, als ik het niet christelijker zou vinden onrecht te verdragen dan te vergelden. Ook als ik zwijg maken ze zichzelf trouwens door zo te handelen alleen maar overal nog gehater, terwijl ze al genoeg te verduren hebben. Ze maken van mij een vijand, terwijl goede en waarachtige monniken inzien dat ik in werkelijkheid een goede vriend ben.

Met hoeveel vrijmoedigheid richt ik mij af en toe in mijn werk met vermanende woorden tot monarchen, zoals in *De christelijke vorst* en de *Panegyriek* aangeboden aan de vorst Filips![9] En ook tot pausen en bisschoppen! Geen van hen is mij ook maar een haar vijandiger gaan bejegenen. Deze lieden, die juist zeer verdraagzaam horen te zijn, zijn de enigen die niet tegen een algemene vermaning kunnen. En toch negeren ze al die tijd de verhalen die overal over hen de ronde doen, die heel wat anders vertellen dan mijn boeken - verhalen die ik vaak met schaamte tegen mijn zin moet aanhoren. Daarop zouden ze een antwoord moeten geven, als ze aan de haat die onder de mensen leeft willen ontkomen, die ze nu met dergelijk gedrag alleen maar verergeren.

Wat de huidige situatie betreft, mijn houding is altijd zo geweest dat ik partijvorming van welke soort ook haatte. In mijn boeken heb ik altijd geprobeerd de mensen dingen in te prenten die hen tot oprechter vroomheid konden opwekken en misvattingen konden wegnemen, waardoor Christus bijna uit hun gedachten was verdwenen. Ik heb nooit beweerd uitzonderlijk geleerd te zijn en mij daarom altijd onthouden van subtiele onderwerpen die

8. Misschien de 21 punten die Pedro Juan Olivar hem had gestuurd; zie brief 1791. Erasmus noemt dezelfde titels in brief 1909 (p. 343).
9. *Institutio principis christiani*, opgedragen aan de toekomstige Karel V, verscheen in 1516. De *Panegyricus* voor Filips de Schone dateert uit 1503-1504.

soms meer vertoon van eigen kunnen dan vroomheid in zich hebben. Ik duld aanwijzingen van geleerden, en dat niet alleen, ik wil die ook en vraag erom en als er ergens een fout ontdekt is, verbeter ik die graag. Een mens kan nu eenmaal niet voorkomen dat hij wel eens indut; ook is er tot nu toe niemand geweest die zo geleerd en behoedzaam was dat hij iedereen in ieder opzicht tevreden stelde.

Als we laster, vervormingen en verdenkingen toestaan, zouden er veel meer plaatsen in de werken van Augustinus en Hieronymus dan in die van mij gevonden worden. Er zouden ook plaatsen ontdekt worden in de brieven van Paulus, als zijn autoriteit dat niet uitsloot. Om nog maar te zwijgen over evidente leugens. Het schrijven gaat bij mij vrijwel altijd halsoverkop; dat is een slechte karaktereigenschap van mij. Veel van mijn werk is op jonge leeftijd geschreven; ook had ik hier en daar de specifieke bedoeling om de waarheid te zeggen met een lach, zodat de waarheid, die van zichzelf bitter is, een bedrieglijke charme krijgt, maar tot voordeel van degene die bedrogen wordt. Ik schreef in een tijd dat alles rustig was; ik geef dan ook toe dat er heel wat dingen in mijn boeken staan die met meer omzichtigheid of meer voorzorg gebracht hadden kunnen worden. Maar ik schatte de mensen in volgens mijn eigen karakter; ik had nooit geloofd dat er zulke lasteraars zouden opstaan, als de feiten het niet hadden bewezen.

Ik geloof niet dat er iets goddeloos in mijn boeken te vinden is, en als dat wel zo was, zou ik het niet onverbeterd laten. Een groot deel van hun lasterlijke aantijgingen komt voort uit het feit dat ze geen Latijn of Grieks kennen en bovendien niet vertrouwd zijn met figuurlijk taalgebruik, dat niet herkend wordt door mensen die niets anders dan gevolgtrekkingen, corollaria en impertinente stellingen[10.] gewend zijn. Verder vergissen ze zich in de sprekende personen, want wat de ketter uit de *Colloquia* in de mond gelegd krijgt, vatten ze op alsof het door Erasmus wordt gezegd,[11.] en de woorden van de goddeloze soldaat werpen ze mij voor de voeten.[12.] Ook maken ze geen onderscheid tussen de tijden: wat in de *Parafrasen*[13.] door Christus of Paulus wordt gezegd overeenkomstig de toenmalige opvattingen, lezen ze met de huidige kerkelijke situatie in het achterhoofd. Ze komen met tegenwerpingen waarop ik al zo vaak heb geantwoord, alsof ieder antwoord was uitgebleven. Want u zult in uw wijsheid al gauw merken dat ze niet lezen wat ik schrijf. Uit de

10. ‘Conclusio’, ‘corrolarium’ en ‘impertinens’ zijn termen uit de scholastiek.
11. Zie brief 1858, noten 41 en 61.
12. Wellicht de soldaat uit de dialoog *Militis et Cartusiani*, voor het eerst gedrukt in 1523.
13. Erasmus' parafrasen op boeken van het Nieuwe Testament.

lasterlijke aantijgingen van Zúñiga, Lee en al wie er verder geprobeerd hebben mijn werk onderuit te halen, plukken ze een paar woorden die zich lenen voor ongefundeerde kritiek.

De ophef die ze veroorzaakten had naar mijn idee onderdrukt kunnen worden als ze dit antwoord hadden gekregen: ‘Er is op dit moment al meer dan genoeg onrust in de wereld, ook als er geen nieuwe commotie ontstaat als gevolg van lasterlijke aantijgingen en vermoedens; er zijn al meer dan genoeg mensen die openlijk ketterse leerstellingen verkondigen, ook als we juiste of ambigue uitspraken niet verdraaien om iemand ten onrechte aan te klagen. Bovendien kan onmogelijk van Erasmus gevergd worden dat er geen enkele fout in die talrijke pennenvruchten van hem zitten, omdat zelfs Hieronymus, Cyprianus en Augustinus daar niet in geslaagd zijn, en misschien wel geen enkele oude schrijver. Ten slotte is het niet opportuun hier nu mee aan te komen, omdat nu de strijd tegen Luther gaande is, waar Erasmus geheel in opgaat, en de keizer plannen voor een algemeen concilie maakt.’

Omdat het niet zo gegaan is, is het zaak dat ze al mijn werken doornemen en aantonen dat ze die gelezen hebben. Met het oog daarop heb ik ik een lijst met al mijn pennenvruchten gestuurd,[14.] om te voorkomen dat ze lasterlijke aantijgingen van anderen overschrijven waarop ik geantwoord heb; als ze daar iets van overnemen, moeten ze meteen de argumenten weerleggen waarmee ik me verdedig. Ze mogen bovendien hun aantekeningen niet vooraf verspreiden, maar ze moeten ze aanbieden aan de personen die ze behoren te krijgen. In de laatste plaats mogen ze niet onder de dekmantel van een geloofsonderzoek meer schade toebrengen dan ze nu al hebben gedaan door op eigen houtje kritiek te leveren en de preek te gebruiken voor stemmingmakerij; ze mogen niet op eigen gezag uitspraken doen door middel van kwetsende titels en door toevoeging van scheldwoorden, want zo verandert het geloofsonderzoek in een woedeuitbarsting. Zodra dat gedaan is, wilt u vast wel zo vriendelijk zijn om mij de bijeengebrachte punten te sturen. Als mijn antwoord daarop naar uw mening niet bevredigend is, is het uw taak een uitspraak te doen die in het belang van de christelijke zuiverheid is, en is het mijn taak te doen wat men van een waarachtig christen mag verwachten. Verder stuur ik u ten behoeve van het onderzoek mijn boek met *Supputationes*,[15.] waarmee ik reageer op de schaamteloze laster van Noël Béda, een Parijse theoloog, maar van het type dat door iedereen, goed of slecht, geletterd of ongeletterd, gehaat en gehoond wordt. Er zijn namelijk veel punten van overeenstemming. Ik stuur u binnenkort nog een ander boek dat soortgelijke

14. Waarschijnlijk de *Catalogus novus omnium Erasmi lucubrationum* (1524); vgl. brief 1341a, die een eerdere versie daarvan is.
15. Zie brief 1804, noot 7.

lasterlijke aantijgingen tegengaat.[16] Geeft u hun vooral opdracht om nog eens goed te lezen wat ik Lee, Zúñiga en Carranza heb geantwoord.[17] Ook wordt er veel opgehelderd in de *Annotationes* van de vierde druk.[18]

Het is bijzonder vervelend, zeer geachte prelaat, dat Uwe Excellentie met dit soort praktijken te maken krijgt en dat ik op mijn oude dag, die ik aan zinvoller dingen wil en zou kunnen besteden, met dergelijke kakelaars slaags raak. Zij hebben al vele malen duidelijk genoeg laten zien waar ze op uit zijn. Maar het is nog vervelender dat dit soort ruzies de christelijke saamhorigheid doet splijten, terwijl het beter was wanneer alles in het werk werd gesteld om die te herstellen. Want ik ken het karakter van die lieden, die geschapen zijn voor samenzweringen en conflicten; tenzij mijn voorgevoel me bedriegt, zal er niets goeds voortkomen uit dit geloofsonderzoek. Ze gaan die benaming misbruiken voor hun eigen streken, als de vorsten in hun wijsheid geen maatregelen treffen om dat te voorkomen. Ik voor mij vertrouw de hele kwestie met een oprecht en zuiver hart aan Christus en uw wijsheid toe. Ik bid voor u om alle mogelijke voorspoed in Christus.

Bazel, 26 augustus 1527

Als het waar is wat vrienden schrijven, dat sommigen in uw land uitzinnige haat koesteren en anderen fervente aanhangers zijn, ben ik bang dat daar enige onrust uit voort kan komen; iets waarvan ik werkelijk niet de oorzaak zou willen zijn, ook al zou het buiten mijn schuld zijn. Ik offer liever mijzelf op, als dat de enige manier is waarop de storm tot bedaren kan worden gebracht. Als we die lieden willen beteugelen, is het naar mijn idee vooral verstandigen praktisch dat zij opdracht krijgen om de punten op de formele manier die onder theologen gebruikelijk is te presenteren, dat wil zeggen dat ze mij eerst precies volgens de bron citeren, met de vindplaats erbij, en daarna aangeven waar ze zich aan storen. Want als je die uitspraken als deze opeenstapelt: ‘Erasmus verdedigt corrupte handschriften’, ‘Hij gaat tekeer tegen de heilige Hieronymus’, ‘Hij bepleit de zaak van de arianen en houdt die in stand’, ‘Hij wijst alles af wat ervoor pleit’, ‘Hij geeft een opeenhoping van

16. Dit zal de *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos* zijn; zie de inleiding bij brief 1877.
17. Op Lee's *Annotationum libri duo* (Parijs, 1520) volgden binnen enkele maanden drie reacties van Erasmus. Tegen de kritiek van Zúñiga had hij zich in 1521-1522 en 1524 verdedigd. In 1522 had Carranza om een nadere verklaring van bepaalde punten uit de *Annotationes* gevraagd, wat aanleiding gaf tot een apologie die nog in hetzelfde jaar verscheen.
18. De vierde druk van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament verscheen in maart 1527.

ongeldige bewijzen', ben je geen lijst met punten aan het maken, maar aan het schelden.[19] Dat soort dingen halen ze niet uit mijn eigen boeken, maar uit het boek van Edward Lee, of beter gezegd uit de inhoudsopgave. Als ze gedwongen worden om te doen wat ik hier voorstel, wat een redelijke eis is, zullen ze stoppen of zich matigen en zullen we geen last meer van hen hebben. Ikzelf zou namelijk niets liever willen dan dat mijn boeken van alle dwalingen gezuiverd werden, als er iets in staat wat afwijkt van de geloofsleer. Want wat de rest betreft lopen de meningen van de mensen uiteen - wat de een uitstekend vindt, vindt de ander vreselijk - en daarom vind ik dat we ons er niet overdreven zorgen over moeten maken.

Aangezien dit mijn lot is, lijd ik niet heel erg onder de ophef die bij mijn leven is ontstaan. Het ga Uwe Excellentie goed, zeer geëerde prelaat; ik ben u met hart en ziel toegewijd.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

Aan de zeer eerwaarde vader in Christus, de heer Alonso Manrique, aartsbisschop van Sevilla, mijn zeer geachte meester

In Spanje

1865 *Aan Tielmannus Gravius*
Bazel, 27 augustus 1527

Erasmus van Rotterdam groet Tielmannus Gravius

Mercurius was me gunstig gezind toen ik in ruil voor een onverzorgd, kort krabbeltje[1] twee brieven ontving: een in de normale zin van het woord en een andere die voor een klein boekwerkje kon doorgaan. Met allebei was ik zeer ingenomen, om vele redenen, maar vooral om de vriendelijkheid die u mij in alle oprechtheid betoont - of nee, niet mij, maar de gaven waarvan u denkt dat ze in mij aanwezig zijn, maar die niet van mij zijn. Wat is immers van ons? Al wat er is, is van God.

Dat Helias,[2] die voortreffelijke grijsaard, ons ontnomen is, maakt me bedroefd, dat de hemel hem terug heeft, maakt me blij. Er bestond geen aardiger en eerlijker mens dan hij. Zijn laatste brief aan mij ondertekende hij met: 'Je vriend Helias, zonder beschaving, afgeleefd, een levend lijk', alsof hij de dood

19. De citaten zijn afkomstig uit het eerste bezwaar van de monniken, zoals weergegeven door Erasmus in zijn apologie; zie ook brief 1877.
1. Brief 1829.
2. Helias Marcaeus.

voelde naderen. Die formulering ‘levend lijk’ stond me niet aan en ik kapittelde hem hierover in mijn meest recente brief, omdat hij de tempel van de Heilige Geest[3.] een lijk noemde; want niemand is méér levend dan wie zo sterft. Hij antwoordde niet met de pen, maar met het feit van zijn overlijden.

Het doet me plezier dat u mij een beschrijving gaf van uw huisgezin, en nog meer plezier dat de fortuin gelijke pas houdt met uw intenties. U zorgt immers dat uw kinderen een godsdienstige opvoeding krijgen, maar zo dat u er tenminste één in de handel wilde laten gaan. Omdat u acht kinderen hebt en hen met zoveel vroomheid onderwijst, biedt u vergeefs aan uw vermogen met mij te delen; ik ben immers niet zo gewetenloos dat ik iets onttrek aan middelen die zo'n vrome bestemming krijgen; maar de intentie waardeer en prijs ik absoluut. Rest ons deze vriendschap, voortgesproten uit een geschenkje van ijzer,[4.] vast te snoeren met banden van staal. De Heer Jezus geve dat het u goed gaat, samen met heel uw huisgezin.

Bazel, 27 augustus 1527

Doe Sobius de hartelijke groeten van me

1866 *Aan Erasmus Schets*
Bazel, 27 augustus 1527

Een groet. Marcus Laurinus is een aardige vriend, maar te traag en te slordig om zaken af te handelen.[1.] Ik zal dit verlies moeten slikken. Ik schreef aan Jan de Hondt dat hij voortaan moet uitbetalen aan degene die jij aanwijst.

De aartsbisschop van Canterbury[2.] schrijft me dat hij 90 nobels heeft overgedragen aan een Duitse koopman, genaamd Pieter Weldanck,[3.] iemand die hij kent, die het aan Pieter Gillis moet geven, zodat hetzelfde bedrag zonder dat er iets afgaat bij mij terechtkomt. Pieter Gillis belooft het direct na ontvangst aan jou te zullen sturen. De bisschop van Londen[4.] schrijft eveneens dat hij een zekere vriend 44 goudstukken heeft gestuurd, maar hij zegt er niet bij wat voor. Mijn dienaar[5.] zei dat ook die naar Pieter Gillis zouden gaan.

3. 1 Korintiërs 6:19.
4. Zie brief 1829.
1. Zie brieven 1848, 1849 (waarop deze brief het antwoord is) en 1862.
2. William Warham.
3. In tegenstelling tot wat Erasmus hier zegt was deze persoon waarschijnlijk afkomstig uit Zeeland.
4. Cuthbert Tunstall.
5. Nicolaas Kan.

Het verbaast me dat hij ze niet aan Luis de Castro gaf, terwijl ik hun dat toch nadrukkelijk heb geschreven.[6.]

Ik ben blij dat het boek dat ik aan de koning van Portugal opdroeg,[7.] bij jullie in de smaak valt. Als hij even gul is met geschenken als ik met lof, komt het helemaal in orde.

In je brief staat niets over de vijftig kronen[8.] die een of andere koopman bij de laatste beurs[9.] aan Froben heeft overgedragen - het zal je ontschoten zijn. Hij wilde geen schriftelijke verklaring. Misschien schrijf je met de komende beurs.

Mijn dienaar heeft alle opdrachten trouw volbracht; overigens was de reis naar Engeland weinig succesvol wegens de afwezigheid van de kardinaal.[10.] Het ga je goed, samen met je dierbare echtgenote,[11.] aan wie je namens mij de groeten moet doen, en allen die je lief zijn.

Bazel, 27 augustus 1527

Nadat ik dit had geschreven, lees ik in brieven van Pieter Gillis en Tunstall, de bisschop van Londen, dat jou elf pond sterling is overhandigd.[12.] Hij was van plan het geld aan je compagnon te geven,[13.] maar deze laatste was niet in Londen.

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer geachte koopman Erasmus Schets. Te Antwerpen

1867 *Aan Richard Sparcheford*
Bazel, 31 augustus 1527

Erasmus van Rotterdam groet Richard Sparcheford

Ik zal zorgen dat ik met behulp van de syntaxis van Linacre,[1.] die ik van u cadeau kreeg, een heuse taalkundige word; u moet ervoor zorgen dat u met be-

6. Voor dit advies vgl. brieven 1758, 1764 en 1769.
7. Zie brief 1805, noten 48-49.
8. Zie brief 1781.
9. De halfjaarlijkse boekenbeurs in Frankfurt.
10. Thomas Wolsey; vgl. brief 1850.
11. Ida van Rechtergem.
12. Vgl. de hiervoor genoemde 44 goudstukken.
13. Tunstall had het geld dus inderdaad aan Luis de Castro willen geven.
1. *De emendata structura latini sermonis libri sex* (Londen, 1524).

hulp van de Chrysostomus die u omgekeerd van mij cadeau krijgt,[2] een goede predikant wordt. Laten we een wedstrijd beginnen, mijn beste Richard, wie van ons beiden zijn geschenk het best benut, met dien verstande dat hij het meest bij de ander in het krijt staat die de meeste vruchten plukt van het ontvangen geschenk. Het ga u goed in Christus; wil mij in uw voorbeden tot Hem gedenken.

Bazel, 31 augustus 1527

1868 *Van Georg Thomas*
Eisenach, 31 augustus 1527

Genade en vrede in Christus. Heel wat mensen vragen zich af, zeer geleerde Erasmus, wat de reden is dat u, met dat moeras van sekten, met al die opvattingen over de eucharistie om u heen, als enige er het zwijgen toedoet, terwijl iedereen voor zijn geloof uitkomt. Ze denken dat u allang hebt ingestemd met degenen die blijkbaar tegen het duidelijke woord van God in ontkennen dat we in het brood en de wijn het lichaam en het bloed van Christus tot ons nemen. Daar zijn twee redenen voor. In de eerste plaats uw ongebruikelijke en langdurige stilzwijgen, terwijl u ergens woont waar die tragedie met veel lawaai van stemmen wordt opgevoerd, zowel op persoonlijke titel als in officiële kringen. We plegen immers te zeggen: ‘Wie zwijgt, stemt toe’. In de tweede plaats worden ze ertoe gebracht door een passage die u opnam in de brief aan Érard de la Marck bij de parafrase van de eerste brief aan de Korintiërs,[1] waar u schrijft: ‘Had Paulus maar tenminste verteld door wie, op welke tijd, met wat voor eredienst, volgens welke ritueel, met welke woorden de consecratie van het mystieke brood en de heilige beker met het bloed van de Heer gewoonlijk plaats vond!’ enzovoort. Uit die woorden maken ze op dat u wat betreft de eucharistie huichelt of een afwijkende mening hebt. Maar ik geloof niet dat u, hoeveel u ook (om de woorden van anderen te gebruiken) mag zwijgen of huichelen, ooit afwijzend tegenover de eucharistie stond, ook nu niet. Vooral omdat ik in heel veel boeken van u zo vaak passages vond waar u erkende dat in het brood het lichaam en in de beker het bloed van Christus aanwezig is. Om te voorkomen dat iemand enige verdenking tegen u kan koesteren, zeer geachte Erasmus, vraag ik u dan ook in alle vriendelijkheid open te staan voor het zoete woord van onze Heiland: ‘Ieder-

2. Erasmus publiceerde in 1527 verschillende werken van Chrysostomus (zie brieven 1800, 1841 en 1856).
1. Brief 916, p. 193-194.

een die mij zal erkennen bij de mensen, zal ook ik erkennen bij mijn Vader', en anderzijds: 'Maar wie mij verloochent bij de mensen, zal ook ik verloochenen bij mijn Vader'.[2.] Schaam u niet voor het evangelie. Belijd uw geloof, opdat niemand door uw stilzwijgen wordt misleid. Volgens mij zullen er namelijk veel mensen zijn die respect hebben voor de naam Erasmus, die deze geweldige gave van u op het gebied van de literatuur en de talen ten zeerste in u vereren en hoogachten; met deze mensen dient u rekening te houden. Breng dus naar buiten wat God u ingeeft! Luther schreef onbevreesd wat hij van deze kwestie vond. Dat moet u ook doen; bescherm en verdedig de waarheid van het evangelie. Wees niet bevreesd, want wij hebben geen geest van lafhartigheid ontvangen.[3.] De Heer zal met u zijn, die geprezen is tot in eeuwigheid. Amen.

Ik schrijf u dit, allervriendelijkste Erasmus, niet omdat u het advies nodig hebt van iemand als ik, een ondeskundige, die u nooit ontmoet hebt. U weet immers zelf wel wat u in deze zaak te doen staat. Als ik niets kan betekenen, is het voor mij voldoende dat ik mijn genegenheid voor u als mijn leermeester heb laten blijken, aangezien ik niet ondankbaar mag zijn voor al de moeite die u voor ons hebt gedaan waar het gaat om een juiste behandeling van de literatuur. Het is ook niet zo dat ik twijfels heb omtrent de eucharistie. Het zuivere woord van God, zonder beeldspraak of verhulling, gevoegd bij het geloof, is genoeg voor mij, namelijk waar Christus zegt: 'Dit is mijn lichaam, dit is mijn bloed', enzovoort.[4.] Waarom bestaat er twijfel bij bepaalde invloedrijke personen en brengen zij het volk in verlegenheid en verstrikken zij het in de netten van afwijkende opvattingen? Voor ons, die oprecht en eenvoudig willen geloven, zou Paulus alleen al volstaan, die zo veel keer kort op elkaar nadrukkelijk deze woorden inprent en herhaalt, ongetwijfeld door inspiratie van de Geest: 'Dit is mijn lichaam dat voor jullie gebroken wordt', 'Dit is de beker van het nieuwe verbond dat door mijn bloed gesloten wordt', en anderzijds: 'Iemand die op onwaardige wijze eet of drinkt, maakt zich schuldig tegenover het lichaam en het bloed van de Heer', en 'zonder te beseffen dat het om het lichaam van de Heer gaat'.[5.]

Maar ik zal stoppen met schrijven, aangezien mijn brief niet beide handen mag vullen.[6.] Slechts één ding vraag ik van u, die al op hoge leeftijd bent: dat Duitsland door uw ijver en inspanning een nauwkeuriger en verzorgder Cicero of *Naturalis historia* van Plinius krijgt, als een laatste testament, zoals ze dat

2. Matteüs 10:32 en 33.
3. 2 Timoteüs 1:7.
4. Matteüs 26:26-29; Marcus 14:22-25; Lucas 22:19-20.
5. 1 Korintiërs 11:24, 25, 27 en 29.
6. Het is niet geheel duidelijk wat hier bedoeld wordt. Vgl. misschien onze uitdrukking 'er de handen vol aan hebben'.

noemen.[7.] Het ga u goed, zeer geleerde Erasmus, en stop niet met het vergroten van de belangstelling voor het evangelie; u zult een honderdvoudige beloning krijgen van de allerhoogste, grote en almachtige God bij de opstanding van de rechtvaardigen.[8.] Nogmaals, het ga u goed; vergeef mij alstublieft mijn vrijpostigheid en bid voor mij. Groet de medestanders daar bij u, die verkondigen dat Christus in werkelijkheid[9.] aanwezig is.

Eisenach in Thüringen, 31 augustus 1527

Georg Thomas, priester te Eisenach

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, verblijvend te Bazel, voor altijd zijn hooggeachte meester en vriend

1869 *Aan Georg van Saksen*
Bazel, 1 september 1527

Erasmus van Rotterdam groet Georg, hertog van Saksen

Zeer illustere vorst, met genoegen nam ik het boekje in ontvangst, en met nog meer genoegen de brief van Uwe Hoogheid.[1.] Ik zend nu het tweede boek van de *Hyperaspistes*,[2.] als iemand bereid zal zijn om zo'n vrachtje mee te nemen. Of ik Luther behandeld heb zoals hij verdient, laat ik aan uw oordeel over. Wel kan ik naar waarheid zeggen dat ik lange tijd niets ergelijker heb gevonden dan het doorlezen van de arrogante nonsens van die man. Want ik moest door dat vervelende karwei heen, als ik hem serieus wilde antwoorden. Ook ontgaat het me niet wat voor gemor dat boek zal veroorzaken, omdat ik me hiermee op hun terrein[3.] waag. Daarom vrees ik dat ik geen stand zal houden

7. Blijkbaar wist Thomas niet dat er in 1525 een editie van de *Naturalis historia* bij Froben was verschenen waaraan Erasmus' naam verbonden was.
8. Vgl. Lucas 14:14.
9. 'In veritate', tegenover 'in figura', over de aanwezigheid van Christus in de eucharistie.
1. Brief 1776, waaruit blijkt dat het bedoelde boekje een repliek van Hendrik VIII is op een brief van Luther (*Literarum, quibus invictissimus princeps, Henricus octavus,... respondit, ad quandam epistolam M. Lutheri,... et ipsius Lutheranae quoque epistolae exemplum*, Londen, 1526). De polemiek was begonnen met de *Assertio septem sacramentorum* die Hendrik VIII in 1521 liet verschijnen.
2. Het voorwoord hierbij is brief 1853.
3. D.w.z. het terrein van de conservatieve theologen.

als vorsten mij niet steunen en bemoedigen, en dan niet zozeer wegens de aanhangers van Luther, als wel wegens bepaalde lieden die in naam tegenstanders van Luther zijn, maar in werkelijkheid zijn vurigste aanhangers, die de overwinning die Christus toekomt, proberen naar zichzelf toe te trekken. Ik wens Uwe Doorluchtige Hoogheid ononderbroken voorspoed.

Bazel, 1 september 1527

1870 *Aan Matthias Laurinus*
Bazel, [ca. 1 september 1527]

Erasmus van Rotterdam aan Matthias Laurinus, heer van Watervliet

De brief van Marcus Laurinus bracht mij het verheugende bericht dat u het goed maakt en dat u mij ondanks de tussenliggende ruimte en tijd nog steeds de vroegere genegenheid toedraagt. De literatuur heeft zwaar te lijden onder de boosaardigheid van een aantal vermaledijde lieden; degenen die zich krachtig inspannen om haar te bevorderen, worden door eksters, kraaien en raven gestenigd, vooral ik. Als er geen vogels waren die geluk brengen, die tegen de onheilspellende in riepen, dan mocht de hemel verhoeden wat die lieden misschien in hun overmoed zouden doen. Daarom bedank ik u, edele heer, niet slechts uit naam van mijzelf, maar ook uit naam van de literatuur en de studie in het algemeen, dat u zich tegen die zwetsers keert en met beleid en met succes een zeer goede zaak verdedigt.

Nu veroorzaakte weer een groep bedelmonniken in Spanje zoveel beroering, dat noch de keizer, noch de aartsbisschoppen[1] hen konden intomen. Hun kracht ligt in hun geschreeuw. Al hun hoop is gevestigd op een tong die kwaadspreekt. Als christelijke gematigdheid mij niet weerhield en ik niet bang zou zijn dat de goeden eronder lijden als ik de kwaden hun verdiende loon geef, zouden ze merken wat voor meester ze hadden uitgedaagd. Verder verbaast het me dat ze niet ophouden met telkens iets nieuws bedenken, omdat er al zoveel pogingen zijn gestrand. Want wat bereiken ze behalve dat ze zich nog gehater bij de mensen maken? Ze willen niet geliefd, maar gevreesd zijn: is er iets typerender voor een tiran? Een tiran die door velen gevreesd wordt, moet voor velen bevreesd zijn;[2] bedelmonniken willen zelfs koningen

1. Brief 1871 noemt de aartsbisschoppen van Toledo en Sevilla, Alonso de Fonseca en Alonso Manrique de Lara.
2. Voor deze gedachte zie bijv. Publilius Syrus, *Sententiae* M 30.

vrees inboezemen - zover is het met de mensheid gekomen. Zorg dat het u goed blijft gaan. Bazel, [1525]

1871 *Aan Marcus Laurinus*
Bazel, 1 september 1527

Erasmus van Rotterdam groet Marcus Laurinus

Als ik je zou bedanken voor je diensten en je steun, zou het lijken alsof ik vond dat er iets nieuws was gebeurd, terwijl jij, mijn beste Laurinus, altijd bent blijven doen waarmee je ooit begonnen was. Of de monniken zich in jullie omgeving stil houden weet ik niet, maar in Spanje in elk geval veroorzaken ze zoveel tumult, telkens opnieuw, dat noch de keizer, noch de aartsbisschoppen van Toledo en Sevilla[1.] hen konden intomen. Het is een vrijgevochten slag mensen, dat aan geen gewijde of wereldlijke, goddelijke of menselijke wetten weet te gehoorzamen; de boeren waren als enigen in staat hen hier tot de orde te roepen.[2.] Het tumult dat die lieden teweegbrachten beviel mij net zo min als het hun iets opleverde; die uitkomst had ik altijd al voorspeld.

Ik heb je broer geschreven zoals je aangaf.[3.] Wat het keizerlijk jaargeld betreft heb ik geen enkele hoop behalve als ik terugkom. Want de kwestie is eens en voor al afgehandeld in de vergadering; men heeft mij na die vergadering namens Margaretha[4.] geantwoord dat het jaargeld en wat mij nog meer toekomt klaar ligt, als ik terugkom. Daarom denk ik niet dat je broer, hoe een welbespraakt en doortastend beschermheer hij ook is, met deze zaak lastiggevallen mag worden. De keizer heeft twee keer bij uitzondering opdracht gegeven mij het jaargeld te betalen,[5.] maar hij wordt eerder gehoorzaamd als hij opdracht geeft om te innen dan om te betalen.

Ik ben blij dat je zusters[6.] het goed maken, maar ik vraag me af wat hun plannen zijn. Hebben ze soms besloten altijd weduwe te blijven? Als ze ooit

1. Alonso de Fonseca en Alonso Manrique de Lara.
2. Gedurende de Duitse Boerenoorlog (1524-1525) werden vele kloosters verwoest. De volgende zin heeft weer betrekking op de monniken.
3. Zie de voorgaande brief. Erasmus schreef Matthias naar aanleiding van brief 1848, waarop hij hier antwoordt.
4. Margaretha van Oostenrijk.
5. Zie brieven 1380 en 1643.
6. Hun namen zijn niet bekend.

willen trouwen, is het nu het goede moment; tenzij je misschien plannen voor een nieuw brigittenklooster hebt. De veranderde waarde van het geld bezorgde me geen gering verlies. Lieven schrijft me geregeld.[7.] Ik vraag in mijn gebeden om al het mogelijke geluk in de Heer voor jou samen met je zusters.

Bazel, 1 september 1527

1872 *Aan Mercurino Gattinara*
Bazel, 1 september 1527

Een hartelijke groet. Geachte heer, die alle goede eigenschappen in volmaakte vorm bezit, ik dank u ten zeerste voor uw uitzonderlijke goedgunstigheid jegens mij. Was het mij maar enigszins vergund iets terug te doen! Als u Luthers *Onvrije wil* hebt gelezen, en ook mijn *Hyperaspistes*, waarvan zojuist het tweede deel is verschenen,[1.] zult u begrijpen wat een bloedige strijd er tussen ons gaande is. Iets wat die lieden[2.] des te meer irriteert, omdat ik me hiermee, en nog wel als enige, op hun terrein waag. Het ontging me niet wat voor gemor ik over me af zou roepen, maar omdat ik mij gesteund wist door de keizer, door u en door mensen zoals u, aarzelde ik niet mezelf in welk gevaar dan ook te storten, in het vaste vertrouwen dat ook goddelijke hulp niet zou ontbreken wanneer iets vrooms wordt ondernomen. De irritatie bij die sekten neemt hier inderdaad geleidelijk af en de meesten krijgen hun verstand terug. Ik zal mijn plicht als vastberaden soldaat niet verzaken; het is aan u echter er in uw wijsheid voor te zorgen dat niet bepaalde oproerkraaiers, die eerder de belangen van hun buik dan van Christus behartigen, de overwinning van de vroomheid naar zich toe trekken. Overigens heb ik zo'n vermoeden (maar het is te hopen dat ik mij daarin vergis), dat er na het bedwingen van de Lutherse opstand een zwaarder storm zal opsteken, veroorzaakt door de boosaardigheid van bepaalde lieden. Ik kan niet in woorden uitdrukken hoezeer ik wens dat er aan de buitengewoon grote successen van onze onoverwinnelijke keizer zich nog dit zal voegen, dat onder zijn leiding de eensgezindheid terugkeert in beide staten.[3.] Het huidige kwaad vraagt immers om iemand die daarvoor van Godswege bestemd is. Het ga u goed.

7. Lieven Algoet.
1. Zie brief 1804, noot 4.
2. De conservatieve theologen, vgl. brief 1869.
3. Dit doelt op het onderscheid tussen de wereldlijke en geestelijke macht.

Bazel, 1 september van het jaar des Heren 1527
Uw nederige dienaar, Erasmus van Rotterdam,
van wie Uwe Hoogheid zowel hart als hand herkent
Aan de zeer illustere heer Mercurino Gattinara, grootkanselier van Zijne Keizerlijke Majesteit. In Spanje

1873 *Aan Karel V*
Bazel, 2 september 1527

Brief van Erasmus aan de keizer

Ik erken, onoverwinnelijke keizer, dat ik Uwe Majesteit zeer veel dank verschuldigd ben, zowel persoonlijk uit naam van mijzelf als in het algemeen uit naam van de studie, omdat u bereid was mij zonder terughoudendheid te steunen en te bemoedigen; maar daarnaast koester ik de vurige wens dat die vastberadenheid van u, waarmee u de grootste koningen bedwingt en onderwerpt, evenveel gewicht en succes heeft bij het bedwingen van het tumult dat door bepaalde boosaardige lieden wordt veroorzaakt. Omdat ik mij gesteund wist door pausen en vorsten, maar vooral door Uwe Majesteit, heb ik de Lutherse partij (was die maar niet zo wijd en zijd verbreid!) volledig tegen mij in het harnas gejaagd, waarachtig niet zonder groot gevaar voor eigen leven. Als iemand om een bewijs vraagt, zal Luthers *Onvrije wil* als getuigenis dienen, waarin hij mij op een hoogst vijandige manier aanvalt; evenzo de twee boeken van de *Hyperaspistes*, waarmee ik hem van repliek dien.[1] Nu de Lutherse zaak, mede door mijn toedoen en het risico dat ik nam, begint te wankelen, duiken er in uw land bepaalde lieden op die onder het voorwendsel van godsdienstigheid opkomen voor hun buik en hun alleenheerschappij - wij strijden immers voor Christus, niet voor aardse voordelen. Met hun ordeloos tumult zaaien ze onrust in het overigens om zoveel redenen zeer gezegende Spanje. Soms zien we dat dergelijke gebeurtenissen het voorspel zijn van de vreselijkste stormen. In elk geval vond de huidige Lutherse kwestie haar oorzaak in veel onbeduidender zaken.

Wat mij aangaat, ik zal tot mijn laatste snik de zaak van de christelijke vroomheid blijven verdedigen; het is evenwel aan Uwe Majesteit in al haar vroomheid standvastig en ononderbroken steun te verlenen aan hen die zich oprecht en onverschrokken inzetten voor Gods kerk. Ik strijd onder Christus' banier en die van u en zo zal ik sterven; maar ik zal rustiger sterven

1. Zie brief 1804, noot 4.

als ik eerst mag beleven dat zowel binnen de kerk als binnen de gehele christenheid de rust is weergekeerd, dankzij uw inzicht, uw wijsheid en het welslagen van uw ondernemingen. Ik blijf bidden dat de grote en almachtige Christus ons dat door u mag schenken. Moge Hij overeenkomstig zijn wil Uwe Majesteit bewaren en haar welzijn bevorderen.

Bazel, 2 september van het jaar des Heren 1527

Aan de onoverwinnelijke monarch Karel, katholiek koning, gekozen Rooms keizer

1874 *Aan Alonso de Fonseca*
Bazel, 2 september 1527

Erasmus van Rotterdam groet Alonso, aartsbisschop van Toledo

Ik weet uit ervaring, eerwaarde prelaat, dat het beslist waar is wat de apostel Paulus aan de Korintiërs schrijft: dat God, die op zo veel plaatsen in de Schrift belooft dat Hij hen die het plechtanker van hun hoop bij Hem uitwerpen niet in de steek zal laten, trouw is en zich houdt aan zijn gelofte.[1] Hij staat toe dat de zijnen door allerlei plagen gekweld worden en door allerlei vervolgingen gereinigd en op de proef gesteld worden. Maar Hij doseert de omvang van de plagen, afgewisseld met zijn genade als helpster, zodanig, dat Hij niet toelaat dat ze overweldigd worden door golven van rampspoed, en zelfs als de situatie hopeloos lijkt, zorgt hij voor een gelukkige afloop. Als de strijd gaande is, verzacht en verlicht Hij intussen in zijn goedheid onze benardheid, door die af en toe te vermengen met iets van troost, zodat menselijke zwakte in staat is de last van de beproeving te dragen. Dit drukt hij met het veelzeggende woord *hyperenegkein* uit, alsof je zegt 'overwinnen door uit te houden'.[2] Hoe zou anders deze nietige geest, dit van nature fragiele lichaampje, nu ook nog verzwakt door ouderdom, ziekten en de ergste kwaal die er is, namelijk weerzin, tegen zoveel tumult en vervolging opgewassen zijn, als de goddelijke goedheid de zwakte van de menselijke natuur niet met talrijke middelen ter verzachting te hulp zou komen als het te veel dreigt te worden?

De voornaamste troost bij tegenspoed is een zuiver geweten en de hoop op de eeuwige beloning. Maar hij verschaft dikwijls ook enige vertroosting door middel van vrome mensen. Aan zijn goedheid heb ik immers, uitnemend

1. Blijkens de passage die volgt is 1 Korintiërs 10:13 bedoeld. Het beeld van het anker komt voor in Hebreeën 6:19.
2. De huidige lezing is *hypenegkein* (uithouden).

prelaat, uw brief te danken vol vriendelijkheid en christelijke vroomheid.[3] Toen die brief hier kwam, was ik uitgeput en had ik meer dan genoeg van alle inspanning en tegenslag. Maar hij deed mij zoveel genoegen, dat hij meteen elk gevoel van misnoegen wegwiste en mij weer kracht en pit gaf. Verder is het zo dat persoonlijk leed mij minder deert dan wanneer het christendom door een publieke catastrofe wordt getroffen; zoals algemene voorspoed onder het volk mij meer deugd doet dan mijn eigen voordeel, zo dat al bestaat. Hoe onbeduidend is het verlies van dit armzalige mensje, wat zijn nietige lichaampje en zijn reputatie betreft, vooral in verhouding tot de hele wereld! Het stelt waarachtig niet veel meer voor dan bij ons het verlies van een enkele mug. Maar welke oprechte voorstander van Christus' glorie betreurt het niet dat het met het christendom zover is gekomen, dat zij die op zoveel manieren het volmaakte christelijke leven verkondigen, met zulke schaamteloze laster, zulke evidente leugens, zulke gemene trucjes, met zoveel vasthoudendheid tekeergaan tegen mensen die naar hun beste vermogen voor de ware vroomheid strijden? Als dit al gedaan wordt door mensen die beweren voor de wereld gestorven te zijn,[4] wat valt er van anderen te verwachten? Ik verheug me over de gelukkige opbloei van Spanje dankzij de vorderingen op het gebied van studie en godsdienst. Des te meer betreur ik het dat die onrust een schaduw werpt over deze gelukkige toestand, waarvan ik graag wilde dat die onwankelbaar en altijddurend zou zijn. Ja, volgens mij bestaat er zelfs het gevaar (maar het is te hopen dat mijn voorgevoel mij bedriegt), dat die schermutseling uitloopt op een bloedige oorlog. Want we kennen de trucjes die Satan gebruikt: er is geen moment dat hij hij de christelijke godsdienst meer schade toebrengt dan wanneer hij, vermomd als een engel van het licht,[5] onder de schijn van godsdienstigheid de aanval opent op de publieke eensgezindheid. Was het maar zo dat die vrijgekocht kon worden door dit ene leven op te offeren!

Maar aan de andere kant leef ik weer op bij de gedachte dat er zoveel belangrijke personen zijn die zich bekommeren om Christus en oprechte vroomheid. Want hoewel uw gezindheid, zoals die in uw brief geschetst, uitgedrukt en verbeeld wordt, mij meer aanstond dan van bijna ieder ander, stromen er toch geregeld brieven van andere mensen binnen die zich, zo al niet kunnen meten, dan toch kunnen vergelijken met Uwe Hoogheid. De eerste van hen is William Warham, aartsbisschop van Canterbury, die zo ongerust wordt als het mij tegenzit en zo opleeft als ik succes heb, dat hij zich over zijn eigen persoon minder zorgen maakt. Al wat hij bezit, is evenzeer van mij als

3. Brief 1813, waarop deze brief het antwoord is.
4. Vgl. Kolossenzen 2:20; 3:3.
5. 2 Korintiërs 11:14.

wat ik thuis in mijn kasten bewaar, als ik het zou willen gebruiken. Dat heb ik verschillende keren mogen ervaren; ook krijg ik het verwijt dat ik geen gebruik maak van zijn vrijgevigheid. De volgende is kardinaal Lorenzo Campeggi, de oprechtste en beminnelijkste persoon die men zich wensen kan. De derde is John, bisschop van Rochester,[6.] die u waarschijnlijk wel kent door wat hij geschreven heeft. De vierde is John, bisschop van Lincoln,[7.] van wie ik jaarlijks twee keer een allerhartelijkste brief ontvang. Ja, ook de kardinaal van York[8.] vereert mij geregeld met een brief die hij mij in alle vriendelijkheid schrijft. Verder is er Cuthbert Tunstall, nu bisschop van Londen, u waarschijnlijk niet onbekend, aangezien hij kort geleden als gezant in uw land werkzaam was; hij is eerder mijn ziel dan mijn vriend. Dit is geen lofzang op mijn eigen verdiensten, maar eerder op hun verbazingwekkende vriendelijkheid. Mensen zoals zij zijn er ook in Frankrijk, vooral Michel Boudet, bisschop van Langres. Er worden mij zoveel brieven gebracht van de Franse koning, van de Engelse koning, van hertog Georg[9.] en andere vorsten, dat ik soms geen tijd heb om te antwoorden. Verder heb ik amper genoeg kisten om de brieven van geleerden op te bergen, van wie een groot aantal ook wat positie betreft boven de anderen uitsteekt; om nog maar te zwijgen over de zeer hartelijke en complimenteuze brieven van de keizer en van Ferdinand, nu koning van Hongarije.

Door dit alles begin ik goede hoop te krijgen dat deze noodlottige troebelen ooit zullen bedaren en deze tragedies een gelukkige wending zullen nemen. Zulke dingen kan Christus namelijk tot stand brengen, die in staat is zijn bruid op te richten door vernederingen, haar te verbreiden door benauwenissen, te versterken door bestormingen, tot leven te wekken door bloedvergieten, te verheerlijken door schande. Als ik dat nog mag meemaken, zal ik gewilliger en opgewekter hiervandaan gaan. Als Hij anders heeft besloten, zal ik er niet aan twijfelen dat wat Hij besluit het beste is. U spoort mij in uw vroomheid aan om mij vastberaden en ongebroken van geest te betonen bij wat ik nu doormaak. Hoewel ik dit met Christus' hulp uit mijzelf zou doen, zal ik het niettemin voortaan alerter en opgewekter doen, bemoedigd door de woorden van zo'n belangrijk prelaat.

Het aanbod dat u via de uitnemende theoloog Juan de Vergara doet,[10.] stemt mij dankbaarder naarmate ik het minder verdien, en ik bewonder uw ongekende goedheid er nog meer om. Aangezien ik weet dat dit aanbod

6. John Fisher.
7. John Longland.
8. Thomas Wolsey.
9. Frans I, Hendrik VIII en Georg van Saksen.
10. Zie brief 1814, p. 76.

voortkomt uit welgemeende, spontane vrijgevigheid, vind ik dat ik u niet minder verschuldigd ben dan wanneer ik al wat mij is aangeboden had geaccepteerd. Ik twijfel niet of u zult met vergelijkbare welwillendheid ook mijn gevoelens beoordelen, zodat u alle dank die ik zou kunnen betuigen als ik de mogelijkheid had, als werkelijk betuigde dank wilt beschouwen. Als ik u bij gelegenheid van mijn kant een plezier kan doen met hulpvaardigheid of met hard werken, zal mij in elk geval niets liever zijn dan dat. De Heer Jezus moge Uwe Excellentie behoeden en bewaren.

Bazel, 2 september 1527

1875 *Aan Juan de Vergara*
Bazel, 2 september 1527

Erasmus van Rotterdam groet Juan de Vergara

Ik heb het tweede boek van de *Hyperaspistes* afgemaakt.[1] Daarvoor moest ik eerst zorgvuldig Luthers werken lezen. Daarin vind je zoveel spotternij, hoongelach, gescheld, snoeverij, smaad, applaus en triomf, dat ik bijna stierf van afgrijzen, zelfs voordat ik de pen op het papier zette. De woorden daar smaakten regelrecht naar zeewater, zoals het spreekwoord zegt;[2] bitterder alsem bestaat er niet. Ik heb een complete Ambrosius gepubliceerd, prachtig gedrukt en met veel verbeteringen.[3] Daar kwamen nog de commentaren van Chrysostomus op de Brief aan de Galaten bij, die nu dankzij mij Latijn spreken. Verder een aantal preken van Origenes over Matteüs, een gedeelte van een werk waarvan het begin niet is overgeleverd, ja, waarvan we amper de helft hebben. Ik heb ook nog enkele kleinere werkjes gepubliceerd.[4] Toen al die inspanning achter de rug was, wachtte een ander karwei: het beantwoorden van brieven van vrienden en vijanden, die uit bijna alle windstreken met bundels tegelijk hierheen worden gebracht.

1. Het voorwoord hierbij is brief 1853.
2. Vgl. *Adagia* 2226 (Hij spoelde de zeewaterklank weg met zoetwaterwoorden).
3. Erasmus droeg deze uitgave op aan Jan (I) Łaski; zie brief 1855. De twee hierna genoemde werken zijn opgedragen aan Jan van Lotharingen-Guise (brief 1841) en Nikolaus von Diesbach (brief 1844).
4. Dit is waarschijnlijk het bundeltje dat Erasmus aan Nicolas Wary opdroeg; zie brief 1856.

Toen al die weerzin en inspanning me bijna te veel werden, mijn allerbeminnelijkste Vergara, werd eindelijk dan toch ook jouw brief bezorgd,[5] zo vriendelijk, zo elegant, zo welwillend, zo opgewekt, dat hij alle lichamelijke en geestelijke vermoeidheid verdreef. Tegelijk daarmee kwam de brief van de aartsbisschop van Toledo,[6] een beschermheer met wie je je naar mijn mening wel bijzonder gelukkig mag prijzen, al mag je je sowieso met zoveel uitnemende gaven zeer gelukkig prijzen. Had ons Duitsland maar een flink aantal van zulke bisschoppen! Wat een flonkerende stijl, maar zonder gekunsteldheid, wat een hoge vlucht nemen zijn gedachten! Hoezeer ademt die hele brief een heroïsche verhevenheid gecombineerd met de minzaamheid van een uiterst bescheiden prelaat! Deze woorden komen uit mijn hart; het past niet dat ik bij jou met klatergoud aankom: er bestaat geen eerlijker en oprechter karakter dan dat van jou. Maar beide werden bezorgd toen Froben al aan het pakken was;[7] daarom kan ik niet anders dan antwoord geven op een paar losse punten uit je brief; een andere keer praat ik graag uitgebreid met je verder.

Brieven van vrienden hebben me duidelijk gemaakt dat Alonso Virués een heel ander type mens is dan dat boek[8] laat zien. Ik denk dan ook dat het beter is dit hele meningsverschil, wat het ook inhoudt, te laten rusten en als christenen met elkaar vriendschap te sluiten, dit alles vergezeld van gunstiger voortekenen. Je gaf werkelijk een prachtige schildering van de tragedie van de bedeltirannen. Die kwam na een turbulente expositie op dreef met een nog turbulenter handelingsverloop; rest nog de ontknoping, die hopelijk gelukkig uitvalt, niet zozeer in mijn belang als in het belang van de christelijke vroomheid. Want ik voer geen strijd voor de persoonlijke belangen van bepaalde mensen, maar voor het algemeen welzijn van de christelijke kudde; evenmin maak ik me sterk voor een stel schaamteloze dikbuiken die hun tirannie willen behouden. Mijn doel is dat bij iedereen christelijke naastenliefde regeert en triomfeert. Daarnaar zal ik onophoudelijk streven; ik heb naar mijn mening terecht besloten die taak op me te nemen en daarom ga ik ermee door, met een zuiver geweten.

Waar ze op dit moment in jouw land mee bezig zijn, probeerden ze al elf jaar geleden, zonder resultaat.[9] Zelfs deden ze al eens een poging om hetzelfde toneelstuk tegelijk in alle delen van de wereld op te voeren (want je moet weten dat het allemaal volgens afspraak is wat er gebeurt); maar overal

5. Brief 1814, waarop deze brief het antwoord is.
6. Brief 1813 van Alonso de Fonseca.
7. Om naar de Frankfurtse boekenbeurs te gaan.
8. Zie brief 1804, noot 54.
9. Na het verschijnen van de eerste druk van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament in 1516.

werden ze uitgefloten, behalve daar bij jou. Ik verbaas me erover dat deze mensen zoveel vrijheid krijgen, dat ze keizer, paus en aartsbisschoppen in hun gezicht durven uit te lachen. Intussen hebben ze de mond vol van die heilige gehoorzaamheid, de derde gelofte, terwijl zij de enigen zijn die aan goddelijke noch menselijke wetten gehoorzamen, maar eisen dat hun wil als heilig wordt beschouwd.[10.] Ik heb het over de slechten onder hen; laten we hopen dat deze beschrijving op de minderheid van toepassing is! Ze hebben de mond vol van het woord van de apostelen: 'Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen',[11.] maar dat roepen de aanhangers van Luther tegenwoordig ook. Die lieden zijn vrome dienaren van God, maar naar het voorbeeld van hen over wie Paulus schrijft: 'Hun god is hun buik'.[12.]

Het is me niet duidelijk of degenen die mijn boeken Spaans leren spreken en ze in die taal publiceren, dat doen omdat ze aan mijn kant staan of omdat ze mij haten; ze bezorgen mij er in elk geval veel vijanden mee. Ook in Parijs heeft dat tot een flink drama geleid; daarover kunnen andere vrienden en het boek dat ik je stuur[13.] je meer vertellen. Het is niet moeilijk te raden waarom ze hier zo allergisch voor zijn. Tijdens preken, etentjes, gesprekken, op boten en wagens, in de winkels van schoenmakers en wevers en tijdens de biecht plachten ze breed uit te meten dat Erasmus een veel gevaarlijker ketter was dan Luther, en heel wat eenvoudige lieden, jongelui, bejaarden en vrouwtjes lieten zich door hen overtuigen. Met steun uit die hoek meenden ze dat de overwinning hun niet kon ontgaan. Maar als Erasmus in de volkstaal spreekt, zal hun malicieuze leugenachtigheid aan het licht komen en zullen ze beoordeeld worden naar hun ware aard; vandaar natuurlijk die tranen![14.]

Verder hebben ze het idee dat ik met Luther onder één hoedje speelde of dat nu aan het doen ben. Daarvan kan ik zeggen dat het een schaamteloze leugen is, tegen beter weten in; ze weten immers dat Erasmus als geen ander gehaat is bij de aanhangers van Luther. Voor het geval ze dat ontkennen, mag Luthers *Onvrije wil* als bewijs dienen, het meest vijandige wat hij ooit schreef, en verder de twee boeken *Hyperaspistes*, waarvan het laatste nu juist verschenen is.[15.] Zeker in dit deel van Duitsland heeft niemand het tot nu toe aangedurfd met de pen ook maar het minste protest te laten horen - ik hoop maar dat het mij goed bekomt! Nauwelijks zien ze dat er aan beide zijden bloed heeft gevloeid en de kans op een overeenkomst verkeken is, nau-

10. *Adagia* 3616.
11. Handelingen 5:29.
12. Filippenzen 3:19.
13. Het is onduidelijk welk boek dit is.
14. *Adagia* 268.
15. Zie brief 1804, noot 4.

welijks zien ze dat de zaak van Luther, mede door het risico dat ik nam, aan het wankelen is, of ze openen met gebundelde krachten de aanval op mij, terwijl ik juist in het heetst van de strijd door gevaar word omringd. Zie hier hoe wellevend de pseudomonniken zijn! Ze weten dat Luther niets liever ziet gebeuren en dat niets zo funest voor de rust binnen de kerk is. Zie hier hoe vroom ze zijn! Ten slotte weten ze dat pausen, kardinalen, aartsbisschoppen, tal van vorsten, tal van geleerden en al helemaal de keizer niet blij zijn met dit tumult. Zie hier hoe gehoorzaam ze zijn!

Ze beweren dat mijn boeken in Parijs officieel veroordeeld zijn of niet gelezen mogen worden. Dat is een schaamteloze leugen. Al mijn werk is immers in Parijs verkrijgbaar en de *Colloquia* zijn daar recent nog door de drukker Colines ter perse gelegd,[16.] terwijl dit het boek is waarmee ik hen het meest tegen de haren in gestreken heb. De verkoop van het boek waarmee Béda mij aanviel,[17.] is evenwel door de koning met een officieel edict verboden - al wordt het achter de rug van de koning om verkocht. Dit was ook de reden dat Béda, toen hij namens de zegenrijke faculteit voor een of andere kwestie naar het hof van de koning was gekomen, bevel kreeg daar te blijven totdat hij zich verantwoord had voor wat hij had geschreven. Hij moest tal van uitvluchten zoeken en zich in allerlei bochten wringen voordat hij een dag later dan toch werd vrijgelaten, op voorwaarde dat hij zou verschijnen wanneer hij opgeroepen werd. Een geleerd en fatsoenlijk man, die de koning zeer dierbaar is, haalde uit dat boek twaalf stellingen[18.] en zorgde voor een Franse vertaling, met mijn antwoord. Hoezeer de koning met die stellingen ingenomen was, laat de kopie van de brief zien die ik je stuur.[19.]

Deze man,[20.] die bijna op de brandstapel terecht was gekomen omdat hij enkele werken van mij in het Frans had vertaald, voert een proces tegen Béda

16. Simon de Colines publiceerde een nadruk van de *Colloquia* in februari 1527.
17. De *Annotationes* (Parijs, 1526), waarmee Béda Jacques Lefèvre d'Étaples en Erasmus aanviel.
18. *Duodecim articuli infidelitatis magistri Natalis Bedae... ex libro suarum Annotationum... excerpti, reprobantur et confutantur*, zonder plaats of datum verschenen bij de Parijse drukker Josse Bade in 1527. De auteur is mogelijk Jacques Merlin, een tegenstander van Béda binnen de Parijse theologische faculteit. Erasmus schreef het werkje toe aan Louis de Berquin (zie het begin van de volgende alinea).
19. Waarschijnlijk de brief van Frans I aan de universiteit van Parijs van ca. 7 juli 1527, die in de uitgave van Allen en in de *Collected Works of Erasmus* is opgenomen in de inleiding bij brief 1902.
20. Louis de Berquin.

en drie priors,[21] die een definitief vonnis wegens ketterij hadden uitgesproken, over iemand die, zoals ze me schrijven, onschuldig is. Hij was ook werkelijk verbrand, als het Parlement, de koningin-moeder[22] en de koning zelf die toen juist in Frankrijk arriveerde,[23] deze storm van razernij niet hadden tegengehouden. Deze man dus, die ze voor de slachtbank bestemd hadden, procedeert nu, ten overstaan van rechters die door de koning zijn aangewezen, tegen Béda, die medeplichtig is, de priors, die zich tot deze wandaad hebben laten aanzetten, en ten slotte de allerheiligste faculteit zelf, die in het geheim hierbij als handlangster is opgetreden, naar het gerucht gaat. Hij is van beschuldigde aanklager geworden en rekent op een overwinning, hoewel zij een geduchte tegenpartij is die altijd blijft bestaan, zodat ik ten zeerste vrees dat de overschrokkenheid van de man zal uitlopen op de cel.

Dit meende ik toch ter waarschuwing te moeten vertellen. Geloof me, als ze sowieso rechtschapen mensen zoveel schade mogen toebrengen als ze willen, zal het niet lang duren of ze gaan zelfs tegen vorsten en bisschoppen tekeer. Als er iets gedaan zou moeten worden om orde op zaken te stellen binnen de kerk, dan is het dit wel: dat de bedelorden werden onderworpen aan hun ordinarissen, zoals dat ook bij andere geestelijken het geval is, en dat ze vervolgens allemaal weer tot één soort werden teruggebracht. Heel wat mensen hebben vroeger al de voorspelling gedaan (die hopelijk niet uitkomt), dat zij de ondergang van de kerk zullen veroorzaken. Hoeveel onrust hebben zij immers al niet veroorzaakt, nu eens door ruzies, dan weer door samenzweringen!

Maar daarover een andere keer. Het zou meer in mijn aard liggen en ook meer bij mijn leeftijd en gezondheidstoestand passen, en misschien beter voor de studie zijn, als ik vrijaf had en verlost was van dit soort gladiatorengevechten. Omdat dit blijkbaar mijn lot is, mag ik blij zijn dat deze beroering tijdens mijn leven ontstaat, want als die zich na mijn dood had voorgedaan, had ze ernstiger schade toegebracht aan zowel mijn reputatie als de studie in het algemeen. Daarom houd ik mezelf voor dat dit niet zonder een plan, niet zonder de wil van de goden gebeurt, zoals de dichter zegt.[24] Als de primaten mij in zoverre willen steunen dat ik niet bezwijk onder het tumult van de samenzweerders, zal ik alle andere problemen wel te boven komen, mits ik de gelegenheid krijg om te antwoorden. Ook stel ik mij op het standpunt dat er niets in mijn boeken mag blijven staan wat strijdig is met de christelijke vroomheid; als de monniken te werk gaan met gepaste zelfbeheersing, zul-

21. Vgl. brief 1692.
22. Louise van Savoye.
23. Na zijn gevangenschap die volgde op de slag bij Pavia in 1525.
24. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 5, 56.

len ze zich zeer geliefd bij mij maken. Maar als ze bij hun gebruikelijke manier van doen blijven (en dat was in het verleden zo en gaat ongetwijfeld nu ook gebeuren), zal ik toch profiteren van de boze opzet van mijn vijanden en hun wandaad ombuigen tot een weldaad voor iedereen. Ik weet hoe erg de boosaardigheid is van die lieden die slaven van hun eigen maag zijn, en jijzelf kent het onstuimige en vurige karakter van de Spanjaarden. Daarom hoop ik dat de primaten er in hun wijsheid voor zullen zorgen dat het botsen van verschillende richtingen niet zal uitlopen op tweedracht die ten koste zal gaan van die zo gelukkige rust in jullie land.

We weten uit ervaring wat voor simpele dingen later tot de zwaarste stormen kunnen leiden. Deze hele storm rond Luther is tot de huidige sterkte toegenomen na een onbeduidend begin. De dominicanen prezen onbeschaamd pauselijke aflaten aan. Luther ging daar met zijn stellingen tegenin. Silvester[25.] reageerde op een ongelukkige manier. Luther verzette zich fel. Meteen had je een aantal monniken (voor wie die aflaten een goudmijn waren) die tegen het volk begonnen te schreeuwen, hoewel ik hun dat ontraadde. Voor dat zinvolle advies kreeg ik stank voor dank. De aanhangers van Luther werden gestenigd, evenals de talen met de literatuur erbij, want ze hadden besloten alles wat ze haatten bij elkaar te doen en er één bundel van te maken. We zien welk punt de tragedie bereikt heeft. Ik heb zo'n hekel aan dit soort onlusten, dat ik liever wil dat ikzelf, indien mogelijk als enige, word opgeofferd als daarmee de rust weerkeert, dan dat er omwille van mij een storm opsteekt, laat staan dat ik daar verantwoordelijk voor wil zijn. Ik denk dat het beter is het pauselijk gezag erbuiten te laten. Wie zijn er immers meer op hun hoede voor de monniken dan pausen? Of wie koesteren een diepere minachting voor de paus, wanneer hun dat goeddunkt, dan monniken? Tot nu toe waren de pausen en enkele kardinalen mij redelijk goedgezind. Maar de hogepriester[26.] heeft zijn eigen slangachtige figuren, voor wie niets te ver gaat en die grote invloed hebben op de paus.

Bovendien vind je daar volop het paganisme van zekere lieden die niets goed vinden behalve wat ciceroniaans is; ze vinden het een veel grotere schande niet tot ciceroniaan verklaard te worden dan tot ketter verklaard te worden. Ongelofelijk hoezeer ze het mij kwalijk nemen dat ik geen navolger van Cicero ben, hoewel ik er niet zeker van ben dat iemand van hen hem kan nadoen. Ik probeer het in elk geval ook niet; als ik het zou proberen bij een

25. Silvester Prierias reageerde op Luthers 95 stellingen met een *In praesumptuosas Martini Lutheri conclusiones de potestate papae dialogus* (zonder plaats of datum gedrukt in Rome in 1518). Hierop volgde weer een *Responsio* van Luther (Leipzig, 1518).
26. Grieks *ho Archiereus*, hier ter aanduiding van de paus.

christelijk onderwerp, zou ik me belachelijk maken. Al meer dan eens heb ik op verzoening aangestuurd en ik vind het niet erg dat nog een keer te doen. De goeden zijn bijna verzoend, al worden sommigen in hun eenvoud om de tuin geleid en zijn er anderen die uit angst hun mond houden of luidkeels met de rest meepraten, om geen verdenking op zich te laden. De boosaardigen onder hen zullen zich nooit laten verzoenen. Als het betekent dat je oorlog met hen voert wanneer je erop wijst wat belangrijk is voor de ware vroomheid, zal ik tot mijn dood oorlog met hen voeren. Wat mijn nagedachtenis en mijn pennenvruchten betreft, daar zal Christus voor zorgen. Veel werken die meer dan de mijne onsterfelijkheid verdienden, zijn verloren gegaan. Als het einde van de wereld nabij is, zoals zekere profeten beweren, loont het niet voor zo'n korte tijdspanne slag te leveren; als het niet waar is wat de profeten zeggen, is volgens mij dan toch tenminste de tijd nabij dat zekere vermomde lieden minder vrijheid zullen hebben dan ze tot nu toe hadden. Voor mij volstaat een zuiver geweten, wat er ook gebeurt.

Dit zijn allemaal ernstige zaken. De rest van je brief loopt over van honing en suiker, zeer geleerde vriend. Met hoeveel genoegen las ik dat de talen en de literatuur volop in Spanje, een land dat ooit een overvloed aan grote talenten voortbracht,[27.] tot bloei komen! Terwijl ze in Duitsland een kwijnend bestaan leiden en zelfs niemand de colleges wil volgen van professoren die uit algemene middelen betaald worden. Met hoeveel vreugde begroette ik de welwillende aandacht voor mij van de prelaat,[28.] die alles wat iemand tot sieraad kan zijn in overvloed bezit, en die onbekrompen, genereuze vrijgevigheid van hem tegenover iemand die dat om geen enkele reden verdient! Hoe vaak wenste ik jullie land niet geluk met zulke godsdienstige leiders, met zoveel succes op het gebied van de studie, met zo'n rijke oogst aan geleerden! Ik begeer geen lang leven op aarde, maar wanneer ik dit alles bij mijzelf overweeg, zou ik soms weer jong willen worden. Ik twijfel niet aan de oprechtheid van die beloften,[29.] die hij nog guller waar zou maken dan hij belooft. Maar de reis is gigantisch en mijn gezondheid breekbaarder dan glas. Ook zie ik niet wat ik op deze leeftijd en ook nog met deze gezondheid voor jullie zou kunnen betekenen. Telkens weer krijg ik brieven die mij vragen nu eens hierheen, dan weer daarheen te komen, op niet te versmaden voorwaarden; maar terwijl de fortuin vroeger aan mij voorbijging, laat ik de fortuin nu aan mij voorbijgaan. Bovendien moet ik als een soldaat op mijn post ster-

27. De beide Seneca's, Lucanus, Martialis en Quintilianus waren afkomstig uit Spanje.
28. Alonso de Fonseca.
29. Vgl. brieven 1814 (p. 76) en 1874.

ven;[30.] daartoe biedt Froben mij de beste gelegenheid, omdat hij mij rijkelijk voorziet van wapens voor de strijd.

De brief die je broer[31.] in vloeiend Grieks had geschreven heb ik eerst zelf met veel genoegen gelezen en daarna aan de geleerden die hier wonen te lezen gegeven; ik zal hem ook naar Leuven sturen voor de professoren van het Drietalencollege, om hun op die manier een aansporing te geven. Hij zal ongetwijfeld het vuur bij hen aanwakkeren; ik zal er evenwel op toezien dat hij niet wordt gedrukt zonder toestemming van degene die hem schreef. Ik heb op dit moment geen tijd om een brief aan hem terug te schrijven, behalve misschien een korte groet.[32.] Ik zie hoeveel ik ook aan Bernardino Tovar te danken heb. Francisco maakt een grappige opmerking over een Geryones in Spanje, met drie lijven en één geest, maar een geest die Erasmus bijzonder slecht gezind is.[33.] Weg met die monsterlijke Geryones! Ik ben blij met die andere Geryones als voorteken, nu ik drie voortreffelijke broers zie die één geest hebben door hun genegenheid voor Erasmus.[34.] Doe Tovar de hartelijke groeten namens mij. Want Francisco zal ik, zo mijn bezigheden niets anders toelaten, in elk geval groeten.

Zie hier hier een antwoord op enkele losse punten uit je brief die mij het belangrijkst leken, maar bij alle drukte wil ik toch liever zo dan helemaal niet schrijven. Het ga je goed. Bazel, 2 september 1527

30. Vgl. Suetonius, *De vita caesarum*, Vespasianus 24, 1.
31. Francisco de Vergara.
32. Dit is brief 1876.
33. De tiende opdracht van Hercules was het stelen van de runderen van Geryones, een reus met drie lichamen die leefde op een eiland gelegen in het uiterste westen. Uit brief 1885 blijkt dat Francisco het over een Geryones had die een sofist, een pseudotheoloog en een letterknecht in zich verenigde. In 1521 had Erasmus zelf Zúñiga met Geryones vergeleken (LB IX, 285A).
34. Isidorus van Sevilla (*Etymologiae* 11, 3, 28) ziet in de figuur van Geryones, die hij koning van Spanje noemt, drie broers die zo eensgezind waren, dat er als het ware één geest in drie lichamen woonde.

1876 *Aan Francisco de Vergara*
Bazel, 2 september 1527

Erasmus van Rotterdam groet Francisco de Vergara

Op dit moment, mijn allerdierbaarste Francisco, was er zelfs amper gelegenheid om je in ruil voor zo'n uitgebreide, geleerde, vriendelijke en opgewekte brief te groeten. Zelfs als er gelegenheid was, had een stijl die zo overloopt van alle sieraden waarover muzen en gratiën beschikken, mij ervan kunnen weerhouden terug te schrijven. Wie had ooit gedacht dat het zover zou komen met de studie van het Grieks dat jongelui brieven in zo vloeiend Grieks zouden schrijven? Denk je dat ik als oud man jaloers ben op de jeugd? Integendeel, er is bijna niets wat mij zoveel genoegen doet. Wie vaderlijke genegenheid voelt voor de opgroeiende jeugd, vindt het fijn zo in de schaduw gesteld en overtroffen te worden. Ik ben er echt van harte blij mee.

Ik besloot een kopie van je brief naar Leuven te sturen, om de professoren van het Drietalencollege, dat daar bijzonder floreert, een extra stimulans te geven. Ik wens je geluk, zeer geachte jongeman, ik wens jullie Spanje geluk, dat weer opbloeit en als het ware volgens het recht op teruggave haar vroegere reputatie op het gebied van geleerdheid terugkrijgt.[1.] Ik wens Alcalá geluk, dat onder de gelukkige leiding van twee prelaten, Francisco en Alonso,[2.] zozeer tot bloei komt op het gebied van elke soort studie, dat je het met het volste recht schatrijk kunt noemen.[3.] Wees ervan verzekerd, mijn beste Francisco, dat mij niets aangenamers kon overkomen dan jouw gevoelens voor mij, en niets plezierigers dan je brief. Zoals je geestig opmerkt, heeft ook het tegenwoordige Spanje zijn Geryones, een monster met drie lichamen, maar het heeft ook een Geryones die veel goeds voorspelt: één ziel die huist in drie voortreffelijke broers.[4.]

Meer lukte op dit moment niet. Je mag niet denken dat ik je antwoord gegeven heb, ik heb je alleen maar gegroet.[5.] Het ga je goed, samen met alle liefhebbers van de studie.

Bazel, 2 september 1527

1. Zie brief 1875, noot 27.
2. Francisco Jiménez de Cisneros en Alonso de Fonseca.
3. Erasmus gebruikt het Griekse woord *pamplouton*, spelend met de Latijnse naam van Alcalá (Complutum).
4. Zie brief 1875, noten 33-34.
5. Op 13 oktober schreef Erasmus een langere brief (nr. 1885).

1877 *Aan Alonso Manrique de Lara*
[Bazel, ca. 2 september 1527]

Met deze brief loopt Erasmus vooruit op zijn *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos* (Bazel, 1528), waarin hij reageert op de kritiek van de Spaanse bedelmonniken die tot de conferentie van Valladolid had geleid. In het eerste gedeelte brengt Erasmus passages uit zijn werk bijeen waarmee hij de rechtzinnigheid van zijn opvatting over de Drie-eenheid wil aantonen. Tussen vierkante haken staan de nummers die de passages later in de *Apologia* zouden krijgen. Daar zijn het er 80. Het daarop volgende gedeelte van de brief betreft de eerste vijf bezwaren die de monniken hadden ingebracht. De cijfers 1 en 3 staan in de uitgave van Allen op een andere plaats.

Begin van een reactie op de punten die door de monniken afgekeurd zijn

Mijn pennenvruchten belijden op ontelbare plaatsen in heldere en krachtige bewoordingen wat de kerk over de Heilige Drie-eenheid leert, namelijk gelijkheid van de goddelijke natuur in de drie personen, of liever dezelfde ondeelbare essentie in de drie personen, en ik verfoei de goddeloosheid van de arianen uit de grond van mijn hart. Daarom is het buitengewoon brutaal mij verdacht te maken alsof ik sympathiseer met de arianen. Niemand heeft mij dit tot nu toe aangewreven behalve twee geboren lasteraars;[1] daar komen de huidige beschuldigingen van de monniken vandaan. Het is wellicht dwaasheid passages te citeren om aan te tonen dat ik de waarheid spreek, omdat al mijn boeken vol staan met die belijdenis, zo openlijk, zo krachtig uitgesproken, dat iedereen meteen merkt dat de woorden uit mijn hart komen. Ik koester niet heimelijk andere gedachten dan die ik met mond en pen uitspreek. De Heer is mijn getuige in deze zaak.

[1] In de parafrase[2] op het eerste hoofdstuk van Johannes staat onder andere als uitleg waarom de goddelijkheid van Christus in het Oude Testament en door de andere evangelisten niet zo duidelijk was verkondigd als Johannes het formuleert: ‘Het kon niet meteen ten volle duidelijk gemaakt worden dat er drie waren, onderscheiden door het eigene van de personen, van wie ieder waarlijk God was, en er toch slechts één God was wegens dezelfde goddelijke natuur die de drie in dezelfde mate gemeenschappelijk hebben’.[3] [2] En een stukje verder: ‘Hij (ik heb het over de Vader) bestaat geheel en altijd in zichzelf en zoals Hijzelf is, zo wordt altijd de Zoon uit Hem geboren, de eeuwige uit de eeuwige, de almachtige uit de almachtige, de algoede uit de algoede,

1. Bedoeld zijn Edward Lee en Diego López Zúñiga.
2. Erasmus' *Parafrasen* op alle boeken van het Nieuwe Testament behalve Openbaring verschenen tussen 1517 en 1524.
3. Het citaat betreft Johannes 1:1.

kortom God uit God, niet later en niet minder dan die Hem baart, eeuwig Woord van de eeuwige geest'.[4] [9] Weer een stukje verder zeg ik over het Woord van God: 'Hij was op zo'n manier onafscheidelijk van de Vader wat zijn natuur betreft, dat Hij volgens het eigene van de persoon bij de Vader was; en Hij was niet verbonden met de Vader zoals een accident met een substantie verbonden is, maar Hij was God uit God, Hij was God in God, Hij was God bij God, wegens de natuur van de goddelijkheid die beiden gemeenschappelijk hebben. De twee, in alle opzichten elkaars gelijken, werden nergens door gescheiden, behalve door het eigene van een die baart en de geborene, een die spreekt en het uitgesprokene.'[5] [5] Een klein stukje verder,[6] ter weerlegging van twee ketterijen, van de arianen en van hen die beweren dat Christus aanving toen Hij geboren werd uit de Maagd: 'Zij dwalen dan ook ver van de waarheid af, die denken dat het Woord van God later is dan Hij die het voortbracht, zoals bij ons de gedachte voorafgaat aan het uitgesprokene, en die het Woord van God waarmee de Vader alle dingen schiep, rekenen onder het geschapene. Maar zij maken zich schuldig aan een grovere dwaling, die menen dat de Zoon en het Woord van God dan pas aanvingen te bestaan, toen Hij lichamelijk geboren werd uit de Maagd'. Op die manier getuigt volgens mij alles wat ik in dat hoofdstuk over Christus zeg van vroomheid en weerleg ik ketters wier opvattingen Hem geen recht doen. Wie bovendien mijn annotaties[7] bij dit hoofdstuk van de evangelist leest, zal merken dat ik nadrukkelijk tegen de ketters in de goddelijke natuur voor Christus opeis.

[25] Aan het begin van de parafrase op Romeinen staan deze woorden: 'die in de tijd geboren is uit het nageslacht van David volgens de zwakheid van het vlees, maar tegelijk is aangewezen als de eeuwige Zoon van de eeuwige God volgens de Geest die alles heilig maakt', enzovoort.[8] Wie verklaart dat de Zoon eeuwig is, ontkent dat Hij een schepsel is, want alleen God is eeuwig. Terwijl Paulus Christus daar alleen Gods Zoon noemt, ben ik nog duidelijker door het te hebben over de eeuwige Zoon van de eeuwige God, wat ik beslist niet zou doen als ik aan de kant van de arianen stond. [26] Verder in de parafrase op hoofdstuk 9 van de brief aan de Romeinen, ongeveer bij het begin: 'Maar Christus is zo mens, dat Hij ook God is, niet speciaal van dit of dat volk, maar de God van alle dingen, die alles bestuurt; Hem alleen komt alle

4. Het citaat betreft Johannes 1:2.
5. Het citaat betreft Johannes 1:3.
6. De geciteerde passage gaat in de parafrase evenwel vooraf aan het citaat bij [9].
7. De annotaties die deel uitmaken van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament.
8. Het citaat betreft Romeinen 1:3-4.

lof toe tot in eeuwigheid. Amen'.[9.] [27] In de annotatie, waar ik het over de verschillende lezingen en interpretaties van deze plaats bij de oude schrijvers heb, zeg ik onder meer: 'omdat elders bij Paulus het woord God meestal voor de Vader wordt gebruikt, voor de Zoon het woord Heer, niet omdat het minder past bij de Zoon dan bij de Vader, maar omdat dat voor die tijd beter was'.[10.] Kun je iets duidelijker of eenvoudiger zeggen? [28] Evenzo staat er in de parafrase op hoofdstuk 20 van Johannes, tegen het eind: 'Nadat Thomas had gezien en aangeraakt, toen hij de gestalte en de vertrouwde stem van de Heer herkende, riep hij na het volle geloof ontvangen te hebben uit: "mijn Heer en mijn God!" Zoals hij immers minder geneigd was geweest tot geloven, evenzo heeft niemand duidelijker God en mens beleden', enz.[11.] [30] Ook in de annotatie bij deze plaats houd ik hieraan vast en wijs ik af wat Porphyrius had bedacht;[12.] laat men het vooral nalezen. [31] Verder zegt de parafrase bij Filippenzen 2 het volgende over Christus: 'En hoewel Hij door zijn natuur God is en zich door zijn daden God betoont', enz.[13.] Hoewel deze plaats door de oude schrijvers verschillend wordt uitgelegd, aanvaard ikzelf beide lezingen, omdat beide mij rechtzinnig leken. [32] Ook in de annotaties wijs ik op de verschillende interpretaties, maar keur ik deze betekenis eveneens goed. [33] Bij hoofdstuk 1 van de brief aan de Romeinen staat er in de annotatie het volgende, over de woorden 'van God de Vader en van de Heer' enzovoort, waar ik uiteenzet dat in de brieven van Paulus de naam van God vooral wordt gebruikt voor de Vader, de naam Heer voor de Zoon; ik concludeer: 'maar zo dat die manier van zeggen de Vader de heerschappij niet ontneemt en de Zoon niet de goddelijkheid. Op dezelfde manier waarop de Vader Heer is en de Zoon God, wordt ook de Heilige Geest Heer genoemd'.[14.]

[45] Evenzo staat er in de dialoog *Geloofsonderzoek*[15.] het volgende: 'Je gelooft dat Jezus God en mens was?' Het antwoord luidt: 'Absoluut'. En weer

9. Het citaat betreft Romeinen 9:5.
10. Het citaat betreft de woorden 'qui est super omnia deus' uit Romeinen 9:5. Erasmus had deze zin in de tweede druk aan de annotatie toegevoegd, maar zou de aantekening later volledig herschrijven.
11. Het citaat betreft Johannes 20:28.
12. Namelijk dat het door een discipel wordt gezegd. Volgens Erasmus zou Christus de woorden van Thomas tegengesproken hebben als ze niet juist waren.
13. Het citaat betreft Filippenzen 2:6.
14. Het citaat betreft Romeinen 1:7. De laatste zin is afkomstig uit Hieronymus' vertaling van een werk van Didymus (*De spiritu sancto* 29).
15. *Inquisitio* (later: *Inquisitio de fide*), voor het eerst gedrukt in de uitgave van de *Colloquia* uit 1524.

een stukje verder: ‘Geloof je in de Heilige Geest?’ Het antwoord luidt: ‘Ik geloof dat Hij waarlijk God is samen met de Vader en de Zoon’. Weer een stukje verder: ‘Is de Zoon meer gelijk aan de Vader dan de Heilige Geest?’ Het antwoord luidt: ‘Nee, volgens de goddelijke natuur’. Is dit soms duistere of dubbelzinnige taal? [50] Als men mijn *Lofzang op de maagd Maria*[16.] zou lezen, hoe vaak komt daar niet voor ‘U bracht God voort’, ‘U baarde God’, ‘U bracht God ter wereld’, ‘Moeder Gods’! [49] Aan het begin van het *Gebed tot Jezus, zoon van de Maagd*[17.] zeg ik: ‘uit de Vader, bron van al het licht, met wie Gij door de niet te bevatten band van de Heilige Geest zo'n geheel bent, dat noch de enkelvoudigheid van de Eenheid het onderscheid van de personen onherkenbaar maakt, noch het eigene van de Drievuldigheid de gemeenschappelijkheid van de natuur splitst’.

[34] Verder staat er bij Johannes 14 in de parafrase: ‘Terwijl ik dan het beeld van de Vader ben, in alles aan Hem gelijk, en je mij al uit mijn daden en woorden had moeten kennen - en kennen is gezien hebben -, zeg je zonder blikken of blozen tegen me: “Toon mij de Vader”, alsof wie mij heeft gezien niet ook mijn Vader heeft gezien, niet omdat de Vader niet een ander is dan ik, maar omdat tussen de twee geen enkele ongelijkheid is volgens een verhevener natuur’.[18.] [35] Bij Johannes 10 bevat de parafrase beide betekenissen, wat zo is uitgedrukt: ‘Zoals de Vader en ik de macht volledig met elkaar delen, zo is er tussen ons volkomen overeenkomst van de wil. Wij zijn werkelijk één, door gelijke macht, door hetzelfde te willen, door hetzelfde niet te willen’.[19.] Hoewel sommigen deze passage betrekken op de overeenkomst van de wil en met tal van argumenten kan worden aangetoond dat de evangelist dit bedoeld heeft, voeg ik toch de gemeenschappelijkheid van de natuur en de gelijkheid van de macht toe, wat ik niet zou doen als ik aan de kant van de arianen stond.

[37] Bij hoofdstuk 16 staat er in de parafrase, waar de Zoon spreekt over de Heilige Geest: ‘niet dat het niet dezelfde macht is, maar omdat het beter is voor het heil van de mensheid dat het werk wordt verdeeld over de tijd’.[20.] [38] Verder zegt de Zoon in hetzelfde hoofdstuk over de Vader en de Geest: ‘Er is niets wat wij niet met ieder van ons gemeen hebben. Uit de Vader komt alles voort, maar er is niets van Hem wat niet ook van mij is, en niets is van de Vader of van mij wat niet ook de Geest toebehoort’.[21.] [46] Verder zeg ik in

16. *Paean virgini matri* (Leuven, 1514).
17. *Precatio ad virginis filium Jesum* (Leuven, 1503, 1509).
18. Het citaat betreft Johannes 14:9.
19. Het citaat betreft Johannes 10:30.
20. Het citaat betreft Johannes 16:8.
21. Het citaat betreft Johannes 16:14-15.

een gedicht waarin ik kinderen de beginselen van het geloof bijbreng het volgende over de Geest:

> Ik geloof met gelijk vertrouwen ook in u, godheid als wind,
> heilig blazen en ademen van God, u, die alle dingen licht geeft.[22.]

Om de versvorm schreef ik godheid in plaats van God. [40] Bovendien zegt de parafrase bij 1 Korintiërs 6, tegen het eind, bij de uitleg van de passage ‘Of weet u niet dat uw lichaam een tempel is van de Heilige Geest’ enzovoort: ‘Het lichaam is ook zelf al in zoverre aan God gewijd, dat het de tempel van de Heilige Geest is’,[23.] en kort daarna: ‘U mag niet tot zijn schande uw lichaam ontwijden, maar met de onschuld van uw geest en de reinheid van uw lichaam zult u de godheid die in u woont met u mee dragen en verheerlijken onder de mensen’.[24.] Noem ik hier de Heilige Geest niet duidelijk genoeg een godheid?

[41] In de annotatie bij de eerste brief van Johannes, hoofdstuk 5, zeg ik over de passage ‘en deze drie zijn één’ het volgende: ‘Allereerst is het waar wat hier samengevat wordt, dat de Vader, de Zoon en de Heilige Geest dezelfde enkelvoudige en ondeelbare natuur hebben. Als dat niet zo zou zijn, werd de Zoon niet waarlijk uit de Vader geboren en kwam de Heilige Geest niet werkelijk uit de Vader en de Zoon voort, ontwijfelbaar God uit de substantie van God’, enzovoort.[25.]

[70] Hoe vaak herhaal ik niet in de apologie gericht tegen Jacques d'Étaples[26.] dat in de ene hypostase van Christus er twee naturen zijn, een goddelijke en een menselijke! [66] Hoe vaak herhaal ik dat niet ook in het *Christelijk huwelijk* gericht aan Catharina, koningin van Engeland,[27.] en op talloze andere plaatsen! [74] In mijn antwoord op de aantekeningen van Lee,[28.] nummer 71, formuleer ik het zo: ‘omdat er tussen Lee en mij geen enkel meningsverschil is over de kwestie; want ik heb over de ene afzonderlijke en enkelvoudige essentie van de drie personen nooit iets anders geschreven of daarover een andere mening gehad dan wat de rechtzinnigen menen’. In antwoord op de aantekeningen van Lee, nummer 22 van de nieuwe reeks,[29.] schreef ik: ‘De Vader,

22. *Institutum hominis Christiani* (vs. 19-20), voor het eerst gedrukt in de bundel *Opuscula aliquot* (Leuven, 1514).
23. Het citaat betreft 1 Korintiërs 6:19.
24. Het citaat betreft 1 Korintiërs 6:20.
25. Het citaat betreft 1 Johannes 5:7.
26. D.i. Jacques Lefèvre. Bedoeld is de *Apologia ad Iacobum Fabrum Stapulensem* (Leuven, 1517).
27. *Institutio christiani matrimonii* (Bazel, 1526).
28. *Responsio ad annotationes Eduardi Lei* (Antwerpen, 1520).
29. *Responsio ad annotationes Lei novas*, die samen met de hiervoor genoemde *Responsio* werd gedrukt.

de Zoon en de Heilige Geest zijn wijs en toch is het dezelfde wijsheid. Drie zijn het die een wil hebben en toch is het dezelfde wil; drie zijn het die voorzienig zijn en toch is het dezelfde voorzienigheid; drie zijn het die zijn en toch is het dezelfde essentie'. Kan er iets duidelijker zijn dan deze formulering?

Overal wemelt het van dit soort formuleringen in mijn pennenvuchten; word ik daarom niet terecht verdacht van goddeloze ideeën over de Heilige Drie-eenheid van God?

1. Nu over op het eerste punt.[30.] Het is heel makkelijk een verzameling van dat soort uitspraken aan te leggen, maar een inquisiteur hoort precies de passage te citeren waarvan hij de goddeloosheid wil laten blijken, of op z'n minst zijn eigen woorden te onderbouwen. Laat men mijn antwoord op de aantekeningen van Lee lezen, nummer 25 van de nieuwe reeks. Daarnaast mijn annotatie bij deze plaats, vooral in de vierde editie; het zou namelijk een lang verhaal worden als ik telkens weer hetzelfde zeg. Daar getuig ik met zoveel woorden dat mijn opvatting van de drie personen dezelfde is als die van de kerk. Het wordt niet in twijfel getrokken dat de essentie van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest dezelfde is, maar de discussie gaat erover welke lezing op déze plaats de juiste is, die van de Grieken of de onze. Met de argumenten die ik aanvoer geef ik aan dat de lezing van de Grieken, die niet van het getuigenis van de Vader, het Woord en de Geest spreken, mij de meest oorspronkelijke lijkt. En dat zijn bepaald geen zwakke argumenten. Als deze passage in de verbeterde handschriften van de Grieken had gestaan en een effectief wapen tegen de arianen was geweest, hadden ze die meteen aangevoerd: Athanasius in de boeken waarin hij de goddelijkheid van de Zoon en die waarin hij de goddelijkheid van de Heilige Geest bewijst, door mij onlangs in het Latijn vertaald,[31.] en ook Chrysostomus en Theophylactus. Maar wanneer Cyrillus in een werk getiteld *Thesaurus*, boek 14, het voorlaatste hoofdstuk, de strijd aanbindt met de arianen, voert hij daar toch deze plaats aan, zonder vermeldingvan de Vader, het Woord en de Geest.[32.] In een oud handschrift van Beda

30. In de *Apologia* gaat telkens het bezwaar van de monniken vooraf aan het antwoord. Het eerste bezwaar betreft Erasmus' annotatie bij 1 Johannes 5:7 (de kwestie van het 'Comma Johanneum'), waar hij corrupte handschriften zou verdedigen, tekeer zou gaan tegen Hieronymus en het voor de arianen zou opnemen.
31. Zie brief 1817, noot 1.
32. Cyrillus van Alexandrië, *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate* 14, 5. Een nieuwe uitgave van de Latijnse vertaling door Georgius van Trebizonde was in 1524 verschenen bij A. Cratander in Bazel.

is het toegevoegd in de marge, zo is mij gebleken. Ik denk dat hetzelfde het geval was bij Augustinus.[33] Ook Didymus maakt in zijn boeken over de Heilige Geest geen melding van deze plaats. Bovendien staat het buiten kijf dat hier sprake is van de overeenstemming van het getuigenis en daarom kan deze passage niet dienen als weerlegging van de arianen, die niet ontkennen wat deze plaats krachtig bewijst. Ik sta dan ook niet aan de kant van de arianen als ik een passage herstel die geen effect heeft tegen de arianen. En waarvoor was deze passage nodig, aangezien er één volstaat: 'In het begin was het Woord, en het Woord was God'?[34] Iemand staat niet aan de kant van de ketters als hij erop wijst dat rechtzinnigen geen zwakke argumenten tegen hen mogen gebruiken. Op de universiteiten doen ze niet anders. Want ik schreef dit niet voor de massa, maar voor de mensen aan de universiteiten; ik zou dit zelfs niet geschreven hebben als de passage niet door hem[35] bediscussieerd was. In de eerste druk had ik alleen dit als annotatie bij deze plaats: 'In een Grieks handschrift vind ik alleen het volgende over het drievoudig getuigenis: "Want drie zijn er die getuigen, de Geest, het water en het bloed"'. Ik spreek hier geen voorkeur uit voor de Griekse lezing en evenmin bekritiseer ik de onze; ik laat het oordeel over deze kwestie aan de kerk over. Want ik zeg in de annotatie: 'Het is goed altijd onze mening ondergeschikt te maken aan het oordeel van de kerk zodra we een duidelijke uitspraak van haar hebben vernomen', enzovoort. Maar Hieronymus is niet de kerk en evenmin draagt de kerk ons op een lezing uit de handschriften meteen als geloofsartikel te beschouwen, want de handschriften zijn vaak corrupt. Die lieden roepen dat de Griekse handschriften corrupt zijn, terwijl het een punt van discussie is - zeker op deze plaats - welke een zuiverder tekst hebben.

Wie heeft het ooit over 'tekeergaan tegen iemand' gehad als het in werkelijkheid 'van mening verschillen' is? Augustinus zet op tal van plaatsen uiteen dat zuigelingen zelfs na de doop veroordeeld worden, als ze niet het lichaam en bloed van de Heer tot zich hebben genomen.[36] Het zou nu kette-

33. Ook in de parallelle passage uit de *Apologia* verwijst Erasmus naar een handschrift met het commentaar van Beda Venerabilis, waar het getuigenis over de Vader, de Zoon en de Heilige Geest in de marge is genoteerd in een recentere hand. 'Daaruit', vervolgt Erasmus, 'kunnen we waarschijnlijk afleiden dat dit getuigenis ook niet bij Augustinus stond'. Er zijn tien preken van Augustinus over de eerste brief van Johannes, maar de laatste eindigt bij 1 Johannes 5:1-3.
34. Johannes 1:1.
35. Edward Lee.
36. Zie hierna, noot 50.

rij zijn als iemand dat zou willen verdedigen. En in dit geval zou ik niet met Hieronymus van mening mogen verschillen en zeggen wat ik ervan vind?

Dan is er mijn opmerking[37.] dat Hieronymus vaak onbesuisd te werk gaat, dat wil zeggen de Schrift verdraait, weinig terughoudendheid betoont en vaak veranderlijk en niet erg consequent is. Dat dit echt zo is heb ik in mijn antwoord aan Lee laten zien[38.] en ik zou het met talloze bewijzen kunnen staven, als iemand daarop zou aandringen. Gebeurt hetzelfde niet geregeld bij theologen, dat ze openlijk met zelfs de meest rechtzinnige leraren van mening verschillen? Men wees mij op het gezag van Hieronymus: het behoorde op een respectvolle manier gedaan te worden. Maar daar heb ik me ook aan gehouden. In mijn antwoord aan Lee gebruik ik deze formulering: 'Zeker bij een dergelijke materie is die zeer heilige man nogal vurig en onstuimig, om niet te zeggen: onbesuisd', enzovoort.[39.] in de annotatie zeg ik: 'Men wijst mij op het gezag van Hieronymus, waar ik niet aan wil tornen, hoewel hij vaak', enzovoort.[40.] Maar wat het meningsverschil verzacht, laten die slimmeriken weg, om het aannemelijker te maken dat ik tegen Hieronymus tekeerga.

2. Ik weet niet waarvan ze me hier verdenken.[41.] Want ik geloof niet dat ze mij ervan verdenken dat ik het eens ben met ketters die zeggen dat de personen zich alleen in benaming van elkaar onderscheiden, omdat ik vele malen openlijk te kennen geef dat de drie personen zich van elkaar onderscheiden door hun eigenschappen, niet door hun essentie. Maar ik hekel de gezochte vraagstellingen die sommige lieden rond dit onderwerp bedenken, waarbij ze dingen onderzoeken met mensenverstand die zelfs de engelen met hun inzicht niet ten volle begrijpen. Als iemand verder wil weten hoe vergezocht het is wat sommigen hier bediscussiëren, moet hij lezen wat de

37. In de annotatie bij 1 Johannes 5:7.
38. *Responsio ad annotationes Lei novas* 25.
39. Zie voorgaande noot.
40. Hierop volgt het gedeelte dat Erasmus aan het begin van de alinea aanhaalt ('onbesuisd... consequent is').
41. Het tweede bezwaar betreft de volgende passage uit de annotatie bij 1 Johannes 5:7: 'Misschien was het beter met vrome bedoelingen ernaar te streven dat we één met God worden, dan met een voorkeur voor bijzonderheden te harrewarren over de vraag hoe de Zoon verschilt van de Vader, of de Geest van hen allebei. Ik zie in elk geval niet hoe aangetoond kan worden wat de arianen ontkennen tenzij door redenering. Omdat deze hele passage ten slotte duister is, kan ze niet heel veel bijdragen aan de weerlegging van de ketters.'

geleerde scholastici schreven bij afdeling 26 van het eerste boek *Sententiën*[42] over betrekkingen van ontstaan, absolute eigenschappen, naar de werkelijkheid onderscheiden personen, niet naar de essentie, werkelijke betrekkingen van ontstaan en absolute, betrekkingen met inachtneming van de betrekking of iets anders. En een heleboel meer, nog ergere haarkloverij dan dit. Ik begrijp niet wat dat allemaal bijdraagt aan de vroomheid, omdat de opvattingen van de personen die deze onderwerpen behandelen onderling verschillen. Naar mijn idee geef ik een vrome terechtwijzing; en zie toch op hoeveel manieren ik de terechtwijzing niettemin verzacht om de schijn te vermijden dat ik de onderzoekingen van de scholastici veroordeel. Allereerst zeg ik 'Misschien'. Vervolgens zeg ik niet dat het slecht is, maar geef ik aan wat belangrijker is, namelijk datgene wat de hoofdzaak van alle vroomheid is, 'dat we één met God worden', en daarmee niet tevreden zeg ik erbij 'met een voorkeur voor bijzonderheden' (*curiosis studiis*). Want *studium* kan in het Latijn soms partijdige voorkeur betekenen, zoals in die versregel: 'het twijfelend volk raakt verdeeld en er ontstaan twee richtingen (*studia*)'.[43] Ook weten we dat dergelijke vraagstellingen tot partijvorming en ruzies onder de scholastici hebben geleid. Ten slotte zeg ik erbij 'harrewarren', waarmee ik het twistziek geharrewar over dit soort kwesties bekritiseer en voldoende duidelijk laat blijken dat ik een bedachtzame en beheerste discussie zelfs over deze dingen, die het menselijk begrip te boven gaan, zeker niet afkeur.

Op het eerste gezicht is het moeilijk te begrijpen wat ik daarna zeg: 'Ik zie in elk geval niet hoe aangetoond kan worden wat de arianen ontkennen tenzij door redenering'. Maar wat voorafgaat en wat ik elders uiteenzet maakt de bedoeling duidelijk. De arianen accepteerden niet dat de Zoon *homoousios* met de Vader wordt genoemd, dat wil zeggen van dezelfde essentie, hoewel ze toegaven dat Hij God was. Maar het woord *homoousios* komt niet voor in de Heilige Schrift; daaraan kan derhalve geen bewijs worden ontleend behalve door redenering. Want wat Augustinus aanvoert, 'Een mens brengt een mens voort, dus: God de Vader brengt God de Zoon voort',[44] bewijst niet dat de essentie in de hoedanigheid van de Vader en de Zoon gelijk is, ja, de gebruikte vergelijking bewijst zelfs het tegendeel: hoewel immers de zoon van een mens voortkomt uit de substantie van een mens, is de ondeelbare essentie niet hetzelfde als de substantie van de vader. Om de juistheid van mijn opvatting aan te tonen gebruik ik een syllogisme. De Vader brengt de Zoon voort (dat bewijst de Heilige Schrift). Hij brengt dus voort uit zijn substantie (dat klopt). Maar de substantie van God is van de meest enkelvoudige enkelvoudigheid; dus moet de substantie van de Zoon dezelfde zijn als van de

42. De *Sententiae* van Petrus Lombardus, die door de latere scholastici van commentaar werden voorzien.
43. Vergilius, *Aeneis* 2, 39.
44. Augustinus, *Collatio cum Maximino Arianorum episcopo* Aug. 14.

Vader. - Dat is de redenering waar ik het over heb, die niet louter menselijk is, maar gebaseerd is op de Schrift en de filosofie. Wanneer één ziel als zodanig het hoofd en de voeten bezielt, blijft ze dezelfde, omdat ze een ondeelbare vorm is; evenzo, en nog veel meer, blijft de essentie van God, overgegaan op de personen, ondeelbaar.

Dan die passage met 'Ik en de Vader zijn één';[45.] ik geef toe dat die geschikt is om het geloof van rechtzinnigen te bevestigen - er is immers de grootste overeenkomst tussen hen die van dezelfde essentie zijn; maar ze richt weinig uit tegen de arianen. Als overal in de Schrift waar twee één genoemd worden, dat opgevat wordt als dezelfde ondeelbare essentie, zijn alle vromen één met Christus op grond van dezelfde plaats bij Johannes; en op grond van deze plaats: 'de Geest, het water en het bloed',[46.] zullen ze van dezelfde ondeelbare essentie zijn, ja, Paulus en Apollos zullen zelfs van dezelfde ondeelbare substantie zijn, omdat er geschreven staat: 'Wie plant en wie begiet zijn één'.[47.] Telkens wanneer we in de gewone taal zeggen: 'Deze twee zijn één', en telkens wanneer we zeggen dat velen één geest hebben, zouden we daar dezelfde ondeelbare substantie onder verstaan, wat beslist niet waar is.

Dit is mijn formulering in de annotatie: 'Aangezien de situatie zo is dat er talloze plaatsen voorhanden zijn waar het[48.] aantoonbaar op eenstemmigheid en wederzijdse genegenheid slaat, zal het[49.] kunnen dienen om de opvatting van een rechtzinnig gelovige te bevestigen, maar ik zie niet hoeveel het kan uitrichten om de hardnekkigheid van de ketters terug te dringen'. Maar sommige leraren gebruiken deze plaatsen tegen de arianen. Ik zeg het zonder het hun te verwijten. Maar de arianen antwoorden dat ze betrokken moeten worden op gelijkenis en eenstemmigheid, en dat is geen volstrekt dwaas antwoord. Onder de massa's argumenten mengen de leraren soms ook dingen die niet overtuigend zijn als je ze precies uitpluist. Zoals Augustinus uit de passage bij Johannes ('als iemand mijn lichaam niet eet en mijn bloed niet drinkt, zal hij geen leven in zich hebben') afleidt dat zuigelingen veroordeeld zullen worden als ze overlijden zonder de eucharistie.[50.]

Als iemand zegt dat je de Schrift niet anders mag uitleggen dan de leraren deden, zelfs als alle leraren deze uitleg geven en hun gezag voor ons vaststaat, dan nog zal dat niet meteen iets uitrichten tegen de arianen - zij moe-

45. Johannes 10:30, besproken in de annotatie bij 1 Johannes 5:7.
46. 1 Johannes 5:8.
47. 1 Korintiërs 3:8.
48. Het woord *unum* (één).
49. De besproken bijbelplaats (Johannes 10:30).
50. Augustinus, *Contra duas epistolas Pelagianorum* 1, 22; 2, 4; vgl. Johannes 6:53-54.

ten namelijk weerlegd worden, niet de rechtzinnigen, die er volkomen van overtuigd zijn, door wat er in de Schrift staat en door het algemene gezag van de kerk. In die tijd nu waarin de goddeloosheid van de arianen het hevigst woedde, blijkt dit getuigenis noch in de Griekse, noch in de Latijnse handschriften te zijn voorgekomen, of in elk geval in een zeer gering aantal, want Cyrillus voert de plaats niet aan als hij het opneemt tegen de arianen, en Athanasius en Hilarius evenmin. En al zouden er gelijkwaardige handschriften zijn geweest, wat niet zo is, dan hadden de arianen stellig beweerd dat die van hen minder fouten bevatten.

Verder verschilt die plaats op meer dan één manier, zoals ik in de annotatie laat zien. Het staat buiten kijf dat het een duistere plaats is. Iemand zal zeggen: waar is het goed voor in die dingen te wroeten? Zoals ik al zei ben ik er in de eerste druk geheel aan voorbijgegaan, maar werd ik naar aanleiding van een lasterlijke aantijging gedwongen erop in te gaan.[51.] Het zijn er slechts twee geweest die aan deze plaats hebben gepeuterd, Lee en Zúñiga; ik heb hun uitgebreid geantwoord en duidelijk gemaakt dat ik het volstrekt niet eens ben met de arianen, en dat deze plaats niet nodig was om de arianen te weerleggen. Maar die lieden daar bij u maken van dat tweetal een heleboel, hoewel dat er weinig toe doet. Uiteindelijk heb ik in de vierde[52.] druk gezet wat er in de Latijnse handschriften staat, op grond van slechts één Grieks exemplaar, dat Engeland ons verschafte, een recent evenwel,[53.] terwijl een Griekse codex uit de Vaticaanse bibliotheek hetzelfde heeft als wat er in mijn handschriften staat.[54.] Het staat evenwel vast dat sommige Griekse handschriften verbeterd zijn volgens de lezing van de Latijnse christenen, nadat er overeenstemming was bereikt tussen de oosterse kerken en Rome.[55.] Maar ik liet mijn Nieuwe Testament verschijnen met de bedoeling dat de Latijnse christenen zouden weten welke tekst Origenes, Irenaeus, Basilius, Chrysostomus, Athanasius en Cyrillus voor zich hadden, van wie ons commentaren zijn overgeleverd. Die zouden we af en toe niet begrijpen als we niet wisten welke tekst ze voor zich hadden. Maar laat men hierover de annotatie lezen die ik in de vierde druk bij deze plaats heb geschreven.

Uit al die plaatsen die ik hierboven vermeldde en vele andere die vermeld

51. Zie boven, p. 239.
52. D.w.z. de laatste tot dan toe verschenen druk. Reeds in de derde druk (1522) had Erasmus het Comma Johanneum opgenomen.
53. Codex Montfortianus uit ca. 1520, nu in Dublin.
54. Codex B (Vaticanus) uit de 4e eeuw, waaruit Paolo Bombace in 1521 de bewuste passage voor Erasmus had overgeschreven (zie brief 1213).
55. In 1439, tijdens het Concilie van Ferrara en Florence. Erasmus' bewering over aanpassing van Griekse handschriften lijkt ongegrond.

zouden kunnen worden, komt duidelijk naar voren dat ik een vrome opvatting heb over de gelijkheid van de personen. Daarom zou zelfs een onwelwillende lasteraar hier niets anders aan te merken hebben dan dat mijn bewoordingen niet omzichtig genoeg zijn geweest. Ik denk trouwens dat mijn bewoordingen voor een welwillende lezer omzichtig genoeg waren. Voor mensen die op zoek zijn naar een handvat om te lasteren, zijn zelfs de bewoordingen van Christus en de apostelen niet omzichtig genoeg.

3. In mijn boekje over de manier van bidden was er deze passage aan voorafgegaan:[56.] 'Daarom hebben deze woorden niet tot doel dat er wordt getwijfeld of de Heilige Geest moet worden aangeroepen, maar de bedoeling ervan is, alvorens het over het aanroepen van heiligen te hebben, aan te geven hoe huiverig onze voorouders waren om iets aan te nemen wat niet op evident gezag van de Schrift was overgeleverd, vooral bij zaken die het menselijk verstand te boven gaan'. Zo staat het daar. Aangezien ik dus aangetoond had dat de Vader en de Zoon op gelijke wijze worden aangeroepen, en vervolgens zeg dat ook de Geest aangeroepen moet worden, belijd ik dan niet duidelijk genoeg de gelijkheid van de drie personen? Er wordt daar alleen gesproken over de angstvallige behoedzaamheid waarmee de vroege christenen met de Schrift en de kerk omgingen. Zoals hierboven al is gezegd gaat het niet om een willekeurige redenering, maar een die rust op het fundament van de Heilige Schrift. Ik vind dat iets uitgedrukt is in de Heilige Schrift als het daar onmiskenbaar uit af te leiden is. Zoals in het geval van het woord *homoousios.* De oude schrijvers verontschuldigen zich trouwens voor irreligieus gepraat, want het is de schaamteloosheid van ketters die hen dwingt om dit woord te gebruiken en in zekere zin uit liefde voor de religie irreligieus te worden.[57.] Religie betekent in eigenlijke zin eerbied die gepaard

56. Het nu volgende citaat gaat in Erasmus' *Modus orandi Deum* (Bazel, 1524) vooraf aan de passage die de monniken voor hun derde bezwaar gebruikten. Dat bezwaar luidt: 'In het boekje over de manier van bidden zegt hij: "een belangrijk deel van de christelijke godsdienst bestaat erin alles te eerbiedigen waar het goddelijke dingen betreft, en aan de andere kant niets te bekrachtigen behalve wat in de Heilige Schrift met zoveel woorden is uitgedrukt", en hier zegt hij, zoals zojuist bleek [vgl. boven noot 41]: "wat de arianen ontkennen kan niet aangetoond worden tenzij door redenering". Daarom is het duidelijk dat hij schuldig wordt bevonden aan het ongestraft laten van de ketterij van de arianen, die naar zijn mening goed gefundeerd en onweerlegbaar is.'
57. De term *homoousios* was gebruikt door de gnostici en de als ketter beschouwde bisschop Paulus van Samosata alvorens in 325 opgenomen te worden in de geloofsbelijdenis van Nicea.

gaat met ontzag en vrees. Die was het sterkst aanwezig bij de vroege orthodoxe schrijvers, telkens wanneer ze over het onderwerp van de goddelijke natuur kwamen te spreken. Wat een babbelzucht zien we evenwel niet bij latere schrijvers!

Uit deze twee plaatsen volgt dus geenszins wat die lieden eruit afleiden, omdat ik het over een redenering heb die onmiskenbaar voortvloeit uit de Heilige Schrift en ik iets duidelijk uitgedrukt vind als het er onmiskenbaar uitgehaald kan worden. Wanneer bijvoorbeeld de Schrift de tweede persoon de Zoon noemt, zou de conclusie onvermijdelijk zijn dat Hij een vader heeft, ook al zou de vader nergens genoemd worden. En omdat Johannes Christus de eniggeboren Zoon van God noemt,[58.] volgt daar onvermijdelijk uit dat de Geest, ook al komt Hij voort uit de substantie van de Vader, niet een zoon is. Waar het de geheimenissen van de goddelijke natuur betreft is er bovendien veel wat pas begrepen zal worden wanneer het volmaakte komt; dan zullen we oog in oog met Hem staan en zullen we kennen zoals we zelf gekend zijn;[59.] het is niet mogelijk dat nu te vatten en het is niet zinvol dieper te graven. Daar ging het over toen ik zei: ‘Een belangrijk deel van de christelijke godsdienst bestaat erin alles te eerbiedigen waar het goddelijke dingen betreft’, enzovoort.[60.]

4. Wie mijn reactie op de nummers 71 en 92 van de kritiek van Lee leest, zal al gauw doorhebben dat dit alles opzettelijk verdraaid is om mij te belasteren.[61.] De uitspraak ‘de Vader is zijn eigen oorsprong’ is afkomstig van de oude schrijvers en niet van mij; de theologen hebben hem in die zin aanvaard, dat we eronder verstaan dat de Vader uit geen ander voortkomt, wat Augustinus er ongetwijfeld onder verstaan heeft.[62.] In het eerste gedeelte van mijn reactie kan ik die formulering niet vinden; ik had nog geen gelegenheid om na te gaan of ze in het tweede gedeelte voorkomt. Die lieden zouden daarom bij elke afzonderlijke passage de plaats moeten aangeven en niet

58. Johannes 1:14, 18; 3:16, 18; 1 Johannes 4:9.
59. 1 Korintiërs 13:10 en 12.
60. Zie boven, noot 56.
61. Het vierde bezwaar van de monniken luidt: ‘Evenzo construeert hij in zijn reactie op Lee, Johannes 1, allerlei ongepaste dingen over de Vader en de Zoon, bijvoorbeeld: van de Vader wordt gezegd dat Hij zijn eigen oorsprong is, omdat hij uit geen ander voortkomt. En: de Zoon heeft deel aan de goddelijke essentie. En: ik ontneem de Zoon niet de benaming oorsprong als ik die bij vergelijking eerder toeken aan de Vader’. Vgl. *Responsio ad annotationes Lei*, nrs. 71 en 92.
62. Augustinus, *Contra Maximinum haereticum Arianorum episcopum* 2, 17, 4.

hier en daar drie woorden eruit plukken, wat lastig voor me is als ik wil antwoorden. De meest volmaakte soort oorsprong past alleen bij de Vader, zoals ik uitgebreid geantwoord heb bij nummer 71. Als ze niet toelaten dat ik over de goddelijke natuur spreek behalve met gepaste formuleringen, zullen we moeten zwijgen. Want *homoousion*, hypostase, persoon, geboren worden en voortbrengen betekenen heel wat anders als het om goddelijke dingen gaat dan wanneer het menselijke aangelegenheden betreft. Als je kunt zeggen dat velen deel hebben aan hetzelfde licht, als je terecht kunt zeggen dat de afzonderlijke lichaamsdelen deel hebben aan de ziel, ook al is de ziel enkelvoudig en ondeelbaar en volledig aanwezig in de afzonderlijke lichaamsdelen, wat is er voor absurds aan als je zegt dat de Zoon deel heeft aan de vaderlijke natuur, die hij gemeen heeft met de Vader? En als Hilarius in boek 7 van *De Drie-eenheid* in alle vroomheid zegt: 'God de Vader deelt de Zoon zijn volmaakte natuur toe zonder die te verliezen',[63.] wat is erop tegen dat we van de Zoon zeggen dat hij deel had aan de goddelijke natuur?

5. De hele discussie over de goddelijkheid van de Zoon, die Zúñiga zonder reden op gang bracht, komt hiervandaan.[64.] In de annotaties had ik op een bepaalde gewoonte van de Heilige Schrift gewezen, namelijk om de Vader vaak God te noemen, maar de Zoon niet meer dan op twee of drie plaatsen expliciet God te noemen; ik zette erbij 'al is het woord God gelijkelijk gemeen aan de drie personen'.[65.] Feitelijk was ik het met Zúñiga eens, de controverse ging alleen over het aantal plaatsen. Maar hij begreep hier niet wat ik had gezegd. Ik had het over de simpele toepassing van het woord God op de Vader of de Zoon; hij verzamelde plaatsen die laten zien dat de Zoon God is, en daar zijn er heel veel van, zoals ik niet ontkende. In de apostolische geloofsbelijdenis bijvoorbeeld wordt alleen de Vader God genoemd; Paulus

63. Hilarius, *De Trinitate* 7, 28.
64. Het vijfde bezwaar van de monniken betreft een (ten dele reeds bij 3 geciteerde) passage uit Erasmus' *Modus orandi Deum*: 'In zijn boekje over de manier van bidden houdt Erasmus vol dat alleen de Vader in het evangelie de ware God wordt genoemd, als volgt: "... hoe huiverig onze voorouders waren om iets aan te nemen wat niet op evident gezag van de Schrift was overgeleverd, vooral bij zaken die het menselijk verstand te boven gaan. Daar was ook de heilige Hilarius huiverig voor, die zich, na een langdurig stilzwijgen, in twaalf boeken [*De Trinitate*] verschrikkelijk inspande om aan te tonen dat de Zoon waarachtig God was, hoewel in het evangelie alleen de Vader de ware God wordt genoemd".'
65. Zoals Erasmus in de *Apologia* uiteenzet, had hij hier in de eerste druk op gewezen in de annotatie bij Johannes 1:1, maar de passage daarna verplaatst.

zegt herhaaldelijk ‘van God de Vader’, de Zoon noemt hij gewoonlijk Heer. Op die manier wordt de Zoon op weinig plaatsen God genoemd. Ook al zou er slechts één evidente plaats zijn die Christus God noemt, zouden we er voldoende aan hebben voor de zekerheid van het geloof. Iemand zou kunnen zeggen: het was beter geweest niet in die dingen te wroeten. Misschien was dat zo; maar dat moet degenen aangerekend worden die zonder reden deze kwestie opwierpen.

Ik gaf een voorproefje van mijn antwoord, zeer eerwaarde prelaat; want op dit moment had ik niet langer tijd, omdat degenen aan wie ik mijn brief meegeef juist zouden vertrekken toen ik de bijeengebrachte punten ontving. Ik zal bij de behandeling van de rest nauwkeuriger zijn, maar die lieden moeten het verzoek krijgen dat ze telkens bij iedere uitspraak de vindplaats geven, wat de beantwoording zal vergemakkelijken. Bij Uwe Eerwaardigheid wil graag aanbevolen zijn uw nederige en toegewijde dienaar

Erasmus van Rotterdam, door hemzelf ondertekend

Aan de zeer eerwaarde heer Alonso, aartsbisschop van Sevilla

1878 *Van Hendrik VIII*
Otford, 18 september [1527]

Hendrik, koning van Engeland, groet Erasmus van Rotterdam

Wegens die onvergelijkelijke geestelijke gaven van u hebben wij u altijd ten zeerste bewonderd en u ook gesteund en met welwillendheid bejegend. Daarom waren wij zeer misnoegd over wat de aartsbisschop van Canterbury ons niet zo lang geleden over de hardheid van uw lot vertelde. Hij zei namelijk dat enkele volkomen respectloze lieden, gezworen vijanden van de christelijke godsdienst, met zo ongelofelijke listigheid uw leven belagen, dat u bijna nergens veilig voor hen bent. In onze jonge jaren, toen wij u ontmoet hebben,[1] ontwikkelden wij een meer dan gewone belangstelling voor u. Maar die nam nog dagelijks toe, door de ijver waarmee u probeerde ons onsterfelijk te maken, door boeken uit te geven waarin op zeer eervolle wijze over ons gesproken wordt. Dat hebben wij altijd beschouwd als een overtuigend bewijs van uw grote hoogachting, trouw en genegenheid jegens ons.

Dat vasthoudende en overmoeibare doorzettingsvermogen van u, dat u vastberaden toont bij het verbreiden en verheerlijken van het christelijk geloof (met onschatbaar veel moeite, maar tot geweldig nut en voordeel van het

1. In 1499; zie brief 104.

christendom), heeft nu evenwel een hoogtepunt bereikt. Daarom is op onze beurt onze genegenheid jegens u zo groot geworden, dat het onmogelijk lijkt dat die nog kan toenemen. Ja, omdat wij zien dat u vrijwel alleen voor deze taak staat, popelen wij van verlangen om u bij een zo vroom en heilig streven naar vermogen te helpen en te beschermen. Ook wijzelf voelen immers reeds enkele jaren ons binnenste hevig gloeien en branden; we worden namelijk door een ongetwijfeld goddelijke geest aangespoord om het geloof in Christus en de godsdienst hun vroegere waardigheid terug te geven.[2.] Niets was waarlijk ooit een grotere wens van ons dan al onze moeite en ijver en al wat wij in enig opzicht vermogen dankzij de genade van Christus, aan wie wij alles te danken hebben, aan te wenden om de goddeloze valse beweringen van de ketters te onderzoeken en teniet te doen, zodat het woord van God zich zuiver en vrij kan verspreiden.[3.] Maar de ongunst der tijden - u weet het - en de enorme achteruitgang van het normbesef in aanmerking genomen zal alles nog meer in verval raken. Des te meer betreuren wij uw situatie, of liever in uw persoon de situatie van de christelijke godsdienst, en maken wij ons zorgen over uw veiligheid. Wanneer u uit de weg wordt geruimd, zal de goddeloze duisternis van de ketters zich immers verder over de wereld verspreiden, ja, veel meer verderf zaaien en een wredere heerschappij uitoefenen.

U zult in uw wijsheid zonder moeite kunnen bedenken hoe deze problemen aangepakt moeten worden. In onze ogen is er geen beter middel en plan dan wanneer u Italië en uw eigen Duitsland resoluut de rug toekeert en zou willen uitwijken naar dit rijk hier. Als dit ook u uitkomt en wenselijk lijkt en uw besluit vaststaat, zal uw komst hierheen niet alleen ons zeer welgevallig zijn, maar zullen er ook uitstekende voorwaarden aan verbonden worden, die u zelf ook voldoende genereus en eervol zult vinden. Naar wij ons herinneren placht u te zeggen dat u, moe van water en wegen, Brittannië had uitgekozen als een soort haven voor uw ouderdom, een plaats waar uw leven als het ware tot rust kon komen.[4.] Wij bezweren u bij alles wat heilig en vroom is nooit op dit besluit terug te komen. Het genot van uw aangenaam gezelschap en het profijt van uw zeer wijze raad, die wij naar onze stellige over-

2. In 1521 had Hendrik VIII van paus Leo X de titel ‘Defender of the Faith’ ontvangen nadat hij in zijn *Assertio septem sacramentorum* de ideeën van Luther had bestreden.
3. Vgl. 2 Tessalonicenzen 3:1.
4. De formulering is deels ontleend aan Horatius, *Oden* 2, 6, 5-8.

tuiging daarna opvolgen,[5] zullen wij als een grote weldaad beschouwen. Voor u betekent het dat er voor veiligheid en rust om te studeren gezorgd zal worden. Ten slotte zal het evangelie van Christus veel beter verdedigd kunnen worden als we ons van beide kanten inspannen en onze krachten bundelen. Voor het geval u zich ongerust maakt over het aantal vrienden: nog afgezien van de groep goede vrienden en grote bewonderaars die u hier altijd al had, zullen wij u zonder problemen de vriendschap bezorgen van de meest vooraanstaande personen uit ons land, die u allang buitengewoon goedgezind zijn. Voor het geval u zich zorgen maakt over uw vrijheid: wij zullen u geen enkele taak opleggen die u verhindert in volle vrijheid ergens, waar u maar wilt, in ons land te wonen. Om kort te gaan, zodra u iets wenst met het oog op rust voor uzelf of voor de studie, zult u onze overduidelijke steun ervaren. Zorg er dan ook voor, zeer geachte Erasmus, dat u op uw beurt aan ons verlangen voldoet. Het ga u goed.

Otford,[6] 18 september

1879 *Aan Alonso Manrique de Lara*
[Bazel, september 1527]

Deze brief is afgedrukt in de *Apologia ad monachos quosdam Hispanos* (Bazel, 1528). Daar wordt hij voorafgegaan door brief 1967, eveneens gericht aan Alonso Manrique de Lara, en gevolgd door de voorrede die de monniken aan de bijeengebrachte punten hadden toegevoegd.

Zoals uit brief 1888 blijkt, was de *Apologia* wel gedrukt, maar niet verspreid.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer eerwaarde vader in Christus, Alonso Manrique, aartsbisschop van Sevilla, grootinquisiteur in Spanje inzake kwesties die het algemeen christelijk geloof betreffen

De apostel Paulus, zo vertelt Lucas,[1] prijst zich gelukkig dat hij zijn zaak zal bepleiten ten overstaan van koning Agrippa, omdat deze koning goed op de hoogte was van de Joodse gebruiken, bepalingen en twistpunten waar het toen om ging. Omdat hij vanzelfsprekend vertrouwen in zijn zaak had, was een oordeelkundig rechter het enige wat die zalige wenste, want het kan

5. In brief 657 aan Hendrik VIII (en op vele andere plaatsen) benadrukt Erasmus hoe belangrijk het is dat vorsten zich omringen met wijze mannen.
6. In Otford bevond zich een aartsbisschoppelijk paleis dat William Warham had laten herbouwen. In 1537 kwam het in bezit van Hendrik VIII.
1. Handelingen 26:2-3.

niet anders of de waarheid krijgt steun van een integer en rechtvaardig inquisiteur. Ik mocht me om dezelfde reden gelukkig prijzen, meest geëerde onder de prelaten, omdat die commotie daar terechtkwam bij een rechter die evenveel aanzien geniet om zijn geleerdheid en inzicht als om zijn zuivere levenswandel. Wat mij eerder dwarszit is dat u als vroom man, die uw handen vol hebt aan zoveel belangrijke taken, zich moet bezighouden met dergelijke lasterlijke aantijgingen.

Want ik lijd misschien in de ogen van anderen een verwaarloosbaar verlies wanneer ik afgeleid en gestoord word tijdens mijn werk, waarbij ik mij voortdurend met inzet van al mijn krachten, ja, meer dan leeftijd en gezondheid toelaten, afbeul, om de hoogste wetenschappen te bevorderen (die al geruime tijd in de hele wereld opnieuw tot rijke bloei komen), en de theologische studie en de kerkvaders te herstellen. Mijn boeken zijn beschikbaar voor het publiek, iedereen kan ze tellen; maar slechts weinigen kunnen inschatten hoeveel nachtelijke uren ze mij hebben gekost. Op dit moment richt ik al mijn aandacht op een volledige en verbeterde Augustinus, die in een prachtige uitvoering zal verschijnen, een gigantische onderneming, zowel wat moeite als kosten betreft.[2.] Bijna niemand zou geloven wat een wangedrochten ik bij die grote kerkleraar tegenkwam, veroorzaakt door onwetende kopiisten of onnadenkende dilettanten.

Het aldus tegenwerken van iemand die belangeloos al die moeite doet tot algemeen nut, zal, naar ik aanneem, op ieder weldenkend mens als ongehoorde ondankbaarheid overkomen. Maar dat men een wapenbroeder, die bij de ongekende deining die de kerk te verduren heeft standvastig aan de algemene christelijke kant is gebleven en nu zelfs met de vijand slaags is geraakt in een gevecht van man tegen man, van achteren doorboort met het scherp van de tong, daar heb ik geen woorden voor. Laten anderen naar woorden zoeken, de werkelijkheid is dat degene met wie die lieden naar hun zeggen een onverzoenlijke strijd voeren,[3.] niets wenselijkers kon overkomen.

Deze tegenslag zou mij minder zwaar vallen als ik, net als Paulus, met de Joden te maken had, of als het een conflict met ketters of heidenen was; dan zou een overwinning voor de vromen reden tot vreugde zijn en alleen voor de goddelozen nadelig zijn dan wel genezing betekenen. Nu word ik gedwongen de strijd aan te binden met mensen die zichzelf presenteren als steunpilaren van de christelijke godsdienst, die niet alleen uiterst rechtschapen horen te zijn, maar als het goed is ook als zodanig worden beschouwd. Ik zou maar al te graag willen dat het eerste bij hen het geval was; het tweede zou ik hun geenszins misgunnen, als zij er tenminste de kans toe gaven. Degenen

2. De uitgave zou in 1528-1529 bij Froben verschijnen.
3. D.i. Luther.

die hierachter zitten zijn immers, naar ik hoor, geen Joden, geen ketters, geen schismatici, geen heidenen, maar trinitarissen, dominicanen, franciscanen, karmelieten, augustijnen en benedictijnen, namen die al sinds mensenheugenis geliefd zijn bij alle volkeren ter wereld. Ik zou liever zien dat de gunstige klank van die namen geweldig toeneemt dan dat daar ook maar iets van verloren gaat.

Daarom doe ik het enige wat ik kan: telkens weer smeek ik in Christus' naam, dat niemand gaat denken dat er enig verband is tussen de dwaasheid of boosaardigheid van enkelen en de reputatie van de orden. Uit respect daarvoor had ik graag een persoonlijke belediging genegeerd, als het slechts ging om welsprekendheid of vernuft of kennis; maar een beschuldiging van goddeloosheid mag niemand accepteren, tenzij hij zich daaraan schuldig heeft durven maken. Ik vind het zelfs geen probleem de orden te vragen of ze deze controverse als een persoonlijke aangelegenheid willen beschouwen. Omgekeerd zou ik al mijn medestanders daar willen aanraden om hun applaus te doseren, om te voorkomen dat een al te hevige botsing van richtingen een nieuwe scheidslijn in de wereld creëert, want er is her en der allang meer dan genoeg onenigheid; vooral omdat we zien dat er soms uit een klein beginnetje de hevigste onlusten ontstaan, die door nietswaardige mensen worden ontketend en vervolgens nog maar met moeite door het gezag van de machtigste vorsten worden bedwongen. Wat mij aangaat, ik zou liever als Jona[4.] aan de golven worden prijsgegeven en één leven opofferen voor de rust in het land, dan de oorzaak, of nee, zelfs maar de aanleiding te zijn van een verwoestende storm. Daarom zal ik mijn zaak zo bepleiten, dat de tegenstanders voor zover mogelijk een onbeschadigde reputatie houden en ongenoemd blijven.

Als de inhoud zelf enigszins beledigend voor hen lijkt, dat wil zeggen: als de waarheid die in mijn pleidooi wordt blootgelegd aantoont dat zij heel anders zijn dan ze gezien willen worden, mogen ze dat zichzelf aanrekenen en niet mij; zij hebben gezorgd dat ik geen andere uitweg meer had. Als ze de discussie in een persoonlijke brief hadden gevoerd, had de kwestie zonder ergernissen afgehandeld kunnen worden en was ik hun bovendien zeer dankbaar geweest. Nu behandelen ze de zaak niet alleen in de openbaarheid, maar ook op een onbeleefde manier. Tegen de zin van pausen en keizer gingen sommigen al geruime tijd zowel privé als in het openbaar, zelfs tijdens preken, ongeremd tegen mij tekeer. Daarmee introduceerden ze een soort gedrag dat volstrekt niet strookt met de leefwijze en het karakter van Dominicus en Franciscus, die ze als dekmantel gebruiken om zichzelf te verkopen. Maar, laat ik daar niet over klagen. Het bewuste pamflet dat ze Uwe Excellentie plechtig hebben aangeboden: hoever is dat niet verwijderd van de zuiverheid die ze

4. Zie het gelijknamige bijbelboek.

verkondigen! Eerst gaat de inleiding na een verwijzing naar vroegere ketters over op een complimenteuze vermelding van mijn naam - alsof Erasmus ooit iets met ketters te maken heeft gehad![5.] Wat doen vervolgens die huiveringwekkende titels anders dan het vellen van een oordeel?[6.] Maar intussen is er ook in het openbaar niet weinig gif uitgestrooid.

Maar ik zal hier niet met gelijke munt terugbetalen, want ik wil natuurlijk evenzeer wat gematigdheid betreft als wat mijn zaak betreft zegevieren. Ik vraag evenwel van Uwe Excellentie, hooggeachte prelaat, niets anders dan dat u zo goed wilt zijn, ondanks de vele gewichtige kwesties die u in beslag nemen, zo lang aandacht aan mij te besteden als nodig is om u in te lezen in mijn zaak. Want als er iets goddeloos in mijn werk zou staan, zou een vroom man als u mij nooit welgezind zijn en zou ik hier niet om een gunst vragen, maar eerder om een terechtwijzing. Het is immers mijn vurige wens dat iedere vorm van goddeloosheid even ver blijft van mijn werk als van mijn hart. Mijn pennenvruchten heb ik, soms op jonge leeftijd, soms zonder serieuze bedoeling, maar hoe dan ook in een grote hoeveelheid, allemaal toch eerder uitgestort dan uitgegeven - dat is nu eenmaal een karakterfout. Ikzelf zie en erken dat er heel wat dingen in staan die geleerder of omzichtiger of beheerster gezegd hadden kunnen worden. Ik verwachtte immers niet dat er een tijd zou komen die zo vol laster zou zijn. Maar een goddeloze gedachte zal niemand er volgens mij kunnen vinden. Als iets dergelijks aan het licht komt, zal ik de eerste van alle rechters zijn om een zwart steentje[7.] uit te brengen, ikzelf zal als gerechtsdienaar optreden en de fout uitbannen. Maar bij zo'n verscheidenheid aan karakters, opvattingen en oordelen kan niemand zich rechtvaardigen tegenover ieders verdenkingen, bezwaren, vervormingen en verdraaiingen, en dat hoeft ook niet; want ook in de brieven van de apostelen vindt de laster wel iets van zijn gading en er is tot op de dag van vandaag geen enkele orthodoxe schrijver opgestaan wiens werk zo goed gelukt is, dat het niet met enige toegeeflijkheid gelezen hoeft te worden. Om over anderen te zwijgen, in geschriften van pausen, van Hieronymus en Augustinus treft men passages aan die een ronduit ketterse betekenis hebben als iemand die nu zou willen verkondigen. Er zijn enkele menselijke vergissingen die de billijkheid door de vingers ziet wegens andere verdiensten. Ik zou niet graag willen dat men zoiets bij mij door de vingers ziet.

Maar uw oordeel zal hierbij als orakel gelden, hooggeachte prelaat, u die door edele afkomst, vrome levenswandel, goed karakter en uitzonderlijke

5. Dit doelt op het ‘Prooemium monacharum’, dat in de uitgave van Erasmus' *Apologia ad monachos quosdam Hispanos* op deze brief volgt.
6. Vgl. brief 1864, p. 207.
7. Bij het stemmen; zie *Adagia* 453.

geleerdheid ruimschoots gevrijwaard wordt voor iedere verdenking van kwaadwillendheid. Maar ik houd u al veel te lang op met dit woord vooraf; nu terzake. Ik zal eerst nauwgezet citeren wat er in het stuk staat dat de secretaris van de keizer[8.] hierheen heeft gestuurd. Daarvan luidt de inleiding als volgt.[9.]

1880 *Van Willibald Pirckheimer*
[Neurenberg, ca. september 1527]

Dit is een onvolledige kladversie van de brief waarop Erasmus antwoordt met nr. 1893.

Een hartelijke groet. De aanvaringen met die huichelaar van een Oecolappus,[1.] voortreffelijke Erasmus, verdrijven de verveling niet, en al helemaal de jicht niet. Wat is er immers leuk of genoeglijk aan? Maar ik had je al eerder uitgelegd dat ik, zelfs als ik niet wilde, gedwongen was geweest iets te schrijven, tenzij ik liever voor goddeloos uitgemaakt wilde worden en mijn bezittingen of zelfs mijn leven op het spel wilde zetten. Want zover was het met mij gekomen, als gevolg van de vriendschap met die man. Dat ik jou niet helemaal overtuig, komt niet door mij. Evenmin is het een wonder dat ik vatbaar ben voor angst, wanneer ik zie dat jij, zo'n dapper man, niet volledig vrij van angst bent. Want ik las nog niet zo lang geleden jouw brief aan de secretaris van een zekere hertog,[2.] waarin je er volstrekt geen geheim van maakt waarom je het tweede deel van je boekje tegen Luther niet publiceerde,[3.] en waarom je Oecolappus niet harder durft aan te pakken, om maar te zwijgen over

8. Alfonso de Valdés.
9. Zie boven, noot 5.
1. Opzettelijke vervorming van de naam Oecolampadius, misschien ingegeven door het Latijnse woord *lappa* (klit) en in het bijzonder Ovidius, *Epistulae ex Ponto* 2, 1, 14, waar *lappa* het onkruid is dat zich tussen het opkomend gewas mengt. In januari 1527 had Pirckheimer hem voor de tweede keer aangevallen. Het geschil betrof Oecolampadius' opvatting van de eucharistie, die Erasmus vooral afwees omdat ze tegen de algemeen aanvaarde leer van de kerk inging.
2. Waarschijnlijk het (niet bewaard gebleven) antwoord op brief 1773 van Hieronymus Emser, secretaris van Georg van Saksen.
3. Het tweede deel van de *Hyperaspistes* was intussen verschenen met brief 1853 als voorwoord.

de andere groep die je aanvalt.[4] Daarom mag je het ook mij niet kwalijk nemen dat ik de waarheid verkoos boven een onechte vriend en het onmiddellijke gevaar meer vreesde dan de hele Oecolappische partij. Ik heb geen spijt van wat ik deed, ik wil immers liever zijn verontwaardiging dan mijn tranen. Maar je wilt liever dat ik geen beledigende taal gebruik - alsof hij niet zijn uiterste best deed mij met zijn eindeloos geneuzel tot vergelding uit te dagen en alsof jij nooit iets dergelijks hebt gedaan! En toch was ik milder dan zijn lasterpraat verdiende; ik weet zeker dat veel mensen mij dat kwalijk hebben genomen. Maar als ik me niet vergis kreeg hij terug wat hij te leen gaf, al beschuldigen sommigen mij ervan onder één hoedje te spelen, want zo gaat dat tegenwoordig.

Verder klaag je dat je naam in dit verband is genoemd en dat er de spot met je is gedreven, iets waarover ik me niet genoeg kan verbazen, illustere Erasmus. Als je mijn boekje nog niet hebt gekregen (want dat schrijf je), kun je het ook nog niet gelezen hebben. Als je het niet gelezen hebt, kun je ook niet weten wat erin staat. De enige conclusie die overblijft is dat je je liet beïnvloeden door een of andere vleier of liever gezegd lasteraar, die je aanpraatte dat ik je naam bezoedeld heb. Ik kan me namelijk niet voorstellen dat je zelf zoiets verzint; daar ben je te eerlijk voor. Zelfs als ik zo had geschreven als jij mij aanwrijft, had ik daarmee een misdaad begaan? Waarom zou ik het ook tegenover Erasmus niet over de waarheid hebben? Maar als ik ooit zoiets overwogen heb, en helemaal als ik zoiets geschreven heb, mag iedereen me voor heiligschenner uitmaken. En waarom zou ik me laatdunkend over jou uitlaten? Ik was altijd zo enorm op je gesteld en had niet alleen wegens je uitzonderlijke geleerdheid, maar ook wegens je bijzondere wijsheid groot respect en bewondering voor je. Verder heeft zich nooit iets tussen ons voorgedaan waarom ik minachting voor je zou moeten koesteren. Ik kan daarom, mijn beste Erasmus, onmogelijk verbergen dat ik behoorlijk geërgerd was over de beschuldiging die zo ten onrechte tegen mij was ingebracht.

Maar als ik dat zeggen mag, je geeft naar mijn idee niet alleen in dit geval, maar ook andere keren af en toe al te zeer toe aan loze verdenkingen en soms vat je zelfs iets op als een beschimping wat zonder enige bijbedoeling naar voren werd gebracht. Dat past naar mijn idee niet bij je leeftijd en nog minder bij je wijsheid. Wat je verder zegt, dat je het onprettig vindt tegelijk met Luther door mij geprezen te worden, is van hetzelfde slag als het eerste. Want ook als ik beweerd zou hebben, zoals jij fantaseert, dat ik mensen die zulke gaven tentoonspreiden niet kan haten, had ik misschien niet iets absurds gezegd. Maar als ik jou ooit met Luther heb vergeleken, of hem heb geprezen, mag - nogmaals - iedereen mij als een rasleugenaar beschouwen. Ik sprak wel

4. Waarschijnlijk de Spaanse monniken.

vaker mijn bewondering uit voor Luthers talenten. Maar zijn overhaaste en onbesuisde beslissingen, zijn brutaliteit en ongepaste grappen hebben mij altijd buitengewoon tegengestaan.

1881 *Van Christophorus Pistorius*
Ansbach, 25 september 1527

Christophorus Pistorius groet Desiderius Erasmus van Rotterdam, rechtzinnig theoloog, groot voorvechter van de algemene christelijke kerk, zeer hartelijk

Ik weet best wel, zeer geleerde Erasmus, hoe verschrikkelijk druk u het voortdurend hebt en dat u zich altijd juist met dingen bezighoudt die belangrijk zijn voor de verdere ontwikkeling van de studie van de literatuur en de heilige theologie. Dat betekent dat degene die u tijdens zulk gewichtig en vroom werk brutaalweg durft te storen, terecht doorgaat voor iemand die geen greintje wellevendheid kent. Dat nu is precies wat ik, onbeduidend persoon, die geen enkele bekendheid geniet vanwege hoge afkomst, uitzonderlijke geleerdheid of welke verdienste dan ook, goedschiks of kwaadschiks gedwongen word op dit moment te doen. U moet me de ergernis vergeven, want u gaf de aanleiding om te schrijven.

Toen ik immers kort geleden het tweede boek van de *Hyperaspistes*[1.] aan het lezen was, kwam er juist iemand langs die hier bij ons in hoog aanzien staat om zijn illustere geboorte, iemand die een groot bewonderaar van geleerden en vooral van Erasmus is.[2.] Na de gebruikelijke begroeting vroeg hij onmiddellijk wat ik voor een nieuw boek aan het lezen was. ‘De *Hyperaspistes* van Erasmus van Rotterdam’, zei ik. Vervolgens vroeg hij waar het over ging. Ik zei: ‘Over de vrije wil van de mens, op welke manier en in hoeverre de mens de macht over zichzelf heeft’. Ten slotte vroeg hij nog of u ook op die Lutherse paradox inging, dat God de aanstichter is van het goede en het kwade. Ik vroeg hem aandachtig te luisteren. Ik citeerde wat u daarbij in uw boek aan de hand van Paulus naar voren brengt. Daar was hij buitengewoon

1. Zie brief 1880, noot 3.
2. Misschien Georg van Brandenburg-Ansbach, oom van Albrecht (II) van Brandenburg-Ansbach, de vijfjarige leerling van Pistorius (zie het slot van de brief). Georg trad op als voogd van Albrecht na de dood van diens vader Casimir op 21 september 1527, kort voordat deze brief is geschreven.

enthousiast over. Hij bracht Erasmus eeuwige dank dat hij dat probleem zo goed had opgelost, en hij voegde er nog aan toe dat hij nooit heeft kunnen geloven dat God zo onbillijk, zo wreed is dat Hij met een plaag datgene in de mens bestraft waartoe Hij de ongelukkige zelf aanzet en wat Hij hem regelrecht dwingt te doen.

Hij kwam een paar dagen later weer langs en vertelde dat er juist iemand was die naar Bazel ging. Hij gaf mij opdracht de zeer geleerde Erasmus (zoals ze u hier noemen) over het eucharistisch gebed te schrijven, dat meestal de canon van de Heilige Mis wordt genoemd. Ik beloofde dat te doen. Nu het immers, grote Erasmus, in deze verdorven tijden iedereen vrijstaat in het huis van de levende God, dat een stut van de waarheid is,[3.] te doen, te schrijven en te leven zoals hij wil, ontbreekt het niet aan lieden die ook de mis, vooral wegens dat gebed, in alle opzichten afkeurenswaardig en zelfs al bijna achterhaald vinden. Welke argumenten ze gebruiken om hun zaak te bepleiten, is hun zaak en u weet daar alles van.

Naast andere kwesties die hier voor veel onrust onder de vromen zorgen (na de paradox[3a.] over Gods almacht - dat God zowel het goede als het kwade in de mens teweegbrengt -, waarvan u nu met behulp van de Heilige Schrift de onwaarheid hebt aangetoond, met instemming van iedereen die een enigszins zuiver oordeel heeft) is vooral dit een punt waar veel mensen mee zitten: of de mis inderdaad iets zo verfoeilijks is als sommige lieden beweren. Wiens oordeel verdient in deze kwestie meer aandacht dan dat van Erasmus? We kennen zijn heldere verstand, we hebben ontzag voor zijn goddelijke welsprekendheid, we bewonderen zijn uitzonderlijke geleerdheid, we aanbidden zijn geestdrift en oordeelsvermogen. Dat is, om het nu maar eerlijk tegen u te zeggen, de reden waarom ik de taak op me heb genomen om u te schrijven. Ontfutsel daarom, zeer geleerde Erasmus, als u het niet erg vindt, een klein beetje tijd aan uw werkzaamheden en wees zo goed ons terug te schrijven hoe u over de canon denkt. Het is geen onbesuisdheid dat ik naar de pen grijp en dit van u vraag. Wees zo goed dit te doen; ik smeek het u bij Christus, het dierbaarste wat er voor u kan zijn.

Met hoeveel verlangen kijken we allemaal uit naar uw boek over de theorie van het preken![4.] Want er zijn bijna geen woorden voor wat een grootse, schitterende, verheven dingen we van dat boek verwachten. U zult deze generatie laten zien wat het ware geloof in Christus Jezus is, wat echt werken zijn die ons bij Hem geliefd maken en die Hij van ons verwacht.

3. 1 Timoteüs 3:15.
3a. Pistorius hervat hier de paradox uit de tweede alinea
4. Erasmus' *Ecclesiastes sive de ratione concionandi* zou in 1535 verschijnen.

Over de kwestie van de eucharistie vond ik, behalve één brief en een pamflet met de titel *De trucs doorgeprikt*,[5.] niets van uw hand. Als u meer publiceerde, hoeft u het alleen maar met een enkel woord aan te geven. Moge de grote en almachtige Christus Uwe Excellentie altijd voor zijn kerk behoeden en bewaren. Onze vorst Albrecht, markgraaf van Brandenburg, wiens leraar ik ben, groet u. Het ga u goed.

Ansbach, 25 september 1527

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, rechtzinnig theoloog, voorvechter van Christus' kerk, zijn altijd geëerde meester

1882 *Aan Rutgerus Rescius*
Bazel, 7 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam groet Rutgerus Rescius

De kwestie was niet zo belangrijk dat je daarvoor de executeurs zou lastigvallen.[1.] Zij hadden niets opgetekend en degene die erop gewezen had, was je welgezind, want hij wilde er zonder twijfel mee bereiken dat je niet weggestuurd zou worden. Voor dat laatste heb ik in elk geval gezorgd. Toch is de zaak niet zo onbelangrijk als jij het doet voorkomen. Het is niet zo'n lang woord, ‘echtgenote’, maar aan dat woord zit heel wat vast. Ik heb het niet over echtelijke liefde, zorg voor kinderen, de behoefte om je vermogen uit te breiden en nog talloze andere dingen, waardoor je aandacht voor het onderwijs, al dooft ze niet, dan toch zeker verslapt en bekoelt. In ieder geval zorgt je echtgenote ervoor dat je niet met de anderen in het college kunt wonen. Als anderen dit voorbeeld gaan volgen, daartoe verleid door financieel voordeel (waar we allemaal happig op zijn), zal het college geen college meer zijn, maar een willekeurige doorsneeschool. Je trouwde misschien zonder raadpleging van de executeurs. Je zult zeggen: ‘Waarom hebben ze me niet meteen ontslagen?’ Er was nog geen opvolger en wie verstandig is verandert niet zo gauw iets wanneer de toestand draaglijk is.

5. De bedoelde brief is waarschijnlijk nr. 1708; het pamflet is *Detectio praestigiarum* (Bazel, 1526). Zie brief 1804, noot 22.
1. De executeurs zijn de uitvoerders van het testament van Jérôme de Busleyden, dat tot de oprichting van het Leuvense Drietalencollege leidde. Vgl. brief 1806a, waarin Erasmus de president van het college afraadt overhaast tot vervanging van Rescius te besluiten wegens diens huwelijk.

Hun welwillende en genereuze houding, mijn allerdierbaarste Rescius, zou je nog meer moeten aanmoedigen om je te gedragen naar het professoraat dat je aanvaardde en te beantwoorden aan het oordeel en de verwachting van zulke belangrijke mensen. Ik hoor dat je een groot aantal toehoorders hebt. Daarmee feliciteer ik je, maar ik koester de wens en de hoop dat het er dankzij jouw toewijding in de toekomst nog veel meer worden. Er wordt je ergens anders een schitterend aanbod gedaan. Bedenk wel dat je dit tot op zekere hoogte aan de executeurs te danken hebt, en aan het professoraat zelf, dat je aanzien gaf, dat je roem en bekendheid bracht en je misschien een vrouw schonk. Je moet hierbij niet alleen op financieel voordeel letten; heel wat belangrijker is een goede reputatie, die veel profijt met zich meebrengt, zelfs als je het niet najaagt.

Je wordt met de meest fantastische beloften naar Frankrijk gelokt, maar je weet wat ze over beloften van een Fransman zeggen, en het is je niet onbekend wat de hond uit Aesopus overkwam.[2] Maar vooruit, stel dat het een even betrouwbaar als schitterend aanbod is, bedenk dan dat je geen gering deel van dat profijt te danken hebt aan het college waar je nu bent. Daarom wil ik je vragen, mijn beste Rescius, je best te doen om de studie, die jou aanzien geeft, op jouw beurt aanzien te geven door een toegewijde en bekwame docent te zijn. Wedijver met Goclenius, wedijver met jezelf. Het is meer voor jou van belang dan voor de wetenschap, of je daar blijft of dat de wind van de fortuin je ergens anders heen voert.

Ik proefde in je brief iets van strijdvaardigheid en juristerij. Als je graag ruzie maakt, vind ik dat je beter met slechteriken en vijanden van de Muzen ruzie kunt maken. Jij hebt met uiterst minzame mensen te maken, met wie niemand in een proces gewikkeld kan raken zonder er de reputatie van een moeilijk en onbillijk mens aan over te houden. Ze zullen je niet wegsturen, tenzij het om een dringende reden niet anders kan; ze zullen daar nog veel minder toe geneigd zijn, als je niet alleen met alertheid tijdens de lessen, maar ook met integer gedrag het professoraat en het college tot eer strekt. Jij zult, gezien je integriteit, evenmin hen zomaar in de steek laten. Als zich iets voordoet wat jullie terecht van elkaar scheidt, zal dat gebeuren zonder dat het onze vriendschap en jouw reputatie schaadt. Ik hoop werkelijk dat het zover niet zal komen. Met vriendschap van beide kanten, enthousiasme tijdens de

2. Rescius was waarschijnlijk uitgenodigd om in Parijs colleges te geven. - Volgens de versie van Phaedrus (*Fabulae Aesopiae* 1, 4) zwemt een hond met een brok vlees in zijn bek een rivier over, waarbij hij zichzelf weerspiegeld ziet in het water. Als hij probeert het vlees van zijn spiegelbeeld af te pakken, lukt dat niet en verliest hij bovendien wat hij had.

colleges en correct gedrag zullen jullie een glansrijke overwinning behalen op iedere vijand die jullie tegenkomen.

Dit is afkomstig van iemand die je zeer liefheeft; dat jij het met soortgelijke gevoelens mag ontvangen. Doe vooral de groeten terug aan je alleraardigste vrouw[3.] en ook aan het jonge volkje, voedsterlingen van de wetenschap in haar edelste vorm. Het ga je goed.

Bazel, 7 oktober 1527

1883 *Aan Hans Bogbinder*
Bazel, 7 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam groet Hans Bogbinder uit Denemarken

Zie je wel, Homerus is allerminst een dichter die liegt.[1.] Als zee en huwelijk je geluk brengen, ben ik daar heel blij om.[2.] Je kunt je amper voorstellen hoeveel je aan je vriend Dilft verschuldigd bent; er sprak zoveel oprechte genegenheid uit de manier waarop hij voor je reputatie zorgde, eerst in een brief, daarna persoonlijk. Des te meer behoor jij zijn houding met welwillendheid en trouw te beantwoorden. Hij is hier bij ons en verkeert in het gezelschap van de muzen. Hij stelde bijna iedereen tevreden die jou na je vertrek miste; hij had ongetwijfeld iedereen tevreden gesteld als de mogelijkheid er in dezelfde mate was geweest als de bereidheid.[3.] Hij kwam hier berooid aan, zozeer dat hijzélf bijna een gulle geldschieter nodig had, laat staan dat er bij hem iets te halen viel. Daarom verwacht ik een brief van je met inhoud, die jou en mij waardig is, die in één klap Bogbinder, Dilft en Rotterdam van alle zorg bevrijdt. Dat zul je in nog ruimere mate doen, als je je eigen levensverhaal opschrijft, en wel zo snel mogelijk. Ik wachtte tevergeefs op een geschenk van Christiaan, of eigenlijk verwachtte ik niets.

Een dominicaan is hier op instigatie van de duivel, zoals de decretalen zeg-

3. Anna Moons.
1. Zoals Plato beweerde (*De re publica* 2, 377D).
2. Bogbinder maakte vele diplomatieke reizen om steun te verwerven voor Christiaan II van Denemarken, die zijn troon had moeten opgeven en in 1523 naar de Nederlanden was uitgeweken. Bogbinders leven, zo lijkt Erasmus te willen zeggen, bewijst dat het inderdaad mogelijk is wat Homerus over Odysseus' omzwervingen en de trouw van Penelope vertelt.
3. Kennelijk had Bogbinder in Bazel nog schulden te vereffenen.

gen,[4.] in het huwelijk getreden met een zo oude vrouw, dat ze de zuster van Hecuba had kunnen zijn.[5.] Ja, die augustijner wijbisschop,[6.] een stokoude man, dingt naar de hand van een stokoude vrouw,[7.] als een zeventigjarige vrijer. Als je je niet zo haastig uit de voeten had gemaakt, was er ook voor mij enige hoop, met jou als koppelaar! Maar een andere keer verder met onze grappenmakerij. Het ga je goed en schrijf me.

Bazel, 7 oktober 1527

1884 *Van Gervasius Wain*
Parijs, 9 oktober [1527]

Een groet. Met alles wat u voor me deed, zeer geleerde Erasmus, hebt u mij zozeer aan u verplicht, dat ik niet genoeg terug kan doen, vooral omdat ik het niet verdiende. Dit is dan toch tenminste een manier waarop ik mijn dankbaarheid kan tonen. Ik wil u nogmaals hartelijk danken voor het briefje, getuigenis van uw genegenheid voor mij, maar nog hartelijker bedanken voor de informele gesprekken: die rekende ik tot het allerbelangrijkste, omdat we nooit samen waren zonder dat u met uw prettige conversatie een groot stuk van mijn onwetendheid wegnam.[1.] Ik zal dan ook mijn uiterste best doen dat u, als ik u niet bedanken kan, tevreden zult zijn over mijn dienstvaardigheid en ijver waar het gaat om dingen die op mijn weg liggen.

Ik heb uw brieven allebei aan het hof overhandigd; ze werden niet met onverdeeld enthousiasme ontvangen. Chrysostomus viel zeer in de smaak bij de kardinaal, vooral omdat hij bij u vandaan kwam.[2.] Ik geloof wel dat het een welbesteed geschenk van u was, omdat hij unaniem geprezen wordt als een allervriendelijkst en volkomen integer man. U moet ook weten dat hij mij opgenomen heeft in de kring van zijn huisvrienden, op aanraden van de koningin van Navarra;[3.] ik heb evenwel nog niet besloten tot het hofleven. Toch zou

4. *Decretales Gregorii IX* 3, 2.
5. Vgl. Martialis, *Epigrammen* 3, 32 en 76, waar Hecuba het prototype van een oude vrouw is.
6. Waarschijnlijk Tilmann Limperger.
7. *Adagia* 162.
1. Het bezoek van Wain aan Erasmus vond waarschijnlijk in het voorjaar van 1527 plaats; zie brief 1827.
2. Erasmus' vertaling van Chrysostomus' commentaar op de Brief aan de Galaten, opgedragen aan Jan van Lotharingen-Guise; zie brief 1841.
3. Margaretha van Navarra.

ik graag willen dat u in een brief aan hem iets gunstigs over mij zegt;[4.] dat zou zijn sympathie voor mij aanmerkelijk vergroten. Ik smeek u dat een keer te doen, maar alleen als het u uitkomt.

Verder mag het niet lijken alsof ik mijn plicht verzuim en de gelegenheid die plaats en tijd bieden voorbij laat gaan; daarom vertel ik hier in het kort welke aanval Béda op u beraamt. Hij heeft ik weet niet hoeveel tienduizenden ketterijen, zoals hij ze noemt, afkomstig uit de *Parafrasen*,[5.] aan de faculteit voorgelegd. Ik stuur u wat al door de faculteit is veroordeeld en tegelijk ook wat nu in behandeling is. U hebt van de faculteit niets anders te verwachten dan al het slechte, gemene en oneerlijke wat maar mogelijk is. Zorg dan ook dat het u niet aan moed ontbreekt, zoals het u niet aan een vaardige pen ontbreekt. U hebt te maken met uitermate domme en brutale lasteraars. Er zijn bij de faculteit wel een aantal geletterden, maar er wordt tegen hen opgetreden alsof ze nog erger zijn dan de aanhangers van Luther. Het ga u goed.

Parijs, de feestdag van Sint-Dionysius

1885 *Aan Francisco de Vergara*
Bazel, 13 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam groet Francisco de Vergara, hoogleraar Grieks in Alcalá

Je doet me, beste jongeman, werkelijk denken aan Vergilius' Dares, die de oude, versleten Entellus uitdaagt tot het gevecht.[1.] Je nodigt me met een brief die me niet lang genoeg kan zijn en in perfect Grieks geschreven is uit om te antwoorden.[2.] De terughoudendheid waarmee je dat doet, maakt dat je me des te feller aanspoort, want nergens oefen je zoveel druk mee uit als je schroom om druk uit te oefenen. Met als gevolg dat het mij niet geheel vrij staat te weigeren, omdat je, gezien je buitengewone bescheidenheid, niet boos zult worden als ik het weiger, hoewel je het heel graag wilt. Je overwint duidelijk je liefde door middel van liefde. - Die vergelijking gaat trouwens behoorlijk mank. Want Erasmus was op het gebied van de studie nooit wat Entellus op het gebied van de bokssport was; ook wordt deze strijd niet met knoestige

4. Zie het slot van brief 1911.
5. Erasmus' parafrasen op boeken van het Nieuwe Testament.
1. Zie brief 1838, noot 3.
2. Erasmus had al eerder met een korte groet gereageerd (brief 1876).

knotsen gestreden, maar met lieflijke bloempjes van de muzen en lichtvoetige pennen;[3.] de overwonnene spuwt geen donkere stroom bloed,[4.] maar vergiet bekoorlijke geleerdheid; hij komt niet met een lijf dat paars is van de striemen en gezwollen van de klappen terug, maar met een beter voorziene geest door toegenomen kennis. Wel klopt het dat ik als oudere word uitgedaagd door een jongeman in de bloei van zijn leven; al kun je allesbehalve zeggen dat ik niets omhanden en de tijd aan mezelf heb: ik beul mezelf compleet af en ga vreselijk tekeer, zij het op een heel ander terrein van de studie. Ik merk trouwens dat ik uitgedaagd word tot een drievoudige strijd, op het gebied van genegenheid, lof en geleerdheid, en bovendien heb ik wel door dat ik met een geheel van drie broers te maken heb, des te meer onoverwinnelijk omdat ze zich niet uit elkaar laten trekken. Want dat was de list waarmee Horatius in zijn eentje de drie broers Curatius overwon.[5.] Je broer Juan maakt in zijn brief aan mij een heel aardig grapje (maar je kunt heel goed de waarheid zeggen met een lach):[6.] Spanje heeft weer haar Geryones[7.] - maar dan een die geluk voorspelt, drielijvig, maar één van geest.

Als eerste punt dan een goede naam wegens geleerdheid. Daarover ga ik geen gevecht met je aan; het is zelfs zo dat ik, al kreeg ik de tijd en kreeg ik mijn jeugd terug, alleen maar gelukwensen zou willen uitdelen, aan jou persoonlijk om die gelukkige aanleg die hoge verwachtingen wekt, en aan jullie Spanje in het algemeen dat met zoveel succes volgens het recht op teruggave haar oude glorie op het gebied van geleerdheid opeist.[8.] Omdat het altijd rijk voorzien was van mooie natuur en vruchtbare grond, een overvloedige oogst aan uitmuntend talent en succes in de oorlog, wat kon er nog aan het volmaakte geluk ontbreken, behalve dat het de sieraden van studie en godsdienst zou toevoegen? Op die gebieden kwam het in enkele jaren met Gods hulp zozeer tot bloei, dat ze andere landen, hoezeer die ook in dit soort waar-

3. Phaedrus, *Fabulae Aesopiae* 4, 2, 1-2.
4. Vergilius, *Aeneis* 10, 349.
5. Om een eind te maken aan de oorlog tussen Rome en Alba Longa ten tijde van koning Tullus Hostilius, besloot men tot een gevecht tussen twee drietallen broers, de Horatii namens Rome en de Curatii namens Alba Longa. Twee van de drie Horatii werden gedood. De overgebleven Romein zette het op een lopen. Aangezien zijn tegenstanders niet alle drie even snel achter hem aan kwamen, kon hij hen een voor een doden (Livius, *Ab urbe condita* 1, 24-26).
6. Horatius, *Satiren* 1, 1, 24-25.
7. Volgens brieven 1875 (voorlaatste alinea) en 1876 was het grapje afkomstig van Francisco zelf. Zie ook hierna, p. 265.
8. Zie brief 1875, noot 27.

devolle zaken uitblinken, jaloers kon maken of tot voorbeeld kon dienen.

Vriendelijk als je bent geef je ook mij een deel van de eer, maar ik ben, mijn beste Vergara, niet zo schaamteloos dat ik accepteer wat je me toebedeelt. Misschien hielp of stimuleerde ik het talent van mijn landgenoten een beetje, hoewel het stimuleren zelf af en toe al hulp inhoudt. Jullie hebben jullie voorspoed na God te danken aan Isabella,[9] de meest prijzenswaardige onder de koninginnen, aan kardinaal Francisco,[10] de vroegere aartsbisschop van Toledo, en Alonso de Fonseca, die dat nu is, en al wie op hen lijken. Hun gezag beschermt de hogere disciplines, hun goedgunstigheid voedt en koestert ze. Ik sta dan ook niet toe dat mij bij de berekening van de verschuldigde dank in dit opzicht ook maar enig tegoed wordt toegekend; maar ik neem graag een deel van de gelukwens voor mijn rekening, en wel een gelijk deel, als je dat goedvindt. Want ik beschikte altijd in die zin over een bijna stoïsche mentaliteit, dat ik me nauwelijks in hogere mate aangetrokken voelde tot de ene dan tot de andere streek, maar de hele wereld als mijn vaderland beschouwde. Bovendien ben ik zo'n groot liefhebber van de beste soort studie, dat ik iedereen bij wie ik belangstelling of aanleg daarvoor bespeur, als naaste verwanten beschouw.

Het zijn vooral twee redenen waarom die gelukkige situatie in Spanje mij bij uitstek zoveel deugd doet. De ene is dat wij ons mogen beroemen op keizer Karel als onze gemeenschappelijke vorst; de andere dat mij al talloze keren is gebleken hoe welwillend en enthousiast getalenteerde Spanjaarden het voor mij opnemen. Ik sta daarvoor nog meer bij hen in het krijt, omdat ik weet dat ik het niet verdien. Ik vind dat mijn landgenoten mij toch enigszins dankbaar mogen zijn, want er zijn mensen in wier ogen ik mij uitzonderlijk verdienstelijk heb gemaakt. Maar klagen over je vaderland en als het ware degene wiens zoon je bent voor de rechter slepen is misschien, zelfs als je er reden toe hebt, niet zo respectvol. Wat je schrijft is in elk geval zo zonneklaar dat het niet te ontkennen valt: Spanje, ja, ieder willekeurig ander land, toont zich dankbaarder tegenover mij dan mijn landgenoten - over wie ik evenwel niet wil klagen. Dat is niets nieuws; het is zo oud als de wereld, mijn beste Francisco, dat mensen die met herculesarbeid de samenleving een grote dienst bewijzen, met de slang moeten worstelen.[11] Wie het plan opvat zoiets te gaan doen, moet het oog op de eeuwigheid gericht houden. Die hydra laat trouwens een scherper gesis horen als mensen iets bruikbaars aandragen dat nieuw of ongewoon is, of iets bruikbaars van vroeger herstellen en terughalen. Het gedrocht dat ik aan jullie overdraag, is daarom al enigszins ge-

9. Isabella I van Castilië.
10. Francisco Jiménez de Cisneros.
11. Zoals Hercules met de hydra streed.

temd, al zul je, naarmate je bekender wordt om je weldaden (iets waarmee je al een aardig begin hebt gemaakt), het monster van Lerna als steeds gevaarlijker ervaren - neem dat van me aan.

Het mocht niet zo zijn dat de vreugde over dat Spanje van jullie niet door enige ontstemming werd bedorven. Daar zorgde Zúñiga enige tijd geleden voor en later die lieden die daar een nieuwe tragedie ontketenden. Tot nu toe was er immers geen Hollander, Brabander, Vlaming of Zeeuw die mij met een bloeddorstige pen aanviel zoals Zúñiga dat telkens met zoveel bitterheid deed, zonder ooit met ook maar één woord door mij uitgedaagd te zijn; slechts met moeite kon het gezag van pausen en kardinalen hem beteugelen. Niemand van welke nationaliteit ook durfde datgene waar, naar verluidt, enkele bedeltirannen uit jullie land mee bezig zijn. Juist dat toonde aan dat er daar medestanders van Erasmus zijn zoals je ze nergens anders vindt. Wat anders was immers de oorzaak van al die ophef dan het overweldigend enthousiasme van vrienden? Het gebeurt namelijk geregeld dat vrienden die me buitensporig prijzen me meer schade toebrengen dan vijanden die me kleineren. Voordat het *Enchiridion* Spaans sprak,[12.] was Erasmus in Spanje minder beroemd en gevierd, maar ook minder gehaat. Met voorbijgaan van mijn persoonlijke belangen zal ik mij zonder problemen over de haat heen zetten. Maar ik ben bang dat de boosaardigheid van enkelen de rustige en heldere hemel daar in Spanje met een wolk van beroering zal verduisteren.

Tot zover de discussie over geleerdheid. Ik ga nu de strijd over de lof aan, die jij in je vriendelijkheid (die hier beslist buitensporig is), zo gul over mij uitgiet, dat ik volstrekt geen schaamte kende als ik dat zou accepteren. Als ik hetzelfde bij jou doe, ben ik bang dat mijn lof, al doe ik aan je verdiensten geen recht, toch ongeloofwaardig is, als ik je prijs na zo geprezen te zijn; het zal eerder de indruk wekken dat ik met gelijke munt wilde terugbetalen dan dat ik jouw kwaliteiten bewonder. Maar je moet niet denken dat je mij voor niets geprezen hebt, mijn beste Francisco, want met die lof heb je niet mij, maar jezelf in niet geringe mate bij mij aangeprezen. Daarmee laat je immers zien dat je een grote liefde voelt voor de meest eervolle eigenschappen die je meent bij mij aan te treffen, en dat je dezelfde gaven bezit die je in mij prijst of vervuld bent van een groot verlangen daarnaar. Rest mij je in de eerste plaats hartelijk te danken dat je je zo vriendelijk in mij vergist, vervolgens een jongeman geluk te wensen die nu al met zoveel eer werd onderscheiden, ten slotte iemand die vaart heeft aan te vuren, zoals dat heet,[13.] zodat je met onvermoeibaar hardlopen op die prachtige renbaan dagelijks jezelf overtreft.

12. Zie brief 1814, noot 10.
13. *Adagia* 146.

In de strijd rond het derde punt, namelijk de welwillendheid, wil ik beslist de overhand hebben, want een nederlaag daar is voor iedereen een grote schande, omdat de overwinning binnen ieders bereik ligt. Ik zou de naam Erasmus niet verdienen als ik niet in staat was de genegenheid van zo'n aardige bewonderaar te beantwoorden.[14.] Want jouw hele brief ademt niets anders dan louter welwillendheid, louter genegenheid, louter charme. Ik hoef immers niet te vertellen hoeveel plezier ik beleefde aan die welbespraakte Spaanse genius. Wat een schitterende beschrijving gaf je van die monsterlijke Geryones, samengesteld uit een sofist, een pseudotheoloog en een letterknecht![15.]

In elk geval had ik op grond van mijn leeftijd al van dit soort gladiatorengevechten vrijgesteld moeten zijn; maar de goden beschikten anders.[16.] Erasmus moet in de arena sterven, hoewel hij nergens minder voor in de wieg is gelegd dan voor de strijd. Al sinds enige tijd ben ik in een bloedige oorlog gewikkeld met falanxen van lieden die denken dat de opbloei van een verfijnder soort geleerdheid de ondergang van hun alleenheerschappij betekent. Het is ook geen eensoortig leger. Sommigen waren er absoluut tegen dat ook maar iets van verfijnder taalonderwijs herleefde, anders zou er misschien iets zijn wat zij niet wisten. Anderen, die een gematigder standpunt innamen, konden zich kennelijk zo goed en zo kwaad als het ging nog wel over het Latijn heen zetten, maar vonden Grieks en Hebreeuws op generlei wijze acceptabel. Dan heb je het soort vijanden dat onlangs vanuit hun schuilplaatsen tot de aanval overging. Ze kunnen niet tegen literatuur die Christus bezingt, alsof niets goed geschreven is wat niet heidens is. In hun oren klinkt ‘de grote en almachtige Jupiter’ eleganter dan ‘Jezus Christus, de Verlosser van de wereld’, en ‘de vaderen op de lijst’[17.] aardiger dan ‘de heilige apostelen’. Pontano prijzen ze de hemel in, voor Augustinus en Hieronymus halen ze hun neus op. Geef mij liever één lied van Prudentius met de naam Jezus in het metrum verwerkt, dan een scheepslading versen van Pontano, van wiens geleerdheid en welbespraaktheid ik overigens beslist een hoge dunk heb. In hun ogen is het bijna een grotere schande geen ciceroniaan dan geen christen te zijn; alsof Cicero, als hij nu weer tot leven kwam, niet op een andere manier over christelijke onderwerpen zou spreken dan hij in zijn eigen tijd deed! Want het belangrijkste van welsprekendheid is de dingen op een geschikte manier zeggen. Niemand ontkent dat Cicero uitblonk in stijlkwali-

14. Erasmus gebruikt, spelend met zijn naam, de woorden *erastês* (minnaar, bewonderaar) en *anteran* (iemands liefde beantwoorden).
15. Vgl. boven, noot 7.
16. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 2, 428.
17. ‘Patres conscripti’ (de senatoren).

teiten, al past niet iedere stijlsoort bij iedere willekeurige persoon of elk willekeurig onderwerp.

Waar is dat ergerlijke gedweep met de benaming ciceroniaan goed voor? Ik zal het je in een paar woorden zeggen, maar alsof ik het je in je oor fluister.[18.] Daarmee camoufleren ze heidense opvattingen, die hun liever zijn dan Christus' glorie. Ik zal er niet erg rouwig om zijn als ze me van de lijst met ciceronianen afhalen, als ik maar op de lijst met christenen sta. Als iemand ciceroniaanse stijlkwaliteiten voor mij combineert met christelijke vroomheid, zal ik hem verkiezen boven wel tien Cicero's. Ik hield me er altijd verre van de uiterlijkheden van de ciceroniaanse stijl na te bootsen; het was zelfs zo dat ik, al zou ik er in kunnen slagen, een steviger, bondiger, gespierder stijl zou prefereren, minder elegant, maar mannelijker. Ik bekommerde me trouwens in het algemeen weinig om sierlijke taal, al zou ik enige verfijning, wanneer die zich spontaan aandient, niet afwijzen. Op dit moment heb ik zo weinig tijd om bij te schaven wat ik schrijf, dat ik vaak zelfs niet in de gelegenheid ben het nog een keer door te lezen. Mensen die de tijd hebben om drie maanden aan één, niet eens lange brief te werken, mogen zich desgewenst echte ciceronianen noemen; ík moet geregeld in één dag een heel boek af hebben! Ze moeten daarom juist diegenen het verwijt maken dat ze Cicero niet nabootsen, die dat vol ijver maar met weinig succes nastreven. Ten slotte is er, als ik de waarheid mag zeggen, zelfs onder degenen die alleen Cicero bewonderen, tot nu toe niemand geweest die ons werkelijk aan Cicero doet denken. Ik geef namelijk niets om taal met een laagje bladgoud en een stuk of tien woorden die ze Cicero her en der hebben afgebedeld. Ik zoek de hele Cicero. Hiermee bedoel ik niet, mijn beste Francisco, dat we aankomende beoefenaars van de welsprekendheid iemand anders dan Cicero moeten aanraden, maar ik wil er die apen mee belachelijk maken die iets alleen maar mooi vinden als het aan Cicero doet denken. Nooit was schoonheid immers zo gelukkig uitgevallen, dat er niets aan ontbrak. Een schilder moet het volmaakte voorbeeld van schoonheid bij meerdere modellen vandaan halen. Datzelfde geldt voor een redenaar die zoekt naar de volmaakte stijl.[19.]

Hier kun je nog om lachen, maar wie wordt niet diepbedroefd als hij denkt aan al die onrust rond het nieuwe evangelie? De wereld wordt verscheurd door tweespalt, maar we zijn niet slim genoeg om te bedenken hoe we een eind aan deze onzalige en verwerpelijke beroering kunnen maken. Ja, we zetten ons allemaal schrap om het touw naar ons toe te trekken tot het breekt;[20.] we

18. *Adagia* 247.
19. Vgl. Cicero, *De inventione* 2, 1-5. De schilder is daar Zeuxis, die voor zijn schilderij van Helena vijf modellen gebruikt zou hebben.
20. *Adagia* 467.

vinden telkens nieuwe broedplaatsen van onenigheid en gooien, zoals dat heet, olie op het vuur.[21.] Als de monarchen zich tenminste in christelijke harmonie met elkaar verbonden voelden, zou er in elk geval hoop zijn dat de storm binnen de kerk tot bedaren gebracht kon worden. Nu zie ik niet wat ons nog rest behalve God onvermoeibaar met onze gebeden lastig te vallen, in de hoop dat Hij, door zelf als het ware *ex machina* ten tonele te verschijnen, deze tragedies een gelukkige ontknoping wil geven. Als je wilt weten hoe flink ik net en drietand hanteer,[22.] moet je de twee boeken *Hyperaspistes* lezen; Esernius in gevecht met Pacidianus, zul je zeggen.[23.]

Ik zal een eind aan mijn brief maken, als ik je er in het kort aan herinnerd heb (al heeft het je aandacht), dat die Geryonen het beste eronder te krijgen zijn met voortdurende alertheid tijdens de lessen, correct gedrag en eensgezindheid. Er zijn immers figuren[24.] die grote weerstand tegen de literatuur opwekken door hun ongeremd taalgebruik en nog grotere weerstand door verdenking van die nieuwe dogma's. Intussen doen ze beter hun best om andermans professoraat te bestoken dan om een sieraad te zijn voor dat van henzelf en omlijsten ze de liefde voor de studie met goddeloosheid. Als de glorie van een verfijnder soort taalonderwijs haar licht verspreidt, zullen de nevels die door die lieden[25.] worden verspreid vanzelf optrekken; als ze eenmaal het nut van de talen hebben ondervonden, zal het jaloerse gesis wegebben en zullen degenen die nu protesteren, zich allengs bij de gemeenschap van studerenden aansluiten.

Voor het geval je wilt weten waar ik mee bezig ben, ik werk onder meer aan een volledige Augustinus;[26.] je zou amper geloven wat een massa wangedrochten ik daar aantref. Ik denk dat hij bij verschijning een andere gedaante zal hebben. Ik zou je graag de *Parafrasen*[27.] ten geschenke sturen, maar die laten zich alleen maar via boekhandelaren versturen; er staat mij op dit moment niemand van hen ter beschikking. Zelfs bij deze brief heb ik het gevoel dat ik hem aan de wind prijsgeef. Doe Bernardino Tovar namens mij de hartelijke

21. *Adagia* 109.
22. Erasmus vergelijkt zich met een *retiarius*, een gladiator die met net en drietand zijn vijand moest overmeesteren.
23. Twee gladiatoren die aan elkaar gewaagd waren, zie *Adagia* 1498. Met de *Hyperaspistes* reageerde Erasmus op Luthers *De servo arbitrio* (zie brief 1804, noot 4).
24. Vgl. de waarschuwingen aan het adres van Rutgerus Rescius via Nicolas Wary in brief 1806a en rechtstreeks in brief 1882.
25. Dit zijn weer de ‘Geryonen’ (de conservatieve theologen).
26. De uitgave zou in 1528-1529 bij Froben verschijnen.
27. Erasmus' parafrasen op boeken van het Nieuwe Testament.

groeten terug. Ik hoor dat Sancho[28.] het oude meningsverschil heeft laten varen en mij vriendschappelijk gezind is. Als dat waar is, zou je mij dan nadrukkelijk bij hem willen aanbevelen? Als ik zeker weet dat het waar is wat iemand mij schreef,[29.] zal ik mijn best doen om alles wat herinnert aan het vroegere conflict uit te wissen. Het zal aan Ate worden toegeschreven, die, in de woorden van Homerus, allen blind maakt.[30.] Je kunt voortaan van mij altijd de gedienstigheid van een echte vriend verwachten.

Bazel, 13 oktober 1527

1886 *Aan Karel III, hertog van Savoye*
Bazel, 14 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam groet Karel, hertog van Savoye

Het redeloze tumult van oorlogen en opvattingen, zeer illustere vorst, dat vrijwel geen enkel deel van de christenheid onberoerd liet, is een enorme kwelling voor mijn gemoed. Daarom doet het mij veel genoegen uw Savoye te kunnen gelukwensen, dat allereerst dankzij Gods goedgunstigheid, maar daarnaast dankzij uw uitzonderlijke vroomheid en wijsheid, tot nu toe verschoond is gebleven van besmetting met dat kwaad, en wel zo dat ook de naburige streken profiteren van de gunstige omstandigheden bij u. Dat ik u met die gelukkige situatie feliciteer, zou misschien een weinig bijzonder, maar ook niet geheel onwelkom gebaar zijn geweest, denk ik. Maar in werkelijkheid richt ik mij met deze brief tot Uwe illustere Hoogheid, niet alleen om u geluk te wensen, maar ook om te zorgen dat datgene waarmee ik u gelukwens, kan voortduren. Maar ik zal u niet met een lange inleiding ophouden, maar in een paar woorden uit de doeken doen waar het om gaat.

Via talrijke brieven van vrienden kwam ik te weten dat er daar bij u iemand van de franciscaanse orde is,[1.] voorzien van vele uitstekende gaven om het woord van God te verkondigen (wat beslist een reden is om de man te respecteren en geluk te wensen), maar dat diezelfde man niet alleen tijdens feestmalen en informele gesprekken (wat misschien verwaarloosbaar was), maar

28. Sancho Carranza de Miranda.
29. Vgl. de voorlaatste alinea van brief 1814.
30. Homerus, *Ilias* 19, 91 en 129.
1. Jean Gachi, aan wie Erasmus brief 1891 richtte. Claude-Louis Alardet had in brief 1852 een beeld van de man geschetst.

ook tijdens preken brutaal tegen mijn reputatie tekeergaat en van geen maathouden of ophouden weet. In de eerste plaats strookt dergelijk gedrag niet met het voorbeeld van een zo heilig man als Franciscus, die niet door kwaad te spreken maar door goed te leven lof oogstte, zowel bij God als de mensen. Verder strookt het niet met mijn verdienste, omdat ik standvastig aan de kant van de algemene christelijke kerk bleef en zelfs met gevaar voor eigen leven slaags raakte met Luther; iets wat hun daar niet onbekend kan zijn wegens het bestaan van mijn *Diatribe* en het antwoord daarop van Luther, *De onvrije wil*, en het antwoord daar weer op, mijn twee boeken *Hyperaspistes*.[2.] Bovendien strookt het niet met het oordeel van pausen en keizer. Zij legden meer dan eens met hun edicten en brieven dergelijke protesten het zwijgen op; ze getuigden in uiterst complimenteuze brieven van mijn vroomheid en vereerden mij daarom zelfs met de prachtigste geschenken, die ze spontaan aanboden.

Sommigen denken van zichzelf dat ze op-en-top franciscanen zijn, omdat ze Franciscus nabootsen door op blote voeten rond te lopen en een gordel van touw en een grauwe pij te dragen. Ze geven geen zier om het gezag van pausen en vorsten en in hun ogen is het een licht vergrijp dat ze een strijdmakker, die in dezelfde linie dapper tegen de vijand vecht, met hun tongen doorboren. Maar dan nog hadden ze moeten bedenken hoezeer ze met hun gedrag de rust binnen de kerk en de belangen van hun orde schaden, waarvoor ze flink menen op te komen, misschien te veel zelfs, zij het met meer ijver dan verstand. Ik ben een mens en het is een geschenk van God dat ik tot nu toe niet door verlokkingen of hatelijkheden uit de gemeenschap van de kerk kon worden verdreven. Maar wat als menselijke zwakte onder zo hardnekkige haat zou bezwijken en naar de slechtere partij zou neigen: zien ze niet wat voor storm ik boven hun hoofd zou kunnen ontketenen? Wat willen Luthers volgelingen liever dan de ondergang van Erasmus? Als die lieden Luther - terecht - als een doodsvijand van hun orden beschouwen, waarom werken ze toe naar het mooiste wat hem kan overkomen? Werkt iemand de kerk niet tegen als hij een voorvechter van de kerk, wie hij eigenlijk de helpende hand zou moeten bieden, midden in het gevecht van achteren doorboort met het scherp van zijn tong? Verder probeerden ze een tijd lang de hele wereld wijs te maken dat ik het stiekem met Luther eens was. Dat miste altijd al iedere grond, maar nu tonen de feiten zelf aan dat het een regelrechte leugen is.

Even ongegrond is hun bewering dat er in mijn boeken dingen staan die niet met vroomheid te verenigen zijn. Tot nu toe was er niemand die ook maar één goddeloze zin uit mijn boeken wist te halen, hoewel ze dit al menig-

2. Zie brief 1804, noten 2 en 4.

maal met onheuse bedoelingen probeerden. Als me zoiets ontvallen was - iets wat zelfs Hieronymus en Augustinus is overkomen - hadden ze me daarop moeten wijzen in plaats van mij ten overstaan van het volk te bespotten, omdat de bedoeling vrij van goddeloosheid was. Niemand van hen gaf mij echter ooit een mondelinge of schriftelijke waarschuwing. Wanneer ik in mijn pennenvruchten opkom voor oprechte vroomheid, kan het gebeuren dat ik aansporingen geef die volgens hun eigen interpretatie met hun leefwijze en belangen botsen. In zo'n geval mogen ze zelf uitmaken of het billijker is dat Christus' zaak wijkt voor menselijke belangen en regels, of omgekeerd. Volgens die redenering zouden alle priesters, bisschoppen, kardinalen, pausen en vorsten, kortom alle christenen boos op mij moeten zijn, omdat er geen enkel type mensen is dat ik niet af en toe een vermanend woord toevoeg. Hoe komt het dan dat anderen zich ermee verzoenden en zeer velen zelfs dankbaar waren en dat ook lieten blijken, maar dat alleen zij begonnen te schreeuwen?

In mijn werken heb ik het nooit over welke orde dan ook gehad. Ik vestig enkel de aandacht op gangbare misvattingen, waarbij ik laat zien waar echte vroomheid op berust, zonder persoonlijke terechtwijzingen, terwijl zij zelf zo vreselijk tegen mij uitvallen. Ik veroordeel wel eens mensen die vertrouwen op menselijke ceremoniën en ondertussen verwaarlozen wat volgens de leer van Christus werkelijk tot vroomheid leidt. Ik maak misschien scherpe opmerkingen over mensen die meer waarde hechten aan de regel van Franciscus dan aan het evangelie van Christus. Ik waarschuw mensen die argeloze jongens met trucjes ertoe verleiden voor hun levenswijze te kiezen zonder dat de ouders het weten of willen. Ik hekel mensen die zich veilig wanen voor de klauwen van boze geesten als ze begraven worden in een pij van Franciscus, ook al hebben ze nooit een poging gedaan het leven van Franciscus na te volgen. Dat is het wat een aantal van hen dwarszit, hoewel die dingen bijdragen tot de vroomheid en nodig zijn om een vermaning te kunnen geven.

Laten ze zich dan voorstellen, dat ik (in tegenstelling tot de werkelijkheid) een al te vrijpostige opmerking over hen maakte, hoe valt het te verdedigen dat ze om persoonlijk leed te wreken misbruik maken van het woord van God, de invloed die van de plaats[3] uitgaat en de volgzaamheid van Christus' kudde? Er zijn wetten, er zijn rechters, er zijn duizend manieren waarop je een belediging kunt afweren of vergelden. Die plaats staat in dienst van heel andere dingen en het past niet die met menselijke, om niet te zeggen verdorven hartstochten te bezoedelen. Mijn pennenvruchten gaan de hele wereld over, ze worden door iedereen gelezen en toch heeft geen paus, geen bis-

3. De preekstoel.

schop en überhaupt niemand die met gezag bekleed is een afkeurend oordeel over mij uitgesproken. Wel hebben zich verschillende mensen er lovend over uitgelaten, onder wie Leo X, Adrianus VI en Clemens VII. Het is bekend dat dit absoluut waar is. Daarom kun je je afvragen waaraan zij het gezag ontlenen om ten overstaan van de onwetende menigte naar eigen goeddunken dingen te roepen over wie ze maar willen. Ze misleiden de mensen met leugens en besmetten hen door hen in aanraking te brengen met haat, jaloezie en laster; in plaats van het heilzame voedsel van de evangelische leer prenten ze de eenvoudigen van geest het gif van tweedracht en kwaadwilligheid in.

Zulke dingen kunnen soms uitlopen op de zwaarste branden, die juist moeilijker te blussen zijn omdat ze begonnen met iets onbeduidends dat zich onmerkbaar ontwikkelde. Zo beweren artsen dat koortsen minder gauw genezen die een onbeduidende oorzaak hadden, maar langzaamaan erger werden. Eerst heb je stiekem geroddel, daarna openlijk protest, vervolgens neemt de partijzucht van alle kanten toe en breekt er brand uit. Het zijn zulke, bijna onbeduidende dingen, die uitliepen op die Lutherse brand waarvan we nu getuige zijn, waaraan een groot deel van de christenheid ten prooi viel, zeer tot mijn verdriet. Als die lieden mogen doen wat ze willen, waar zal ongestrafte kwaadsprekerij niet op uitlopen? Ik ben bang dat uiteindelijk ook bisschoppen en vorsten doelwit worden.

Daarom bepleit ik hiermee niet alleen mijn eigen zaak, illustere vorst, maar het gaat ook om de vroomheid en het evangelisch gezag, dat door dergelijke kletspraat wordt ondermijnd, en om de rust in het land, waarmee ik Uwe Hoogheid en Savoye aan het begin van mijn brief gelukwenste en altijd wil blijven gelukwensen. Als u in uw wijsheid oordeelt dat dit alles u niet aangaat, zal ik graag voor het volle pond van de gevraagde gunst bij u in het krijt staan. Maar als u inziet dat het evenzeer de zuiverheid van het evangelie en de rust in het land betreft als mijn persoonlijke reputatie, wil ik u het volgende vragen, in naam van uw tweevoudig plichtsgevoel: het besef dat u God moet eerbiedigen en uw vaderland liefhebben. Ik zou willen dat u zorgvuldig navraag doet bij mensen die weten hoe de zaak ligt. Vervolgens moet u krachtens het gezag van Uwe Hoogheid de predikant erop wijzen dat hij, indachtig zijn gelofte, met de zuiverheid die daarbij hoort, het evangelie van Christus moet verkondigen, en dat hij dat niet mag ontwijden en schenden door lelijke dingen te roepen over een naaste die dat niet verdient, ja, die zelfs dank verdient. Als hij het niet met mij eens is, moet hij waarschuwen, onderwijzen en bewijzen. Pas dan mag hij, als hij dat nodig vindt, ten overstaan van het volk staan schreeuwen. Ik hechtte niet zomaar geloof aan die berichten. Wat hij daar in uw omgeving doet, deden zijn medebroeders in Spanje, Polen, Hongarije en Frankrijk, zodat het duidelijk is dat het volgens

afspraak gebeurt. Ik span mij, zoveel als de Heer het mij vergunde, in voor de christelijke zaak. Het zal beter voor hun reputatie én voor de vroomheid zijn als ze mij daarbij zouden helpen in plaats van mij met laster te bestoken: als ze hun medestrijder, die in een handgemeen met de gezamenlijke vijand is gewikkeld, met hun schilden zouden beschermen in plaats van hem met pijlen te doorboren.

Ik had graag een aantrekkelijker onderwerp gebruikt om mij voor de eerste keer in geschrifte tot Uwe illustere Hoogheid te wenden, maar nu leverde de franciscaan mij deze stof aan. Ooit zal de Heer het mij vergunnen over een prettiger onderwerp te schrijven, als zich iets voordoet waarbij ik u op enigerlei wijze ter wille kan zijn - er is werkelijk niets wat ik liever zou willen doen dan dat. Ik wens Uwe illustere Hoogheid het allerbeste toe en verklaar uw toegewijde dienaar te zijn.

Bazel, 14 oktober 1527

1887 *Aan een monnik*
Bazel, 15 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam groet een zekere monnik[1.]

Je deed me een groot plezier met de presentjes. Met mij gaat het zo goed als dat mogelijk is met een oude man die tobt met zijn gezondheid en overladen is met bergen werk waar zelfs een jong en gezond iemand nauwelijks tegen opgewassen zou zijn. Ik ben blij met je lichamelijke gezondheid, maar vooral bedroefd dat je klaagt over je geestelijke gezondheid. Want we kunnen niet bepalen hoe gezond ons lichaam is, maar een goede geestelijke gezondheid hangt grotendeels van onszelf af. Ik ben bang dat bepaalde lieden je met hun trucjes om de tuin leiden, lieden die tegenwoordig met schitterende woorden de evangelische vrijheid propageren. Heus, als je er meer van zou weten, zou je minder ontevreden zijn met je huidige leefwijze. Ik zie dat zich een type mensen ontwikkelt dat ik verafschuw. Ik zie dat niemand beter wordt, maar dat werkelijk iedereen die ik ken slechter wordt; ik betreur het dan ook ten zeerste dat ik ooit in mijn boeken geestelijke vrijheid verkondigde, iets wat ik trouwens met goede bedoelingen deed, zonder het minste vermoeden dat er volk van dit slag zou opstaan. Ik had graag gezien dat er op zo'n manier iets van de aardse ceremoniën afging, dat er aan de kant van de ware

1. Het is niet bekend wie dit is. Volgens twee afschriften is de geadresseerde een kartuizer.

vroomheid een flinke toename was. Nu schudt men ze op zo'n manier van zich af, dat het gevolg geen geestelijke vrijheid is, maar ongebreidelde lichamelijke bandeloosheid. Sommige Duitse steden worden overspoeld door rondreizende monniken, mensen die uit hun klooster zijn weggelopen en gehuwde priesters, meestal berooide hongerlijders. Het is louter dansen, eten, drinken en geil zijn; ze onderwijzen niet en leren zelf ook niets; van soberheid, van zuiverheid is geen sprake. Overal waar zij zich vertonen, is het gedaan met alle hogere wetenschappen, met de vroomheid erbij. Ik zou je hier nog meer over schrijven, als het niet riskant was dat aan het papier toe te vertrouwen.

Je leidde al die jaren een lovenswaardig bestaan binnen deze gemeenschap en je levensdag neigt al tot de avond, zoals je schrijft; je bent misschien negen of acht jaar jonger dan ik. Je woont in een prettige omgeving, in een streek met een gezond klimaat. Gesprekken met geleerden verschaffen je veel troost. Ook ontbreekt het je niet aan een ruime hoeveelheid goede boeken, evenmin aan het nodige talent. Wat is er in dit leven fijner dan zich in dergelijke weiden te verpozen en op die manier al iets van de hemelse zaligheid te proeven, vooral op deze leeftijd, in deze tijd van onvoorstelbare beroering en rampspoed? Ik ken er een aantal die zich lieten verleiden door het schijnbeeld van de vrijheid en zich van de gemeenschap waartoe ze behoorden losmaakten. Ze legden het ordekleed af en trouwden, intussen straatarm, verstoten, verachtelijk in de ogen van hen wie zij dierbaar waren; zelfs als er al mensen zijn die hun goedgezind zijn, is de situatie zo dat het niet verantwoord is iets voor hen te doen. Hoe het met hun geweten gesteld is, weet God alleen en hoe blij ze diep in hun hart zijn met de nieuwe gemeenschap waartoe ze behoren, mogen ze zelf uitmaken. Wat is dat voor vrijheid, als het niet toegestaan is gebeden op te zeggen, de mis op te dragen, te vasten, je van vlees te onthouden! Kun je je, zelfs in deze tijd, zieliger mensen voorstellen dan zij? Als iemand nog jong is, zou hij, mits hij rijk is, best een paar jaar kunnen genieten van de goede dingen van het aardse bestaan, als er hier op aarde al goede dingen zijn. Maar als je dat nu doet, op een leeftijd waarbij dat niet past, is het eerder waanzin dan domheid. ‘Maar de regels, de impopulariteit en meer van die dingen vallen me zwaar.’ Dat heeft allemaal niets te betekenen als je moed houdt. Als je de andere kant kiest, krijg je nog meer ellende te verduren. Moge God dan ook die lieden die jou met dit soort kletspraat een onrustig gevoel geven, tot bezinning brengen.

Als dit fragiele lichaam van mij ook maar een beetje kracht had om in leven te blijven, mag ik sterven als ik niet liever daar bij jou zou willen wonen dan de belangrijkste bisschop in het paleis van de keizer te zijn. Maar je hebt er geen idee van hoe gelukkig jijzelf bent en hoe verschrikkelijk de tijd is

waarin we leven. We hoeven niet uit te kijken naar een concilie. Het zal te laat komen; de onenigheid onder de vorsten houdt het immers tegen. Als er een wordt gehouden, zal er zestien jaar over van alles en nog wat gepraat worden behalve over ceremoniën. Daarom, mijn geliefde broeder in de Heer, bid, smeek en bezweer ik je bij onze oude, nee, onze eeuwige vriendschap en bij Christus, om dat gevoel van weerzin volledig van je af te zetten en geen aandacht te besteden aan de onzalige kletspraat van mensen die je volledig aan je lot over zullen laten en je eerder zullen uitlachen, zodra ze je in de val hebben gelokt. Als je met heel je hart de begoochelingen van deze wereld veracht, als je je geheel aan Christus wijdt, als je volledig opgaat in de heilige boeken en bespiegelingen over het hiernamaals, heus, dan zul je ruimschoots troost vinden en zullen de ergernisjes waar je het over hebt als rook verwaaien. Als je naar deze raad luistert, mag je je bij mij beklagen als het niet waar blijkt te zijn wat ik zeg. Moge de Heer je hart vervullen van alle mogelijke geestelijke troost, dierbare vriend en broeder in de Heer.

Bazel, 15 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

1888 *Aan Alonso Manrique de Lara*
Bazel, 15 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam groet Alonso Manrique, aartsbisschop van Sevilla

Eerwaarde prelaat, ik stuur u mijn reactie,[1] weliswaar gedrukt, maar niet uitgegeven, tenzij u iets anders wilt aanraden; u mag het van mij ook daar uitgeven, als u dat wilt. Ik bedacht dat er verschillende exemplaren nodig waren, zodat de daartoe ingestelde commissie tot een beter gefundeerd oordeel zou kunnen komen; maar ik beschikte niet over zoveel kopiisten. Daarom gebruikte ik in plaats van een heleboel klerken één drukker. Ik kan me er niet genoeg over verbazen wat die mensen bezielde, om op een dergelijke manier mij bij mijn werk, en Uwe Hoogheid bij uw beslommeringen tot last te zijn en de christelijke vrede te verstoren. Ze hadden zichzelf op geen andere manier erger voor schut kunnen zetten.

Ik heb u een aantal dagen geleden uitgebreider geschreven.[2] Ik neem aan dat de brief al is aangekomen, aangezien ik hem in tweevoud heb verstuurd. Ik

1. De *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos*, die Froben in 1528 in omloop zou brengen.
2. Brief 1877.

verbaas me ook werkelijk over de keizer: vertrouwend op zijn gezag stelde ik me aan allerlei gevaren bloot[3.] en nu laat hij toe dat ik in ruil voor de bewezen dienst zo ongeveer voor de wilde beesten word geworpen. Ik mocht van de keizer niet bang zijn voor een partij die werkelijk te vrezen is - en nu laat de keizer zich intimideren door mensen die minder te vrezen hebben doordat ik risico's nam? Maar ik zal blijven doen wat een christen hoort te doen. Uwe Hoogheid moet doen wat u het beste lijkt voor de christelijke vroomheid. Ik wens u alle mogelijke voorspoed in Christus en verklaar u volledig toegewijd te zijn.

Ik kan niet met woorden uitdrukken hoeveel verdriet het me doet dat de koningen steeds verder verbitterd raken: waar zal dat op uitlopen? Ik herken de goddelijke toorn, die de razernij van monarchen als middel gebruikt om tegen ons tekeer te gaan, maar we komen niet tot bezinning. Dat zit me meer dwars dan de zinloze opwinding onder de monniken. We hopen dat de Heer alles een wending ten goede geeft. Bazel, 15 oktober 1527

1889 *Aan Juan Luis Vives*
Bazel, 15 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam groet Luis Vives

Het door jou op 1 juni verstuurde bundeltje brieven,[1.] waaronder een van Virués aan jou, werd mij omstreeks 1 oktober overhandigd. Je gaf het misschien aan de boekverkoper Franz[2.] mee, want die behartigt meestal op die manier de belangen van vrienden. Je gaat er terecht van uit dat ik je tot mijn trouwste vrienden reken. Dat ik minder vaak schrijf dan je zou willen, komt evenwel niet alleen daardoor. Brieven raken zoek, worden onderschept, blijven ergens steken, zodat het geen zin heeft te schrijven zolang ze óf helemaal niet óf te laat worden bezorgd. Ook bevind jij je niet altijd in hetzelfde gebied, omdat je als een amfibie nu eens in Engeland rondzwemt voor voedsel, dan weer in Brugge nestelt en eieren legt. Verder is het schrijven van al die brieven slopend, of welk vreselijker woord daarvoor te vinden is. Bedolven onder enorme stapels werk heb ik amper iets geproefd van je boekjes: telkens

3. Door zich openlijk tegen Luther te verzetten.
1. Brief 1836, waarop deze brief het antwoord is, heeft evenwel 13 juni als datum. Daarin wordt ook de brief van Alonso Ruiz de Virués genoemd.
2. Franz Birckmann. Uit brief 1847 blijkt dat het bundeltje aan Erasmus Schets was meegegeven.

werden ze me uithanden geslagen. Ik zal in een andere brief een beter gefundeerd oordeel geven, aangezien je Erasmus (ik zei bijna: de ezel) met de bekende leeuwenhuid opscheept.[3.]

Augustinus wordt in een bijzonder fraaie uitvoering gedrukt.[4.] Ze zeggen dat jouw deel bij deze gelegenheid niet wordt gedrukt, omdat alle handelaren exemplaren in overvloed hebben. Als je verbeteringen of aanvullingen wilt, kunnen die toegevoegd worden. Maar, mijn beste Vives, ik zou graag willen dat je het boek niet onnodig overlaadt. Alaard[5.] roept dat de tekst niet overal zorgvuldig genoeg is herzien, maar ik weet wie het zegt. Er zijn passages waar je niet helemaal wakker was, maar dat zijn er maar heel weinig. Je herinnert je het geval van *typho*.[6.] Dat kun je weghalen, maar je mag niets toevoegen behalve wat wetenswaardig en relevant is. Dat is plezieriger voor de zetters, prettiger voor de lezer en beter voor jouw reputatie. Het is vroeg genoeg als je het omstreeks de Straatsburgse beurs stuurt.[7.] Ik ben bijna jaloers op je, hoezeer je ook mijn vriend bent, om je vertrouwelijke omgang met de broers Laurinus. Ik begin af te takelen in deze tredmolen, of liever, ik val erbij neer, al denk ik er af en toe over te ontsnappen. Het ga je goed.

Bazel, 15 oktober 1527

1890 *Aan Conradus Goclenius*
[Bazel], 15 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam groet Conradus Goclenius

Dat het geluk jou zo van alle kanten toelacht, vind ik fijner, ik zweer het je, dan wanneer mij iets dergelijks was overkomen;[1.] niet alleen omdat ik voor jouw belangen opkom, wat ik beslist van harte doe, zoals je mag verwachten,

3. Vgl. *Adagia* 266 (Jullie doen me een leeuwenhuid aan). In zijn toelichting bij het adagium verwijst Erasmus naar de leeuwenhuid als attribuut van Hercules en naar een fabel over een ezel die zich omhulde met een leeuwenhuid (Lucianus, *Piscator* 32).
4. Deze uitgave zou in 1528-1529 bij Froben verschijnen. Over Vives' editie van *De civitate Dei* zie brief 1836, noot 9.
5. Waarschijnlijk Alaard van Amsterdam.
6. In *De civitate Dei* 11, 33 gebruikt Augustinus het woord ‘typho’, ablativus van *typhus* (‘trots’). Vives vatte dit op als Typhon, de naam van een honderdkoppig wezen dat de goden wilde verdrijven.
7. Rond 24 juni, de feestdag van Johannes de Doper.
1. Brief 1899, waarmee Goclenius antwoordt, zou erop kunnen wijzen dat hij extra salaris had gekregen voor zijn colleges aan het Drietalencollege.

maar ook omdat ik de hoogste wetenschappen toegedaan ben, die ook jij met je buitengewone geleerdheid, oplettendheid tijdens de colleges en tact zo siert en omhoogvoert, dat er nauwelijks iemand is die het beter zou kunnen.

Ik gaf Froben alleen een brief mee voor Wary, president van jullie college, omdat het voor Quirinus[2.] al bijna vaststond dat hij naar zijn beklagenswaardige landgenoten zou gaan. Het komt ongelofelijk slecht uit dat je Augustinus' boeken *Over de Drie-eenheid* die bij Dorp thuis waren gecollationeerd zelfs niet via Nicolaas[3.] hebt verstuurd. Want er zijn bij Froben al vier persen aan het werk, waar misschien nog meer bijkomen. Daarom verzoek ik je in elk geval nu niet te verzuimen het met deze bode[4.] te versturen.

Frans van der Dilft woont bij ons; hopelijk is hij even gelukkig met mijn gezelschap als het zijne aangenaam voor mij is! Ik zal, voor zover dat bij deze drukte mogelijk is, zeker mijn best doen om te zorgen dat hij enig profijt heeft van het contact dat we hebben. Ik heb er bijna geen woorden voor, zo boos ben ik op degenen die zo'n edel karakter probeerden om te buigen naar nietigheden.[5.]

Ik huurde deze bode voor eigen rekening, omdat hij niets anders hoefde te doen. Laat hem daarom niet met lege handen teruggaan. Regel de zaak met hem alsof het iets is wat Froben aangaat, wat ook werkelijk het geval is.

Alle andere eigenschappen die Dilft bezit stemmen tot tevredenheid, maar zijn door jou hogelijk geprezen liefde voor de studie valt eerder te bezien dan te zien. Hij overweegt bij Carinus te gaan wonen. Wat mij betreft liever bij iemand anders. Je kunt wel raden waarom.[6.] Ik zal altijd overeenkomstig mijn plicht vermaningen blijven geven.

Froben overweegt een Terentius met commentaar uit te geven; als je hierbij kunt helpen, graag, maar snel. Maar laat in elk geval met deze bode de *Drie-eenheid* meekomen. Die is nu nodig. Want het komt niet altijd gelegen dure koeriers in te huren. Ik heb watje stuurde vernietigd.

Het ga je goed. [Leuven], 15 oktober 1527

2. Quirinus Talesius uit Haarlem.
3. Nicolaas Kan. Over de collatie die Dorp uitvoerde zie brief 1899.
4. Blijkens het antwoord van Goclenius (brief 1899) was dat een zekere Burchardus die voor Froben werkte.
5. Dilft overwoog te trouwen en werk te zoeken aan het keizerlijk hof in Spanje (zie brief 1788).
6. Misschien een eerste teken van de verwijdering die blijkens latere brieven tussen Erasmus en Carinus ontstond.

1891 *Aan Jean Gachi*
[Bazel, ca. 17 oktober 1527]

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet Jean Gachi, evenals hij dienaar en strijder in Christus

Via talrijke brieven[1.] van zodanige personen dat het niet helemaal lucht kan zijn, bereiken ons hier uitvoerige berichten dat u geregeld - niet alleen bij feestmalen, bij vergaderingen en tijdens privégesprekken, maar ook tijdens openbare preken - mijn persoon over de hekel haalt, ten overstaan van een onkundige, bonte menigte. Ik weet dat je geruchten niet zomaar moet geloven, vooral als ze dingen bevatten die verbreking van de eensgezindheid onder broeders in de hand werken. Maar omdat verteld wordt dat medebroeders van u[2.] in Spanje, Polen, Hongarije, Engeland en Frankrijk hetzelfde zijn gaan doen wat u naar verluidt daar aan het doen bent, is het tamelijk evident dat er met opzet wordt gehandeld. Maar tot nu toe hadden ze nergens echt succes, daar ze overal op aanzienlijke en welwillende mensen stuiten die mijn werk steunen, mensen die ik voor mij gewonnen heb, niet door gunstbejag, maar met de zweetdruppels die het mij sinds jaar en dag kost om de talen te bevorderen, fijnzinniger geleerdheid weer gangbaar te maken en de geschriften van illustere auteurs te herstellen. Zij geven trouwens duidelijk aan dat ze daarmee niet zozeer de persoon als wel de studie zelf en de christelijke vroomheid steunen. Als die lieden door blijven gaan, ben ik bang dat het hun slechter zal vergaan dan ikzelf zou willen, terwijl ik degene ben tegen wie ze menen samen te spannen. Want het overkomt mensen die een vijand onderschatten geregeld dat ze ‘verwachten hun tanden in iets zachts te zetten en dan op iets hards bijten’.[3.]

Het is trouwens hun eigen verzinsel dat ik hun vijand ben; ik ben dat niet. Want ik voel mij ten zeerste verbonden met iedereen die de vroomheid liefheeft, maar voelde mij altijd in het bijzonder met jullie gemeenschap verbonden, omdat bij jullie duidelijk sporen van een zuiverder godsdienst zijn achtergebleven, terwijl de andere meestal in verval zijn of naar de wereld neigen. Daarvan kan iedereen van uw orde getuigen die met mij is omgegaan; niemand van hen, denk ik, zal naar voren komen en zeggen dat hij ook maar met een enkel woord door Erasmus werd beledigd. Wel zullen er enkelen zijn die niet ontkennen dat ik me hulpvaardig toonde of zelfs een klein bedragje

1. Claude-Louis Alardet had in brief 1852 een beeld van Gachi geschetst.
2. Gachi was een franciscaan.
3. Vgl. Horatius, *Sermones* 2, 1, 77-78.

schonk, maar het is ongepast te praten over iets wat voor rekening van de vroomheid komt, niet voor rekening van de mensen. Bovendien kan ik mensen die oprechte vroomheid uitstralen niet haten, al zou ik het willen; dat zit nu eenmaal in mijn aard. Ik was nooit zo onrechtvaardig dat ik om de boosaardigheid van enkelen op een orde neerkeek. Dat is nu eenmaal eigen aan menselijke dingen, dat 'niets in elk opzicht gelukkig maakt'.[4.] Er waren maar acht mensen in de ark van Noach en toch bleek een van hen slecht te zijn.[5.] Is er iets heiliger dan Abrahams huisgezin? Daaruit werden Ismaël en zijn moeder[6.] verdreven. Isaak kreeg een tweeling; de een behaagde, de ander mishaagde God.[7.] Is er iets meer met godsdienstigheid omgeven dan het huis van Jakob? Daar woonde iemand die er niet voor terugdeinsde met de bijvrouw van zijn vader te slapen.[8.] De vroomheid van de profeet[9.] David ontkwam niet aan dit onheil; zijn ene zoon onteerde zijn zuster, wat bloedschande was,[10.] een andere zoon beraamde de ondergang van zijn vader met een goddeloze samenzwering.[11.] Ook de apostel Paulus klaagt erover dat valse broeders hem last bezorgen.[12.] Ten slotte overkwam het de Heer zelf dat één van die uitverkoren en buitengewone groep een verrader was.[13.] Jullie orde omvat zoveel duizenden, ik zeg niet: mensen, maar kloosters. Het zou dan ook uiterst onbillijk zijn wegens een enkeling die niet handelt zoals hij behoort te doen, de hele orde te verafschuwen, een orde waarbinnen zoveel mensen terecht bekendheid verwierven om hun vroomheid en geleerdheid.

Ja, ik hoor zelfs, mijn beste Gachi, dat u met uitnemende gaven bent toegerust om het woord van God te verkondigen en dat u niet iemand met een grof karakter bent. Ik vermoed dan ook dat u eerder op aandringen van iemand anders dan uit uzelf doet wat u doet. Dat vooral was voor mij een reden om u te schrijven. Als ik had gedacht dat u was zoals ik weet dat sommigen zijn, had ik niet deze moeite gedaan, niet alleen omdat het vergeefse inspanning zou zijn, maar ook omdat het een kwaal die toch niet te genezen is alleen maar erger zou maken. Ik ga nog een stap verder: ik zou willen dat er niets klopt van de berichten die ons hier bij gerucht en via brieven van vrienden

4. Vgl. Horatius, *Carmina* 2, 16, 27-28.
5. Noachs zoon Cham (Genesis 9:20-27).
6. Hagar (Genesis 16; 21:8-21).
7. Jakob en Esau (Genesis 25 en 27).
8. Ruben en Bilha (Genesis 35:22).
9. David wordt in Handelingen 2:30 een profeet genoemd.
10. Amnon en Tamar (2 Samuel 13:1-22).
11. Absalom (2 Samuel 15-19).
12. 2 Korintiërs 11:26; Galaten 2:4.
13. Namelijk Judas.

bereikten. Als het wellicht niet zo is als ik vernomen heb, moet u dit alles als niet geschreven beschouwen. Als het een waar gerucht is dat hiernaartoe kwam gesneld, zal ik mijn vermaning niettemin zo formuleren dat het evident is dat ik evenzeer voor de vroomheid en jullie orde als voor mijn eigen reputatie opkom; ik ga er namelijk het liefst van uit dat u deze fout eerder op aansporing van iemand anders dan uit eigen boosaardigheid beging. U wilt het mij in uw wijsheid, mijn voortreffelijke vriend, wel ten goede houden als ik, zoals de zaak vereist, nogal directe en openhartige bewoordingen gebruik.

Allereerst moet u eens bij uzelf nagaan, mijn broeder, hoe ver het van het karakter en de leefwijze van een uiterst bescheiden iemand als jullie vader Franciscus afstaat met zulke onbeheerste taal de goede naam van een naaste aan te vallen, zowel in het openbaar als binnenskamers. Een naaste over wie tot nu toe niemand zich in ongunstige zin heeft uitgesproken, integendeel, die door wereldlijke en kerkelijke leiders met uiterst complimenteuze getuigenissen is vereerd, en dat nog wel publiekelijk. Het zou me verbazen als dat jullie ontgaan is, omdat er brieven van de keizer voorhanden zijn, omdat er officiële stukken van Leo X en Adrianus VI in gedrukte vorm voorhanden zijn.[14] Verschillende bekenden van mij weten in elk geval (omdat de meesten ze met eigen ogen zagen) hoeveel stapels brieven ik heb, van de huidige paus Clemens,[15] van talloze kardinalen, aartsbisschoppen, bisschoppen, koningen, hertogen en grote geleerden, die heel andere dingen zeggen dan u naar men beweert over mij verkondigt. Niemand kan tegenwerpen dat je niet mag afgaan op woorden als getuigenis, want ze bevestigen hun mening over mij met de prachtigste geschenken, die ze spontaan aanbieden. Als ik op deze plaats ook maar een deel daarvan zou vermelden, zou ik in de ogen van anderen precies een Thraso of Pyrgopolinices[16] uit de komedie zijn, ook al zou mijn opsomming ver bij de werkelijkheid achterblijven.

Maar laten we het daar niet over hebben. Welke verdienste van mij brengt hen ertoe dat te doen? Toch zeker dat ik met al die nachtelijke uren en zo hoge kosten uit alle macht, of liever boven mijn macht, probeer het christendom te bevorderen? Ik doe hetzelfde als u, zij het op een andere manier. De gaven van de Geest zijn immers verschillend en ook de taken zijn verschillend, al beogen ze allemaal hetzelfde.[17] Zij die geitenvellen aandroegen, die

14. Brieven 1270, 1731 (van Karel V), 338-339, 864 (van Leo X), 1324, 1338 (van Adrianus VI).
15. Zie brief 1805, noot 40.
16. Pyrgopolinices is de pochende soldaat uit Plautus' *Miles gloriosus*, Thraso een vergelijkbaar personage uit Terentius' *Eunuchus*.
17. Romeinen 12:3-8.

mortel brachten voor het leggen van een fundament, hielpen mee bij de bouw van Gods kerk, net zo goed als degenen die goud en edelstenen schonken. Waar haalt u als vroom man de dingen vandaan die u het volk voorhoudt? Is dat niet vooral uit de evangeliën en de brieven van de apostelen en uit de heilige kerkleraren? Herstelde ik niet de erbarmelijk bedorven Hieronymus voor jullie? Zorgde ik niet voor een Ambrosius met heel wat minder fouten dan eerst? Gaf ik jullie niet een gezuiverde Hilarius, wat me veel moeite kostte? Bracht ik Irenaeus en Arnobius, die in vergetelheid waren geraakt, niet weer in de belangstelling?[18.] Datzelfde probeer ik nu met de werken van Augustinus,[19.] waar ik zoveel fouten aantrof dat niemand het zou willen geloven. Ik denk niet dat er zomaar iemand te vinden is die het geduld daarvoor kan opbrengen. Maakte ik niet een flink deel van Chrysostomus en Athanasius voor jullie oren verstaanbaar?[20.] Collationeerde, verbeterde en verklaarde ik ten slotte niet het Nieuwe Testament,[21.] de bron van de hele christelijke filosofie? Hoeveel fouten heb ik daar niet weggehaald, hoeveel knopen ontward, hoeveel duisternis verdreven!

Wie heeft enig idee hoeveel zweetdruppels en nachtelijke uren mij dat kost en hoeveel schade dat toebrengt aan mijn gezondheid? Ik erken trouwens dat wat hier mogelijk aan lof wordt geoogst, Hem toekomt, zonder wie menselijke inspanning niets uitricht. Wat voor weldaad hiermee wordt bewezen, weten de mensen die zich hier serieus mee bezighouden, die zich met hart en ziel vermeien in de bronnen van de gewijde boeken en de velden van de rechtzinnige auteurs, niet zomaar mensen uit het volk, maar bisschoppen, kardinalen, beroemde leraren in de theologie, ten slotte zij die met hun boeken dapper en succesvol strijden voor het huis van God. Ik mag toch menen dat u doet wat in het bijzonder bij u past. Want wat hoort u, die verklaarde voor de wereld gestorven te zijn,[22.] dierbaarder te zijn dan boeken die jullie vervullen van Christus' geest? Als dat zo is, hoe kunt u iemand haten die u met zoveel ijver deze dienst bewijst? Als u daar niets om geeft, laat precies dat feit overduidelijk zien dat het geen liefde voor de vroomheid, maar lichamelijke begeerte is die u tot die brutaliteit aanzet. Als iemand

18. De bedoelde werken verschenen in 1516 en 1524 (Hieronymus), 1527 (Ambrosius), 1523 (Hilarius), 1526 (Irenaeus) en 1522 (Arnobius).
19. De uitgave van Augustinus zou in 1528-1529 bij Froben verschijnen.
20. Vanaf 1525 publiceerde Erasmus verschillende werken van Chrysostomus. In 1527 verscheen een bundel met werk van zowel Chrysostomus als Athanasius.
21. De eerste druk van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament was in 1516 verschenen, de vierde druk in maart 1527.
22. Vgl. Kolossenzen 2:20; 3:3.

een korf vissen, kleding, een mand vol brood of een paar kazen als geschenk stuurt, is hij favoriet en wordt hij de hemel in geprezen; maar wie zoveel betere geschenken geeft, krijgt allerlei verwijten naar zijn hoofd!

Als we aannemen dat jullie verachten wat door geen enkel waarachtig vroom mens wordt veracht, dan nog mocht u anderen dat profijt niet benijden. Terecht zegt de wijze[23.] dat we niemand mogen verbieden wel te doen, ja, dat we vooral ook zelf moeten proberen wel te doen, als we dat kunnen. Niemand een weldaad bewijzen is misschien een kwestie van laksheid, iemand last bezorgen die probeert wel te doen, getuigt van kwaadwilligheid. Hoe moeten we het dan in vredesnaam noemen als iemand zo'n grote groep het voordeel van andermans weldaad wil onthouden? Getuigt het niet van erbarmelijke slechtheid, als je zelf niemand wilt helpen én niet toelaat dat een ander helpt én niet duldt dat de vrucht van vroomheid terechtkomt bij de hunkerende menigte? Terwijl je het volk juist zou moeten gelukwensen en degene die al die moeite doet zou moeten helpen, zo niet metterdaad, dan toch zeker met bijval. Ik juich het van harte toe, dat u uw talent in bewaring geeft om winst te behalen voor de Heer,[24.] en ik juich het niet alleen toe, maar ik help u ook; waarom wordt er tegen mij geprotesteerd als ik hetzelfde doe?

U zult zeggen dat er in mijn boeken dingen staan die afwijken van het rechtzinnige geloof. Ondanks een flink aantal pogingen heeft niemand dat tot nu toe kunnen bewijzen. Maar stel dat dat zo is: hoe erg zou het zijn als mij hetzelfde was overkomen wat Cyprianus, Hilarius, Hieronymus en Augustinus overkwam? Mijn boeken vinden al zoveel jaren de weg naar het publiek; waarom was er al die tijd niemand uit uw kring die mij waarschuwde of informeerde? Nu, na zoveel tijd, verheffen jullie opeens je stem ten overstaan van het onkundige volk, dat hier niets van begrijpt en er geen belang bij heeft het te weten.

U zult zeggen dat ik door anderen werd gewaarschuwd. Inderdaad, maar dat waren kleingeestige lieden die totaal geen verstand van theologie hadden. Lee werd door zijn eigen land, Engeland, afgeremd, zo weinig succes had hij. Zúñiga werd door zijn eigen land, Spanje, afgewezen en zelfs door Rome met dreigementen ingetoomd. Nog niet zo lang geleden gedroeg Béda zich zodanig dat ieder weldenkend mens hem voor uitzinnig hield; dat was trouwens niet waarschuwen, maar een scheldkritiek schrijven. Wanneer kardinalen, pausen, keizer en koningen deze mensen dus krachtens hun gezag het zwijgen opleggen, hoeveel te meer verwerpen zij dat geschreeuw

23. Koning Salomo; zie Spreuken 3:27 (Vulgaat): ‘noli prohibere benefacere eum qui potest, si vales et ipse benefac’.
24. Vgl. Matteüs 25:14-28.

van u tegenover het volk, waar niets dan ruzie, haat, opstand en tumult uit voort kan komen! De razernij van die anderen was beter te verdragen en toch werd die niet door de kerkelijke leiders geaccepteerd. En uitgerekend jullie brengen iets nieuws in zwang, namelijk dat je zo tekeergaat tegen een willekeurige persoon, ten overstaan van een bonte menigte! Hoe vaak werd Erasmus op die plek een ketter genoemd, of de leermeester van Luther, nog gevaarlijker dan Luther zelf, of met andere persoonlijke beledigingen gebrandmerkt! Dat verwerpelijke gedrag komt nota bene bij jullie vandaan, die de uiterste verdraagzaamheid en wereldverachting verkondigen.

Het evangelie zegt dat we moeten zegenen wie ons vervloeken.[25.] En uitgerekend jullie belasteren en beschadigen mensen die zich verdienstelijk maken! Terwijl jullie lelijke dingen roepen over Erasmus, gaat hij namelijk door met jullie te voorzien van iets wat waardevoller is dan alle kazen en eieren bij elkaar. Als jullie rechters zijn, waarom doen jullie niet volgens de wettelijke procedure onderzoek naar de zaak om daarna een uitspraak te doen? Als jullie geen rechters zijn: vanwaar dit gedrag waarbij jullie publiekelijk tekeergaan tegen andermans reputatie? Als een of andere grapjas overal lelijke dingen rondbazuinde over een niet onfatsoenlijk mens en hem voor dronkaard, veelvraat, lekkerbek, dief of koppelaar uitmaakte, zou niemand de grenzeloze brutaliteit tolereren. En uitgerekend jullie, die apostelen zijn, beschouwen het als een spelletje een willekeurig persoon zelfs tijdens openbare preken voor ketter of aartsketter uit te maken! Als jullie het gezag van de paus erkennen als het gaat om vrijstellingen, privileges en gunsten die in jullie belang zijn, waarom gaan jullie in dit geval openlijk aan hem voorbij, door niet het oordeel af te wachten van hem aan wiens oordeel ik mij altijd onderworpen heb? Of liever: hoe durven jullie het een persoon publiekelijk te veroordelen die hij publiekelijk prijst? Is het soms zo dat het pauselijk gezag heilig is en het gewicht van lood heeft zodra het jullie belangen dient, maar lichter dan een strohalm wanneer dat niet het geval is? Hoe zit het intussen met die zo bijzondere obediëntie waarvan jullie altijd de mond vol hebben, als jullie, zodra het van pas komt, lak hebben aan edicten van pausen, bisschoppen en vorsten? Nu krijg ik natuurlijk het woord van de apostelen te horen: ‘Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen’[26.] - deze tekst wordt nu trouwens evenzeer door aanhangers van Luther als door jullie geciteerd. Maar waar zegt God dat de mensen vorstelijke edicten en bevelen moeten negeren en met opruiend geschreeuw tekeer moeten gaan tegen iemand die veel voor de godsdienst doet, of als dat te veel gezegd is, iemand die het in elk geval niet verdiende, of als dat nog steeds te veel

25. Lucas 6:28.
26. Handelingen 5:29.

gezegd is, iemand van wie tot nu toe geen enkele zin uit zijn boeken door het gezag van de kerk verooordeeld is?

Maar er staan dingen in waardoor het kan gebeuren dat jullie enigszins in de achting van het volk dalen; ik zal daarom een samenvatting geven van de thema's die steeds in mijn boeken terugkomen. Ik protesteer luidkeels tegen de oorlogen die, naar we zien, al zoveel jaar bijna de gehele christenheid op haar grondvesten doen wankelen. Ik probeerde de theologie, die in sofistische spitsvondigheden dreigde te verzanden, naar de bronnen en de vroegere eenvoud terug te laten keren. We streefden ernaar de heilige kerkleraren in hun oude glorie te herstellen, want daar is dichter bij de bron te vinden wat sommigen in de vorm van fragmenten (om niet te zeggen gruzelementen) lezen. Ik leerde de literatuur, die hiervoor bijna heidens was, Christus te bezingen. Ik werkte zo goed als ik kon mee aan de wederopbloei van de talen. Ik hekelde tal van heersende misvattingen. Ik wekte de wereld uit haar slaap van naar judaïsme neigende ceremoniën en riep op tot een zuiverder christendom, evenwel zo dat ik nergens kerkelijke ceremoniën afkeurde, maar liet zien wat verkieslijker was.

Het zou een lang verhaal worden, mijn beste vriend, als ik zou vertellen hoe nodig dit alles was; maar desondanks heb ik dat op zo'n beheerste manier gedaan, dat ik geen enkele orde en niemands naam en faam beschadigde en evenmin enige partijzucht teweegbracht of onrust zaaide. Er was zelfs geen vuiltje aan de lucht geweest, als een aantal dominicaner en karmelieter pseudomonniken (want uw orde was mij toen vrij gunstig gezind) niet ten overstaan van het volk was gaan schreeuwen dat er iemand was opgestaan die het Magnificat, het gebed des Heren en het evangelie van Johannes verbeterde, en andere even domme als opruiende dingen.[27.]

Er wordt wel gezegd dat de Lutherse brand die nu woedt begonnen is met mijn werken. Dat wordt inderdaad gezegd, maar het is een schaamteloze leugen, omdat er nog steeds niemand is geweest die ook maar één verworpen leerstellinkje kan noemen dat ik met Luther gemeen heb. Ten slotte blijkt overduidelijk uit de feiten zelf wat een schaamteloze leugenaars het zijn die beweren dat ik met Luther onder één hoedje speel. Dan speelde Hector zeker onder één hoedje met Achilles! U kunt hier zelf over oordelen als u mijn *Diatribe* leest en wat Luther daarop antwoordde, op een zo vijandige toon als hij nog nooit iemand anders had aangevallen, en de twee boeken van mijn *Hyperaspistes*, die daarop weer het antwoord zijn.[28.]

Verder ontgaat het me niet dat er mensen zijn die beweren dat de positie van de kloosterorden door mijn pennenvruchten wordt verzwakt. Ikzelf denk

27. Zie bijvoorbeeld brief 948.
28. Zie brief 1804, noten 2 en 4.

dat de zaak van het christendom er geenszins slechter voor zou staan als al die verschillen in kleding, voedsel en benamingen er niet waren; vooral omdat het monnikenwezen bijna zo ver is afgegleden dat die mensen haast slechter zijn dan anderen, als je door de uiterlijkheden heenkijkt. In een groot aantal kloosters is iedere vorm van godsdienstige discipline zo ver te zoeken, dat het nergens moeilijker is een godsdienstig leven te leiden. Dit is trouwens iets wat ik nooit eerder opschreef: wat deed het ertoe op te schrijven wat iedereen weet? Ik wijs er alleen maar op waar godsdienstigheid werkelijk in zit; daarbij haal ik uit naar bepaalde lieden die met mooie woorden, bangmakerij en andere dubieuze praktijken de onervaren en argeloze jeugd, die ook zichzelf niet kent, laat staan de godsdienst, in de fuik laten lopen, waaraan geen ontsnappen mogelijk is. Dat is niet goed voor die jonge mensen, maar ook niet voor hun eigen orde, die meer gebaat was bij een klein aantal dat werkelijk gemotiveerd is, dan een willekeurige massa.

Als dergelijke dingen niet gebeuren, was het nog altijd nuttig dat ik ervoor waarschuwde. Maar als de voorbeelden ervan voor het oprapen liggen (ik schaam me ervoor een paar te noemen), zult u als wijs man toegeven dat mijn waarschuwing niet alleen nuttig, maar zelfs nodig was. Iemand veroordeelt het huwelijk niet als hij erop wijst dat je niet blindelings een huwelijk moet aangaan; zo iemand denkt juist aan de waarde van het huwelijk. Ik haal af en toe uit naar bepaalde lieden die zichzelf wijsmaken dat ze, ondanks het verdorven leven dat ze leiden, veilig zijn voor de klauwen van de boze geesten als ze begraven worden in het franciscaanse kleed. Als niemand aan deze kwaal lijdt, was mijn waarschuwing overbodig. Als het daarentegen gezien de talloze voorbeelden vaststaat, dat dit bijgeloof niet alleen massa's simpele mensen in zijn greep heeft, maar ook door medebroeders van u wordt gevoed en gekoesterd, hoorde die waarschuwing er bij het volk ingehamerd te worden, en wel juist door mensen zoals u. Zulke dingen maken jullie immers gehaat bij geleerde, verstandige en werkelijk vrome mensen, hoezeer ze ook tot tijdelijk gewin leiden.

Wat? Zal jullie orde meteen uit elkaar vallen als christenen ervan overtuigd raken dat het franciscaanse kleed na dit leven heel weinig hulp zal bieden, tenzij iemand de heiligheid van Franciscus nastreefde? U zult zeggen: ‘Waar was die waarschuwing goed voor?’ Nee, waar was die handelwijze goed voor! Waar was het goed voor zulke daden te verdedigen! Als jullie de reputatie van alle medebroeders in zo'n perfecte staat willen houden, waarom gaan jullie zo onbeheerst en expliciet tegen andermans naam en faam tekeer? Jullie kritiek gaat niet over het ordekleed, maar jullie beschuldigen iemand van ketterij, het ergste wat er is; en dan ook nog ten onrechte, terwijl de hele wereld weet van het ordekleed, aangezien jullie zelfs met die handelswijze

te koop lopen. Je zou werkelijk zeggen dat het bijna kenmerkend voor talloze broeders van die orde is geworden, dat ze met de vrijpostigheid van een cynisch filosoof[29] donderpreken houden over bisschoppen, priesters, pastoors, abten, dichters en redenaars. En uitgerekend jullie worden nu boos omdat er heel even iets over het franciscaanse kleed is gezegd? Terwijl er, bij zulke grote aantallen franciscanen, geen enkele naam aan de openbaarheid prijsgegeven wordt. Als jullie zo overgevoelig zijn op het punt van jullie reputatie, had ervoor gezorgd moeten worden dat jullie medebroeders niet zoveel voedsel gaven aan praatjes onder het volk, van een soort dat ik soms rood van schaamte word als ik ze hoor. Nooit heb ik daarvan iets onthuld, hoewel ze in heel wat gevallen maar al te waar bleken; het is zelfs zo dat ik Luther en een aantal anderen die overwogen ze onder de massa te verspreiden, met gesproken of geschreven woorden heb tegengehouden.

Zie toch, mijn beste Gachi, hoeveel stank voor dank ik van een aantal lieden krijg in ruil voor mijn hoffelijkheid. Tot die groep rekenen sommigen ook u. Misschien was het een opdracht van de kloostervaders, zodat u hiermee zelfs een goede naam wegens gehoorzaamheid hoopt te krijgen. En wat als de vaders u opleggen mij te vergiftigen? Zou u het doen? Toch is het heel wat misdadiger waar zekere lieden mee bezig zijn. Gif vernietigt het lichaam van één persoon, hun lasterlijke aantijgingen besmetten de gedachten van al die duizenden. Maar stel dat ik een aantal leden van uw gemeenschap iets misdaan heb: is er geen andere manier om zich te wreken dan met leugenachtige aantijgingen en preken vol beledigingen? Zijn er nergens ter wereld wetten, rechters, inquisiteurs? Hun manier om zich te wreken is die van een muitende soldaat, niet van een franciscaan: ‘Laten we allemaal tegelijk gaan roepen, dan zullen we de onschuldige met ons geschreeuw overstemmen’. Maar het was door zo'n volmaakt onschuldige volksoploop dat Christus ten val werd gebracht.[30] Dat voorbeeld spreekt jullie wel aan? Als dat zo is, moet de uitkomst jullie ook aanspreken. Wie het zwaard grijpt, zal door het zwaard worden getroffen.[31] Wie geweld pleegt, lokt geweld uit. Nog niet alle boeren slapen;[32] jullie maakten je trouwens met een dergelijk optreden zelfs bij vorsten, bisschoppen en rechtzinnigen gehaat, voor het geval jullie het onuitgesproken oordeel van weldenkende mensen naast jullie neerleggen.

29. De diatriben waarmee de Cynici ondeugden hekelden kenmerkten zich door provocerend taalgebruik.
30. Pilatus liet zich door de schreeuwende menigte beïnvloeden (zie Matteüs 27:20-26 en parallelplaatsen).
31. Vgl. Matteüs 26:52.
32. Gedurende de Duitse Boerenoorlog (1524-1525) werden vele kloosters verwoest.

Hoewel zo'n wandaad op zich al volstrekt niet met uw gelofte strookt, is het nog veel schandaliger daarbij misbruik te maken van het gezag dat uitgaat van het evangelie, de plaats,[33] de waardigheid en het habijt van een franciscaan, en bovendien van de godvrezende ootmoed van de christelijke gemeente. U weet zelf dat er geen heiliger taak is dan de verkondiging van het evangelie en het is u niet onbekend hoeveel eerbied men die plaats verschuldigd is; ook ontgaat het u niet wat de gemeente daar verwacht. Niemand zou die taak mogen aanvatten en die plaats mogen naderen, tenzij hij zich in volle concentratie met gebed heeft voorbereid en als het ware de goddelijke geest in zich voelt. Wat is dat dan voor manier van doen om op die plaats grove taal te gebruiken om andermans reputatie aan te vallen, en nog wel met evidente leugens? Vroeger was het gebruikelijk dat het volk met gefluit en gestamp aangaf als iets niet in de smaak viel. Als dat nu zo zou zijn, vrees ik dat uw woorden niet alleen met gefluit, maar ook met stenen afgekeurd zouden worden. De vrome menigte betracht die stilte en die ootmoed uit ontzag voor de verhevenheid van het evangelie en het aanzien van die plaats. En uitgerekend u misbruikt het meest geheiligde voor het allerschandaligste! Dat is net zoiets als wanneer iemand bij de eucharistie aconitum aanreikt. Sommige mensen hebben ook groot ontzag voor de naam van uw orde en uw habijt. Die hoorden eerder gebruikt te worden voor het welzijn van het volk dan voor goddeloze laster.

Wat wilt u eigenlijk bereiken met dat protest? Dat het volk een lage dunk heeft van Erasmus? Stel dat die overtuiging postvatte. Zal het volk meteen een hoge dunk van jullie allemaal hebben als het een lage dunk van mij alleen heeft? Ik vrees juist, mijn beste Gachi, dat jullie met tirades en lasterlijke aantijgingen in deze trant jullie eigen naam gehaat maken en die van mij glans verlenen. Dat zagen we in een aantal landen gebeuren, ook al hield ik me intussen stil. Als u wilt dat de haat die gewekt is bedaart, moet u terugkeren naar die zuiverheid waarmee u in het begin de gunst van weldenkende mensen verwierf. Op deze manier, mijn allerbeste Gachi, zetten jullie je orde meer voor schut dan ik het zou kunnen, met wat voor bloeddorstige pen ik jullie ook te lijf zou gaan. Dat zal ik evenwel nooit doen. Daar hoeven jullie niet bang voor te zijn. Maar wat anderen zullen doen, ligt niet in mijn macht. Dat is aan jullie.

Hoe komt het dat mijn pennenvruchten regelmatig vrijpostige opmerkingen maken over vorsten, koningen, keizers, pausen, kardinalen en bisschoppen zonder dat iemand van hen boos op mij is? Jullie, degenen van wie men bij uitstek verdraagzaamheid mocht verwachten, zijn de enigen die zoveel ophef maken. Zijn jullie de enigen die geen raadgever nodig hebben?

33. De preekstoel.

Zijn jullie als enigen vrij van iedere tekortkoming? Moet alleen jullie reputatie ongeschonden blijven? Als jullie daar eerst zelf eens voor zorgden! Zelfs als het jullie lukt onkundigen aan te praten wat er over mij beweerd wordt, wat zullen geleerden zeggen? Wanneer zij zich in mijn pennenvruchten verdiepen, merken ze direct dat het schaamteloze laster is. Maar misschien vleien jullie jezelf wel met de gedachte dat dit protest er zelfs toe zal leiden dat mijn werk niet meer gelezen wordt. Ik vrees voor jullie dat het precies andersom is. Ik hoor boekhandelaren nu al roepen dat mijn boeken dankzij jullie protest gretiger aftrek vinden dan gewoonlijk.

Maar vooruit, laten we aannemen dat u mag wat u wilt, laten we aannemen dat er niemand opstaat die voor mijn onschuld opkomt of jullie schaamteloosheid een halt toeroept: vrezen jullie niet die Wreker aan wiens hand geen mens op aarde ontkomt? Geloven jullie dat in zijn ogen meteen als heilig moet gelden, wat jullie begeerte als heilig doet voorkomen? Heus, het oordeel van God is heel anders dan dat van mensen. Als het tegen jullie belangen lijkt in te gaan dat mensen zich inspannen voor een terugkeer naar meer doorvoelde teksten en een zuiverder theologie, vergezeld van ware vroomheid, moet u er als vroom man beslist eens over nadenken waar dat door komt. Met jullie gelofte kozen jullie immers voor een apostolisch leven. Hoe kan het dan dat jullie boos worden wanneer iemand oproept tot apostolische eenvoud? Als het iets menselijks is wat u hier niet bevalt, hoort het zo te zijn, mijn gezegende vriend, dat het menselijke wijkt voor het goddelijke.

Verder zou u zich als wijs man moeten afvragen of dit wel het goede moment is om zoiets in gang zetten. U ziet hoe er overal in de wereld onrust heerst als gevolg van zoveel onenigheid. Waar was het goed voor nieuwe onrust aan de al bestaande toe te voegen, die wellicht op een zwaardere brand zal uitlopen dan u denkt? Hoe vaak zagen we niet dat iets volkomen onbeduidends tot stormen leidde die niet meer bedaarden! Hoe onbelangrijk was het waarmee de brand rond Luther begon, die tot deze omvang uitgroeide! Eerst was het een grap en leek het niet serieus. Toen reageerde Prierias en meteen kregen we monniken die tegen het volk schreeuwden, artikelen,[34] bullen, edicten, noem maar op. Hoeveel we hier tot nu toe mee opgeschoten zijn, weet ik niet. Het is dus veel verstandiger geen kwaad op kwaad te stapelen, maar er alles aan te doen dat de rust binnen de kerk terugkeert, zelfs al zou er iets in mijn boeken staan wat correctie behoeft: alles heeft zijn tijd! U denkt misschien dat Luther bedwongen en verslagen is. Was het maar afge-

34. In dit geval de 41 punten die als dwalingen in de bul ‘Exsurge domine’ waren opgenomen en die Luther verdedigde in zijn *Assertio omnium articulorum.*

lopen met die pest! Hij werd doorboord met de pijlen van edicten en artikelen, inderdaad, maar hij heerst nog steeds in de harten van de mensen. Wat hem vooral geliefd maakte, was de boosaardigheid van sommige monniken. Het ontging me niet wat sommigen van jullie riepen: 'Als er met Luther afgerekend is, gaan we Erasmus aanvallen'. Reken dan af met Luther en val daarna, als het moet, Erasmus aan. Maar terwijl Luther vrij spel had, zaten jullie een beetje te morren, weggedoken als slakken in hun huizen. Ik daarentegen bond op bevel van de keizer, de paus en andere vorsten de strijd aan met Luther, en wel in een streek die grenst aan gebied waar hij bij uitstek invloedrijk is. Op het moment dat de vijand door mij, zonder hulp en niet zonder gevaar en verwondingen, verzwakt is, springen jullie plotseling te voorschijn en vallen jullie mij midden in het gevecht in de rug aan, zonder dat de bedoeling daarvan duidelijk is. Gunnen jullie de algemene christelijke kerk haar overwinning soms niet? Of willen jullie de vijand een handje helpen? Want waar zijn jullie anders mee bezig? Jullie gaan vreselijk tekeer tegen Luther, die vijand van de kerk; dat wil zeggen met woorden. Met daden helpen jullie hem als bondgenoten in oorlogstijd. Want als ik door een misstap jullie ongenoegen verdiend had, hoorde aandacht voor het algemeen welzijn toch zwaarder te wegen dan persoonlijke begeerten; jullie hadden mij in elk geval gedurende de tijd dat ik onvermoeibaar aan de zijde van de kerk streed moeten steunen.

Er zijn lieden die maar één doel hebben: uit al mijn pennenvruchten - en ik heb er heel wat geschreven, maar sommige in mijn jeugd, toen bovendien alles nog rustig was, en andere zonder serieuze bedoeling - passages verzamelen die ze kunnen verdraaien zodat er verdenking van Lutherse leerstellingen ontstaat. Deze handelwijze kenmerkt zich evenwel juist door schaamteloosheid en valsheid. Hoeveel verstandiger was het daarentegen de passages eruit te halen die duidelijk laten zien dat ik niet instem met Luthers paradoxen, als ze tenminste in alle oprechtheid de zaak van de paus willen steunen. Menselijke verlangens weerhouden sommigen ervan die passages in aanmerking te nemen.

Daarom raad ik u aan, mijn beste Gachi, broeder in de Heer, dat u, als gewaarschuwd man, op uw beurt tegen uw medebroeders zegt, dat ze niet op dit soort plotselinge saamhorigheid, op dichte formaties, op onfatsoenlijke tirades, op achterbakse aantijgingen die bijna mensonwaardig zijn, op de naïviteit van onnozele vrouwtjes en de dwaasheid van het volk moeten vertrouwen, maar dat ze het anker van hun hoop bij de Heer en de ware vroomheid moeten uitwerpen. Als jullie de eigen orde willen steunen, zal dat het beste lukken met een reine levenswandel; dan kunnen jullie in elk geval op mijn bijval rekenen. Als jullie de rust binnen de kerk willen bevorderen, zul-

len jullie aan mij misschien geen bijzonder krachtige, maar wel een trouwe strijdmakker hebben. Laten we alle persoonlijke begeerten opzij zetten en samen de belangen van Christus behartigen. Al verschilt onze aanpak en zijn onze mogelijkheden ongelijk, laat dan toch het doel hetzelfde zijn. Maar als het besluit vaststaat om door te gaan met wat jullie zijn begonnen, kan mij niets aangerekend worden. Deze brief zal mij vrijpleiten als ik voor de hoogste rechter sta. Ik zeg nogmaals wat ik aan het begin zei: als het een vals gerucht is dat hiernaartoe kwam gesneld, moet u doen alsof ik dit niet aan u heb geschreven, maar aan anderen van wie ik zeker weet dat ze voor zulke dingen niet terugdeinzen. Moge de Heer ons allen laten delen in zijn Geest, amen.

1892 *Aan Amblard en Claude-Louis Alardet*
Bazel, 18 oktober 1527

Erasmus van Rotterdam groet de illustere broers Amblard en Louis Alardet

Gemeten naar jullie enthousiasme, zeer geachte jongelui, zal een brief, hoe lang ook, kort lijken, ik weet het, maar gemeten naar mijn drukke bezigheden moet een briefje, hoe kort ook, wel lang zijn. Ik schaam me werkelijk dat ik al een paar keer zo'n onverzorgde en beknopte brief schreef, terwijl ik heel goed weet wat ik aan jullie buitengewone belangstelling voor mij, en de gaven van verstand en fortuin die jullie allebei in overvloed bezitten, verschuldigd ben. Ik ben ontzettend bang dat jullie zulke karige en sobere briefjes toeschrijven aan arrogantie, ondankbaarheid of laksheid. Want bijna niemand zou geloven door hoeveel werk ik in beslag wordt genomen. Toch houd ik amper een moment over om aan de gezondheid van dit lichaampje te besteden, dat niet meer alleen door ouderdom, maar ook door ziekte verzwakt is. Ik weet zeker dat jullie versteld zouden staan dat ik überhaupt iets schrijf, als jullie zouden weten wat een inspanning dit nietige mensje moet leveren op het gebied van de studie.

Ik kan niet volledig instemmen met jullie advies[1] om een beroep te doen op het gezag van de illustere vorst[2] om de driestheid van die predikant[3] tegen te gaan. De kwestie lijkt niet zo belangrijk dat zo'n machtige hertog zich er

1. Zie brief 1852, waarop deze brief het antwoord is.
2. Hertog Karel III van Savoye.
3. Jean Gachi.

druk over zou moeten maken. Een andere reden is dat de boosaardigheid van dergelijke lieden aanzwelt als je hen tegenwerkt, zoals een bergstroom waar iets in ligt wat het water tegenhoudt; als je er geen aandacht aan besteedt, stopt het eerder, omdat ze zelf afgepeigerd raken van hun getier of omdat hun toehoorders het moe worden. Nog veel minder evenwel stond mij het advies aan om de predikant in een uitgebreide brief onder handen te nemen. Ik heb gemerkt dat ze juist een hoge borst opzetten als iemand hen iets op schrift waardig keurt; in de veronderstelling namelijk dat ze anderen vrees inboezemen, gedragen ze zich nog onstuimiger. Als je toon rustig en beheerst is, schrijven ze dat aan angst toe en vatten ze moed. Als je schrijft zoals ze verdienen, ben je alleen maar bezig horzels op te jagen.[4.] Maar omdat ik ervan overtuigd ben dat jullie dit, verstandig als jullie zijn, niet zonder reden zo graag willen, schreef ik beiden,[5.] maar zo dat jullie bij elk van beide brieven kunnen beslissen of hij wordt overhandigd of achtergehouden. Jullie kunnen immers beter beslissen wat in dit geval te pas komt, omdat jullie ter plaatse zijn en het beste de zaak en de personen in hun context kunnen plaatsen.

Verder moet mijn brief aan de illustere vorst, gezien de Laconische beknoptheid ervan,[6.] door jullie welsprekendheid worden aangevuld als er iets ontbreekt. Want zelfs al had ik de tijd, dan nog meende ik dat het gepaster en verstandiger was het tegenover de monarch kort te houden, om niet dubbele ergernis te wekken door hem met een vervelende en ook nog breedvoerige brief lastig te vallen. Omdat ik van jullie beslist met zo'n belangrijk iemand moest praten, maar het karakter van de zaak geen genoeglijke toon toeliet, besloot ik in elk geval het minst mogelijke te zeggen. Ik ben volkomen op de hoogte van zijn uitzonderlijke wijsheid, door de lovende woorden die ik van alle kanten over hem hoor, maar vooral door het feit dat hij met al die bruisende golven om zich heen voortdurend de vrede en de rust in zijn eigen rijk wist te bewaren, zodat krijgsrumoer of besmetting met goddeloosheid daar geen kans kreeg.

Ik feliciteer jullie Savoye van harte met zoveel voorspoed en bid de grote en almachtige Christus dat het mogelijk mag zijn de hele christenheid daarmee te feliciteren. Maar ik voorzie dat die krassende kraaien[7.] nog grotere opschudding zullen veroorzaken dan die herauten van het nieuwe evangelie tot nu toe deden, als het gezag van bepaalde vorsten geen paal en perk aan hun

4. *Adagia* 60.
5. Zie brieven 1886 en 1891.
6. Zie brief 1809, noot 1.
7. Erasmus gebruikt een Griekse formulering afkomstig uit Pindarus, *Nemea* 3, 82.

boosaardigheid stelt. Deze tragedie kwam voort uit kritiek op een fijnzinniger soort geleerdheid; als ze doorgaan zoals ze begonnen zijn, zullen we waarschijnlijk weer terug bij af zijn. Anderzijds zullen de liefhebbers van een betere soort studie meer tot haar groei bijdragen, als ze de energie die ze besteden aan geruzie met amuzische praatjesmakers, besteden aan het stimuleren, vormen, ontwikkelen en koesteren van veelbelovend talent. Want die lieden zijn in aantal, formaties, plotselinge saamhorigheid, boosaardigheid, geschreeuw en, zo je wilt, ook schijnvertoningen en dubieuze praktijken volstrekt onoverwinbaar; ze kunnen alleen maar getemd worden door hen met stokken te lijf te gaan en honger te laten lijden.

Op die manier dwong graaf Hermann von Neuenahr Jacob van Hoogstraten tot een beschamende en kluchtige herroeping,[8.] waarvan ik hier thuis een afschrift heb. Je vraagt welke middelen de graaf gebruikte? Dat waren geen argumenten, geen afgewogen redeneringen, geen vermaningen, geen dreigementen, geen scheldwoorden, want dat was allemaal al vergeefs geprobeerd. Welke middelen het dan waren? Kazen en eieren! Die mochten ze binnen het gebied van de graaf niet meer inzamelen.[9.] Ook was het verbazingwekkend hoe dezelfde mensen die nu woest hun hoorns laten zien, in hun schulp kropen toen de boeren hun stuk opvoerden.[10.] Ze erkennen het gezag van vorsten niet; integendeel, ze zullen eerder bevelen uitdelen dan opvolgen. Allerlei bullen zorgen ervoor dat ze volledig buiten de jurisdictie van hun bisschoppen vallen, maar ze eisen wel de bisschoppelijke taken voor zich op, door de biecht af te nemen en het evangelie te verkondigen. De paus is de enige naar wie ze af en toe luisteren, maar alleen als het hun uitkomt. Zodra dat niet het geval is, wordt hij door hen geminacht als door geen ander. Al die tijd hebben ze de mond vol van die heilige obediëntie, hoewel ze goddelijke noch menselijke wetten gehoorzamen.

Ik geef toe dat dit niet voor iedereen geldt. Er zijn ook goeden bij, maar te weinig, die bovendien zo door de tirannie van de anderen worden onderdrukt, dat ze niet kunnen zijn zoals ze zijn. Anderen mogen zorgen dat ze worden bedwongen, mijn taak is het naar vermogen te streven naar herstel van een zuiverder christendom en de hoogste wetenschappen. Als zij dat evenals wij zouden toejuichen, zou dat zowel hun eigen welzijn als de rust in het land bevorderen. Als ze menen dat hun levenswijze zich niet laat verenigen met het allerhoogste, zien ze waarschijnlijk zelf wel in dat het billijk is dat het mindere wijkt voor het hogere, het menselijke voor het goddelijke. Die lieden willen liever vrees inboezemen dan beminnelijk zijn en daar zijn

8. Een dergelijk document is niet bekend.
9. In brief 877 vertelt Erasmus over dezelfde gebeurtenis.
10. Zie brief 1891, noot 32.

ze goed in geslaagd; vandaar dat ze woest tekeergaan, zonder erbij na te denken dat angst geen goede beschermer is van iets wat blijvend moet zijn.[11.] Het is ongelofelijk zoals ze me minachten, en waarom zouden ze Erasmus niet minachten, als ze lak hebben aan keizers en aartsbisschoppen? Maar als ik evenveel zin had om iets beledigends terug te zeggen als zij om iets beledigends tegen een ander te zeggen, hadden ze er misschien beter aan gedaan een monarch uit te dagen dan een uitgemergelde Erasmus.

Maar misschien heb ik hier al te lang over uitgeweid, alhoewel ik niet zonder reden hier uitgebreider op ingegaan ben, want dan kunnen jullie in jullie wijsheid beter bekijken hoe er tegen die kraaien opgetreden moet worden. Ik bid dat de Heer een zo beminnelijk broederpaar, eensgezind op weg naar het hoogste, voortdurend zal behoeden en bewaren. Bazel, de feestdag van Lucas, 1527

1893 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 19 oktober 1527

Een hartelijke groet. Voor jouw pen ben ik nooit bang geweest,[1.] mijn beste Willibald, want ik heb al zo lang je wijze hoffelijkheid en de trouw waarmee je een vriendschap onderhoudt mogen ervaren. Wel ergerde ik me eraan dat Oecolampadius zonder reden mijn naam in zijn boeken opneemt, omdat ik zelf tegen hem gezegd heb dat ik het vervelend vind als hij mij noemt, nog vervelender als hij mij uitscheldt, maar het allervervelendst als hij mij prijst. Toch blijft hij daarmee doorgaan. Ik heb nooit mijn vriend Willibald hiervan de schuld gegeven. Want er zijn zoveel dingen die verdrietig maken waarvan we niemand de schuld kunnen geven. Als ik wat twijfelde vanwege je ongebruikelijke stilzwijgen, mag dat geen wonder heten. Je weet zelf ook hoe wisselend de menselijke geest is (net de Euripus, kun je zeggen),[2.] wat een streken er worden uitgehaald, wat een boosaardige tongen er zijn, vooral in deze tijden. Van het beetje verdenking, hoe gering ook, heb ik niet helemaal spijt, omdat ik er jou die langverwachte brief mee ontfutselde.

Je wilt dat ik stop met het schrijven van apologieën. Dat is inderdaad een wijze en vriendschappelijke raad; ik kreeg die niet alleen van jou, maar van

11. Vgl. Cicero, *De officiis* 2, 23.
1. Van de brief die Erasmus hier beantwoordt is alleen een kladversie bekend (nr. 1880).
2. Zie *Adagia* 862. De Euripus is een zeestraat tussen Euboea en het Griekse vasteland, bekend om sterke stromingen als gevolg van de wisseling van de getijden.

bijna iedereen met enig verstand die het goed met mij voorheeft. Maar dit is nu eenmaal mijn lot; niettemin zweeg ik vaker dan dat ik antwoordde. Inderdaad heb ik er altijd spijt van gehad dat ik Cousturier antwoordde, maar ik deed dat op aandringen van een goede vriend.[3] Dorp, wiens ware aard telkens weer bovenkwam, heb ik uiteindelijk overwonnen. Als je precies op de hoogte was van de gruwelijke plannen van Lee en de onzinnige bedenksels van Zúñiga, die zijn werkterrein wegens het geringe succes in Spanje naar Rome verplaatste,[4] zou je milder oordelen over wat ik deed. Vorsten lieten niet toe dat ik me afzijdig hield in de kwestie-Luther. Bepaalde Parijse theologen begonnen ooit via de jou bekende persoon[5] hun eigen toneelstuk, dat ze nu op aandringen van diezelfde persoon hebben hervat, waarvoor ze Béda instrueerden; hem diende ik van repliek.[6] Daarom wensen al mijn vrienden mij geluk dat dit nog tijdens mijn leven aan het licht kwam. Want ze keken dagelijks uit naar mijn dood. Toen ze zagen dat ik meer leven in mij had dan ze wilden, was hun geduld op en stormden ze het podium op, in de veronderstelling dat ze ongestraft hun stuk konden afmaken als Erasmus begraven was. Diezelfde persoon[7] flanste in Spanje opnieuw een lasterlijk pamflet samen en veroorzaakte daarmee zoveel tumult, dat het zelfs de keizer, het hof, de aartsbisschoppen en de universiteiten bezighoudt. Dat is alles waar dat domme wezentje, een geboren ruziemaker, toe in staat is. Ook nu zal hij trouwens geen voet aan de grond krijgen, ook al zou hij zeven monnikenorden[8] aan zijn kant hebben. Ik besteed ook niet zoveel tijd en moeite aan dit soort ruzies. Er wordt veel meer tijd en moeite aan brieven gespendeerd, die niet altijd even aangenaam of noodzakelijk zijn. Ik geloof graag wat je over predikanten schrijft, want ik zie dat zich een soort mensen ontwikkelt waar ik van gruw. Ik maak me grote zorgen over de afloop. Dit is het einde van eendracht, naastenliefde, trouw, regels, normbesef, wellevendheid. Wat blijft er over?

Die opgeblazen jongeman over wie je schrijft,[9] roept groot onheil over zich af, maar hij houdt niet op. Hoewel hij verantwoordelijk was voor de tragedie rond Hutten, waarbij hij misbruik van onze vertrouwelijke omgang maakte, vindt hij het vreemd dat ik de vorst[10] per brief aanraadde om dat talent met een of andere eervolle functie af te houden van die dwaasheden.

3. Misschien Nicolas Bérault; zie verder brief 1805, noot 21.
4. Zúñiga's werken van na 1520 zijn in Rome gedrukt.
5. Jacobus Latomus; vgl. brief 1804, p. 26.
6. Zie brief 1804, noot 7.
7. Edward Lee. Een dergelijk pamflet van Lee is niet bekend.
8. In brief 1879 geeft Erasmus een opsomming van zes orden.
9. Heinrich Eppendorf.
10. Georg van Saksen.

Gelukkig dat je minder last van nierstenen hebt. Bij mij hebben ze plaats gemaakt voor een ander soort aandoening, chronisch, maar draaglijker. Ik heb de artsen vaarwel gezegd en me toevertrouwd aan God. Ik had er zelf al aan gedacht iets lovends over Albrecht Dürer te zeggen.[11.] Toch ben ik blij dat je me eraan herinnert. Nu vervloek ik die jicht ook omwille van mijzelf, omdat je daardoor je brief niet kon afmaken, terwijl brieven van jou niet lang genoeg kunnen zijn. Het doet me werkelijk deugd dat de keizer je eert naar je verdiensten.[12.] Kon hij ook maar je ziekte wegnemen!

Tot zover jouw brief aan mij. Nu de brief waarin je als het ware triomfeert over Oecolampadius.[13.] Je wilde niet dat ik in deze kwestie als rechter optrad, maar dat belette mij niet veel plezier aan die brief te beleven, niet alleen omdat hij vol geestige opmerkingen staat, maar ook omdat hij laat zien dat jij vrolijk bent. Ik begreep eruit dat hij het opnieuw over mij heeft gehad, iets wat ik nog niet wist. Ik heb nooit gezegd dat zijn opvatting verreweg de beste was.[14.] Wel heb ik onder vrienden gezegd dat ik me bij zijn mening zou kunnen aansluiten, als het kerkelijk gezag die mening had goedgekeurd; maar ik zei erbij dat ik het op generlei wijze oneens kon zijn met wat de kerk zegt. Onder de kerk versta ik de consensus van de gehele christenheid. Of de huichelaars die je noemt dat ook hebben gezegd, weet ik niet. Ik meende dat in elk geval in alle eerlijkheid uit de grond van mijn harten heb nooit ook maar een moment getwijfeld aan de waarheid van de eucharistie. Hoe zwaar het gezag van de kerk voor anderen weegt, weet ik niet; voor mij in elk geval zo zwaar, dat ik met de arianen en pelagianen zou kunnen instemmen als de kerk hun leerstellingen had goedgekeurd. Het is niet zo dat de woorden van Christus voor mij onvoldoende zijn, maar het is vanzelfsprekend dat ik de interpretatie van de kerk volg, omdat het op haar gezag is dat ik in de canonieke boeken geloof. Wellicht hebben anderen meer verstand of kracht; ik vind nergens meer rust dan bij de onbetwistbare opvattingen van de kerk. Er komt geen eind aan de stroom redeneringen en argumentaties. Jij, met jouw inzicht, weet op welke passage uit je brief dit slaat.

Ik had graag langer met je gepraat, maar ik kreeg de kans niet. De volledige Augustinus wordt gedrukt.[15.] Hoewel ik die last altijd heb geweigerd, wordt hij toch op mijn schouders gelegd. Het ga je goed.

11. Erasmus deed dit in *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione* (Bazel, 1528).
12. Karel V benoemde Pirckheimer in 1526 tot raadsheer.
13. Willibald Pirckheimer, *De conviitis monachi illius... ad Eleutherium suum epistola* (Neurenberg, 1527).
14. Zie brief 1880.
15. Deze uitgave zou in 1528-1529 bij Froben verschijnen.

Bazel, de dag na het feest van Lucas, 1527

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Ik was een jaar geleden begonnen over de eucharistie te schrijven om de opvatting van Oecolampadius te weerleggen; ik heb nog altijd het eerste gedeelte. Maar ik bedacht dat ik er niets mee zou bereiken behalve dat ik hier ophef zou veroorzaken. Toen had Oecolampadius het namelijk voor het zeggen en nog steeds heeft hij het volk aan zijn kant. Bovendien hoorde ik dat de bisschop van Rochester en de Parijzenaren zich voor deze taak gereed hadden gemaakt.[16.] Verder heb ik ook zonder dat genoeg te doen. Nogmaals, het ga je goed.

Doe Dürer namens mij de hartelijke groeten. Glareanus is je volledig toegewijd. Van Baer en de wijbisschop[17.] krijg je eveneens bijval.

Aan de zeer illustere heer Willibald Pirckheimer, raadsheer van Zijne Keizerlijke Majesteit

1894 *Aan Nicolaus Vesuvius*
Bazel, 23 oktober 1527

Een hartelijke groet. Ik schreef kort geleden via de Zwitser Anton[1.] en stuurde ook een aantal boekjes; ik ga ervan uit dat u ze ontvangen hebt. Met deze bode, die uw kant uitgaat, wilde ik alleen even de groeten doen aan u en uw vrienden, die ook mijn vrienden zijn. Degene die de brief brengt, Pierre du Chastel, is bijzonder goed onderricht in de talen en de hogere vakken. Hij woonde enkele maanden bij mij. Het ga u goed. Bazel, 23 oktober 1527

Uw vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer geachte heer Nicolaus Vesuvius, kapelaan van de bisschop van Langres[2.]

16. In 1527 verschenen publicaties gericht tegen Oecolampadius van John Fisher (*De veritate corporis et sanguinis Christi in eucharistia*) en Josse Clichtove (*De sacramento eucharistiae contra Oecolampadium*).
17. Tilmann Limperger.
1. Anton Bletz. De bedoelde brief zou nr. 1827 kunnen zijn.
2. Michel Boudet.

1895 *Van Andrzej Trzecieski*
Wrocław, 28 oktober 1527

Een groet. U moet het mij vergeven, allervriendelijkste Erasmus, dat ik, een barbaar, totaal onbekend met muzen en gratiën, u, die in elke soort wetenschap onderlegd bent, met mijn ongeletterde brief stoor. Dat komt door uw vriendelijkheid en een soort goedheid, waarmee u illustere personen uit allerlei landen voor u wint, zodat ze u nooit meer kunnen vergeten. Ten huize van Antonin uit Košice, een oude kameraad van me, hoorde ik allemaal lovende verhalen over u en ook dat u hemzelf een bijzonder aardige brief had geschreven. Ook ten huize van de eminente heer Krzysztof Szydłowiecki, kanselier van onze vorst, werd er met groot respect over u gesproken, nadat uw *Lingua* was bezorgd.[1.] Zo kwam het dat ik u al een hele tijd een brief wilde sturen, ongeacht de slechte stijl. Maar het kwam er niet van wegens een slechte gezondheid, die me langdurig verzwakte. Die toestand was het gevolg van een hoofdwond die een edelman mij had toegebracht, die ik zelfs niet met woorden had gekrenkt, toen ik na het eten naar mijn hospes terugging; mijn vriend Antonin weet precies water gebeurd is. Ik was al bijna opgegeven, maar zijn medicamenten haalden me terug uit de onderwereld.

Wegens de allesverslindende pest, die rond Sint-Jan in Krakau was uitgebroken en in alle wijken van de stad rondwaarde, was ik naar Leipzig en uiteindelijk naar Erfurt gegaan, om de studie van het Grieks en Hebreeuws, waar ik mij altijd graag mee bezighield. Als mijn beperkte middelen het hadden toegelaten, had ik ook u bezocht. Nu, op de terugweg, trof ik te Wrocław een bode[2.] die in opdracht van de zeer eerwaarde heer Andrzej Krzycki, bisschop van Płock, en andere vooraanstaande personen die grote bewonderaars van u zijn, naar u onderweg was. Ik wilde hem niet laten gaan zonder hem een brief voor u meegegeven te hebben. Daarin wil ik u alleen het verzoek doen om uw dienstwillige Trzecieski in uw vriendenkring op te nemen en in uw geleerde brieven te groeten, iets wat hij altijd nastreefde en nog steeds nastreeft, of als vriendschap te veel gevraagd is, hem dan in elk geval onder uw nederige beschermelingen te rekenen. Het ga u goed; als uw bezigheden het toelaten, gun me uw antwoord.[3.]

Ik neem aan dat de voortreffelijke heren die nu deze bode sturen, u uitgebreid over alles hebben geschreven wat er aan nieuws uit deze omgeving was; anders had ik dat gedaan. Nogmaals, het ga u goed.

Wrocław, 28 oktober, in het jaar 1527 van onze verlossing

U krijgt de groeten van mijn landgenoot Johannes Rullus, die uw reputatie werkelijk als geen ander is toegedaan.

1. Erasmus had zijn *Lingua* (Bazel, 1525) opgedragen aan Szydłowiecki, grootkanselier van Sigismund I.
2. Georgius, zie brieven 1915 en 1916.
3. Trzecieski komt verder niet voor in Erasmus' correspondentie.

Andrzej Trzecieski uit Polen, ridder

Aan de onovertroffen heer Erasmus van Rotterdam, theoloog, die hij tot zijn vriend verklaard heeft. Te Bazel

1895a *Aan de vrome lezer*
Bazel, oktober 1527

In 1528 verscheen bij Froben het tweede deel van de werken van Augustinus, dat de correspondentie bevat. Deze brief is het voorwoord daarbij.

Erasmus van Rotterdam groet de vrome lezer

Uit het slot van het tweede boek *Nalezingen* en eveneens uit een brief die voorafgaat aan de *Opsomming van ketterijen aan Quodvultdeus* blijkt vrij duidelijk dat de brieven en preken destijds niet door Augustinus geordend waren.[1] Dat hij dat ook later niet gedaan heeft, is alleen al hieraan te zien, dat er in dit deel geen rekening wordt gehouden met de tijd, personen en onderwerpen. Maar een nog overtuigender bewijs is het feit dat er enkele brieven bij waren die niet van Augustinus zijn, zoals meteen bij de eerste keer doorlezen opviel. Die hebben we van een kritische aantekening voorzien. Sommige daarvan zijn eenvoudigweg verzonnen, zoals die van Bonifacius aan Augustinus en van Augustinus aan Bonifacius.[2] We hebben geen enkele brief verwijderd, op één heel lange en bijzonder ongeletterde na, en zelfs dat zouden we niet gedaan hebben, als hij niet in de delen van deze editie te vinden was.[3] We hebben zoveel voorzichtigheid betracht, dat niemand iets te klagen heeft over onze toewijding.

1. Aan het slot van de *Retractationes* en in *Epistulae* 224, een van de vier brieven van en aan Quodvultdeus die voorafgaan aan *De haeresibus*, zegt Augustinus dat hij nog geen nalezingen bij de brieven en preken gereed heeft.
2. Het betreft zestien korte briefjes, door Migne afgedrukt in een appendix met brieven die ten onrechte tot de correspondentie van Augustinus werden gerekend (*Patrologia Latina*, dl. 33 kol. 1093-1099).
3. Dit was brief 111 in de uitgave van Amerbach (Bazel, 1493). In Erasmus' uitgave is hij als ‘Liber sive exhortatio de salutaribus documentis ad quendam comitem’ opgenomen in deel 4, met een aantekening over het auteurschap. Ook Migne beschouwt het niet als een werk van Augustinus (*Patrologia Latina*, dl. 40 kol. 1047-1078).

Bovendien zitten er hier en daar brieven tussen die Augustinus zelf in zijn *Nalezingen* boeken noemt. Hoewel het soms best moeilijk is een brief van een boek te onderscheiden, formuleert Augustinus het zelf ergens zo, alsof beknoptheid of breedvoerigheid zorgt dat een tekst een brief wordt genoemd of niet, eerder dan de stijl of de inhoud, vooral omdat het door het voorbeeld van de apostelen gebruikelijk werd ook de meest serieuze stof in brieven te behandelen. Want met uitzondering van de evangeliën, waartoe we ook de Handelingen van de apostelen rekenen, hebben ze niets op schrift nagelaten behalve de brieven, en wel brieven over allerminst persoonlijke dingen, waarvan ze bovendien wilden dat ze door iedereen gelezen werden. Ergens anders vindt hij dat iets niet als brief geldt als de naam van de schrijver en de geadresseerde niet worden vermeld. Er zijn ook werkelijk enkele die je echt brieven zou kunnen noemen, die over iets persoonlijks gaan en eigenlijk hetzelfde als een beleefd gesprek zijn, al zijn het er heel weinig.

Maar ieder mag daar zijn eigen mening over hebben. Ik zou met stelligheid durven beweren dat er geen ander werk is waarin de vroomheid van deze zeer heilige man, zijn naastenliefde, zachtmoedigheid, vriendelijkheid, wellevendheid, zorg voor de aan hem toevertrouwde kudde, verlangen naar eendracht en ijver voor Gods huis duidelijker zichtbaar zijn. Hoe spant hij zich in, hoe zwoegt hij, hoe wordt hij alles[4.] zodra er een sprankje hoop was dat een heiden naar Christus, of een ketter naar de gemeenschap van de kerk getrokken kon worden! Hoe vernedert hij zich, hoe verandert hij, om met Paulus te spreken, zijn toon,[5.] overal zoekend naar een gelegenheid om vroomheid op te wekken en te verbreiden, waar hij ook maar een vonkje verstand bespeurt! Welk onnozel vrouwtje, welke gewone man, welke hoveling, welke heiden, welke ketter krijgt niet een slagvaardig, mild en hoffelijk antwoord van hem? Met wat een zorg en angstvalligheid bemiddelde hij voor de circumcellionen, die meer dan één dood verdienden![6.] Is er iemand die vuriger pleitte voor zijn vrienden dan hij voor zijn vijanden? Hoeveel weeën doorstaat hij als hij allen baart voor Christus,[7.] hoezeer wenst hij mensen geluk die hun verstand terugkrijgen, hoeveel zorg besteedt hij aan hen die gevaar lopen, hoe druk is hij bezig om hen die dwalen te onderrichten, met de bedoeling allen te genezen en niemand te verliezen! Hoe verschrikkelijk zit het hem dwars als zich op een of andere manier iets ergerniswekkends voordoet! Je zou werkelijk in hem de hen uit het evangelie kunnen zien, die angstvallig

4. Vgl. 1 Korintiërs 9:22.
5. Vgl. Galaten 4:20.
6. De circumcellionen waren rondtrekkende groepen rebellen in Noord-Afrika, die het door Augustinus bestreden donatisme aanhingen.
7. Vgl. Galaten 4:19.

en vol zorg haar kuikens onder haar vleugels verzamelt en koestert.[8.]

In verschillende brieven kun je ook de stijl van de rechtbank herkennen (door de Grieken de stijl van het proces genoemd), vooral wanneer hij in discussie gaat met de partij van Donatus. Ook bij scherpzinnige argumentaties ontbreekt de voor hem karakteristieke intense stijl niet. Maar of hij nu onderricht, berispt of met onverbeterlijke vijanden in gevecht is, toch proef je overal de zoetheid die de christelijke naastenliefde eigen is, zodat hij in mijn ogen een soort Micio uit de komedie is (als dat tenminste een passende vergelijking is), die ook dan nog mild is wanneer hij scherp terechtwijst.[9.] In deze ene persoon kun je, als in een spiegel,[10.] de opziener[11.] bekijken zoals beschreven door Paulus: onberispelijk, sober, bezonnen, gematigd, gastvrij, een goede leraar, niet aan wijn verslaafd, niet gewelddadig, niet inhalig, maar vriendelijk en vredelievend, en niet geldzuchtig,[12.] niet aanmatigend, niet driftig, goedwillend, beheerst, toegewijd, rechtvaardig, zich houdend aan de betrouwbare boodschap die in overeenstemming is met de leer, in staat om anderen met heilzaam onderricht te bemoedigen en dwarsliggers terecht te wijzen[13.] met alle mogelijke zachtmoedigheid. Als bisschoppen en theologen die op de stoel van de bisschop zitten zich in deze spiegel bekijken, schamen sommigen zich (denk ik) voor hun hooghartigheid verbonden met onwetendheid, voor hun strengheid vergezeld van onzuiver gedrag.

Bij sommige boeken van Augustinus kun je duidelijk merken wat voor kind in Christus hij nog was, bij andere wat voor jongeman of grijsaard hij was. Alleen dit werk laat je in een keer kennismaken met de hele Augustinus. Dat talent had ons een overvloediger oogst gegeven, als hij het geluk had gehad in Italië of Gallië geboren te zijn of geleefd te hebben. Afrika was onontwikkeld, genotzuchtig, afkerig van de studie, belust op bijzonderheden.[14.] Daarom kwellen ze hem geregeld met onbenullige vraagstukken, die weinig bijdragen tot vroomheid, en ziet hij zich vaak genoodzaaktzijn pen aan te passen aan de neigingen van zijn volk. Maar voor het ontginnen van zo'n wil-

8. Vgl. Matteüs 23:37.
9. Micio, een personage uit Terentius' *Adelphi*, stelt zich in tegenstelling tot zijn broer Demea mild op bij de opvoeding.
10. *Adagia* 1250.
11. Dit is de letterlijke betekenis van *episkopos* (Lat. episcopus, 'bisschop').
12. 1 Timoteüs 3:2-3.
13. Titus 1:7-9. De laatste woorden van de zin staan evenals de voorgaande in het Grieks.
14. Vgl. *Adagia* 2610 ('Afrika komt altijd met iets nieuws'). Augustinus werd geboren in Thagaste en werd later bisschop van Hippo Regius; dit zijn nu respectievelijk Souk Ahras en Annaba in Algerije.

dernis is zo'n boer nodig. Hij zou evenwel lezenswaardiger dingen geschreven hebben als hij zich gevoegd had naar de smaak van de Romeinen of Grieken of minder aan de onwetendheid van eenvoudige mensen had toegegeven. Maar christelijke naastenliefde vindt het belangrijker het welzijn van zoveel mogelijk mensen te bevorderen dan de goedkeuring van een selecte groep weg te dragen, ze hongert eerder naar het zielenheil van medemensen dan naar roem voor zichzelf. Sommigen, vooral eenvoudige vrouwen, kenden een soort vrome eerzucht door het prachtig te vinden als ze de bisschop wat voor geschrift dan ook hadden ontfutseld. Zo komt het dat de vrome man, door aan ieders wensen tegemoet te komen, de veeleisende lezer soms teleurstelt.

Ik denk dat bijna niemand zou geloven hoeveel zweetdruppels het mij gekost heeft de fouten eruit te halen en de volledig in de war gebrachte interpunctie te herstellen. Maar een aalmoes is pas echt volmaakt als de persoon aan wie ze gegeven wordt zich er niet van bewust is, en nog edelmoediger als die persoon haar verwerpt. Dit geven we tegen rente aan Christus, niet aan de mensen, die zo ondankbaar zijn dat je het bijna niet kunt geloven, zoals we al te vaak merken. Toch zal hun boosaardigheid ons nooit van ons streven om wel te doen afhouden. We hebben met een volkomen betrouwbare schuldenaar te maken.

Volledigheidshalve vermeld ik dat we aan het eind van dit deel het breedsprakige slotgedeelte op naam van Cyrillus - die plotseling Latijn spreekt - en Augustinus - die in slecht Latijn aan een Griek schrijft - hebben verwijderd, omdat het een schaamteloos verzinsel is.[15.] Als iemand toch de behoefte heeft om het te lezen, kan hij het vinden tussen de toevoegsels bij de delen Hieronymus. Wie in zoiets genoegen schept, kan zich daar ruimschoots verzadigen. Lees, verstandige lezer, dit alles aandachtig; u zult geen spijt krijgen dat u er tijd aan besteedde. Het ga u goed.

Bazel, oktober 1527

15. Deze brieven, nrs. 205 en 206 in de uitgave van Amerbach, hebben Hieronymus als onderwerp. Migne nam ze op in de hiervoor (noot 2) genoemde appendix (*Patrologia Latina*, dl. 33 kol. 1120-1153).

1896 *Van Richard Sparcheford*
Londen, 3 november [1527]

Richard Sparcheford groet de heer Erasmus van Rotterdam, een bij uitstek katholiek man, zeer hartelijk

Geregeld denk ik erover na, waarachtig katholieke vriend, op welke manier ik de welwillendheid die u mij betoont kan beantwoorden, en dan besef ik dat dit allerminst een makkelijke opgave voor mij zal zijn, al bezat ik de rijkdom van Croesus. Want lichamelijke goede dingen laten zich niet vergelijken met geestelijke. U verrijkte mijn geest.[1] Het zou volgens mij geen adequate genoegdoening zijn als ik u zou overladen met rijkdom van deze wereld, als ik die al bezat. Ik moet dus een andere weg bewandelen om zowel mijzelf als u tevreden te stellen. Iets onstoffelijks moet met iets onstoffelijks worden terugbetaald. Dit is uiteindelijk het enige wat ik u in alle oprechtheid beloof: dat ik, zolang ik op aarde leef en zelfs daarna, als dat mogelijk zal zijn, niet zal ophouden mij met gebeden voor uw geestelijk en lichamelijk welzijn tot de grote en almachtige God te richten. Aanvaard dan met welwillendheid mijn gevoelens voor u en behandel uw Richard, als dat in enig opzicht mogelijk is, als een zoon.

Het ga u goed. Uit Londen, snel neergepend, 3 november.

Richard Sparcheford, geheel de uwe

Te overhandigen aan Erasmus van Rotterdam, een bij uitstek katholiek man

1897 *Van Maximilianus Transsilvanus*
Houtem, 6 november 1527

Deze bode Burchardus bracht me uw brief aan mij, samen met nog drie bundeltjes brieven van u. Ik zal zorgen dat ze door de eerstvolgende koerier die vertrekt op een zorgvuldige en betrouwbare manier bij Valdés in Spanje worden afgeleverd, zodat hij ze aan de personen kan overhandigen aan wie u ze richtte. Ik vermoed evenwel dat ze daar te laat zullen aankomen, omdat die conferentie over u in Spanje op 13 augustus werd beëindigd,[1] wat geen geringe bevestiging is van uw onsterfelijkheid en roem. U kunt dat lezen in de brief die Valdés aan mij schreef en die ik aan u doorstuur.

Ik hoor dat de Leuvense theologen, of het nu kwam door de brief van de keizer, de waarschuwingen van de kanselier en anderen[2] of de geruchten over de gebeurtenissen in Spanje, veel handelbaarder en milder zijn geworden en niet langer zo fel de literatuur aanvallen. Ik hoop dat u in korte tijd, zelfs tijdens uw leven nog, boven hun afgunst uitstijgt; dat is het enige wat u nog lijkt te ontbreken om volmaakt gelukkig te zijn.

1. Erasmus had Sparcheford een van zijn publicaties met werk van Chrysostomus gestuurd; zie brief 1867, waarop deze brief het antwoord is.
1. De conferentie van Valladolid; zie brief 1814, noot 9.
2. Zie brief 1784a. Een van de anderen was Alfonso de Valdés.

De keizer meent dat hij beslist de vrede bewaart; u zou, aangezien u zich dichter bij Italië bevindt, heel goed moeten weten wat de Fransen daar aan het doen zijn.[3.] Ik zie hoe het lot met beiden[4.] speelt en nu eens de een, dan de ander hoop op de overwinning geeft, zodat er geen eind aan de oorlog komt. Het ga u goed en wees uw vriend Maximiliaan genegen.

Van mijn landhuis, 6 november 1527
Maximilianus Transsilvanus, geheel de uwe
Aan de illustere heer Erasmus van Rotterdam. Te Bazel

1898 *Van Jan Becker van Borssele*
Leuven, 6 november 1527

Een hartelijke groet. Een paar dagen geleden, beste Erasinus, als geen ander hoog te achten leermeester, ontving ik je brief aan mij, die uit Antwerpen hierheen was gebracht door een of andere boekverkoper. Jij had hem daar nog vóór 1 september geschreven.[1.] Ik was er des te blijer mee omdat ik er lang naar uitgekeken had. Die blijdschap nam vervolgens niet weinig toe wegens het feit dat je, bij al dat moeilijke werk waar je het voortdurend zo druk mee hebt, bereid was geweest om iets aan mijn leerling Maximiliaan van Bourgondië te schrijven. Maar bijna alle vreugde die je brief aan mij had teweegbracht, was op slag verdwenen toen duidelijk werd dat de brief aan Maximiliaan onderschept was of door iemands slordigheid en nalatigheid zoek geraakt was.[2.] Je kunt je amper voorstellen hoe die beste jongen stond te juichen toen uit mijn brief was gebleken dat je ook een brief aan hem had gestuurd, in de veronderstelling dat die natuurlijk tussen een stapeltje brieven was blijven zitten dat in één keer aan anderen was gestuurd. Toen hij in zijn hoop werd teleurgesteld, kon hij amper zijn tranen bedwingen en werkelijk iedere dag klaagt hij over wat hem is overkomen. Ik durf niet zo vrijpostig te zijn om opnieuw zo'n gunst van je te vragen, maar bedank je voor die ene keer dat je zo gedienstig en toegeeflijk bent geweest.

3. Na de plundering van Rome zond Frans I een leger naar Italië onder Odet de Foix dat vervolgens tegen Napels zou optrekken.
4. Karel V en Frans I.
1. Brief 1860.
2. De zoekgeraakte brief is nr. 1859. Erasmus schreef opnieuw op 4 januari 1528 (nr. 1927).

Omdat je aangeeft dat je niet helemaal zeker weet of hij de zoon van Adolf, heer van Veere, is, zie hier een korte toelichting. Het gaat om de dertienjarige Maximiliaan, de oudste zoon van Aldolf van Bourgondië, heer van Beveren, een veelbelovende jongen met een voortreffelijk karakter. Dit is al het vijfde jaar dat ik voor zijn onderwijs verantwoordelijk ben, maar voor het eind van dit jaar zal hij naar het hof van de kardinaal van Luik[3.] verhuizen; dan ga ik weer terug naar mijn pastorie in Zeeland.[4.] Intussen blijf ik altijd, zolang ik leef, je toegenegen en dienstwillige dienaar. Het ga je goed, zeer geleerde Erasmus, en wees alsjeblieft zo goed ook af en toe aan mij te denken.

Leuven, 6 november 1527

Jan van Borssele, je toegenegen beschermeling

Aan Erasmus van Rotterdam, groot geleerde op welk gebied dan ook, zijn altijd als geen ander hoog te achten leermeester. Te Bazel

1899 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 7 november 1527

Een hartelijke groet. Wat je voor me voelt maakte je metterdaad zo duidelijk, dat elk getuigenis in woorden overbodig is.[1.] Toch deed je me een groot plezier met je felicitaties, aangezien ze rechtstreeks uit het hart kwamen. Wat het overige betreft zal ik me ervoor hoeden iets te doen wat de gunst van Erasmus, dat wil zeggen de vorst van alle wetenschap, onwaardig is. Ook datgene waarmee je mij in het bijzonder gelukwenst, heb ik trouwens aan jou te danken. Wantals ik met ijver en oplettendheid bij het lesgeven iets voor de literatuur heb gedaan, is dat allemaal het resultaat niet alleen van jouw toezicht, maar ook van de middelen die jij aandraagt. Immers, met behulp van jouw pennenvruchten en aan de hand van jouw voortreffelijke advies lukte het tot nu toe deze krijgsplicht te vervullen. De last daarvan wordt nu minder zwaar, omdat ik zie dat ik met een ruime beloning van de lofwaardigste en grootste veldheer naar huis ga.

Maar genoeg hierover. Nu zal ik het overige gedeelte van je brief beantwoorden. Ten eerste de boeken van Augustinus over de Drie-eenheid, die niet door mijn schuld hier zo lang zijn blijven liggen; dat kwam door degenen die (misschien omdat ze zo'n zwaar pakket vervelend vonden) zeiden dat jij er wel om zou vragen op het moment dat je ze kon gebruiken. Het kost-

3. Érard de la Marck.
4. In Zanddijk bij Veere.
1. Zie brief 1890, waarop deze brief het antwoord is.

te me geen moeite hen te geloven, omdat je, hoewel ik meer dan eens schreef dat ze bij mij lagen, daar niet op inging, voor zover ik me althans herinner, en ik heb toch bepaald niet de gewoonte een opdracht van jou te veronachtzamen. Je hebt alleen na de dood van Dorp aangegeven wat er gedaan moest worden, waarop ik niet gerust heb voordat ik de boeken terug had van de kartuizers; daarbij kreeg ik hulp van Pieter de Corte, regent van het college De Lelie. Ik heb ze dus nu aan Burchardus meegegeven, die voor Froben werkt en door jou hierheen was gestuurd. Verder is het feit dat je hier niet Dorps handschrift zult herkennen, geen reden om eraan te twijfelen dat de correcties van hem zijn. Je moet weten dat ze er door zijn dienaar Jacques Romeroie bij zijn geschreven; hij heeft samen met Dorp de tekst gecollationeerd.

Op tal van plaatsen in de Terentius-commentaren van Donatus werkte ik fouten weg, voor zover dat mogelijk was zonder gebruikmaking van oude handschriften. Juist toen ik vorig jaar besloten had je hierover te schrijven, in de hoop dat je Froben tot precies datgene zou kunnen overhalen waartoe hij nu uit zichzelf neigt, bracht een vriend die van mijn plannen op de hoogte was een kort voorwoordje van Johann Sichard. Daarin zegtde man dat hij de erepalm hoopt te ontvangen voor de volledige commentaren van Donatus, die hij (zo belooft hij) binnenkort volgens oude handschriften zal uitgeven.[2] Het was mij geenszins onbekend dat je aan de hand van wat voor oud handschrift ook heel veel kunt herstellen waarvan in de drukken geen spoor meer te vinden is. Ook twijfelde ik er niet aan dat hij zijn belofte, die hij uit vrije wil voor de hele schare van geleerden had gedaan, zou nakomen. Daarom besloot ik even niets te doen totdat ik zou zien ‘waar die bluffer mee aankomt wat zo'n grote mond rechtvaardigt’.[3] Ik zou hem beslist heel dankbaar zijn als hij iets bijdroeg aan Donatus, de meest gezaghebbende auteur op het gebied van de latiniteit. Als dat niet het geval was, zo bedacht ik me, had ik ook dan nog de vrije beschikking over wat ik mogelijk aan juistere conjecturen had, nadat die van Sichard waren verschenen. Omdat hij ook nog beweert dat hij over dat oude handschrift beschikt, denk ik dat het beter is als Froben met hem praat, vooral omdat een oude codex altijd beter gecorrigeerd is of in elk geval beter corrigeerbaar is dan door drukkers uitgegeven boeken. Ik zou hier graag de liefhebbers van de studie en Froben ter wille zijn, ook al voorzie ik dat zij die zelf hopen hiervoor de erepalm te ontvangen, geenszins lijdelijk zullen toezien. Maar als ze met gepaste nauwgezet-

2. Sichard zegt dit aan het slot van een kort woord vooraf bij de *Annotationes Petri Mosellani Protogensis in clarissimas Auli Gellii Noctes Atticas* (Bazel, 1526). De zelfbewuste formulering is van Sichard zelf, die het overigens over één handschrift heeft (vgl. hierna).
3. Horatius, *Ars poetica* 138.

heid en niet alleen maar oppervlakkig te werk zouden gaan, zonder ons geduld met langdurig uitstel op de proef te stellen, wenste ik hun zoveel palmtakken toe als Idumea[4.] voortbrengt, als er met één handpalm niet genoeg geklapt kan worden. Maar als Sichard in die hoop teleurgesteld wordt, zoals vaak gebeurt, en Froben van mijn werk gebruik wil maken, hoeft hij het maar te vragen en dan zal ik het exemplaar sturen. Maar toch vind ik dat er vooraf met Sichard over het oude handschrift gesproken moet worden; als hij dat te pakken kan krijgen, zal hij mijn hulp vermoedelijk niet nodig hebben.

Ik ben blij dat je onze vriend Frans van der Dilft prettig gezelschap vindt. Ik hoop dat hij zich zal voegen naar jouw adviezen en er nog eens goed over na zal denken welke reden hij zou hebben om zo'n verre reis te maken.[5.] Hij is geweldig enthousiast over wat je voor hem doet en zegt dat hij er alles aan zal doen om mijn gunstig oordeel over hem waar te maken. Wij kunnen er alleen maar op hopen; de rest hangt van zijn toewijding af en ligt in de schoot der goden.[6.] Ik hoop dat hij je goede diensten zal bewijzen, zodat je vroegere genegenheid voor hem behouden blijft. Ik stop dan ook met uitvoerige aanbevelingen. In mijn brief geef ik hem het dringende advies de gelegenheid die zich voordoet te benutten.

Dirk van Aalst[7.] bedankt uitvoerig voor het grafschrift.[8.] Hij had enkele maanden verschrikkelijke last van jicht aan voeten en handen, ja, het leek wel of geen enkele vorm van die ziekte aan hem voorbijging behalve jicht aan zijn tong. Maar dankzij ik weet niet wat voor goedgunstigheid van het lot (tenzij jouw goede genius hiervoor zorgde) was iets wat voor anderen gewoonlijk onheilspellend en nadelig is, voor Dirk juist een uiterst gelukkig voorteken. Want zodra hij, nog levend of liever gezegd reeds stervende, het grafschrift dat je voor hem had geschreven overhandigd kreeg, werd hij zo overweldigd door vreugde, dat er geen ruimte meer voor de jicht en haar consorten was. Hij merkte evenwel op dat er in het grafschrift, ondanks het feit dat het door jou geschreven was, één fout stond; hij had namelijk nog niet al de zijnen overleefd, omdat hij nog een dochter of kleindochter in het klooster in Aalst heeft. In jouw vers staat: ‘die broers, vrouw, kinderen en kennissen overleefde’. ‘Wat nu?’ vroeg ik, ‘Wil je dat ik Erasmus schrijf dat

4. Dit gebied ten zuiden van Juda was bekend om de vele palmbomen; zie Lucanus, *Bellum civile* 3, 216.
5. Misschien een reis naar Spanje; zie brief 1890, noot 5.
6. Homerus, *Ilias* 17, 514 enz.
7. De drukker Dirk Martens.
8. Het grafschrift, bestemd voor Martens zelf, is nr. 115 in Reedijks uitgave van Erasmus' gedichten (Leiden, 1956) en nr. 126 in *Collected Works of Erasmus*, dl. 85-86.

hij zo'n ernstige fout moet verbeteren?' 'Dat is niet nodig', zei hij, 'de tijd zal het gauw genoeg verbeteren. Want ik twijfel er niet aan dat ik langer zal leven dan zij; daarom lees en gebruik ik het als een voorteken afkomstig van Erasmus'. Zo gaf het grafschrift Dirk zijn gezondheid en optimisme terug.

Wat de rust op het gebied van de studie betreft, het is hier volkomen windstil. Toch waren er zonder twijfel nieuwe stormen opgestoken, als de kwestie in Spanje was afgelopen zoals de openlijke vijanden van de goede soort studie graag hadden gezien. Tijdens een vergadering van vooraanstaande personen aan het keizerlijk hof[9.] klaagde iemand immers over de teloorgang van de Leuvense universiteit; want zo duiden ze de vermindering van hun inkomsten aan, terwijl de universiteit in werkelijkheid bloeit en studenten trekt als nooit tevoren. Het was duidelijk dat hij de schuld bij het Drietalencollege legde; ik zou niet weten welke bedoeling men anders daarmee zou kunnen hebben. De anderen besteedden volstrekt geen aandacht aan die beschuldiging, maar hij van Palermo[10.] vond dat er niet aan voorbijgegaan mocht worden. Als de overigen zich bij zijn voorstel zouden aansluiten, zouden alle drukkerijen dicht moeten. Dit leek hem namelijk de makkelijkste weg om al die etterbuilen in de wereld te genezen: hun pus verbreidt zich volgens hem met stromen uit die bronnen. Maar nu je zaak in Spanje heeft getriomfeerd,[11.] lijkt het erop dat de tegenstanders het opgegeven hebben. Hoe het met die ene persoon staat, heb je waarschijnlijk al uitgebreid kunnen lezen in de brief die ik aan Christoph von Carlowitz, Duits ridder, heb meegegeven. Hij is op 26 oktober hiervandaan naar Bazel vertrokken, deels om jou beter te leren kennen en deels om met zijn oude vriend Ludovicus Carinus wat van de vriendschap te genieten als ze in elkaars gezelschap zijn. Of anders, als hij onderweg door onvoorziene omstandigheden werd opgehouden, hoef je er in elk geval niet aan te twijfelen dat hij gauw bij je zal zijn.

Ik zal jouw brief aan Maarten Lips sturen, zodra ik een bode kan vinden. Hij zal er beslist nog blijer mee zijn omdat hij met goud gevuld is. Ik stuur van hem aan jou aantekeningen over varianten in enkele werken van Augustinus; daarover kon je lezen in zijn brief die ik tegelijk met andere aan Carlowitz meegaf. Je zult wel van Ceratinus gehoord hebben wat Hadrianus Cordatus is overkomen. Hij moet nu zwaar boeten voor zijn loslippigheid.[12.] Hij zit nog steeds gevangen, maar er is hoop dat hij binnenkort wordt vrijgelaten.

9. In Mechelen.
10. Jean de Carondelet, aartsbisschop van Palermo; 'hij van Palermo' is in het Grieks geschreven, waarschijnlijk ter verhulling.
11. Zie brief 1897.
12. Deze zin is grotendeels in het Grieks geschreven. Cordatus werd ervan verdacht een aanhanger van Luther te zijn.

Maar ik schaam me voor al dat gekwebbel en daarom niet langer gepraat,[13.] maar ik wil nog één ding zeggen, wat jij van alle stervelingen bij uitstek steeds verdient, namelijk dat het je heel goed mag gaan en dat je onze eeuw met je onsterfelijk werk zo gelukkig mag maken als maar mogelijk is.

Leuven, 7 november 1527
Je toegewijde vriend Conradus Goclenius
Aan Erasmus van Rotterdam

1900 *Aan Jan van Heemstede*
[Bazel, november 1527?]

Op 26 oktober 1527 overleed Johann Froben. Naar aanleiding daarvan schreef Erasmus de volgende brief, die voor het eerst gedrukt werd in maart 1528, samen met *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione* en *Ciceronianus*. Bij de brief hoort een reeks grafdichten van verschillende auteurs, ook voor Maarten van Dorp, die in 1525 was gestorven. Hieronder zijn alleen de twee van Erasmus voor Froben opgenomen.

Erasmus van Rotterdam groet de kartuizer Jan van Heemstede

Hoewel ik zo'n hoge leeftijd heb bereikt, rechtschapen vriend, heb ik toch gemerkt dat ik mezelf nog niet genoeg ken. Ik dacht namelijk dat ik door de lessen van de filosofie en door langdurige, haast ononderbroken oefening in het verdragen van tegenspoed, voldoende voorbereid was op die gewone, bijna dagelijkse gebeurtenissen, waarin zelfs eenvoudige vrouwen kennelijk weten te berusten. Maar de plotselinge dood van mijn vriend Johann Froben heeft me zo aangegrepen, dat er geen enkele soort afleiding was waarmee ik het verdriet uit mijn hart kon verdrijven. De tijd, die zelfs de pijnlijkste wonden pleegt te helen, verzachtte mijn verdriet niet, integendeel, de smart nam beetje bij beetje toe, zoals een bepaalde slepende, verraderlijke soort koorts komt aansluipen, die volgens zeggen moeilijker te genezen is dan alle andere. Ik kwijnde weg door diep ingeworteld verdriet, ondanks mijn verzet daartegen. Wat door een bepaalde interesse en wederzijdse genegenheid wordt samengesmeed, is zoveel hechter dan wat de natuur samenvoegt!

Wat een strijd woedde er in mijn binnenste! Wat een scheldwoorden gebruikte ik om mezelf mijn zwakte te verwijten! Waar is nu (zei ik) die geschool-

13. De formulering is ontleend aan het slot van Horatius' eerste satire van boek 1.

de spreker, die altijd klaarstaat om met prachtige bewoordingen andermans verdriet te verdrijven of te bekritiseren? Waar is nu die stoïsche filosoof die alle menselijke emoties eronder heeft? Waar is nu de theoloog, die gewend is anderen voor te houden dat de dood van vrome mensen geen reden is tot geweeklaag en tranen, maar tot gelukwensen en applaus? Kortom, nooit heb ik me zo voor mezelf geschaamd. Ik heb namelijk nooit eerder ondervonden hoeveel kracht oprechte vriendschap en wederzijdse sympathie bezitten. Bij de dood van mijn broer[1] bleef ik volkomen rustig, maar het verlangen naar Froben is ondraaglijk voor mij. Het is niet het verdriet waar ik mij boos over maak, want dat is volkomen gerechtvaardigd, maar het ergert me dat het geen maat houdt en zo lang duurt. Verder had de genegenheid die ik tijdens zijn leven voor hem voelde verschillende kanten, waardoor evenzo het verlangen naar hem nu hij ons ontnomen is verschillende kanten heeft. Het was alsof deze man door het lot voorbestemd was om de hogere wetenschappen in aanzien te doen stijgen en de ontwikkeling ervan te bevorderen; dat was waarom ik van hem hield, meer nog dan om zijn belangstelling voor mij en zijn allerzuiverst karakter.

Want iedereen moet wel bewondering hebben voor zo'n karakter. Hij was een onvergelijkelijke vriend voor zijn vrienden, iemand die zo onbevangen en oprecht was, dat hij, als hij al iets had willen veinzen of ontveinzen, dat niet had gekund omdat het tegen zijn natuur inging; iemand die zo popelde om wat voor anderen te doen, dat hij er zelfs blij mee was als mensen dankzij hem een gunst ten deel viel die ze niet verdienden. Vandaar dat hij ook bij diefachtige en spilzuchtige lieden geliefd was en een makkelijke prooi voor hen was. Hij praatte even opgewekt over geld dat hem ontstolen was of door onbetrouwbare schuldenaren was achtergehouden, als anderen over een onverwachte meevaller. Hij was zo goudeerlijk dat je van hem als van geen ander kunt zeggen: ‘iemand met wie je in het donker paar of onpaar kunt spelen’.[2] Zoals hijzelf nooit iets bedacht om iemand te bedriegen, zo kon hij onmogelijk een ander daarvan verdenken, al was hij niet zelden bedrogen. Wat jaloezie voor kwaal was kon hij zich net zo min voorstellen als een blindgeborene wat kleuren zijn. Onrecht, hoe zwaar ook, vergaf hij al voordat degene die het hem had aangedaan erom kon vragen. Hij kon zich überhaupt geen onbillijke bejegening herinneren, maar iedere bewezen dienst, hoe onbelangrijk ook, wist hij precies.

Wat dat betreft was hij naar mijn mening soms onbaatzuchtiger dan goed was voor een oplettende huisvader. Ik wees hem er soms op dat hij tegenover oprechte vrienden kon zijn zoals men behoort te zijn, maar dat hij te-

1. Het is niet bekend wanneer Erasmus' broer Pieter is overleden.
2. *Adagia* 723, waar sprake is van het spel *micare* (vgl. Italiaans *morra*).

genover bedriegers alleen met woorden vrijgevig moest zijn en ondertussen voor zichzelf moest opletten dat hij er geen geld bij inschoot en het mikpunt van spot werd. Dan lachte hij vriendelijk, maar ik hield een verhaal voor dovemansoren.[3] Zijn goedaardige natuur won het van alle waarschuwingen. Maar wat legde hij niet hinderlagen, wat zocht hij niet gelegenheden om mij ongevraagd iets te geven! Nooit zag ik hem blijer dan wanneer hij met een list voor elkaar had gekregen of met smeekbeden had bereikt dat ik iets wilde aannemen. Hier was de grootste oplettendheid geboden om aan de valstrikken van de man te ontkomen; op geen ander moment had ik mijn retorica zo hard nodig als bij het bedenken van een excuus waarmee ik zonder een vriend te beledigen kon weigeren wat hij me opdrong. Want ik kon het niet verdragen dat hij bedroefd was. Als er bijvoorbeeld door mijn bedienden een lap stof voor kleding was gekocht, had hij die zodra hij er lucht van had gekregen al betaald zonder dat ik iets vermoedde; hij was er met geen smeekbeden toe te bewegen iets aan te nemen als ik hem wilde terugbetalen. Ik had hem met dezelfde soort listigheid moeten beetnemen, als ik hem schadeloos had willen stellen. Op deze manier was er voortdurend wedijver tussen ons, heel anders dan bij de meeste mensen gebruikelijk is, waarbij de een erop uit is zo veel mogelijk af te pakken en de ander erop uit is zo weinig mogelijk te geven. Ik kon niet gedaan krijgen dat hij helemaal niets gaf, maar ik denk dat zijn hele familie zal bevestigen dat ik in ieder geval zeer matig gebruik maakte van zijn vrijgevigheid.

Alle moeite die hij voor mij deed, deed hij uit liefde voor de studie. Hij meende geboren te zijn om daar aanzien en glans aan te geven en de ontwikkeling ervan te stimuleren. Hij schuwde dan ook geen moeite of nachtwerk, met het idee dat het voldoende winst was als een goede auteur in een waardige vorm zijn weg naar de lezers vond. Hoe had ik mij tegenover iemand die zich zo opstelde als een geldwolf kunnen gedragen? Wat was hij opgetogen wanneer hij mij en de andere vrienden de eerste pagina's van een belangrijke auteur liet zien, wat keek hij vrolijk, wat een kreten van triomf! Het was alsof hij reeds op dat moment rijkelijk de vruchten van al het werk had geplukt en geen andere beloning meer verwachtte. Ik zal Froben hier niet gaan prijzen door op anderen te schelden. Iedereen weet maar al te goed wat voor schrijvers we door bepaalde uitgevers zelfs uit Venetië en Rome aangevoerd krijgen, en hoe slordig, hoe goedkoop die gedrukt zijn. Maar wat een boekwerken bracht zijn huis in enkele jaren voort, en hoe prachtig gedrukt! Daarom hield hij zijn werkplaats altijd vrij van schotschriften, waar anderen kapitalen aan verdienden; want hij wilde geleerdheid en wetenschap niet bezoedelen door enig misnoegen op te wekken.

3. *Adagia* 387.

Twee keer had hij Hieronymus uitgegeven.[4] Hij wilde Augustinus herdrukken in een vergelijkbare vorm,[5] maar verschillende vrienden, onder wie ik, probeerden hem daarvan te weerhouden. Hij had zich daar echter zo geheel en al op geconcentreerd, dat zijn personeel hem geregeld hoorde zeggen dat hij niet meer tijd van leven wenste dan nodig was om de Augustinus-uitgave af te maken. De voltooiing van de eerste twee delen heeft hij nog meegemaakt. Zijn wens getuigde van vroomheid en dat mooie plan verdiende zijn onsterfelijkheid, maar de eeuwige wil van God besliste anders. Zijn besluiten zijn verborgen; we mogen ze niet doorzoeken en zondigen door ze af te keuren.

Hij was aardig op leeftijd, maar hij had zo'n goede gezondheid, zo'n sterk gestel, dat hij zijn hele leven lang nooit door ziekte geveld was geweest. Zes jaar geleden is hij van de bovenste tree van een trap op een stenen vloer gevallen. De val had zijn dood kunnen zijn; toch herstelde hij, maar zoals we vaak zien hield hij iets over aan het ongeluk, hoezeer hij dat ook verborgen hield. Hij was een zo hoogstaand mens dat hij zich schaamde pijn te hebben. In het jaar voordat hij stierf, kreeg hij last van vreselijke pijn rond de hiel van zijn rechtervoet. Meteen schoten er artsen te hulp, die de kwaal alleen maar verergerden; ze konden het niet eens worden over de soort ziekte en kwamen allemaal met een andere remedie aandragen; sommigen zeiden zelfs dat de voet geamputeerd moest worden. Ten slotte kwam er een arts[6] uit een andere streek die de pijn zo wist te verzachten, dat het draaglijk was en hij in staat was wat te slapen en te eten. Uiteindelijk was hij zo aangesterkt, dat hij twee keer te paard de reis naar Frankfurt ondernam, want de pijn beperkte zich tot de tenen van de rechtervoet; alleen die kon hij niet buigen, voor het overige ging het goed met hem. Zowel van mij als van de arts had hij herhaaldelijk te horen gekregen dat hij niet zo vaak naar buiten moest gaan, of alleen met kleding die beter tegen de kou beschermde, maar hij wilde niet luisteren. Hij meende dat het een schande was als hij ook maar iets van zijn vroegere leefwijze los zou laten en daardoor de indruk zou wekken ziek te zijn. Ook was hij al verlamd geraakt aan twee vingers van de rechterhand, een voorbode van de dreigende ziekte. Ook dat hield hij verborgen, omdat hij het zwak vond ook maar enigszins aan een ziekte toe te geven. Toen hij ten slotte een keer iets in de hoogte aan het doen was, viel hij, waarschijnlijk als gevolg van een plotselinge aanval van de ziekte, languit op de stenen vloer, waarbij hij ernstig letsel aan zijn schedel opliep. Hij werd op bed gelegd; hij opende zijn ogen niet en

4. In 1516 met brief 396, en 1524-1526 met brieven 1451, 1453 en 1465 als opdracht.
5. De eerste uitgave was in 1505-1506 bij Johann Amerbach verschenen, de tweede zou in 1528-1529 bij Froben verschijnen.
6. Waarschijnlijk Theophrastus Paracelsus.

reageerde nergens op en gaf überhaupt geen enkel teken van leven, behalve dat hij zijn linkerhand bewoog; de verlamming die hij verborgen had gehouden had namelijk de hele rechterzijde van zijn lichaam verstijfd. Zo lag hij twee dagen in coma; bij de nadering van de dood ontwaakte hij en opende hij met moeite een heel klein beetje zijn linkeroog, maar zijn tong kon hij niet bewegen. Hij leefde daarna nog hooguit zes uur.

Zo is onze vriend Froben, bevrijd van het aardse, een gelukkiger leven ingegaan. Zij die achterbleven, vrouw,[7.] kinderen[8.] en vrienden, zijn in diepe rouw; de hele stad en alle bekenden missen hem vreselijk. Om zijn dood zouden eigenlijk alle liefhebbers van de literatuur gehuld in rouwkleding tranen moeten plengen en treuren, geurig loof en bloempjes op zijn graf leggen, het besprenkelen met water uit de bron en reukwerk offeren, als er iets met dergelijk eerbetoon te bereiken was. In elk geval zullen we ons dankbaar betonen als we allemaal bidden voor de overledene, hem gedenken met de lovende woorden die we hem verschuldigd zijn, en de drukkerij van Froben steunen. Want die zal wegens het overlijden van haar meester niet dichtgaan, maar er juist alles aan doen dat zich telkens verder zal ontwikkelen tot iets groters en beters waartoe hij de eerste stap zette.

Misschien krijg je de grafdichten voor Dorp later dan je verwachtte, maar wel met rente, die als excuus voor het uitstel kan dienen.

Grafdicht voor Johann Froben, door Erasmus van Rotterdam[9.]

Dorre beenderen[10.] liggen onder deze steen; ze zijn van Johann Froben;
zijn faam, die niet kan sterven, bloeit overal ter wereld.
Terecht, gezien zijn sneeuwwit leven en verdienste voor de studie,
die terneergeslagen treurt nu zij haar vader heeft verloren.
De geschriften van oude wijzen kregen een waardig nieuw bestaan
door zijn kunst, daadkracht, aandacht, geld, liefde, trouw.
Goden, wees rechtvaardig, geef hem eeuwig leven in de hemel,
wij zullen zorgen dat zijn faam op aarde eeuwig leeft.[11.]

7. Gertrud Lachner.
8. Zijn zonen waren Hieronymus en Erasmius.
9. Het eerste grafdicht is in het Latijn geschreven en bestaat uit elegische disticha. Voor het tweede gebruikte Erasmus catalectische trocheïsche tetrameters.
10. Ezechiël 37:4.
11. De laatste drie woorden van het vers (‘fama perennis erit’) komen overeen met Ovidius, *Amores*, 1, 10, 62.

Eveneens van hem op dezelfde, in het Grieks.

Dit is de rustplaats van Johann Froben, de drukker;
geen ander heeft zoveel gedaan voor de studie als hij.
Klaag niet over de dode; hij leeft, haalt adem, nu en altijd,
dankzij de ziel, de roem en nagelaten boeken.

1901 *Aan Martin Bucer*
Bazel, 11 november 1527

Een hartelijke groet. U bepleit de zaak van Capito[1] geheel volgens de regels van de retorica, maar ik zie dat u, al bent u over het algemeen een welbespraakt advocaat, in dit geval onvoldoende toegerust bent voor de verdediging. Als ik een leger conclusies en argumenten in de strijd zou werpen, zou u begrijpen dat u een ander betoog moet instuderen. Maar ik heb schoon genoeg van al dat geruzie en trek niet graag ten strijde tegen mensen die ik van harte liefhad. Wat onze ridder Eppendorf wel of niet durft, moet hij zelf weten, behalve dat hij dit spelletje wel heel vaak herhaalt. Ik zal Capito erbuiten laten, tenzij hij zich er weer zelf in mengt; hij moet niet denken dat ik zo stom ben dat ik niet doorheb wat er gaande is. Maar daarover schreef ik hemzelf.[2] Verder verdedigt u uw eigen zaak en die van jullie kerk. Daar ga ik liever niet op in, omdat het, gesteld al dat de situatie het zou toelaten, een zeer uitvoerig betoog vereist. Hier volgt alleen in het kort iets over enkele passages die ik er uitlicht.

De persoon die over het onderwijs in de talen berichtte, is iemand die zelfs in uw ogen een betrouwbaar zegsman zou zijn;[3] ook heeft hij geenszins een lage dunk van u. Maar tegen u had ik nooit enige antipathie, althans op het persoonlijke vlak. Er lopen in uw omgeving lieden rond die hier beweerden dat alle wetenschappen door kwade geesten zijn bedacht. Overal waar dat soort lieden de boventoon voert, hoe ze ook mogen heten, verwelkt en verdort iedere vorm van studie. In Neurenberg worden mensen uit de stadskas betaald om te doceren, maar er is niemand die hun colleges volgt.

U zoekt allerlei verklaringen waarom ik mij niet aansloot bij jullie kerk. U moet echter weten dat het eerste en voornaamste wat mij van dat lidmaat-

1. Erasmus' voormalige vriend Wolfgang Faber Capito is evenals Bucer te beschouwen als reformator van Straatsburg.
2. Zie brief 1485.
3. Misschien Willibald Pirckheimer, omdat hierna naar de situatie in Neurenberg wordt verwezen.

schap weerhield, mijn geweten was. Als dat ervan overtuigd had kunnen worden dat deze ontwikkelingen van God afkomstig waren, had ik allang aan jullie zijde gestreden. In de tweede plaats merk ik dat velen uit die kudde ver verwijderd zijn van alle evangelische zuiverheid. Ik ga voorbij aan geruchten en vermoedens, ik heb het over vaststaande feiten, zoals ik tot mijn nadeel heb ervaren. Je vindt hen niet alleen onder het gewone volk, maar ook onder mensen die schijnbaar heel wat voorstellen, om niet te zeggen de bovenlaag. Het is niet aan mij te oordelen over mensen die ik niet ken - de wereld is groot. Ik weet van enkelen dat het voortreffelijke mensen waren toen ze nog geen aanhangers van dit geloof waren; hoe ze nu zijn, weet ik niet. Ik merkte dat althans een aantal er slechter door geworden is en niemand beter, voor zover het menselijk oordeelsvermogen daar zicht op heeft.

In de derde plaats werd ik afgeschrikt door zoveel onenigheid onder de leiders. Want om het nog niet eens over profeten[4.] en wederdopers te hebben, wat een scherpe toon hebben de pamfletten waarmee Zwingli, Luther en Osiander elkaar bestrijden! Ik was nooit een voorstander van hard optreden van de kant van de vorsten, maar het gedrag van sommigen vraagt erom; terwijl het gepast was met vroomheid en voorkomendheid het evangelie bij de mensen geliefd te maken, als het bij jullie was zoals jullie beweerden. Want om over anderen maar te zwijgen, waar was het goed voor dat Luther zich zo onbeschoft tegenover de koning van Engeland gedroeg, terwijl de koning die lastige taak op zich had genomen onder toejuiching van de hele wereld?[5.] Dacht hij er niet bij na welke rol hij speelde? Stond hij er niet bij stil dat de ogen van de hele wereld op zijn persoon waren gericht? Hij neemt een sleutelpositie in bij deze affaire; ik ben ook niet zozeer boos op hem omdat hij mij doelwit van zijn grappen en grollen maakte, maar dat hij de zaak van het evangelie verried, dat hij vorsten, bisschoppen, pseudomonniken en pseudotheologen tegen weldenkende mensen ophitste, dat hij de slavernij die al ondraaglijk was dubbel zo erg maakte, dat is wat mij enorm dwarszit. Ik voorzie een tijd vol wreedheden en bloedvergieten als de uitgedaagde partij weer op adem komt, wat duidelijk nu het geval is. U zult zeggen dat er geen grote groep mensen bestaat zonder dat er ook slechteriken bij zitten. Het was in elk geval de taak van de bovenlaag allereerst op het gedrag te letten en ervoor te bedanken met leugenaars, plegers van meineed, dronkaards en hoerenlopers te praten. Maar ik hoor en zie bijna dat het tegenovergestelde het geval is. Als een man had gemerkt dat zijn vrouw toegeeflijker was, een leraar dat zijn leerling beter gehoorzaamde, een magistraat dat burgers meegaan-

4. Waarschijnlijk bedoelt Erasmus de Zwickauer profeten, een groep radicale kerkhervormers.
5. Zie brief 1869, noot 1.

der waren, een baas dat zijn knecht beter te vertrouwen was en een koper dat verkopers minder sluw waren, had dat het evangelie aanmerkelijk geliefder gemaakt. Nu zorgt het gedrag van enkelen evenwel dat ook zij die zich eerst uit liefde voor de vroomheid en haat tegen het farizeïsme bij deze beweging aansloten, alsnog afhaken. Vorsten gruwen nu ze een ordeloos volk zien ontstaan, samengesteld uit zwervers, vluchtelingen, verkwisters, berooiden, behoeftigen, meestal ook kwaadwilligen; dat geldt zelfs voor vorsten die in het begin goede hoop hadden.

Ik vertel dit allemaal met bijzonder bittere gevoelens, niet alleen omdat ik voorzie dat de situatie door rampzalige maatregelen zal verslechteren, maar ook omdat ík er uiteindelijk voor zal opdraaien.[6.] Want bepaalde lieden die mij niet goed gezind zijn schrijven het aan mijn geschriften toe dat scholastische theologen en monniken op sommige plaatsen minder in aanzien staan dan ze zouden willen, dat de ceremoniën veronachtzaamd worden, dat de heerschappij van de paus niet meer meetelt, hoewel het geen geheim is uit welke bron dit kwaad is ontsprongen. Zij spanden het touwtje al te strak en nu breekt het.[7.] Ze plaatsten het gezag van de paus bijna boven Christus, ze maten vroomheid volledig af aan de ceremoniën, ze snoerden de banden van de biecht tot in het oneindige aan, monniken maakten ongestraft de dienst uit, zinnend op evident phalarisme.[8.] Uiteindelijk brak het strak gespannen touwtje, zoals het spreekwoord zegt. Het was te verwachten. Waar ik ontzettend bang voor ben is dat de vorsten een keer hetzelfde gaat overkomen, als ook zij doorgaan hun eigen touwtje strakker te spannen dan goed is. Toen de andere partij vervolgens aan de opvoering van een eigen toneelstuk begon, was er geen andere afloop mogelijk dan die we nu zien. Laten we hopen dat we geen ergere gruwelijkheden beleven!

Als zij die bij dit hele gebeuren vooroplopen zich Christus ten doel stelden, behoorden ze zich niet alleen van zondig gedrag te onthouden, maar ook van iedere schijn van kwaad; ze behoorden ruim baan te maken voor het evangelie door ook die dingen zorgvuldig te ontwijken die weliswaar toegestaan zijn, maar toch niet bevorderlijk zijn.[9.] Vooral had men zich te allen tijde moeten hoeden voor onlusten. Als ze zuiver en beheerst met de kwestie waren omgegaan, hadden vorsten en bisschoppen zich aan hun zijde geschaard; want

6. De Latijnse tekst heeft hier een uitdrukking die ontleend is aan Terentius, *Eunuchus* 381 (*Adagia* 84).
7. *Adagia* 467; Erasmus gebruikt hetzelfde adagium nog twee keer in deze alinea.
8. D.i. tirannie zoals uitgeoefend door Phalaris, de beruchte tiran van Acragas op Sicilië (6e eeuw v.Chr.); zie *Adagia* 986.
9. 1 Korintiërs 6:12.

ze zijn niet allemaal verloren. Ook hadden ze niet zomaar iets mogen afbreken zonder dat ze iets beters gereed hadden dat het slechtere kon vervangen. Nu bidden mensen die het brevier verwierpen, helemaal niets. Heel wat mensen die het farizeïsch kleed aflegden, zijn in andere opzichten slechter dan ze daarvoor waren geweest. Mensen die de bepalingen van bisschoppen naast zich neerleggen, houden zich evenmin aan de geboden van God. Mensen die de vasten niet onderhouden, gaan zich te buiten aan een overdaad aan lekkernijen. Het is een eindeloze tragedie, die we dagelijks te horen krijgen of waar we anderen over horen vertellen. Ik was nooit voor de afschaffing van de mis, ook al was ik altijd tegen het huidige type priesters, minderwaardige mensen wie het alleen om het geld te doen is. Er waren andere dingen die zonder al te veel ophef veranderd hadden kunnen worden. Nu vinden sommigen helemaal niets goed wat algemeen aanvaard is; alsof er plotseling een nieuwe wereld geschapen zou kunnen worden! Er zal altijd wel iets zijn waar vrome mensen zich in moeten schikken. Als iemand vindt dat de mis volledig afgeschaft moet worden omdat er op grote schaal misbruik van wordt gemaakt, moet ook de preek worden afgeschaft, zo ongeveer het enige wat jullie overnamen. Zo denk ik ook over het aanroepen van heiligen en over beelden.

Uw brief vroeg om een uitgebreider antwoord, maar dit is gezien mijn drukke bezigheden al heel lang. Ik hoor dat u uitzonderlijke gaven bezit om het evangelie te verkondigen en u zich bovendien beschaafder gedraagt dan menig ander. Daarom wil ik graag dat u zich als wijs man in elk geval nu bedachtzaam en gematigd in de leer opstelt, en een onberispelijke levenswandel nastreeft, zodat het proces dat hoe dan ook in gang is gezet een afloop krijgt die het evangelie waardig is. Daarbij zal ik naar mijn beste vermogen uw helper zijn. Ook al gaan troepen monniken en zekere theologen nu met al hun geschut in de aanval, toch zal niets me ertoe kunnen brengen willens en wetens mijn ziel verloren te laten gaan. Ik verwacht van een wijs man als u dat u deze brief niet gaat verspreiden, om te voorkomen dat er ophef over ontstaat. Als ik u persoonlijk kon spreken, zou ik het over meer dingen hebben. Het ga u goed.

Bazel, Sint-Maarten 1527

Ik had geen tijd het nog een keer door te lezen

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

Aan Martin Bucer, predikant te Straatsburg. Te Straatsburg

1902 *Aan het Collège de Sorbonne*
Bazel, 12 november 1527

Erasmus van Rotterdam groet het Collège de Sorbonne[1.]

Uit ervaring weet ik hoe gevaarlijk het is geloof te hechten aan geruchten, zeer illustere vaders; maar ik weet ook uit ervaring hoe gevaarlijk het is geruchten die in wording zijn te negeren. Ik verwacht dan ook dat welwillende mensen zoals u deze brief als niet geschreven zullen beschouwen, als de berichten die ons hier bereiken niet waar zijn. Als ze wel waar zijn, moet ik u, met een beroep op uw integriteit, vragen alstublieft uw persoonlijke gevoelens opzij te zetten en dit stuk aandachtig te lezen; tenzij ik me heel erg vergis, is het iets wat niet zozeer mij persoonlijk aangaat, als wel de waardigheid van uw college en zelfs de rust in het land op het gebied van studie en godsdienst.

Het is geen geheim, integendeel, volgens brieven van verschillende vrienden en volgens verhalen van reizigers die uit Parijs hierheen kwamen, is het daar zelfs een veelbesproken onderwerp, dat Noël Béda een enorme berg punten die hij uit al mijn pennenvruchten verzameld had, voor onderzoek aan u heeft voorgelegd, waarvan een aantal naar verluidt al door uw vonnis getroffen werd.[2.] In de eerste plaats getuig ik tegenover God, die de harten der mensen doorgrondt, dat ik een afkeer heb van iedere vorm van goddeloosheid en alles wat de eendracht binnen de christelijke kudde verstoort, en dat ik mensen die volgelingen om zich heen verzamelen die niet erkend worden door de kerk, Christus' bruid, uit de grond van mijn hart verafschuw. Volgens mij heb ik dat telkens opnieuw met zeer deugdelijke bewijzen aangetoond; het had mij immers in deze tijden niet ontbroken aan kameraden of volgelingen, als ik niet iedere vorm van ketterij en schisma uit de grond van mijn hart verfoeide. Ik zal het niet hebben over mijn inzet voor de algemene christelijke kerk in deze kwestie buiten de openbaarheid. Maar wat gepubliceerde boeken laten zien, kan onmogelijk verborgen blijven, namelijk dat ik me een oprechte en vastberaden strijder voor de zaak van het geloof betoonde. Boeken vol venijn waarmee Alber, Otto, Leopoldi en Luther mij aanvielen, laten daar geen twijfel over bestaan. Daartegenover is er van mijn kant het boekje

1. Hiermee is de theologische faculteit van Parijs bedoeld.
2. De beslissingen van de faculteit werden pas in 1531 gepubliceerd. Erasmus reageerde met *Declarationes ad censuras Lutetiae vulgatas* (Bazel, 1532).

over de eucharistie en de twee boeken *Hyperaspistes*.[3] Het zou me ten zeerste verbazen als u die niet kende, omdat ze ook daar bij u te koop zijn. Om die reden zou iemand zich er ook terecht over kunnen verbazen dat ik mij bij alle vijandige partijen gehaat maakte, wanneer ik u niet voor mij kan winnen.

Niets is veilig voor de sluwheid van de laster en het kan gebeuren dat er in mijn werken iets goddeloos terecht gekomen is. In elk geval is mijn geest vrij van goddeloosheid en ben ik bereid korte metten te maken met alles wat de zuiverheid van de godsdienst in de weg staat. Degenen die met zoveel overgave tegen mij samenzweren, zweren dus samen tegen een medestrijder en een voorvechter van een zaak die zij naar hun eigen zeggen verdedigen. Zij doen niemand anders een plezier behalve degenen die naar hun oordeel de kerk verraden; zo leveren ze de zaak van de kerk uit aan persoonlijke gevoelens.

Omdat u in uw wijsheid weet hoe de tongen van mensen vol leugens en venijn zitten, vooral in deze tijden, moet u meer geloof hechten aan de feiten dan aan het gefluister van verklikkers en, als u getuigen zoekt, bij voorkeur luisteren naar mensen die mij goed kennen. Een van hen is Ludwig Baer, die mij zeker niet vijandig gezind is, zoals hij geen enkel mens vijandig gezind is, maar uw illustere kring buitengewoon toegedaan is en bovendien een even geleerd als vroom man is. Hij weet van nabij waar ik mee bezig ben en hoe ik mij opstel. Verder horen onpartijdigheid en zachtmoedigheid bij het oordelen gelijk op te gaan met het gezag dat bij uw positie hoort; die waardigheid mag allerminst in dienst staat van persoonlijke gevoelens van domme of slechte mensen. Ik heb nooit strijd gevoerd tegen welke groep dan ook en hoop dat ook in de toekomst niet te doen, laat staan dat ik de wapens zou opnemen tegen een senaat waarvan de uitspraken altijd voor doorslaggevend golden.

Ik geloofde geen moment dat mijn weerlegging van Noël Béda[4] uw illustere kring betrof. Ik was ervan overtuigd, en ben nog steeds van mening, dat hij, toen hij op een of andere manier toestemming had losgekregen om zijn

3. Otto Brunfels bekritiseerde Erasmus' *Spongia* (zie brief 1804, noot 19). Erasmus Alber deed hetzelfde in *Iudicium de Spongia Erasmi* uit 1524. Leo Jud publiceerde een pamflet in de vorm van een brief die ondertekend was met Ludovicus Leopoldi; het boekje over de eucharistie is waarschijnlijk Erasmus' antwoord daarop, *Detectio praestigiarum* (zie brief 1804, noot 22). Het bedoelde werk van Luther zal *De servo arbitrio* zijn, waarop Erasmus met de *Hyperaspistes* antwoordde (zie brief 1804, noot 4).
4. Voor het boek van Béda en Erasmus' weerlegging daarvan zie brieven 1804, noot 7, en 1805, noot 22.

boek te publiceren, er vervolgens zonder uw medeweten persoonlijke gevoelens doorheen heeft gemengd. U vraagt waarom ik over zijn houding klaag? Eerst publiceerde hij een boek vol onmiskenbare laster, leugens en blasfemieen, hoewel ik hem in een brief allervriendelijkst had uitgenodigd om de zaak met christelijke gematigdheid onder elkaar af te handelen.[5.] Dat is zonneklaar en valt niet te ontkennen. Het was op zichzelf al voor iemand die als theoloog en inquisiteur optrad bijzonder ongepast zoiets te doen. Als mijn antwoord hem dwarszit, hoorde hij de schuld bij zichzelf te zoeken, omdat hij zich ondanks raadgevingen en verzoeken niet onthield van een dergelijke toon. Ze mogen mij dom, stompzinnig, gek noemen, maar als ik niet goddeloos ben, accepteer ik het niet dat ik zo genoemd word en mag ik dat zelfs niet accepteren, om te voorkomen dat iemand door mijn voorbeeld goddeloos wordt. Dit zou men hem nog tot op zekere hoogte kunnen vergeven als een impulsieve daad, die voortkwam uit een soort razernij. Maar hij gaf ook geen enkel teken van schaamte of berouw toen mijn repliek hem erop gewezen had, hoe ver hij van de plichten van een christen was afgedwaald. Hij deed geen enkele poging om zich met een broeder die hij zo bespot had te verzoenen. Volgens het gebod moet hij evenwel zijn gave bij het altaar achterlaten als zich ook maar de minste wrijving voordoet tussen hem en zijn broeder, en zich eerst met hem verzoenen en pas dan offeren.[6.] Maar wat zien we? Terwijl een aanval op je naaste met zulke pamfletten bijna even erg is als moord en in sommige situaties zelfs erger, terwijl hij intussen geregeld de heilige tafel van de Heer nadert, denkt hij er niet over zich met zijn broeder te verzoenen, integendeel, hij stapelt aantijging op aantijging en probeert zelfs uw autoriteit bij zijn onbezonnenheid te betrekken; alsof er nog niet genoeg gezondigd is als hij niet anderen met zijn schanddaad besmeurt! Het past bij uw waardigheid, illustere heren, mensen met dit soort neigingen te genezen in plaats van te helpen - als het niet zo is dat juist genezen waarachtig helpen is.

Omdat Béda zich dus blindelings liet meeslepen door zijn verlangen naar wraak, ziet u uit wat voor bron deze narigheid voortkomt. Ook ontgaat het me niet waar de olie vandaan komt die op dat vuur wordt gegooid.[7.] Edward Lee verspreidde in Spanje een boek waarin hij mij aanviel, veel dommer en kleingeestiger dan het eerste,[8.] dat hij een keer in Parijs had uitgegeven, met steun van Béda, tenzij ik me vergis. Daardoor vatten een aantal monniken

5. Brief 1571.
6. Matteüs 5:23-24.
7. *Adagia* 109.
8. *Annotationum libri duo* (Parijs, 1520). Er is geen andere publicatie van Lee in deze trant bekend.

moed, die zo dwaas zijn om te denken dat ik hun vijand ben, terwijl zijzelf de wreedste vijanden zijn die ze hebben. Eerst begonnen ze een tragedie aan het hof van de keizer;[9.] die rel werd al gauw de kop ingedrukt. Vervolgens ontketenden franciscanen in Salamanca met hun uitzinnig geschreeuw ten overstaan van het volk eenzelfde tragedie; hier werd het tumult met moeite door het gezag van prelaten tot bedaren gebracht. Ten slotte verscheen de dominicaan Pedro de Vitoria, predikant te Burgos, ten tonele; een broer van hem maakt deel uit van uw college.[10.] Zijn optreden veroorzaakte zoveel beroering, dat mensen begonnen te roepen dat ze zich niet aan edicten van keizer of prelaten zouden houden; daarbij beriepen ze zich op de bijbelplaats 'men moet God meer gehoorzamen dan de mensen'.[11.] Toen de vorsten zagen dat de situatie in de richting van een opstand ging en er geen andere manier was om de gemoederen tot bedaren te brengen, gaven ze toestemming om de bijeengebrachte punten voor te leggen aan de aartsbisschop van Sevilla,[12.] zodat die bekeken konden worden door geleerden die boven iedere verdenking verheven waren. Er waren enkele bij die uit het boek van Lee waren gehaald, de meest onzinnige en boosaardige die men zich kan voorstellen. Ik had ze samen met mijn weerlegging[13.] kunnen toesturen, maar ik vond ze absoluut uw aandacht niet waard.

En dat is dan die Lee van wie Béda verkondigt dat hij een volmaakt theoloog is, hoewel hij, zoals vaststaat, nooit een voet over de drempel van een school voor theologie heeft gezet. Dat kan zelfs Lee niet ontkennen en als hij het zou ontkennen, blijkt het voldoende uit zijn werk. Toen hij, tegen mijn advies in, zijn onzinnige verwijten publiceerde, heb ik daarop gereageerd.[14.] Hoewel mijn reactie veel beheerster was dan zijn uitdaging, is hij erop uit zich op een of andere manier voor het aangedane leed te wreken, niet met een weerlegging, want dat is onmogelijk, maar met een oproep tot steniging. Hij lijkt geboren om twist te zaaien. De eerste keer dat hij beroering teweegbracht, in Leuven, kreeg hij zelfs mijn vijanden niet mee en wekte hij bij zijn vrienden in Engeland geweldig veel ergernis. Dat was de ontknoping van dat eerdere toneelstuk. Waar alle opschudding deze keer op uit zal lopen, weet ik niet; in elk geval schrijven allerlei mensen vanuit Spanje dat de monniken er niets mee opschieten, behalve dat ze zeer veel irritatie opwekken bij ge-

9. Zie brief 1903.
10. De dominicaan Francisco de Vitoria.
11. Handelingen 5:29.
12. Alonso Manrique de Lara.
13. *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos* (zie brief 1888).
14. Op Lee's *Annotationum libri duo* volgden binnen enkele maanden drie reacties van Erasmus.

leerden en vorsten en mij juist bekender en geliefder maken. Om die bekendheid geef ik trouwens niets en ik zou willen dat juist zij wegens eigen verdienste bij iedereen bijzonder geliefd waren. Maar zij hebben besloten met geweld, geschreeuw, boosaardigheid, laster en samenzweringen te werk te gaan. Ik vertrouw op mijn zuiver geweten; wel betreur ik het dat ik onenigheid onder christenen zo niet veroorzaakte, dan toch mogelijk maakte. Als het mijn schuld was, zou ik met de last van een slecht geweten de laatste dag afwachten, die niet al te ver weg meer kan zijn en waar ik me dagelijks op voorbereid. Maar dit alles gebeurt door de fout van anderen, terwijl ik me er juist met hand en tand tegen verzet. Daarom betreur ik uiteraard de algemene rampspoed, maar blijf ik er verder vrij kalm onder, met de gedachte dat het volgens de wil van God geschiedt, die wil dat ik op die manier gereinigd word en dat hun boosaardigheid alom bekend wordt, zodat ze makkelijker genezen kunnen worden. Intussen zal ik doen wat naar mijn oordeel God welgevallig is en de uitkomst overlaten aan zijn beslissing. - Ik twijfel er dus niet aan dat de aanstichters van dat tumult Béda en zijn makkers aansporen om een handje te helpen bij het toneelstuk waaraan ze begonnen zijn.

U ziet, zeer wijze heren, de bron en broedplaats van de hele affaire; wat kan daaruit voortkomen wat zich met christelijke vroomheid laat verenigen? Maar uw college had tot nu toe een zodanige reputatie, dat iedereen een heel ander oordeel verwacht dan Lee en Béda te kennen gaven. Ik denk niet dat ik iets dergelijks van u te vrezen heb, tenzij ik mij volstrekt in u vergis. Aan de andere kant realiseer ik me in wat voor tijden we leven en hoeveel ruimte overmoed en kwaadsprekerij tegenwoordig krijgen. Bovendien heb ik zo'n vermoeden dat er in die senaat ook mensen zitting hebben die de mening van Béda delen of zichzelf dienstbaar maken aan zijn haat, en weer anderen die zich stilhouden omdat ze geen ongenoegen willen wekken of een hekel aan ruzies hebben - het zou niet de eerste keer zijn dat de slechte partij het op die manier wint van de goede. Al met al leek het mij niet ongepast met deze brief voor uw waardigheid en mijn rust te zorgen, voor zover dat in mijn vermogen ligt. Als mijn vrees ongegrond is, kan ze u ook dan onmogelijk hinderen, omdat ze deels uit mijn afkeer van onenigheid, deels uit respect voor uw gezelschap voortkomt.

Ik verzoek u nadrukkelijk het mij niet kwalijk te nemen als ik misschien wat al te openhartig zeg wat ik ervan vind, waarbij ik een beroep doe op uw eerlijkheid. Ik verwacht van u dat u dit niet als een teken van arrogantie, maar van openheid en een goed geweten zult opvatten. Een zo eerbiedwaardig college dient zich verre te houden van plannen om mij, omwille van de Béda's, Cousturiers en pseudomonniken (want goede monniken was ik altijd bijzonder genegen), onder een massa punten te bedelven - en wel zonder mijn

antwoord te lezen, zonder na te denken over de bijbelplaats, zonder rekening te houden met de persoon die aan het woord is, zonder vergelijking met het voorgaande of volgende, zonder een reden te geven waarom het goddeloos lijkt wat er staat. Want dat is niet het oordeel van geleerden, maar eerder een soort steniging. Als u daar op grond van uw gezag het recht toe zou hebben, is het nog altijd zo dat het recht van de christelijke naastenliefde heel anders werkt, die het geknakte riet niet verbreekt en de walmende vlaspit niet uitdooft.[15.] U weet hoe zachtmoedig de houding van Augustinus was, zelfs tegenover aartsketters die al opgegeven waren. Tegenover mensen die een dwaling aanvaardden die van generatie op generatie was doorgegeven, of op een sluwe manier tot een verkeerde visie werden verlokt, of door overredingskracht in de richting van een goddeloos dogma werden geduwd, moet naar zijn mening alle mogelijke mildheid betracht worden; hij vindt dat ze onderwezen moeten worden, niet getuchtigd.[16.] Ik daarentegen probeerde voor zover mijn geringe kracht het toeliet de studie van de literatuur en de vooruitgang op het gebied van de godsdienst te bevorderen, onthield me consequent van iedere partijzucht, joeg in het belang van de algemene christelijke kerk mensen die ik voor zeer toegewijde vrienden hield tegen mij in het harnas en stelde dit fragiele lichaam en mijn geest bloot aan allerlei gevaren. En dan tegen mij tekeergaan op de manier waarop Béda dat al deed en sommige anderen het van plan zijn: lieve help! hoe ver staat dat af van de christelijke mildheid die ons tot voorbeeld is gesteld! hoe ver staat dat af van de indruk die de christenheid tot nu toe van uw college had! Zelfs de onderdrukking van aartsketters mag van de heilige Augustinus niet met zoveel tumult gepaard gaan, want anders kunnen ze zeggen dat ze met geweld zijn bedwongen en niet voor de waarheid zijn geweken.

Misschien bestaat er niets eenvoudigers dan Erasmus opzij te zetten; het zal u ook geen imposante triomf opleveren, als al die grote helden samenzweren om een enkele mug plat te slaan - al heb ik niet zo weinig vrienden over als sommigen denken. Maar de waarheid wijkt niet en Christus is een onoverwinnelijke verdediger van de waarheid, een prikkel waartegen het pijnlijk achteruitschoppen is.[17.] Dat gezag, die geleerdheid, die eensgezindheid van u kan beter ingezet worden tegen degenen die uw dogma's openlijk afwijzen, die steden en landen van u afpakken en aan zichzelf toewijzen. Het verbaast me dat zij u zo weinig verontrusten, dat u de tijd hebt voor het uit-

15. Jesaja 42:3; Matteüs 12:20. Erasmus voert dezelfde tekst in brief 939 aan, waar hij evenals hier naar Augustinus' houding tegenover ketters verwijst.
16. Augustinus, *Epistulae* 43, 1.
17. Handelingen 26:14; *Adagia* 246.

pluizen van zinnetjes die op een niet eenduidige manier worden geciteerd, of juiste beweringen zijn, maar wel anders geformuleerd dan tegenwoordig bij de scholastici gebruikelijk is, en heel vaak zelfs vervormd zijn. Erasmus is een zwak mens, ik geef het toe, maar de waarheid is machtig; God verhoede dat u tegen haar een samenzwering begint! Als dat zou gebeuren, loopt uw reputatie meer gevaar dan de mijne. Want als zeshonderd rechters zouden verklaren dat een beker van brons is terwijl hij van goud is, krijgen die rechters met al hun autoriteit toch niet voor elkaar dat het goud in brons verandert; de eigenaar van de beker zou geen schade ondervinden, maar de rechters zelf zouden aan gezag inboeten. Word nu alstublieft niet boos. Ik heb niet zo'n lage dunk van u dat ik meen dat u een oordeel zult vellen dat tegen de evidente waarheid ingaat - hoewel er enkelen onder u zijn die gelijkenis met Béda vertonen, die de taal onvoldoende kennen en daarom niet begrijpen wat er gezegd wordt, of zich door haat laten leiden en geloven dat iets onwaar is wat aboluut waar is. Maar ik denk dat ook eerlijke, geleerde mensen zich kunnen vergissen, als ze zonder naar de context te kijken een oordeel proberen uit te spreken over een losse zin die ergens vandaan geplukt is.

Ik zal een voorbeeld geven. ‘Laat een ieder overeenkomstig de behoefte van zijn lichaam eten wat hij wil, mits het eenvoudig en niet te veel is, God dankend voor alles’.[18.] Als deze losse zin zo aangehaald wordt, alsof hij afkomstig uit het werk van Erasmus is, zal in de eerste plaats iemand die onvoldoende Latijn kent zich eraan ergeren. Want zo iemand zal denken dat ik met ‘behoefte van zijn lichaam’ ‘begeerte’ bedoel, waardoor er zou staan dat een ieder moet eten wat zijn lichaam begeert, terwijl ik met ‘affectus’ bedoel ‘aard en toestand van het lichaam’. Dat dit zo is blijkt uit wat volgt: ‘zoals goed is voor zijn lichaam’. Ook benadruk ik in dat hoofdstuk dat het een naaste geen aanstoot mag geven. Dat ontgaat degene die over de losse zin een uitspraak doet. Bovendien is hier niet Erasmus aan het woord, maar Paulus. Als iemand dat niet weet, denkt hij dat ik de kerkelijke verordeningen over verschillend voedsel veroordeel. Hij zal, hoe geleerd hij ook is, in dat geval als gevolg van misleiding veroordelen wat hij niet begrijpt. In de tijd van de apostelen tot Augustinus getuigde het van vroomheid als men zoiets zei, omdat de kerk, naar ik meen, niemand enige soort voedsel verbood. Wat zal de lezer zeggen wanneer hij doorheeft dat de sprekende persoon Paulus is en het niet op onze tijd betrekking heeft; wanneer hij ziet dat mijn uiteenzetting overeenkomt met wat de apostel op verschillende plaatsen vertelt?[19.] Zal hij niet zeggen dat het dwaasheid is mij van iets goddeloos te beschuldi-

18. Dit is een van de plaatsen uit Erasmus' parafrasen op boeken van het Nieuwe Testament (1 Korintiërs 8:8) waaraan Béda zich had gestoord.
19. Bijvoorbeeld Romeinen 14.

gen wat in werkelijkheid een vrome uitspraak van de apostel is? Zal hij het niet billijk achten dat ik samen met de apostel word vrijgesproken of de apostel met mij wordt veroordeeld? Wat zullen ze daarentegen van die rechter denken, aangezien dit zo weinig subtiel is dat zelfs een schipper het kon begrijpen? Toch niets anders dan dat hij bijzonder dom of bijzonder boosaardig was?

Paulus zegt over zichzelf en de christenen: ‘wij zijn de beklagenswaardigste mensen die er zijn’.[20.] Ook schreef hij: ‘Laten we het kwade doen, opdat het goede eruit voortkomt’.[21.] Verder: ‘Onze verkondiging is zonder inhoud en uw geloof zinloos’.[22.] Is er iets goddelozer dan deze uitspraken als je ze los bekijkt, zonder rekening te houden met de sprekende personen of de context erbij te betrekken? Op een even brutale manier worden er bepaalde passages uit mijn boeken geplukt, zoals nu voor iedereen zonneklaar is. Ik vraag me werkelijk af wat die lieden van zins zijn. Denken ze dat de wereld door paddenstoelen[23.] in plaats van mensen wordt bevolkt en er bij geen sterveling meer enig gezond verstand aanwezig is? Zien ze niet in wat voor tijden we leven? Denken ze dat iedereen het meteen als een godsspraak zal beschouwen als ze te horen krijgen ‘zo oordeelde de theoloog Béda’? Misschien denken ze: ‘We verheffen allemaal tegelijk onze stem en zetten met onze protesten die onbeduidende figuur opzij. Monniken zijn over de wereld verspreid zoals sappen door het lichaam. Publiekelijk of onder elkaar, heimelijk of openlijk zullen ze veinzen, protesteren en lasteren. Hij staat er alleen voor en kan helemaal niets behalve in het Latijn; als hij iets zal antwoorden, zullen we de verspreiding tegenhouden en zo er iets van hem gelezen wordt, zal het aantal lezers klein zijn. Zo'n klein groepje stelt niets voor; wij zullen overwinnen dankzij grote aantallen.’ Maar ik zal met Christus' hulp bereiken dat zelfs het gewone volk, dat overigens nu al iets door begint te krijgen, volledig op de hoogte is van hun boze bedoelingen en onbillijkheid.

Maar laten ze zich voorstellen dat Erasmus de verliezer is. Denken ze dat er niemand zal opstaan om mijn onschuld te verdedigen tegen zo tirannieke boosaardigheid? Ook al laten de mensen het erbij zitten, denken ze dat God het niet allemaal ziet, die boze plannen meestal op de hoofden van hen die ze beraamden laat neerkomen? God verhoede dat zo'n vervloekte gedachte bij de allerheiligste faculteit opkomt. Ik wijs er alleen op dat ze haar eigen gezag niet mag ondermijnen door zich ondergeschikt te maken aan de intenties

20. 1 Korintiërs 15:19. Erasmus laat hier en bij de volgende twee voorbeelden bewust de context weg.
21. Romeinen 3:8.
22. 1 Korintiërs 15:14.
23. D.i. sukkels, zie *Adagia* 3038.

van mensen die zoiets bedenken; dat gezag moet zich laten gelden om op te bouwen, niet om af te breken.[24] U bent geleerden, u bent theologen, men verwacht van u niets behalve wat werkelijk geleerd en God waardig is. Jean Gerson[25] spoort de paus terecht aan om de bliksem van de banvloek niet blindelings in alle richtingen te slingeren, om te voorkomen dat die op twee manieren aan gezag verliest: door gewenning, als het al te vaak bliksemt, of door het gevelde oordeel, als hij onschuldigen treft. Tot nu toe hadden deze woorden veel gewicht: 'Zo oordeelde de theologische faculteit van Parijs'. Dat gezag moet met bezonnen en rechtvaardige oordelen in stand gehouden worden, waarbij vooral in deze tijd, die meer geneigd is menselijk gezag naast zich neer te leggen, zorgvuldigheid betracht moet worden. Als het aan mij ligt, zal het aanzien van uw senaat, indien mogelijk, niet afnemen; ik wil liever dat het nog iets toeneemt. Als uw senaat iets laakt wat werkelijk goddeloos is, zal ik zelf mijn dwaling uit de weg ruimen, maar als u oordelen velt die dom, onrechtvaardig en zinloos zijn, zoals de meeste van Béda, die niets ademen behalve grenzeloze haat en slechte bedoelingen, zal ik het als een uitspraak van de Béda-aanhangers beschouwen en niet van de faculteit.

Ik kan geen ketter zijn als ik het niet wil zijn.[26] Omdat ik het niet ben en ook niet wil zijn, zal ik er alles aan doen om te zorgen dat ik niet als ketter beschouwd word; ik vertrouw erop dat Christus mij bij zal staan als de betrouwbaarste beschermer van onschuld. Als wij met gebundelde krachten de belangen van de vroomheid behartigen, zal de onsterfelijke Bruidegom van de kerk ons streven begunstigen. Als wij elkaar met wederzijdse minachting en lasterlijke aantijgingen te lijf gaan, wat anders zal er gebeuren dan dat we elkaar, volgens het woord van Paulus, verslinden?[27] Er is meer dan genoeg beroering in de wereld, genoeg onenigheid en het wemelt overal van valselijk bijeengebrachte punten, zo erg dat ook in achting daalt waar niet mee gespot mocht worden. We leggen ons veel meer op christelijke zuiverheid toe als we verdraagzaam jegens elkaar zijn en zwakken helpen in plaats van te onderdrukken. Sommigen doen niets liever dan passages uit mijn pennenvruchten plukken die zich laten ombuigen in de richting van Luthers leerstellingen. Met gemene trucjes verdraaien ze zelfs passages die diametraal[28]

24. Vgl. 2 Korintiërs 10:8; 13:10.
25. Zie Louis B. Pascoe, *Jean Gerson: principles of church reform.* Leiden, 1973, p. 132.
26. De strekking is dat iemand alleen een ketter genoemd mag worden als hij willens en wetens vasthoudt aan zijn dwaling nadat hij is terechtgewezen; zie de plaats bij Augustinus, vermeld in noot 16.
27. Galaten 5:15.
28. *Adagia* 945.

tegenover zijn leerstellingen staan. Het zou een veel nuttiger bijdrage aan de verdelging van de Lutherse partij zijn, als ze er de passages uitplukten die zijn leerstellingen duidelijk weerspreken. Daarvan zijn er overal in mijn werk massa's voorhanden. Laten ze dán wat zo geformuleerd is dat het de schijn van dubbelzinnigheid heeft, in tegengestelde zin opvatten! Misschien zou het goed zijn bij een enkel ding dat door onzorgvuldigheid is blijven staan een oogje dicht te doen. Soms kan iets geen kwaad als er geen aandacht aan besteed wordt, maar ontketent het grote drama's als het aangevallen wordt. Als u vindt dat u niet toegevend mag zijn om mijn verdiensten, wees het dan om wat er nu op het spel staat, om het gezag van uw senaat, om het aanzien dat u onder de mensen geniet. Want als het onvermijdelijk is dat er Béda's in uw midden zijn, laat het dan voor de hele wereld duidelijk worden dat het niet allemaal Béda's zijn. Ook met Béda zelf zou ik trouwens graag als christen vriendschap willen sluiten, als hij zich met verstandiger plannen bezighield. Er is al meer dan genoeg toegegeven aan haat en hoogmoed.

Wat ik vraag heeft dus niet alleen betrekking op mijn eigen reputatie, maar ook op het algemene belang van de kerk en het gezag van uw faculteit. Daarom mag u het niet zover laten komen dat de onbeheerste emoties van bepaalde lieden zwaarder voor u wegen dan het zuiver oordeel van weldenkende geleerden. Dit is wat ik vraag: dat de zaak, indien mogelijk, onder ons met persoonlijke en broederlijke vermaningen wordt afgehandeld. Want als zich een dwaling voordoet in mijn werken, kan niemand die effectiever tegengaan dan ikzelf, als ik er eenmaal op gewezen ben. Als dat niet mogelijk is, laat het dan zo zijn dat persoonlijke gevoelens geen rol spelen bij de meningsvorming, maar dat men te rade gaat bij christelijke naastenliefde. Laat het zo zijn dat uw gezag vooral in dienst staat van Christus en niet van haat of menselijk voordeel. Zoek alstublieft de plaatsen op waar Béda, die overijverige puntenverzamelaar, de in zijn ogen verdachte passages vandaan haalt. Zie er niet tegen op na te gaan op welke tijd en welke persoon het betrekking heeft wat er staat. Neem de moeite om mijn antwoord door te lezen, dat wil zeggen, om de zaak grondig te onderzoeken alvorens een oordeel te vellen. Dat voorkomt dat er een zinloos oordeel naar buiten wordt gebracht, dat een grotere blamage voor u dan voor mij zal zijn. Als er werkelijk iets goddeloos gevonden wordt, zal ik de eerste zijn om de goddeloosheid te bestraffen. Op die manier ondervind ik geen schade, krijgt de zaak van de vroomheid de nodige aandacht en is uw gezag gevrijwaard tegen praatjes.

U ziet hoe redelijk het is wat ik vraag, want ik zou het niet vragen als ik uw gezag niet respecteerde, zoals het geval is bij die aanhangers van nieuwe dogma's. Aan de andere kant zou ik het niet vragen, als ik niet zou weten hoeveel invloed de vasthoudendheid van boosaardige lieden zelfs op goede men-

sen heeft. Als u de monniken werkelijk wilt helpen, moet u hun het advies geven dat ze die boze plannen laten varen en zich op de zuivere manier van leven toeleggen waardoor ze zo geliefd bij de mensen werden. Dat is de eenvoudigste manier om de haatgevoelens te temperen, die ze met al die ophef alleen maar aanwakkeren. Als ze het oordeel van de mensen naast zich neerleggen en besluiten om de zaak op de manier van gladiatoren met geweld aan te pakken, moeten ze bedenken dat zelfs monarchen met een dergelijk beleid geen succes hadden. Ik stuur u korte reacties op enkele punten die al aan uw oordeel zijn onderworpen, naar ik hoorde; dan kunt u met meer zekerheid over de andere oordelen. Lees ze alstublieft. Ik stuur u ook het boekje met *Supputationes*,[29] met vermelding van de plaatsen, om u het zoekwerk te besparen. Ik bid dat de Heer Jezus u de beslissingen ingeeft die bij dat allerheiligste college passen en heilzaam zijn voor de christelijke gemeenschap.

Ik herhaal wat ik aan het begin zei: als het bericht dat mij bereikte een ijdel gerucht is, moet u dit als niet geschreven beschouwen. Ik heb mijn plicht gedaan; als er beroering ontstaat, moet dat anderen aangerekend worden.

Bazel, de dag na Sint-Maarten, 1527

1903 *Aan* [*Gervasius Wain*]
[Bazel, ca. 12 november 1527]

Waarschijnlijk maakte de losse bladzijde met het onderstaande fragment deel uit van een brief aan Gervasius Wain. Uit brief 1922 blijkt dat Erasmus hem rond deze tijd schreef.

Lee is bijzonder succesvol in Spanje en voltooit het laatste bedrijf van het toneelstuk dat hij ooit in Leuven was begonnen. Ongetwijfeld heeft hij ook in Parijs vol ijver zijn rol gespeeld samen met de Béda-kliek,[1] ook al lukte het nog niet hem op heterdaad te betrappen. Ik weet heel zeker wat hij in Spanje heeft gedaan, omdat brieven van verschillende serieuze mensen hetzelfde vertellen. De feiten spreken trouwens voor zich. Het is hetzelfde verhaal, het is dezelfde vertoning als destijds in Brabant. Eerst besprak hij zijn kleingeestige vitterijen in het geheim met mensen die in zulke mysteriën zijn ingewijd, vooral slechte monniken. Nu zal hij huichelen dat hij door de keizer-

29. Zie brief 1804, noot 7.
1. Het Latijn heeft ‘cum Betaceis’ (het Latijnse woord *betaceus* betekent ‘biet’).

lijke wet werd tegengehouden.[2] Maar intussen wordt dat vervloekte boek door de monniken en vooral de bedeltirannen gelezen. Welnu, de eerste aanval op Erasmus werd uitgevoerd door een zekere dominicaan,[3] biechtvader van de keizer,[4] geacht om zijn reputatie van heiligheid. De voornaamste hovelingen en de keizer wisten hem met hun gezag min of meer te beteugelen. De stroom onrust, die door deze rots was tegengehouden, brak met groter hevigheid in Salamanca los door toedoen van de barrevoetse franciscanen. De kwestie werd publiekelijk besproken, wat veel ophef veroorzaakte, zodat de aartsbisschoppen en voornaamste hovelingen het tumult slechts met moeite wisten te beteugelen. Ten slotte brak dezelfde ziekte in Burgos uit, door toedoen van een dominicaan met de veelbelovende naam Pedro de Vitoria. Hier lachten ze vorsten die hen wilden tegenhouden in hun gezicht uit en begonnen ze te roepen: 'Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen.[5] Het is gedaan met het christendom als de mensen de boeken van Erasmus lezen.'

Aangezien een edict hun de mogelijkheid ontnam om tijdens preken tegen mij tekeer te gaan, gingen ze naar Alonso Manrique, de aartsbisschop van Sevilla, die de hoogste positie heeft als het gaat om onderzoek naar geloofskwesties. Er was een hoop geschreeuw, waarna de aartsbisschop hun verbood op welke wijze dan ook tegen mij tekeer te gaan; ze moesten punten aandragen die door geleerden onderzocht zouden worden. Er werd een dag vastgesteld, alles ging volgens de procedure.[6] Hier kwam het boek van Lee hun goed van pas. Want die dikbuiken zouden nooit al die boeken gelezen hebben. Dit gebeurde met de bedoeling dat het wettelijk gezag hun, wat mijn boeken betreft, voor altijd het zwijgen op zou leggen. Het is met de mensheid zover gekomen dat de machtigste vorsten bang zijn voor mensen die voor de wereld gestorven zijn,[7] en dat zij die prat gaan op de gelofte van gehoorzaamheid zich zelfs niet naar menselijke wetten willen voegen. Brieven van geleerden getuigen ervan hoeveel steun ik van weldenkende mensen krijg bij de behandeling van deze zaak. Ik ben alleen bang dat er naar aanleiding hiervan opnieuw enigerlei tumult in Spanje ontstaat. Dat wil ik beslist niet; ik verkies de nederlaag boven zo'n overwinning.

2. Erasmus veronderstelde dat Lee een tweede boek had geschreven, dat hij niet wilde publiceren (vgl. brief 1902, noot 8). Lee kon zich beroepen op het verbod waarmee de keizer de Leuvense theologen het zwijgen had opgelegd (zie brief 1643).
3. Erasmus gebruikt ter verhulling het Griekse woord *Kyriakos*.
4. Garcia de Loaysa.
5. Handelingen 5:29.
6. 27 juni 1527, zie brief 1814, noot 9.
7. Vgl. Kolossenzen 2:20; 3:3.

1904 *Van Alonso Fernández de Madrid*
Palencia, 13 november 1527

De brief die Fernández eigenlijk voor Erasmus had bedoeld, was naar het oordeel van Alfonso de Valdés te lang. Valdés gaf Diego Gracián opdracht de brief in te korten. Die kortere versie is bewaard gebleven. Gracián liet Fernandéz weten dat hij zijn uiterste best had gedaan het handschrift van de ander na te bootsen.

Een hartelijke groet. Toen de keizer de afgelopen maand oktober in Palencia was, schreef ik u, zeer illustere Erasmus, twee brieven; een gaf ik aan Valdés mee, de andere aan Martinus Transsylvanus. Daarin liet ik u weten hoe groot mijn genegenheid en welwillendheid jegens u is. Ik denk dat u ze al hebt ontvangen. Onlangs zag ik uw brief aan Luis Coronel van 1 september, die toevallig werd bezorgd toen hij bij mij te gast was. Ik heb hem met veel genoegen gelezen en herlezen. Meteen vanaf het begin proef je niets anders dan Erasmus en alles wat erin staat is een weerspiegeling van uw vrome en geleerde geest.

Toch staat er een passage in die mij verontrustte. ‘Ik weet niet’, zegt u, ‘of degenen die mijn boeken in het Spaans vertalen, dat doen omdat ze aan mijn kant staan; ze bezorgen mij er in elk geval veel vijanden mee.’[1] Ik heb tot nu toe geen enkel boek van u in het Spaans gezien, behalve het *Handboekje van de christensoldaat*, waarvan ik een vertaling maakte die, naar iedereen zegt, niet al te slecht is. Toen het verscheen kreeg u zoveel bijval en applaus en hadden de gelovigen er zoveel profijt van, dat er tegenwoordig in ons land geen ander boek zo in trek is. Aan het keizerlijk hof, in steden, kerken, kloosters, ja, zelfs in herbergen en op straat is er nauwelijks iemand te vinden die niet Erasmus' *Handboekje* in het Spaans heeft. Eerst werd het door een kleine groep die Latijn kende in het Latijn gelezen, maar zelfs die mensen begrepen het niet helemaal. Nu wordt het door iedereen zonder onderscheid in het Spaans gelezen; mensen die nog nooit van de naam Erasmus hadden gehoord, leerden die door dit ene boekje kennen.

Maar genoeg over dit onderwerp. Goedgezind als ik u ben, meende ik u er in deze brief op te moeten wijzen, dat ik in dat boekje van u met de titel *Exomologesis*[2] een afsluitende passage mis die wat nadrukkelijker de oorbiecht steunt. Nu valt het immers bij weldenkende en geleerde mensen in de smaak, maar

1. Erasmus schreef iets dergelijks aan Juan de Vergara in brief 1875 (p. 226).
2. Deze verhandeling over de biecht was in 1524 bij Froben verschenen.

als zo'n passage is toegevoegd zouden ook domme en bevooroordeelde lieden er tevreden mee zijn.

Het ga u goed, sieraad van de wetenschap. Palencia, 13 november 1527
Uw zeer toegewijde Alonso Fernández,
aartsdiaken van Alcor
Aan de zeer illustere heer Erasmus van Rotterdam. Te Bazel

1905 *Aan het Parlement van Parijs*
Bazel, 14 november 1527

Erasmus van Rotterdam groet het Parlement van Parijs

Als deze zaak alleen mij persoonlijk raakte, hooggeachte rechters, zou iemand het misschien brutaal van me vinden, en terecht, dat ik er niet voor terugdeins bij u aan te kloppen - ik, een onbeduidend iemand, die niets gedaan heeft om zich bij u aan te bevelen, bij u, verreweg de allerhoogste raad, die druk bezig is met talloze zaken van het grootste gewicht. Maar ik denk dat u in uw wijsheid direct zult inzien dat het onderwerp van mijn brief niet zozeer mijn goede naam betreft, als wel de rust in het land op het gebied van studie en godsdienst en de waardigheid van de theologische faculteit zelf. Daarom meende ik nergens beter mijn toevlucht te kunnen zoeken dan bij uw gezag, als bij een plechtanker[1] en het laatste bolwerk van de gerechtigheid.

Maar ik zal u niet met een langere inleiding ophouden. Het gaat om Noël Béda, die kort geleden in een onbeheerste en weinig gelukkige publicatie zo tegen mij tekeer ging dat de allerchristelijkste koning,[2] zodra hij ervan wist, de verkoop van de exemplaren verbood; hij had ongetwijfeld ook het drukken verboden, als hij op tijd was gewaarschuwd. Béda is, naar ik hoor, met nog meer fanatisme, maar op een andere manier begonnen met het opvoeren van een weinig goeds voorspellend toneelstuk, furieus omdat ik durfde te reageren op zo schaamteloze aan tij gingen.[3] Alsof ik om hem een plezier te doen opvattingen en godslasteringen voor mijn rekening zou moeten nemen die nooit bij mij zijn opgekomen, zelfs niet in een droom! En dat terwijl het de grootste goddeloosheid is de beschuldiging van goddeloosheid niet te weer-

1. *Adagia* 24.
2. Frans I.
3. Voor het boek van Béda en Erasmus' weerlegging daarvan zie brieven 1804, noot 7, en 1805, noot 22.

leggen, tenzij je schuld erkent. Dit is evenwel geen beschuldiging aan het adres van de faculteit, die toestemming heeft gegeven om het boek te drukken; want het staat voor mij vast dat Béda er pas naderhand, zonder hun medeweten, zijn grieven aan toegevoegd heeft. Mijn antwoord was zo beheerst, dat ik me niet bewust ben ook maar een enkel woord gezegd te hebben dat tegen mijn geweten ingaat. Maar als ik mijn onschuld niet kon verdedigen, tenzij ik de leugenachtigheid en schaamteloosheid van zijn laster aan de kaak stelde, was dat iets wat hij zichzelf moest aanrekenen, als degene die dat uitlokte, niet mij, want ik had geen keus, omdat ik niet kon zwijgen. Vooral omdat ik hem in heel vriendelijke brieven[4.] keer op keer uitnodigde de kwestie met christelijke gematigdheid af te handelen, waarbij ik alles beloofde wat je van een voorstander van vroomheid en eensgezindheid mag verwachten. Omdat zijn laster nu te duidelijk is om ontkend te worden, zint hij op vergelding volgens een nieuwe methode; ook wordt de man, die al meer dan genoeg geagiteerd is, opgehitst door bepaalde lieden, die van hem een instrument willen maken om hun leed te wreken.

Hij verzamelde een enorme berg punten, duidelijk van het soort waarvan het wemelt in het boek dat door de koning is afgekeurd. Hij haalde ze niet zelf uit mijn boeken, maar kreeg ze van een stel magistertjes die ze er voor hem hadden uitgehaald; want hij heeft mijn werk zelf nooit gelezen, voor zover we daar natuurlijk naar kunnen gissen. Die heeft hij ter veroordeling aan de theologische faculteit voorgelegd en ik hoor dat enkele al getoetst zijn. Ikzelf ben zo ingesteld dat ik, als er een goddeloze uitspraak in mijn werken werd gevonden, niet zou willen dat mij die fout vergeven werd. Maar wat is zo omzichtig geformuleerd dat het niet door laster, gewapend met listigheid en haat, verdraaid kan worden? Zelfs Augustinus en de apostelen is dat niet gelukt. Als Béda bovendien niet ernstig twijfelde aan zijn zaak, zou hij in elk geval op sommige passages reageren, die zo schaamteloos lasterlijk en leugenachtig zijn, dat je het, zoals ze dat zeggen, met je handen kunt voelen.[5.] Met voorbijgaan van wat zijn eerste zorg had moeten zijn, maakt hij zich klaar om geweld te gebruiken en hitst hij de faculteit op, in de hoop dat zij mij met een massa punten, waarover gestemd wordt en een uitspraak wordt gedaan, de mond zal snoeren. Maar ik heb niet zo'n lage dunk van mijzelf of van de allerheiligste faculteit dat ik haar oordeel vrees. Waarom zou ik, aangezien ik haar daar allang om gevraagd heb?

Hoezeer Béda's uitspraken door haat verduisterd zijn, heeft hijzelf voldoende duidelijk gemaakt. Bovendien zijn er bij die vergaderingen tal van jaknikkers: sommigen die hun mond houden omdat ze geen ongenoegen wil-

4. Brieven 1571 en 1581.
5. Cicero, *Pro Sestio* 69; *Rhetorica ad Herennium* 4, 62.

len wekken of liever de vrede bewaren (als iemand iets aandraagt wat minder tendentieus is, heeft hij meteen de reputatie nog erger dan een volgeling van Luther te zijn), anderen die nooit in aanraking met fijnzinniger taalonderwijs zijn gekomen en mijn werk niet begrijpen. Verder kunnen zij die integer en geleerd zijn, niettemin bedrogen worden. Er wordt een losse zin uit geplukt, die zonder context goddeloos lijkt, maar vroom zou zijn als je het voorgaande en het vervolg erbij zou zetten. Een zin die afkomstig is van Paulus of een evangelist wordt als uitspraak van Erasmus aangehaald en op de kerk van deze tijd betrokken, terwijl hij bij de vroege kerk past. Paulus zegt bijvoorbeeld over zichzelf en de christenen: 'Wij zijn de beklagenswaardigste mensen die er zijn'. Wat is er goddelozer, als je er niets bij zet? Als je erbij zet wat er bij Paulus staat, 'als de doden niet opstaan',[6] is het een vrome uitspraak. Evenzo zegt Paulus: 'Ons voedsel zal ons niet bij God brengen.'[7] Deze uitspraak van de apostel getuigde van vroomheid in een tijd dat de Joodse keuze voor bepaald voedsel een gevaar voor de christenen vormde en de kerk nog geen enkele soort voedsel verboden had. Deze zin, die in de parafrase in andere bewoordingen bij monde van Paulus wordt uitgelegd, vatten ze op alsof Erasmus, zonder zich aan kerkelijke bepalingen te storen, in deze tijd uiteenzet dat het iedereen vrijstaat te eten wat hij wil - iets wat tot nu toe zelfs in mijn dromen niet voorkwam. Als iemand daar allemaal geen weet van heeft, zal hij die zin veroordelen, terwijl die niet van mij, maar van Paulus is, en zal hij niet mij, maar de apostel veroordelen. Aan de hand van dit voorbeeld zult u, met uw inzicht, wel kunnen raden hoe de rest is.

Aangezien haat, woede, jaloezie en wraakzucht de bron en broedplaats van dergelijke machinaties zijn, wat kan er anders uit voortkomen dan onrust en twist? Er is op de wereld al meer dan genoeg van dergelijk kwaad. Laten ze me liever helpen wanneer ik mijn uiterste best doe om de eenheid van de kerk te bewaren door mij bij te vallen! Laat de uiterst gezaghebbende naam die dat college tot nu toe altijd heeft gehad liever in dienst staan van Christus' glorie, niet van de emoties van de Béda's en Cousturiers en een aantal lieden die zich ten onrechte monniken noemen. Omdat zij geheel en al op hun brutaliteit vertrouwden, reageren ze niet op stukken waarin zo evidente laster wordt ontzenuwd, maar pakken ze de zaak met gemene samenzweringen en commotie aan; ze zijn vooral furieus omdat ik weiger naar het kamp van Luther uit te wijken. Ik had niet het idee dat het dwaze gedrag van de Béda's en Cousturiers iets van doen had met de theologische faculteit, voor wier gezag ik altijd zeer veel achting had en altijd zal hebben, mits dat mogelijk is. Maar als ze, ik zal niet zeggen mij, want ik stel niets voor, maar de

6. 1 Korintiërs 15:12-19.
7. 1 Korintiërs 8:8, vgl. brief 1902, noot 18.

waarheid en de vroomheid blijven onderdrukken op dezelfde manier als de Joden ooit Jezus ten val brachten,[8] zal ik zorgen dat de hele wereld weet dat de passages die door hen als goddeloos worden verworpen, van christelijke vroomheid getuigen en niet begrepen of opzettelijk verdraaid zijn. Ik zal de onopgesmukte en eenvoudige waarheid zo voor de ogen van de mensen uitstallen, dat ze voor wevers en zelfs weefsters evident is. Hoeveel roem hun dit zal opleveren, weet ik niet. Ik zou willen dat het om een zodanige kwestie ging dat ik mijn onschuld kon verdedigen zonder hun autoriteit aan te tasten. De beschuldiging van goddeloosheid mag geen vroom mens over zijn kant laten gaan. Ook al had ik daartoe de mogelijkheid, dan zijn anderen daar niet bij gebaat, die tot een dwaling verleid of in een dwaling gesterkt zouden worden door die opvatting. Kortom, als uw gezag, na de koning het hoogste in uw land, een eind aan die opruiende en boosaardige intriges maakt, zal dat allereerst goed zijn voor de rust op het gebied van de studie en de vrede binnen de christelijke godsdienst, en vervolgens voor de waardigheid van de theologische faculteit, als ze zich op uw aansporing gedraagt zoals men van haar mag verwachten.

Ik stuur u korte reacties op een aantal punten die naar verluidt al tijdens een vergadering van de Sorbonne aan een onderzoek zijn onderworpen, zodat u zonder al te veel moeite van de hele kwestie kennis kunt nemen. Tegelijk stuur ik het boek waarin ik op de laster van Béda inga,[9] met verwijzingen, zodat de passages makkelijker te vinden zijn. Als uw gezag het ordeloze tumult aan banden legt, zal dat zeer welkom zijn. Als ze zich ook daar niet aan storen, zal ik de boosaardigheid van deze laster tot in detail in haar eigen kleuren afschilderen[10] en het resultaat aan de allerchristelijkste koning sturen. Ik twijfel er niet aan of hij zal, oprecht vereerder van de ware vroomheid en vijand van de tweedracht die hij is, op enigerlei wijze die lieden het zwijgen opleggen, die, om een stel domme pseudomonniken een plezier te doen, onder het mom van godsdienst en vroomheid zich juist als ware vijanden van godsdienst en vroomheid gedragen. Moge Hij, door wie koningen regeren en rechters bepalen wat rechtvaardig is,[11] uw zeer verheven college altijd behoeden en zijn macht handhaven.

Te Bazel, 14 november 1527

8. De menigte wist met geschreeuw Pilatus te beïnvloeden (zie Matteüs 27:20-26 en parallelplaatsen). Vgl. brief 1891, p. 286.
9. Zie brief 1804, noot 7.
10. *Adagia* 306.
11. Spreuken 8:15.

1906 *Aan Noël Béda*
Bazel, 16 november 1527

Erasmus van Rotterdam groet Noël Béda

Ik ben bang dat de moeite die ik doe vergeefs is; maar op aansporing van de liefde, die volgens Paulus alles hoopt,[1] zal ik in ieder geval op deze manier kijken of ik mijn broeder kan winnen.[2] Want ik wil, mijn beste Béda, nu niet het oog richten op wat u met uw gedrag en uw geschriften uitdrukt, maar op het feit dat u een broeder in Christus bent, op het feit dat u een collega bent door uw priesterschap en de beoefening van de theologie. Wat is dat in vredesnaam voor geest die u drijft? U wilt Lee, die in Spanje iets dergelijks op touw zette, een plezier doen en uw eigen ergernis wreken. Daarom pakt u het oude toneelstuk weer op en probeert u zelfs uw eigen college,[3] dat tot nu toe altijd als eerbiedwaardig en serieus werd beschouwd, de smet van uw onbesuisdheid aan te wrijven, met de brutaliteit die u en uw kring eigen is. Iedereen kent die onmiskenbare aantijgingen van u, die flagrante leugens, die schaamteloze blasfemieën waarmee u de aanval opende op uw naaste, die dat niet verdiende en zelfs op vriendschap aandrong. Getooid met dergelijke bloempjes gaat u voort; u verbergt u niet en vertoont u zonder schaamte in het openbaar. Het komt niet bij u op u met uw broeder te verzoenen. Misschien deinst u er zelfs niet voor terug in zo'n stemming, zinnend op broedermoord (verschrikkelijk!), de heilige eucharistie en de tafel te naderen, om met die mond, die zoveel tweedracht zaait, het hemelse symbool van vrede te ontvangen. Hoe laat de eucharistie zich met zoveel laster, de communie zich met zo grenzeloze haat verenigen?

Het is menselijk, zoals hij zegt,[4] een fout te begaan, maar of het maken van zulke fouten menselijk genoemd mag worden, weet ik niet. Het is menselijk in middelmatige ondeugden te vervallen. Wat u bewust en weloverwogen doet, uit kwaadwilligheid en halsstarrigheid, is misdadiger dan doodslag, vervloekter dan iemand vergiftigen. Maar laat het inderdaad menselijk zijn een keer in dronkenschap of razernij zo tegen een broeder tekeer te zijn

1. 1 Korintiërs 13:7.
2. Voor de formulering (‘lucri facere’) vgl. 1 Korintiërs 9:19-22.
3. D.w.z. de theologische faculteit van Parijs.
4. Erasmus doelt wellicht op Augustinus, *Sermones* 164, 14: ‘Het was menselijk te dwalen, maar het is iets van de duivel uit verbittering in een dwaling te volharden’. Het tweede gedeelte van deze uitspraak komt verderop in de alinea voor.

gegaan, het is in elk geval iets van de duivel daarin te volharden. Bij het doopsel dat u ontving! Hoe moeten we het dan noemen als iemand kwaad op kwaad laat volgen, erger op het ergste stapelt? Als u ook maar enigszins voor schaamte vatbaar was, behoorde u zich in elk geval te zuiveren van lasterlijke leugens die te bekend zijn om ontveinsd te worden, voordat u aan de volgende lastercampagne begon. Nu bent u zo met uzelf ingenomen, dat u zelfs de hoogste macht, dat wil zeggen die van de koning, ervan beschuldigt de rechtsgang te belemmeren. Maar als de koning over u zou rechtspreken, mijn beste man, krijgt u het loon van lasteraars en kleingeestige vitters, van lieden die de openbare orde willen verstoren.

Mijn broeder, ik vrees het ergste voor uw zielenheil. Hoewel u zich inbeeldt dat ik een vijand ben, weet ik uit ervaring dat u beslist erger dan een vijand bent; toch heb ik - zo moge Christus mij liefhebben - ook met zo'n vijand medelijden. Kom tot inzicht, mijn broeder, gebruik uw verstand; het is beter op uw schreden terug te keren dan op uw ondergang af te stormen. Als het u niet interesseert wat mensen van u vinden, als u het onzin vindt dat ik mij zorgen maak over uw heil, heb dan tenminste ontzag voor God, die de harten doorzoekt en alle boosaardige plannen bestraft! Kende ik maar een manier om geesten uit te drijven of een bezweringsformule, waarmee ik die vervloekte geest die in u huist naar buiten kon roepen! Saul werd gekweld door een kwade geest die van de Heer kwam, maar bij tussenpozen, als David op de lier speelde, verdween de geest.[5.] Maar u gaat hardnekkig door en stort zich in steeds gemenere zaken, zodat ik vrees dat zelfs Davids lier geen vat heeft op de razernij die zich van u meester heeft gemaakt. Ik zou werkelijk willen dat ik een lier met bijzondere krachten had, zodat ik die ernstige kwaal van u kon genezen. Want ik zie dat u vol venijn zit en verstrikt bent in het kwaad.[6.] Wanneer is Augustinus, iemand voor wie u veel respect lijkt te hebben, ooit zo tekeergegaan tegen de donatisten of de circumcellionen[7.] als u tegen Erasmus - dat wil zeggen tegen een vriend, een broeder, iemand die ook nog met gevaar voor eigen leven strijd levert met mensen die door u als vijanden van de kerk worden verfoeid, iemand in wiens geschriften tot nu toe niets gevonden kon worden wat goddeloos was? De laster betreft alleen de formulering of woorden die niet waren begrepen, of is op kwaadwillige verdraaiing gebaseerd.

Op dat punt staat u het voorbeeld van Lee wel aan, wiens eerste woedeaanval zelfs bij mijn vijanden niet in de smaak viel en grote ergernis wekte bij

5. 1 Samuel 14-23.
6. Handelingen 8:23.
7. Rondtrekkende asceten, die de rijken met geweld hun bezit ontnamen om het aan de armen te geven.

mensen in Engeland die zeer bevriend met hem waren. Nog steeds geloven ze in Engeland niet helemaal dat hij in Spanje werkelijk doet wat hij aan het doen is. U noemt hem een volmaakt theoloog, terwijl hij nooit een voet over de drempel van een school voor theologie heeft gezet. Hij betekent zoveel voor u om geen andere reden dan dat hij een hekel aan Erasmus heeft. Ik heb het vermoeden dat het eerste boek, gedrukt in Parijs,[8.] grotendeels uit uw koker kwam. Houd uzelf rustig voor de gek, noem het geloofsijver zoveel u wilt; neem dit van me aan: het is overduidelijke razernij, het is het werk van Satan.[9.] De geest van Christus laat heel andere dingen zien: liefde, vreugde, vrede, geduld, vriendelijkheid, goedheid, lankmoedigheid, zachtmoedigheid, geloof, zelfbeheersing.[10.] Hoe zou het hart van een mens zoveel laster, zoveel leugens, zoveel blasfemieën kunnen voortbrengen, als het niet door de geest van Satan werd beheerst? U hoeft slechts tot inzicht te komen, mijn beste Béda. De Heer is barmhartig en vol mededogen.[11.] Als u tot Hem roept, zal Hij u zijn goede geest schenken, die u zal leiden over geëffende grond.[12.] Ik zal wat er gebeurd is graag vergeven en er deze betekenis aan geven, dat de Heer u opgedragen heeft mij te beledigen, zoals Hij ooit Simi opdroeg David te beledigen.[13.] Misschien besloot Hij mij op die manier te louteren. Als ik u misschien ergens te fel heb aangevallen, ben ik bereid om vergiffenis te vragen en het naar mijn beste vermogen goed te maken.

Alle weldenkende mensen geven unaniem te kennen dat ze uit geen enkel boek meer vruchten plukten dan uit mijn *Parafrasen*.[14.] U richt uw pijlen juist op dat werk. Hebt u niet in de gaten dat dit door die slang is ingegeven, die jaloers is op het heil van de mensheid? Waarom maakt u zichzelf niet eerder tot een instrument van Christus' geest? U beweert dat u een voorvechter van de kerk bent. Maar er is geen betere manier om de kerk tegen te werken dan iemand die door de vijandige partijen als doodsvijand wordt beschouwd, met laster de mond te snoeren en nieuwe verdeeldheid onder de mensen te zaaien. Ik weet dat u zich door emoties laat meeslepen. Maar neem dit van me aan: niets is leugenachtiger dan haat, niets is ijdeler dan toorn, niets misleidender dan jaloezie. Nogmaals, neem dit van me aan, mijn beste Béda, u luistert naar de slechtste raadgevers die er zijn. Wees verstandig, ga te rade bij naasten-

8. Zie brief 1902, noot 8.
9. 2 Tessalonicenzen 2:9.
10. Galaten 5:22-23.
11. Vgl. bijv. Psalm 103:8.
12. Psalm 143:10.
13. 2 Samuel 16:5-13.
14. Erasmus' *Parafrasen* op alle boeken van het Nieuwe Testament behalve Openbaring verschenen tussen 1517 en 1524.

liefde en de geest van Christus; dan zult u inzien dat Satan u om de tuin leidt met een vals beeld van vroomheid, om u op die manier naar de afgrond te sleuren. Ziet u niet hoeveel verdeeldheid er onder de mensen is? En toch begint u, alsof dat allemaal nog niet genoeg is, zo'n vreselijke tragedie!

Als ik me door alle beledigingen uit het veld zou laten slaan en naar de vijanden van de kerk zou overlopen, van wie anders zou God genoegdoening voor dit zieltje eisen dan van u? Dat ik tot nu toe standhield, is niet aan mijn eigen kunnen te danken, maar aan goddelijke genade; dankzij die steun zal ik tot het einde volharden, naar ik hoop. Maar wie zou al die vreselijke beschimpingen, die maar blijven doorgaan, niet op een gegeven moment moe worden? Begrijpt u niet wat een ophef ik in dat geval teweeg kan brengen? Realiseert u zich wel wat een doorwerking het kwaad dat u nu teweegbrengt heeft? Erasmus heeft meer vrienden dan u denkt. Zelfs als zijn positie zwak zou zijn, beseft u niet hoe machtig en onoverwinnelijk de waarheid is? Dringt het niet tot u door hoe groot het aantal mensen is dat ertoe overhelt het gezag van pauselijke concilies en daarmee ook uw gezag naast zich neer te leggen? Wat zullen die lieden zeggen wanneer er een hele zwerm punten tevoorschijn komt waar ik al op reageerde, alsof iedere reactie was uitgebleven? Wat zullen ze zeggen wanneer ze zien dat het om spitsvondigheden met betrekking tot de formulering, verdraaiingen en boosaardige verdachtmakingen gaat? Ik zal, indien mogelijk, mijn best doen om niet de oorzaak van zoveel onheil te worden en het zelfs geen kans te geven. Daarom wil ik graag meewerken aan alles wat van christelijke zachtmoedigheid en zelfbeheersing getuigt. Maar als u doof bent voor alle vermaningen en doorgaat met het aanwakkeren van dit vuur, zal ik de valse beschuldiging van goddeloosheid krachtig van me afslaan, daar ik mij van geen enkele goddeloosheid bewust ben. De afloop komt niet voor mijn rekening. Deze brief zal mij vrijpleiten bij God en de mensen. Ik zal bidden dat de Heer u op betere gedachten brengt; als Hij mijn gebeden verhoort, zal ik Hem voor zijn goedheid danken en u gelukwensen; dan wil ik niet meer denken aan het leed dat mij in het verleden is aangedaan. Het ga u goed.

Te Bazel, 16 november 1527

1907 *Van Alfonso de Valdés*
Burgos, 23 november 1527

Een hartelijke groet. Eindelijk zijn dan toch de brieven aangekomen die u op 28 augustus aan de keizer en de kanselier en aan de twee aartsbisschoppen en

verder aan mij en de overige vrienden stuurde.[1] De keizer heeft uw Latijnse brief gelezen in een Spaanse vertaling van mijn hand en antwoordt met de eerstvolgende bode.[2] Dat zullen ook de aartsbisschoppen en alle anderen doen. Over de afloop van het toneelstuk van de monniken schreef ik u een brief die ik in tweevoud verstuurde; ook beantwoordde ik uw brief van 17 september. Ik ga ervan uit dat ze u allemaal overhandigd zijn. Uw brief viel zeer in de smaak bij de aartsbisschop van Sevilla;[3] hij verklaarde volledig aan uw kant te staan. We spraken uitgebreid over uw zaak. Hij zou graag willen dat u een paar dingen die hier en daar in uw werken staan omwille van de zwakken verduidelijkt, en dat u laat zien wat uw opvatting daarover is; hij weet dat het een rechtzinnige opvatting is. Mijn antwoord was dat u dat heel graag zou doen, mits uw aanzien en reputatie dat toelaten, want we willen allemaal dat die onaangetast blijven. We kwamen tot de slotsom dat we het beste op Luis Coronel konden wachten, die er toen niet was. Hij is gisteren hier aangekomen en laat u hartelijk groeten. We zullen er alles aan doen om deze zaak zonder ophef en zonder aantasting van uw autoriteit tot een einde te brengen.

Houd intussen goede moed en zorg dat u zich niet méér ergert aan de boosaardigheid van de monniken dan voor een christen goed is; want wat u aangaat, nergens kunnen ze u meer roem mee bezorgen dan met hun onbeschofte scheldpartijen. Ik zou graag willen dat u uw reactie op de punten van de monniken[4] niet naar buiten brengt en zorgt dat die in geen geval wordt gedrukt; dat zou beslist een blijk van zelfbeheersing zijn, vooral omdat hun punten nergens in druk verschenen zijn. Ik zou bovendien willen dat u geen namen van monniken vermeldt, maar een algemeen antwoord geeft dat op allen betrekking heeft en dat u uw reactie in het geheim aan de aartsbisschop van Sevilla stuurt. Ik zou niet willen, mijn beste Erasmus, dat u die horzels, die al genoeg opgejaagd zijn,[5] ook nog uitzinnig zou maken. Hoewel ze bijna bij iedereen gehaat zijn, heeft toch iedereen ontzag voor hen om hun schaamteloze brutaliteit, die maakt dat ze in hun preken nergens voor terugdeinzen. Ze verachten het gezag van vorsten, ze verachten de decreten van de raad. Dat kunnen ze dankzij hun kap en de eenvoud van de gelovigen.

U kunt gerust zijn wat uw pennenvruchten betreft, omdat u in Spanje over voortreffelijke verdedigers beschikt. Het boekje over de methode van

1. Brieven 1873 (aan Karel V), 1872 (aan Mercurino Gattinara), 1874 (aan Alonso de Fonseca), 1864 (aan Alonso Manrique de Lara). De brief aan Valdés waarop Erasmus hier antwoordt, is niet bewaard gebleven.
2. Brief 1920.
3. Brief 1864 aan Alonso Manrique de Lara.
4. Zie brieven 1877, 1879 en 1888.
5. *Adagia* 60.

het preken, de dialogen over de zaak van Luther en al het andere dat u in uw *Catalogus* belooft, moet u vooral afmaken.[6.] Ik zie dat u veel werk op u neemt door de brieven van al uw vrienden te willen beantwoorden. Dat is heel vriendelijk van u, maar u zou zich zoveel werk gemakkelijk kunnen besparen, als u een van hen uitgebreid zou schrijven, met een groet in een paar woorden voor de anderen.

Hartelijk dank voor de brief die u aan Virués stuurde; de man draagt u immers een goed hart toe en verdient het dat u op uw beurt hem genegenheid toedraagt. Hij is iemand van gewicht die overal veel invloed heeft. Datzelfde geldt naar mijn idee voor Luis Coronel en ook voor Juan de Vergara; u kunt hun, als uw bijzondere vrienden, zo nu en dan iets schrijven en de anderen overslaan, die zich door hun emoties laten meeslepen en ons van de wal in de sloot helpen. Het is niet in overeenstemming met uw positie lange brieven aan mensen te schrijven die amper door iemand een gesprek waardig gekeurd worden.[7.]

Hier wilde ik u in alle vriendelijkheid op wijzen; u moet het altijd in goede zin opvatten. We kijken met verlangen uit naar het tweede boek van de *Hyperaspistes*,[8.] dat hier nog niet is aangekomen. Het slot dat u volgens uw brief op de Babylas laat volgen hebben we niet gezien en we weten niet wat de Babylas inhoudt als u het ons niet uitlegt.[9.] Verder zijn er mensen die van u willen weten wat die afbeelding betekent waarmee u altijd uw brieven verzegelt, met het motto ‘Ik wijk voor niemand’. Er wordt gesproken over eendracht onder de vorsten. Dit is een grote wens van de keizer omdat het de algemene rust bevordert, maar ik zie dat anderen blindelings op de ondergang van het land afstormen. Als Gods goedheid niet voor ons zorgt, zal het met beide staten[10.] gedaan zijn. Het ga u goed.

Burgos, 23 november 1527

Ik heb dit in haast geschreven, want de bode staat te wachten; ik kon ook niet meer dan dit schrijven

U herkent de hand van uw vriend Valdés

6. Waarschijnlijk de *Catalogus lucubrationum* uit 1523; zie brief 1341a, p. 285. *Ecclesiastes sive de ratione concionandi* zou pas in 1535 verschijnen. De aangekondigde dialogen zijn nooit voltooid.
7. Valdés doelt waarschijnlijk op Juan Maldonado, over wie hij het ook in brief 1839 had.
8. Zie brief 1853.
9. Zie de inleiding bij brief 1856.
10. Dit doelt op het onderscheid tussen de wereldlijke en geestelijke macht.

1908 *Van Juan Maldonado*
Burgos, 29 november 1527

Een hartelijke groet. Ik schreef u, Erasmus van Rotterdam, sieraad van deze tijd, in september 1526, misschien uitvoeriger dan gepast was, aangezien u zich altijd zo voor de godsdienst inzet, dat het misschien misdadig lijkt u daarbij ook maar even af te leiden. Maar doordat ik al te zeer toegeef aan de bewondering die ik voor u en uw werk heb, ben ik bijna vergeten hoeveel inspanning die zeer verheven arbeid van u vergt. Ik meende u zelfs een plezier te doen als ik over de belangstelling voor u van de kant van de Spanjaarden zou vertellen, als ik de grieven van uw tegenstanders zichtbaar maakte, als ik de oprechtheid van uw medestanders aan het licht bracht, als ik het toneelstuk van die gekapte lieden onthulde. Ik ging ervan uit dat dat afgelopen was en zo maakte ik u misschien minder zorgvuldig bij het afweren van de pijlen die naderhand op u afgeschoten zijn, met een uitzinnigheid als in een tragedie. Maar wie had kunnen denken dat deze komedianten die zo graag vroom willen lijken onverwachts toch nog op een tragedie zouden overgaan, terwijl hun eens en voor al het zwijgen was opgelegd? Ik zal geen uiteenzetting geven over de gang van zaken tijdens de druk bezochte conferentie van zowel vrienden als vijanden van u die onlangs in Valladolid werd gehouden;[1] ik weet dat u van alles op de hoogte bent. Ik las uw brieven aan Valdés, een vurig en succesvol verkondiger van uw lof, en aan Virués, een vroom man en een theoloog naar uw hart; die brieven impliceren dat u volledig op de hoogte bent en al bliksemschichten gereedmaakt tegen die wrede giganten die u uit de hemel probeerden te stoten.

Eén ding moet ik u echter vertellen. Na beëindiging van de conferentie die georganiseerd was om u aan te vallen, stapte ik op iemand van de dominicaanse orde af, beslist een geleerd man, iemand op wie de partij van uw rivalen bij uitstek leunde.[2] Er was enig contact tussen ons geweest op wetenschappelijk gebied en vaak had uw werk bij ons allebei bewondering opgewekt. Ik vroeg of het soms waar was wat ik hoorde, dat hij uw felste tegenstander was geweest tijdens de conferentie en de monniken hun hoop voornamelijk op hem hadden gevestigd, en of hij u een waarachtig christen vond of niet. Hij begon eromheen te draaien en in bewoordingen die voor meerdere uitleg vatbaar waren toe te geven dat u een waarachtige aanhanger van de algemene christelijke kerk was en dat mensen die een ander geluid laten horen het bij het verkeerde eind hebben. Wel zouden er passages in uw werken voorkomen die naar zijn stellige overtuiging geschrapt moesten worden; want

1. Zie brief 1814, noot 9.
2. Dit is waarschijnlijk Francisco de Vitoria.

dat was mogelijk zonder dat het iets aan uw glorie zou afdoen. Meteen noemde hij een paar passages waar u weliswaar iets zei wat waar was, maar waar u naar zijn zeggen toch een handvat gaf voor twijfel aan de kern van het christendom. Ik laat de uitvoerige woordenwisseling die we hierover hadden weg. Toen we uiteindelijk afscheid namen, verzekerde hij mij dat als er tien regels uit uw boeken gehaald werden, al het overige heilzaam voor de christenheid zou zijn. Bij het weggaan liep hij mensen uit de stad tegen het lijf die geheel aan de kant van de monniken stonden, omdat ze uw werk niet hadden gelezen. Ten overstaan van deze mensen verwierp hij geen tien regels, maar oordeelde hij dat uw complete werken voor niets anders dan het vuur deugden. Ik kwam er korte tijd later achter dat hij hetzelfde had gedaan in het bijzijn van een paar nieuwsgierige nonnen en andere vooraanstaande vrouwen, die (zoals dat hier meestal gaat) hun echtgenoten de wet voorschrijven waar het om vroomheid gaat.

Ik vertel dit om duidelijk te maken dat de verstandigsten onder uw rivalen eerder door mentale zwakte - ze willen namelijk hun gemeenschappelijke zaak niet opgeven - dan met goed overleg u en uw werk aanvallen en zich druk maken. Ze weten heel goed hoe nuttig uw pennenvruchten zijn voor de christenheid; toch hebben ze er moeite mee een zo veelomvattende alleenheerschappij op te geven, want ze hebben geen enkele hoop dat ze die kunnen behouden als uw boeken gespaard blijven. Daarom draaien ze er tegenover mensen die uw werk zonder vooroordelen lazen omheen, huichelen ze, wringen ze zich in allerlei bochten en zijn ze tevreden als ze tenminste bij één punt uit die hele berg kunnen aantonen dat hun tirades wel degelijk van vroomheid getuigden. Maar komen ze toevallig een paar onontwikkelde mensen die geen Latijn kennen tegen, dan halen ze hun gif tevoorschijn, dan laten ze hun ware aard zien.

Valdés beweerde en Virués bevestigde, dat u in een brief bij een opsomming van personen aan wie u iets schreef, ook mij noemde.[3] In elk geval is mij geen brief van u overhandigd. Als u die schreef, vind ik het bijzonder ergerlijk dat hij niet werd bezorgd, omdat het lot mij slecht gezind was of de boden onzorgvuldig waren, of liever de personen aan wie u de bundeltjes zond. Als u mij niet schreef, hoef ik geen antwoord. Ik wil liever dat u die kostbare uren aan gewijde studie besteedt, dan dat u zich laat afleiden door iets wat u oponthoud bezorgt, zonder dat het uw werk ten goede komt. Ik ben tevreden als ik op enigerlei wijze te weten kom dat mijn brief is aangekomen. Het zal voldoende zijn als u in een hoekje van uw brieven aan Valdés of Virués, die goede vrienden van me zijn, de ontvangst van die van mij bevestigt, of als u alleen maar de groeten doet.

3. Zie brief 1805.

Er zijn in Burgos zeer velen die u een warm hart toedragen, maar bovenal Diego Osorio, een patriciër van hoge geboorte. Hij heeft grote bewondering voor uw werken en is stellig van mening dat uw zaak een gemeenschappelijke zaak van alle christenen is. Daarom blijft hij dagelijks tegenover de aartsbisschoppen van Toledo en Sevilla[4.] zijn misnoegen uiten en klagen over het feit dat zij gehoor gaven aan uw vijanden. U werd, zo zegt hij, voor het oog van heel Spanje bij afwezigheid aangeklaagd en gedwongen via vrienden uw zaak te bepleiten. Evenzo zouden zij nu hun best moeten doen om de hele wereld te laten weten dat uw tegenstanders een vergeefse strijd voerden met haat als drijfveer, en dat ze uiteindelijk op grond van het getuigenis van de waarheid schuldig werden bevonden en hun verdiende straf kregen. Op die manier zouden oprechte en gelovige christenen gewaarschuwd worden dat uiterlijk en mantel niet altijd te vertrouwen zijn. Hij laat u dan ook groeten. Hij durft niet te schrijven, omdat hij altijd zegt dat er in deze tijd geen pen zo welversneden is, dat ze niet bij vergelijking met de uwe meteen saai en vervelend wordt. Hij is eerder een vroom en rechtvaardig mens dan iemand die uit gunstbejag handelt en op ijdele glorie uit is.

Het ga u goed. Burgos, 29 november 1527

Uw dienstwillige Juan Maldonado van Burgos

Aan de voortreffelijke leraar in de christelijke filosofie, Desiderius Erasmus van Rotterdam

1909 *Aan Francisco de Vitoria*
Bazel, 29 november 1527

Erasmus groet een zekere Spaanse theoloog aan de Sorbonne

God geeft zijn zegen aan verantwoorde besluiten; boze plannen laat hij meestal op de hoofden van de bedenkers neerkomen. Het is nu al vele jaren zo dat bepaalde lieden die de naam monnik voeren maar dat in werkelijk allesbehalve zijn, zich inbeelden dat ik hun vijand ben. De enige reden is dat ze zichzelf wijsmaken dat de wederopbloei van de literatuur en een spirituele manier van christen zijn, die teruggrijpt op de vroegere vitaliteit, in flinke mate hun belangen of autoriteit aantast; en dat terwijl waarachtige monniken, dat wil zeggen de meest zuivere christenen, niemand zo dierbaar zijn als mij.

4. Alonso de Fonseca en Alonso Manrique de Lara.

Ze waren mij al een hele tijd slechtgezind en het ontbrak die boze lieden alleen nog aan een gelegenheid, zoals het spreekwoord luidt.[1] Die kregen zij, zo blijkt uit brieven van vrienden, in Spanje aangereikt door Edward Lee,[2] die daar uit naam van de Engelse koning vredesonderhandelingen voerde. Buiten de bedoeling van de koning om stichtte hij een verwoestende brand. Datzelfde deed hij eerder in Leuven, waarbij hij de hele academie, voor zover in zijn vermogen lag, vergiftigde met tweedracht. Dat had zo weinig succes, dat hij zelfs mijn vijanden niet meekreeg en bij zijn beste vrienden enorm veel ergernis wekte, met uitzondering van een paar onkundige lieden die zich door partijzucht, niet door verstand lieten leiden. Zijn karakter lijkt maar voor een ding geschapen, gevormd en bewerkt, namelijk om tweedracht te zaaien. In mijn apologieën had ik noodgedwongen de boosaardigheid van de man aangetoond, die hij combineert met uitzonderlijke domheid. Hij hield zijn misnoegdheid een aantal jaren verborgen, maar begon intussen aan een boek waarin hij mij aanviel, niet om zijn eigen werk te verdedigen, want dat is onmogelijk, maar om nieuwe laster rond te strooien. Dat hield hij zo geheim, dat er op dit moment niemand in Engeland is die mij gelooft wanneer ik schrijf wat hij in Spanje aan het doen is. Ik twijfel er niet aan of hij heeft op doorreis in Frankrijk zijn venijn onder zijn handlangers verspreid.

Nadat hij in Spanje een aantal monniken had gevonden die mij slechtgezind waren, begon hij onder hen dat lasterlijke boek te laten circuleren, dat nog veel stompzinniger was dan het eerste. Hij doet het voorkomen alsof hij het wil publiceren, maar dat zal hij nooit doen - ik zou willen dat hij het wel had gedaan. Er stonden huiveringwekkende titels in: ‘Tegen de Heilige Drie-eenheid van God’, ‘Tegen de goddelijkheid, de waardigheid en glorie van Christus’, ‘Tegen de goddelijkheid van de Heilige Geest’.[3] Er waren opschriften die de inhoud ongelofelijk listig presenteerden. Door dit alles vatten de monniken moed. De eerste aanval, uitgevoerd door de dominicanen, vond plaats aan het hof van de keizer; die werd dankzij de invloed van vooraanstaande personen afgeweerd. In Salamanca probeerden franciscanen die voor observanten doorgaan, het opnieuw, met zoveel ophef, dat het leek alsof het voor hen erop of eronder was. Er werd geschreeuwd tijdens preken, gezwetst tijdens privégesprekken, er werden lijsten met punten aangeplakt, discussies uitgelokt - u kent de verschillende bedrijven van dat soort tragedies. De keizer en de aartsbisschoppen wisten dit oproer met moeite niet zozeer te onderdrukken als wel enigszins tot bedaren te brengen.

1. *Adagia* 1068.
2. Voor het volgende zie brieven 1902, 1903, 1905 en 1906.
3. Dit zijn de eerste drie ‘tituli’ waarop Erasmus ingaat in zijn *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos* (zie inleiding bij brief 1877).

Ten slotte verscheen Pedro de Vitoria op het toneel, een dominicaan die in Burgos aan het hoofd van zijn orde staat en als predikant optreedt. Ik hoor dat hij een broer van u is. Hij begon het toneelstuk met zo'n felheid, dat ze riepen dat je hier op aarde niet naar keizer of prelaten moest luisteren en God meer dan de mensen moest gehoorzamen.[4.] Om kort te gaan, de situatie dreigde volledig uit de hand te lopen. Daarom wilden de keizer en de prelaten dat ze stopten met schreeuwen, eventuele punten aanleverden die zij strijdig met het geloof achten en zich intussen onthielden van openbare protesten. Ze gehoorzaamden met tegenzin, maar compenseerden het stilzwijgen ruimschoots met lelijke opmerkingen achter gesloten deuren. Op dat moment begonnen zeven monnikenorden een samenzwering. Er werden lijsten met punten aangeleverd, die niet alleen schaamteloos en volkomen ongegrond waren, maar ook nog gevaarlijk om te behandelen, wegens de zwakken, die ook in Spanje niet ontbreken, wegens judaïsme of paganisme. Men begon aan de besprekingen, maar het hele gebeuren liep al snel op redeloos geschreeuw uit en ten slotte maakte een plotselinge pestepidemie een eind aan de bijeenkomst. Maar u bent mij geen haar minder dierbaar wegens het feit dat u een broer hebt die bij dit hele gebeuren vooroploopt. Uit brieven van vrienden blijkt immers dat u in uitzonderlijke mate met kennis en oordeel begiftigd bent; ik hoop dat u uw broer weer tot rede zult brengen.

Verder staat het voor mij buiten kijf dat degenen die in Spanje deze tragedie regisseren, heimelijk uw college[5.] om hulptroepen verzochten, zodat Erasmus met gebundelde strijdkrachten op gewelddadige wijze kan worden uitgeschakeld. Ik hoef een verstandig iemand als u niet te vertellen hoezeer dit plan bovenal strijdig is met een christelijke mentaliteit. Met mij zou misschien weinig verloren gaan, maar ik ben bang dat hier weer nieuwe onenigheid uit voortvloeit, terwijl ik juist altijd een pleitbezorger van vrede en saamhorigheid ben geweest. Cousturier en Béda verkeren in de waan dat Erasmus een onbeduidend persoon is. Maar hij kent talloze invloedrijke mensen in allerlei landen, die hij door zijn werk aan zich verplicht heeft. Je hoort zoiets niet te zeggen, maar nu kan het niet anders. Ik heb dozen vol met allervriendelijkste brieven van koningen, keizer, kardinalen, aartsbisschoppen, bisschoppen, hertogen, hooggeplaatsten en geleerden. In Spanje beschik ik zelfs over zulke vurige verdedigers, dat ik me genoodzaakt zag hun per brief te laten weten dat hun partijzucht niet tot heilloze ruzies mag leiden, en dat ze beter kunnen toelaten dat Erasmus aan de golven wordt prijsgeven, om misschien door een grote vis te worden opgeslokt.[6.]

4. Handelingen 5:29.
5. D.w.z. de theologische faculteit van Parijs.
6. Zoals met Jona gebeurde.

Wat een enorme brand kan zo'n klein beginnetje teweegbrengen! Tot nu toe was alles rustig in Spanje en de studie kon ongestoord bloeien. Nu heeft de boosaardigheid van de monniken voor deze storm gezorgd, met hulp van Lee, naar men schrijft. Intussen winnen ze er niets bij, behalve dat ze zich bij weldenkende mensen gehaat maken en de lachlust opwekken. Kan er uit zulke giftige bronnen iets goeds voor de christenheid voortkomen? Lee zint op enigerlei vorm van wraak. Dat is ook de drijfveer van Béda, die met hetzelfde bezig is. De dingen waarop hij moest reageren laat hij liggen; hij grijpt terug op dezelfde punten in een andere volgorde, met het idee dat het allemaal goed zal komen als jullie censuur er een paar veroordeeld zal hebben. Hij staat er niet bij stil hoe weinig de mensen tegenwoordig om dergelijke censuur geven, en dat ze er nog veel minder om zouden geven als ze zulke kwaadwillige veroordelingen als die van Lee en Béda zouden doorzien. Jullie college zou de razernij van Béda eerder moeten genezen dan zich daaraan dienstbaar te maken. Voor iemand die de hele wereld zo'n boek te lezen gaf, zonder het oordeel van het college af te wachten, gaat niets te ver. Hoewel het hem verboden was het in omloop te brengen deed hij dat toch, maar hij omzeilde het edict van de koning door het in Duitsland te laten verspreiden en te zorgen dat er stiekem exemplaren in uw land werden verkocht.[7] Bovendien denkt hij er niet over zich te verontschuldigen, terwijl mijn *Supputationes*[8] de domheid van de man en zijn even grote boosaardigheid voor iedereen zichtbaar maakten. Hij plukte een paar punten uit de berg beschuldigingen, vertaalde die in het Frans en stuurde ze naar het hof van de koning. Hij had ze uitgekozen met als doel hooggeplaatste heren en onnozele vrouwtjes, kortom heel Frankrijk tegen mij op te zetten, zoals hij eerder kritiek had op de titel die aan de koning van Engeland was gegeven.[9] Nu krijgen jullie dezelfde punten voorgeschoteld, en wel zo gerangschikt dat ze nieuw lijken, alsof er nooit op gereageerd was.

Wat anders, vraag ik u, kan daaruit voortkomen dan een hoop ellende, gezien de gemene trucs en boze bedoelingen waarmee men te werk gaat? Ik doe volop mijn best om dat te voorkomen; ik zal in elk geval bereiken dat het mij niet kan worden aangerekend. Want ik zal geen kwaad met kwaad vergelden en evenmin publieke schade aanrichten aan de kerk om mijn persoonlijk leed te wreken. Zoals ik mij zal verzetten tegen de beschuldiging van

7. Béda's *Annotationes*, waarin hij Lefèvre en Erasmus aanviel, werden in augustus 1526 in Keulen herdrukt door Petrus Quentell, nadat verdere verspreiding ervan door Frans I was verboden.
8. Zie brief 1804, noot 7.
9. De kritiek betrof het opschrift van brief 1381, waar Hendrik VIII koning van Engeland en Frankrijk wordt genoemd.

goddeloosheid, evenzo zal ik geen laster dulden. Maar stel dat ik me niet wil of niet kan verzetten: dan zullen er toch mensen zijn die deze kwestie graag benutten als een gelegenheid en aanleiding om ruzie te maken. Wat is echter christen-zijn als de vrede ontbreekt? Maar waar blijft de vrede als de liefde ontbreekt? Wat is vervolgens liefde, wanneer men bij alles te werk gaat met zoveel haat, zoveel scheldwoorden, zulke schaamteloze en domme aantijgingen?

We zien wat een enorme storm zo'n klein beginnetje teweeg kan brengen, we zien hoe gemakkelijk sluimerend kwaad gewekt wordt en hoe moeilijk het gesust wordt als het eenmaal in beroering is gebracht. Waardoor heeft deze enorme brand rond Luther kunnen ontstaan en zulke proporties kunnen aannemen, behalve door buitensporigheden als die van Béda? Maarten had uitspraken over pauselijke aflaten publiek gemaakt om een discussie op gang te brengen. Zulke aflaten werden met evenveel goddeloosheid als brutaliteit aangeprezen door enkele bedeltirannen, die nergens voor terugdeinzen als ze geld ruiken. Tegenover hun buitensporigheden plaatste Luther zijn vraagstellingen. Degenen wier belangen op het spel stonden waren een en al verontwaardiging. De vraagstellingen werden naar Leo X gestuurd. Het antwoord van Silvester Prierias was zo geslaagd, dat de paus hem persoonlijk het zwijgen oplegde.[10] Er volgden tirades van monniken ten overstaan van het volk, waarbij ze het over niets anders dan ketterijen, godslasteringen en kerkscheuringen hadden. Ik heb het zelf meegemaakt. Er is niets wat Luther overal zo geliefd heeft gemaakt als dit. Als er op een zakelijke manier over aflaten was gediscussieerd zoals ze bedoeld waren, had deze pest zich nooit in die mate van de wereld meester gemaakt.

Iets kan met nog zo vrome bedoeling en met nog zoveel behoedzaamheid geschreven zijn, toch zou iemand met de mentaliteit die uit de boeken van Béda spreekt kans zien het te belasteren. Ik gebruikte een stijl die niet retorisch, maar net iets verzorgder is. Niet dat ik de stijl van de scholastiek afwijs; die heeft ook zijn nut, maar is niet overal geschikt voor en spreekt niet iedereen aan. Ik probeerde voorstanders van verfijnder taalonderwijs als het ware met een stukje aas naar de liefde voor de gewijde literatuur te lokken. Béda begrijpt die manier van uitdrukken niet. De feiten spreken voor zich; ik hoef geen bewijzen aan te dragen. Verder houd ik in de *Parafrasen*[11] rekening met wat bij de sprekende persoon past en laat ik onze tijd buiten beschouwing; ik probeer duidelijker te zeggen wat Christus en de apostelen in hun tijd leer-

10. Het is niet duidelijk welk werk van Prierias precies wordt bedoeld. Erasmus' veronderstelling dat hem door de paus het zwijgen werd opgelegd, berust mogelijk op een vals gerucht.
11. Erasmus' parafrasen op boeken van het Nieuwe Testament.

den. Béda toetst retorische wendingen aan dogma's uit de scholastiek, of liever van de Sorbonne, waar er dagelijks nieuwe bij komen. Hij gaat voorbij aan beeldspraak, persoon en tijd. Wat getuigt van meer verdorvenheid dan deze lastercampagne? Dit is nog gemener: hij pakt her en der een paar woorden van mij en laat op een listige manier weg wat mijn bedoeling duidelijk maakt en iedere aantijging uitsluit. Af en toe vervangt hij mijn formulering door de zijne, laat hij iets weg, voegt hij iets toe, al naar gelang het hem in zijn kraam te pas kwam.

Een voorbeeld: wanneer de heilige Hieronymus geestelijken opwekt tot verachting van rijkdom, zegt hij iets met deze strekking: ‘Iemand kan geen deel hebben aan de Heer als hij iets bezit behalve de Heer’.[12.] Als iemand daar een boosaardige draai aan zou willen geven, ontneemt hij alle geestelijken in één klap het recht op bezit. Wat is weerzinwekkender dan de volgende uitspraak over het huwelijk: ‘Wat voor goeds is het, wat goedgekeurd wordt na vergelijking met iets slechters?’[13.] Wat een donderbui zou ik over mij heen krijgen als er iets dergelijks in mijn werken werd aangetroffen! Wanneer Basilius de rijken opwekt tot vrijgevigheid, zegt hij dat zij beslag leggen op andermans bezit.[14.] Bestaat er iets opruienders dan dit, als je het niet toetst aan de regels van een aansporende tekst, maar aan geldige dogma's? Ik zou drieduizend van dit soort zinnen uit goedgekeurde auteurs bijeen kunnen brengen, als het nodig was. Maar het brutaalst van alles is, dat hij mij dingen aanwrijft die ik niet geschreven heb en waar ik zelfs niet van gedroomd heb.

Verder ziet u hoe de mensen worden aangespoord om hun mening te geven; de bekende eenvoud van het volk is verdwenen. Ooit volstond: ‘Zo heeft de eerbiedwaardige faculteit besloten’; nu mogen we blij zijn als ze luisteren naar bewijsvoeringen en naar de Schrift! U zult zeggen: ‘Dat slag mensen moet niet met argumenten, maar met een pak slaag worden aangepakt’. Dat is misschien zo volgens de menselijke wet, maar niet volgens de wet van de liefde. Zij beschouwt iemand niet zo gauw als verloren. Veel mensen dwalen uit naïviteit of zijn zo licht besmet dat ze gemakkelijk te genezen zijn. Zelfs als de leiders niet meer te redden waren, was het toch zinvol dat zij, omwille van de rest die nog niet is opgegeven, met harde en duidelijke bewijzen en doeltreffende bijbelplaatsen in het ongelijk werden gesteld. Ik zou graag

12. Hieronymus, *Epistulae* 52, 5.
13. Hieronymus, *Adversus Jovinianum* 1, 7, naar aanleiding van 1 Korintiërs 7:1-9.
14. Basilius, *Homilia in illud dictum secundum Lucam: Destruam horrea mea* 7 en *Sermo de divitiis et paupertate* 2 (*Patrologia Graeca* ed. Migne, dl. 31, 275-278 en 32, 1170); vgl. Thomas van Aquino, *Summa theologiae* 2, 2, quaestio 66, articulus 2.

zien dat de paus zijn gezag vooral laat gelden om de kerk op te bouwen;[15.] maar u ziet welke kant het opgegaan is. Zijn gezag werd het meest ondermijnd door degenen die het al te onbeschaamd benadrukten. Hetzelfde kan van de monniken gezegd worden. Zij beroofden zichzelf van de achting die hun toekwam door meer achting te eisen dan hun toekwam. Het is zoals het spreekwoordelijke touwtje dat te strak gespannen wordt.[16.]

De wereld verwacht van jullie iets buitengewoons en bovenmenselijks. Dat idee heeft bij iedereen postgevat, allereerst door de vermaardheid van dat college en verder door al die jaren dat er gezwoegd is op de filosofie en de gewijde literatuur. Nu, nu is het moment, geachte theologen, om voor de dag te komen met dat buitengewone en bovenmenselijke. Deze stormachtige tijd vraagt om uitnemende stuurlui; deze ziekte vereist uitnemende artsen; verspil jullie tijd niet aan futiliteiten. Jullie faculteit moet voor Christus strijden en zich niet in dienst stellen van de persoonlijke begeerten van mensen. Haal jullie kundigheid en gezag tevoorschijn, vecht tegen hen die opzettelijk en openlijk de burcht van jullie waardigheid belegeren en in de ogen van velen al deden wankelen, die boeken publiceren waarin ze jullie dogma's afwijzen; niet tegen iemand die zijn eigen verwondingen voor lief neemt om uit alle macht hetzelfde te verdedigen als jullie, iemand die bereid is wat zich aan werkelijke goddeloosheden in zijn werken voordoet zonder pardon te schrappen. Een soldaat krijgt in de oorlog een beloning van zijn aanvoerders voorde inzet die hij getoond heeft. Welke beloning krijg ik van jullie, leiders van deze veldtocht, voor mijn inzet tijdens deze oorlog? Dat ik me in het nauw mag laten drijven door laster en leugens van Cousturiers en Béda's? Dit moet met het zwaard van het evangelie en de geest van Christus[17.] worden aangepakt, niet met de tactiek van kleingeestige vitterijen. Boosaardigheid wordt met wijsheid overwonnen. Met boosaardigheid komt er alleen maar meer boosaardigheid. God verhoede dat jullie gezag zich in dienst stelt van iemands kwade bedoelingen en zich tegen vrome ijver keert.

De mensen, ook de vorsten, hebben nu voor een groot deel in de gaten dat dit tumult bij de pseudomonniken vandaan komt, die erop uit zijn om in één keer zowel Luther als de talen en de literatuur te gronde te richten. Die hebben ze nooit geleerd en het staat hun ook tegen die te leren, terwijl ze zich tegelijk voor hun onwetendheid schamen. Zelfs als het allebei van vroomheid zou getuigen, gaan ze te vroeg op het tweede af. Luther leeft, om niet te zeggen: heerst nog steeds in de harten van zeer velen. Hij beschikt over mensen die zijn leer verkondigen, die hem verdedigen, die jullie gezag ondermij-

15. Vgl. 2 Korintiërs 10:8; 13:10.
16. *Adagia* 467.
17. Vgl. Efeziërs 6:17.

nen en ten overstaan van iedereen belachelijk maken, die niets met meer graagte omarmen dan wat door jullie vonnis veroordeeld is. Tegenover hen moeten jullie je een held betonen, niet tegenover Erasmus, die tot jullie kamp behoort en onder dezelfde banier strijdt, die in een bloedig gevecht gewikkeld is met degenen die jullie als doodsvijanden beschouwen.

Toch kan het gebeuren dat ik al strijdend tegen de goddeloosheid zelf ergens bij een goddeloos dogma terechtkom. Want dat overkomt ook Hieronymus, Cyprianus, Ambrosius en Augustinus, als iemand deze schrijvers wat nauwkeuriger zou onderzoeken. Als dat ergens het geval is, kan het aan onwetendheid of onbedachtzaamheid worden toegeschreven, maar niet aan boze opzet. Als iemand het mij laat zien en vertelt wat er aan de hand is, zal ik zo'n ondergeschoven kind graag verwijderen. Als iets niet goed begrepen is, zal ik het uitleggen. Ten eerste laat dit de christelijke naastenliefde ongemoeid, in de tweede plaats levert het meer voordeel op en ten slotte behoudt jullie groep haar waardigheid. Dat het prestige daarvan in alle opzichten onaangetast blijft, is beslist van belang voor het christendom. Dat prestige behoren jullie te ontlenen aan deugdelijke redeneringen, niet aan haat of laster.

Sommige mensen denken dat ik weinig opheb met theologen, omdat ik hier en daar waarschuw voor overdreven aandacht voor overbodige vraagstukken, omdat ik mensen terugroep naar de bronnen van de heilige boeken, naar de kennis van de talen. Béda zorgt zeker goed voor hun waardigheid door zo'n boek uit te geven! Ik bedoel het boek waarmee hij mij aanviel, over de rest mogen anderen oordelen. Het zou bij de waardigheid van jullie college passen, ten eerste, dat er geen typen als Béda rondlopen, en ten tweede dat die niet zoveel invloed hebben. Als besloten is alles van hem, of het nu goed of verkeerd is, te verdedigen, zal iedereen meteen doorhebben dat jullie je door partijzucht in plaats van verstand laten leiden. God verhoede dat het zo ver komt! Jullie hebt je bij ede tot consensus verplicht, maar alleen waar het goede zaken betreft. Jullie hebt je bij ede ertoe verplicht voor elkaars waardigheid op te komen, maar op deze manier doen jullie juist afbreuk aan jullie waardigheid. Als die een tiranniek en geen theologisch karakter heeft, is er allesbehalve sprake van waardigheid. Niet iedereen zal misschien bij de kwestie betrokken zijn, maar de reputatie die het gevolg is geldt iedereen. Des te meer moeten de goeden opletten dat er niets uit naam van het college naar buiten wordt gebracht wat niet in overeenstemming is met het prestige ervan.

Ik ben niet op de hoogte van de verhoudingen binnen uw college, maar als ik kijk naar de tijd waarin we leven en nog wat andere dingen, kan ik het gemakkelijk raden. In iedere vergadering zijn er altijd mensen die, gedreven

door partijdige ambities en boosaardigheid, het geheel naar zich toetrekken; ook is het niet vanzelfsprekend dat de goede partij wint. Eerst wordt de zaak door die ene groep tijdens een onderonsje bekokstoofd; vervolgens worden de goeden buitengesloten en worden de juiste personen erbij gehaald. Ze beginnen met een verhaal over consensus, daarna komen er dreigementen. 'Nu zal aan het licht komen', zeggen ze, 'wie bij de partij van Luther horen.' Als iemand een objectiever geluid laat horen, hoort hij meteen gemor om zich heen dat hij erger dan Luther is. Je hebt er die van nature terughoudend zijn en zich liever stil houden dan dat ze met dergelijke lieden de strijd aanbinden; je hebt er die om persoonlijke vriendschappen hun eigen mening terzijde schuiven; je hebt er die iets vrezen of hopen en daarom verbergen wat naar hun idee het beste is; je hebt er die iets wat in alle eenvoud verteld wordt niet begrijpen; je hebt er die door dezelfde emoties verblind zijn als Béda; je hebt er die, hoe verstandig ook, zich door het opgewonden geschreeuw van de anderen (zo gaat dat) gek laten maken. Zo wordt er geen besluit genomen, maar afgedwongen. Bij de publicatie daarvan mengen degenen die het afdwongen er bovendien hun eigen gevoelens doorheen, zonder medeweten of instemming van de anderen. Dat noemt men dan een besluit van het college!

Dit alles zou ik u beslist niet schrijven, als brieven van geleerden[18.] mij er niet van hadden overtuigd dat het u geenszins ontbreekt aan een zuiver oordeel en dat u daarom zult zorgen dat daar niets gebeurt wat tegen de regels ingaat. Ik van mijn kant zal in elk geval alles doen wat een christen betaamt. Ik zal geen lasterlijke aantijgingen tolereren, ook al wordt jullie uitspraak door zes pausen onderschreven. Noch het pauselijk gezag, noch dat van jullie mag immers dienen tot onderdrukking van de waarheid of de onschuld. U moet bij Pedro de Vitoria, uw broer, hetzelfde bepleiten. Zo zal een prachtige victorie uw beider deel zijn, als Christus overwint, als de liefde de overhand krijgt; u zult er uw college en uw broer een veel grotere dienst mee bewijzen dan Erasmus. Moge de hemelse Geest jullie harten vervullen met al wat vroom is, al wat heilig is, al wat tot christelijke vriendschap strekt. Het ga u goed.

Bazel, de dag voor Sint-Andreas, 1527

18. Zoals brief 1836 van Juan Luis Vives.

1910 *Aan Germain de Brie*
Bazel, [ca. 29 november 1527]

Erasmus van Rotterdam groet Germain de Brie

Heus, je zou Erasmus een asianist[1.] in het kwadraat noemen als je wist wat een enorme bergen vervelend werk er op de schouders van dit mensje rusten. Ook als ik niets anders deed zou ik nauwelijks de zwermen brieven aankunnen die overal vandaan komen, niet altijd even prettige brieven en ook niet die je in een paar woorden kunt beantwoorden. Hoeveel tijd denk je dat er heengaat met het schrijven van apologieën? Om het maar niet te hebben over de tijd die ik kwijt ben aan het herzien van oude pennenvruchten en het vervaardigen van nieuwe. De complete Augustinus, een schrijver die zich kenmerkt door duistere subtiliteit en weinig aantrekkelijke wijdlopigheid, gaat nu met zes persen nog sneller. Jouw Laconische beknoptheid[2.] zal je vergeven worden, als jij evenzo vertelt over een massa werk.

Ik vraag me af wie die geliefde persoon is, wiens overlijden je, zoals je schrijft, in ballingschap gezonden heeft; ‘waar je hart naar uitgaat, laat je niet graag los’.[3.] Je zou graag hierheen komen om jezelf wat op te beuren en mij een bezoek te brengen. Als die wens toch eens, op een moment dat het jou schikt, werkelijkheid kon worden, mijn beste Brie! De troost zal wederzijds zijn, aangezien Johann Froben ons weinig dagen geleden verlaten heeft:[4.] als er ooit een voortreffelijk mens was, dan was hij het wel. Maar ik vrees dat je zult zeggen dat je Erasmus niet gezien hebt, ook al heb je hem gezien. Je zult een krekel zien die zich er juist op voorbereidt zijn oude huid af te werpen. De vriendenkring hier is klein, maar trouw: Beatus Rhenanus, Bonifacius Amerbach, Henricus Glareanus; je kent hen allemaal van hun boeken, denk ik. Dat is mijn triumviraat. Zij zijn mij met hun bemoedigende woorden tot steun op mijn oude dag. Ik sta er borg voor dat je bezoek door alle drie zeer op prijs zal worden gesteld en ik ben niet bang voor de zorg, waar het spreekwoord mee dreigt.[5.]

Woorden schieten te kort om te zeggen hoezeer ik deze oorlogen vervloek. Je schrijft dat je wegkwijnt van verlangen naar Italië. Niet alleen dat land, maar zo ongeveer de hele wereld is als gevolg van die oorlogen voor ons afgesloten. Naar ik zie neemt de verbittering onder de vorsten steeds verder

1. Het asianisme is een stijlrichting die in de hellenistische tijd in Klein-Azië ontstond en zich kenmerkt door veel opsmuk. Erasmus wil zeggen dat iedere brief van hem rijk versierd is als men de stijl afmeet aan de geringe hoeveelheid tijd die hij eraan kan besteden.
2. Zie brief 1809, noot 1.
3. Horatius, *Epistulae* 1, 10, 31-32.
4. Zie brief 1900.
5. *Adagia* 597: ‘Wil je zorg, stel je borg’.

toe. Wat een verduistering van de Roomse zon door de Spaanse maan viel er te zien![6.] Maar juist deze rampen drijven ons, of we willen of niet, in de richting van de filosofie en leren ons de menselijke beslommeringen te verachten.

Voordat ik je brief kreeg, had ik bezoek van Balista;[7.] hij staat nu op het punt om terug naar Frankrijk te gaan. Nooit zag ik iemand met een vriendelijker karakter. Hij wilde niet dat ik verder iets voor hem deed. Jij beslist over de Babylas.[8.]

Het ga je goed. Bazel, [1528]

1911 *Aan Jan van Lotharingen-Guise*
Bazel, 30 november 1527

Erasmus van Rotterdam groet kardinaal Jan van Lotharingen

Ik zal Uwe Excellentie niet met inleidende frasen ophouden. Terwijl ik mijn uiterste best doe om te zorgen dat de ruzies binnen de kerk stoppen zodat de rust kan weerkeren, begint Noël Béda opnieuw onrust te stoken.[1.] Het zit de man in de eerste plaats geweldig dwars dat de verspreiding van het boek waarin hij Jacques Lefèvre had aangevallen, bij koninklijk edict is verboden, ook al is het toch in omloop; vervolgens dat ik in mijn repliek mijn onschuld en zijn schaamteloosheid zo voor iedereen zichtbaar heb gemaakt, dat het in een spiegel niet duidelijker had kunnen zijn. Daarom zint hij met een regelrechte gladiatorenmentaliteit[2.] op wraak, niet door zich te zuiveren, wat onmogelijk is, maar door dezelfde lasterlijke aantijgingen te blijven herhalen, maar dan in een andere vorm. Hij heeft bij de Sorbonne een paar medestanders, want lippen vinden altijd wel de bijpassende bladeren;[3.] anderen laten zich met dreigementen bang maken of houden zich stil omdat ze een hekel aan ruzie hebben. Intussen kunnen Béda en zijn handlangers hun gang gaan.

6. Na de plundering van Rome was paus Clemens VII de gevangene van Karel V.
7. Mogelijk is Girolamo Fondulo bedoeld.
8. Brie had voorgesteld een Latijnse vertaling te maken van Chrysostomus' *De Babyla martyre*, waarvan de Griekse tekst door Erasmus was uitgegeven (zie brieven 1817, 1835 en 1856).
1. Voor het volgende zie brieven 1902, 1903, 1905 en 1906.
2. *Adagia* 276.
3. Zoals ezels met hun ruwe lippen distels eten; zie *Adagia* 971.

Het toneelstuk wordt opgevoerd onder de naam Erasmus, niet Lefèvre, hoewel beiden doelwit zijn. Hij beschikt over zeshonderd stellingen die hij uit de *Parafrasen*[4.] heeft gehaald; de enige reden waarom hij zo'n hekel aan dat werk heeft, is dat het talloze mensen tot vroomheid opwekt. Die stellingen, zo wordt mij verteld, legt hij aan de faculteit voor; ik hoor dat over sommige al een uitspraak is gedaan.

Maar wat doet die slimmerik als hij de stellingen presenteert? Hij laat weg wat de inhoud verduidelijkt en laster uitsluit, hij voegt uit eigen koker toe wat laster in de hand werkt. Hij presenteert uitspraken van de evangelisten of de apostelen, die op de begintijd van de kerk betrekking hebben, alsof het uitspraken zijn die ik in deze tijd deed. Zo worden onderwijzingen van Christus en Paulus onder mijn naam veroordeeld. Dat klopt ook wel. Want niets staat de bedoelingen van lieden als Béda meer in de weg dan de zuiverheid van de evangelische leer. Met dat soort trucs kun je zelfs geleerde en fatsoenlijke mensen erin laten lopen. Hoewel er overduidelijk op het meeste gereageerd is, brengt hij het allemaal naar voren alsof er überhaupt geen reactie was. Hij verwacht met dit soort handigheidjes voor elkaar te krijgen dat mijn boeken verboden worden en hijzelf voor God wordt aangezien.

De drijvende kracht achter deze geheime cultus zijn de pseudomonniken, die een ergere hekel aan literatuur hebben dan aan enige soort ketterij of magie, hoe goed ze dat ook proberen te verbergen. Uit dit soort machinaties, die de slechtste bronnen als oorsprong hebben en waarvoor de gemeenste trucs worden gebruikt, kan niets anders dan wereldwijde ellende voortkomen. Zoals de boom is, zo moeten ook de vruchten zijn.[5.] De wortel van deze boom is het schadelijkst: daar vind je nijd, haat en wraakzucht. De takken zijn slechtheid, sluwheid, laster, schaamteloosheid en leugenachtigheid. Die kunnen alleen maar giftige vruchten dragen.

Om zich in te dekken probeert hij het gezaghebbende college van theologen bij zijn buitensporigheden te betrekken, hoewel het verstandigste deel van dat college de opwinding en overmoed van de man veroordeelt en afkeurt, als het ieder vrijstond te zeggen wat hij denkt. Als het volledige college soortgelijke uitspraken zou doen als Béda, zou het flink aan gezag inboeten. Ik zou niet graag afbreuk doen aan het prestige van dat college, maar de beschuldiging van goddeloosheid mag geen vroom mens over zijn kant laten gaan. Als Zijne Majesteit[6.] dit soort malicieuze samenzweringen het zwijgen oplegt, zal dat in één keer de rust binnen zijn rijk, de wetenschap en de kerk ten goede komen. Die rust is het beste gewaarborgd als ze uitspraken doen die men van

4. Erasmus' parafrasen op boeken van het Nieuwe Testament.
5. Vgl. Matteüs 12:33 en *Adagia* 839.
6. Frans I.

de geleerdste en beste theologen mag verwachten. Wat mij aangaat, ik zou mijn kostbare tijd en moeite ook liever aan andere dingen besteden. Ik zwoeg namelijk op Augustinus, want ik wil dat hij met minder fouten en in de fraaie uitvoering die hij verdient in de handen van de mensen komt.

Als Uwe Hoogheid mij deze dienst wil bewijzen, zal die goedgunstigheid vooral de staat voordeel brengen. U kunt Zijne Majesteit het volgende voorhouden: ‘Er heerst momenteel overal verdeeldheid in de wereld, ook als we die niet uitlokken. Men zou zich eerder tot doel moeten stellen dit kwaad met deugdelijke argumenten te sussen dan nieuwe ophef te veroorzaken door toe te geven aan persoonlijke gevoelens. Het is beter dat die vermaarde faculteit haar kracht toont tegenover verklaarde vijanden dan tegenover haar eigen medestrijders, en dat ze er zoveel mogelijk geneest in plaats van gezonde mensen van zich te vervreemden. Haar gezag hoort in dienst te staan van Christus' glorie, niet van de persoonlijke gevoelens van Béda's. Dat komt bij uitstek de faculteit zelf ten goede. Er komt geen eind aan de intriges, vooral als men bij verbittering en jaloezie te rade gaat. Ten slotte mag men een boek niet meteen veroordelen als er een fout in staat, omdat er heel wat fouten bij de meest erkende kerkleraren te vinden zijn. Sommige menselijke fouten kan men beter door de vingers zien, want als erin gewroet wordt, komt er vaak meer narigheid van.’ Uwe Excellentie zou terecht boos op mij worden, als het om een persoonlijke kwestie ging. Maar ik weet dat een uitzonderlijk vroom man als u het algemeen belang niet zal verwaarlozen. Ik wens u alle goeds.

Als u nauwkeuriger over deze kwestie ingelicht wilt worden, kunt u terecht bij de theoloog Gervasius,[7] die u er alles over kan vertellen; hij beschikt over ongewoon veel kennis en een onpartijdig oordeel.

Bazel, de feestdag van de apostel Andreas, 1527

1912 *Van Johann von Vlatten*
Speyer, 30 november 1527

Gegroet. Vorig jaar, zeer geleerde Erasmus, zond ik u vanuit Rome werken van de arts Hippocrates, naar een handschrift gedrukt door Minuzio Calvo,[1] met de bedoeling dat u onder zijn leiding beter voor uw gezondheid zou kunnen zorgen. Als u die ontvangen hebt, is er wat dat betreft ruimschoots aan mijn wens en verlangen voldaan; zo niet, dan moet dat toegeschreven

7. Gervasius Wain.
1. Zie brief 1810, noot 15.

worden aan de ongunst van deze tijden, zo vol gevaren en hinderlagen dat het nauwelijks voor enig persoon waar dan ook verantwoord is op reis te gaan. Ik schreef u vanuit Regensburg, tijdens de laatste rijksdag,[2] over verschillende zaken waarvan u naar mijn idee op de hoogte moest zijn. Ik vertrouwde het bezorgen van de brief aan de afgevaardigden uit Straatsburg toe; tot nu toe was er geen antwoord. Ik begreep dat deze voortreffelijke jongelui, die grote bewonderaars van u en goede vrienden van mij zijn, naar u onderweg waren.[3] Ook nu vond ik dat zulke aardige mensen niet zonder een brief van mij bij u mochten aankomen, want ik wilde niet dat zij mij van onwellevendheid zouden beschuldigen, of dat u zou denken dat ik totaal vergeten was wat u allemaal voor mij hebt gedaan, zoveel, dat ik niet denk dat ik ooit genoeg kan terugdoen. U hoeft op deze brief niet te antwoorden (tenzij u volstrekt niets te doen hebt), want ik wil u op geen enkele manier van uw christelijke voornemen afhouden, iets wat massa's lastige mensen her en der doen, die u dagelijks met bundels brieven overladen, naar ik begrijp.

Uw voortreffelijke boeken over de vrije wil[4] worden hier door mensen met een scherp oordeel uitzonderlijk goed ontvangen; al zijn zij bang dat dergelijke ruzies met dat soort mensen ooit nadelig zullen zijn voor uw eerbiedwaardige leeftijd en de hele christenheid. Als u zich immers in deze tragedies mengt en daar helemaal in opgaat, worden meteen talloze voortreffelijke vrome boeken van oude schrijvers bang dat het met hen gedaan is, en niet zonder reden. Die hopen namelijk voortdurend van u en van geen andere sterveling een goede stijl, opheldering en eerherstel te krijgen. Uzelf kunt, met uw inzicht, wel raden wat een nadelige gevolgen dat voor de wetenschap en de godsdienst kan hebben. Bij Gods eeuwigheid, mijn beste Erasmus, concentreer u dus, overeenkomstig de gave die u door Christus is geschonken, op die taak, die u niet alleen tot eer zal strekken, maar ook voor een heilzame geest van saamhorigheid in het land zal zorgen. Dat kunt u doen, als u de onzinnige pamfletten van uw tegenstanders laat voor wat ze zijn en doorgaat met het ophelderen van de oude heilige schrijvers.

Dit alles meende ik u vooral uit liefde voor de christenheid te moeten schrijven en niet met het idee dat u mijn vermaningen en aansporingen nodig hebt. Daarom moet u overeenkomstig uw vriendelijke natuur niet boos worden om de raad van een jong iemand als ik. Er zijn, Erasmus, enkele voortreffelijke heren die tot onze stand behoren,[5] die u - geboren voor grote en

2. In april-mei 1527.
3. Een van hen was waarschijnlijk Christoph von Carlowitz.
4. *De libero arbitrio* en de twee boeken *Hyperaspistes* (zie brief 1804, noten 2 en 4).
5. D.w.z. geestelijken.

eervolle dingen en goed thuis in godsdienstige zaken - graag een keer willen spreken en in alle oprechtheid kenbaar willen maken wat zij voor u voelen. Zij zijn, neem dat van mij aan, niet alleen bewonderaars van uw talent, maar doen ook veel voor de verbreiding van uw roem. Als het lukt in het voorjaar een paar weken vrij te maken, zullen we proberen u te bezoeken. Het ga u goed, sieraad van ons land, en wees mij, uw zeer toegenegen vriend, eveneens genegen.

Speyer, '27 enz., de feestdag van de heilige apostel Andreas.

Johann von Vlatten,

hoofd van de domschool te Aken, u in alles toegedaan enz.

Aan de voortreffelijke heer Erasmus van Rotterdam, zijn hooggeachte vriend

1913 *Van Diego Gracián de Alderete*
[Burgos?], [1 december 1527?]

Deze brief is overgeleverd in een handschrift uit de zeventiende of achttiende eeuw. De kopiist noteerde dat de tekst niet compleet was. Bovendien is er tekst weggevallen als gevolg van beschadiging.

Diego Gracián groet Erasmus van Rotterdam

Na mijn afscheid van Maximilianus Transsilvanus richtte ik twee brieven aan u, zeer geleerde Erasmus, waarin ik aangaf hoeveel moeite hij zich had getroost om uw waardigheid te verdedigen ten overstaan van Hare Doorluchtigheid Margaretha.[1.] Het ontbrak van mijn kant niet aan veelvuldige aansporingen, die zijn belangstelling en sympathie voor u moesten aanwakkeren. Ik kwam daarna in Spanje, waar zich een tragedie rond u afspeelde aan het keizerlijk hof, niet heel anders dan die in de Nederlanden.[2.] Ik vond hier een nieuwe Maximilianus, namelijk Alfonso de Valdés, secretaris van de keizer, die de taak op zich nam uw zaak met grote nauwgezetheid te verdedigen.

Laat u niet van de wijs brengen door de boze bedoelingen van de mensen, mijn beste Erasmus; het is niets nieuws dat goede mensen worden geplaagd door tegenspoed. Want de verdorven wereld is het er al vanaf het begin over eens dat een goed mens vervolgd wordt. Ga de geschiedenis na: hoeveel voor-

1. Margaretha van Oostenrijk.
2. Gracián doelt op de vijandigheid van de Leuvense theologen na de verschijning van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament in 1516.

beelden zijn er te vinden die u in het gelijk stellen! De onschuld van Abel werd niet verdragen door zijn goddeloze broer.[3.] Abraham, die als enige God eerde, werd weggezonden door de Chaldeeërs, die afgodendienaars waren.[4.] De zachtmoedige en argeloze Jakob ontvluchtte het ouderlijk huis uit angst voor de dreigementen van zijn slechte broer.[5.] Jakobs zoon Jozef kreeg te maken met zijn kwaadwillige broers, die hem wilden doden.[6.] Mozes, toekomstig brenger van de goddelijke wet, werd door de Egyptenaren naar Ethiopië verdreven.[7.] Toen David al overeenkomstig Gods wil voor het koningschap bestemd was,[8.] werd hij vervolgd door die koning, die zich tegen de goddelijke wil verzette.[9.] Elia werd op de vlucht gejaagd door Izebel omdat hij ervoor gezorgd had dat de pseudoprofeten omkwamen.[10.] Manasse waagde het Jesaja te doden omdat hij diens verwijten niet verdroeg.[11.] Jeremia werd door de Joden gestenigd omdat hij hun onheil had voorspeld.[12.] De Babylonische gevangenen verjoegen... Ezechiël.[13.] Er werd een manier gezocht om Daniël uit te schakelen; de gemene eis die de Perzische satrapen stelden, was voor hem onacceptabel en daarom werd hij voor de leeuwen geworpen, waar hij zekerder van zijn leven was dan bij die lieden.[14.] De Doper kwam om door de listen en lagen van een vrouw die zich aan bloedschande schuldig maakte.[15.] De mensen luisterden niet toen de heilige Paulus de waarheid verkondigde. De mens geworden Zoon van God, die gekomen was om de wereld van de zonde te redden, stond een schandelijke dood te wachten, waardoor zijn glorie evenwel bekender werd. Deugd openbaart zich als ze op de proef wordt gesteld, precies zoals goud door het vuur wordt getoetst. Deugd kan aan het wankelen worden gebracht, maar niet te gronde worden gericht.

3. Kaïn doodde zijn broer Abel (Genesis 4).
4. Genesis 11:31; 15:7; Nehemia 9:7-8.
5. Overeenkomstig de wil van zijn moeder Rebekka had Jakob zich als zijn broer Esau voorgedaan en de zegen van zijn vader Isaäk ontvangen (Genesis 27).
6. Genesis 37:18.
7. Mogelijk is dit afgeleid uit Exodus 2:11-22 en Numeri 12:1, waar de Vulgaat spreekt van een Ethiopische vrouw.
8. 1 Samuel 16.
9. 1 Samuel 18; de koning is Saul.
10. 1 Koningen 18:20-40; 19:1-3.
11. Volgens een niet-bijbelse traditie.
12. Volgens een niet-bijbelse traditie.
13. Door het ontbreken van tekst is het onduidelijk waar Gracián op doelt.
14. Daniël 6.
15. Matteüs 14:1-12; de vrouw is Herodias.

1914 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Bazel?], [december 1527?]

Plaats en datering zijn gebaseerd op de veronderstelling dat Erasmus op koning Frans I en kardinaal Jan van Lotharingen-Guise doelt (zie brief 1911).

Een groet. Koningen willen niet gehinderd worden door een onleesbaar handschrift en ik heb geen secretaris. Ik schreef de kardinaal in mijn eigen hand. Als je na het middageten komt, zal ik je een kopie van de brief geven. Het ga je goed.

1915 *Aan Jan (II) Łaski*
Bazel, [ca. 9 december] 1527

Erasmus van Rotterdam groet Jan Łaski, proost van Gniezno

Ik bewonder die wijsheid van je, zeer geachte vriend. Het valt niet mee op een goede manier gebruik te maken van mensen met een slecht karakter en iets bruikbaars uit schadelijke wezens te halen. Er zijn mensen die mij geweldig bewonderen, soms zeer tot mijn nadeel. Ik heb liever mensen die verstandig bewonderen.

Wat de brief aan de koning betreft, het doet me deugd dat je advies gunstig voor mij is uitgevallen;[1] het zal me nog meer deugd doen als het ook voor het land gunstig zal uitvallen. Dat je me zo toegedaan bent, daar kan ik niet anders dan heel blij mee zijn; toch blijf ik je waarschuwende moet oppassen dat al te grote sympathie voor mij jouzelf geen haat bezorgt. Ik heb Glareanus blij gemaakt door een stuk van je brief te laten zien. Hij heeft het druk als nooit tevoren; daarom was je gulle geschenk niet misplaatst. Maak je over Beatus geen zorgen; hij is zoals zijn naam zegt,[2] hoewel hij een teken van jouw genegenheid niet zal versmaden. Hij kan amper geloven dat het boekje daar gedrukt is, zo vurig wenst hij dat het waar is wat je schrijft.[3]

1. Brief 1819 aan koning Sigismund I van Polen was blijkens brief 1820 geschreven op advies van Jan (II) Łaski.
2. Namelijk welgesteld.
3. Henricus Glareanus en Beatus Rhenanus hadden kort tevoren werken opgedragen aan Łaski; zie brief 1821 noot 3.

Ik zou mopperen over Hieronims stoutmoedigheid, als het niet reeds te laat was.[4.] Mijn bezorgdheid werd nog verdubbeld door jouw wankele gezondheid. Ik zal pas opgelucht zijn als een brief van jou mij heuglijker nieuws brengt. Weliswaar zal ik erg blij zijn je te zien, maar ik ben ook heel bezorgd hoe het jou in Spanje zal vergaan.[5.] Het land slokt immers heel wat mensen op.[6.] Het mag niemand verbazen dat ik me ernstig ongerust maak over een zo kostbaar, zo dierbaar, zo zeldzaam bezit.

Ik heb liever niet dat er al te schaamteloos met de koning over een gift wordt gesproken, want ik wil bij niemand de indruk wekken dat ik daarop uit was; ik begrijp immers dat sommigen zich daar erg druk over maken. Wat de tweehonderd florijnen betreft moet je handelen zoals het jou goeddunkt.[7.] Mij is nog niets overhandigd. Ik betreur het dat ook daar de belangstelling voor de studie afneemt, terwijl ze in Brabant en Spanje volop bloeit. Het einde van de oorlogen is niet in zicht, zo erg neemt de verbittering onder de vorsten toe. Ons bereikt het verschrikkelijke gerucht dat Rome opnieuw zou zijn ingenomen.[8.] Hopelijk is het niet waar.

Hier heeft de pest opnieuw verschillende slachtoffers gemaakt, maar het was een minder zware epidemie dan afgelopen herfst. Johann Froben, die onvergelijkelijke vriend, is ons door een beroerte ontnomen.[9.] Eerst werd hij een hele tijd gemarteld door vreselijke pijn aan zijn rechtervoet, zo erg dat geen enkele dood wreder kon zijn. Toen de pijn door een meer arrogante dan geleerde arts[10.] eerder was gesust dan verdreven, begon hij overmoedig te worden en als zijn vrienden zeiden dat hij thuis moest blijven en kou vermijden, lachte hij vriendelijk, maar luisterde hij niet naar hun raad. Zo gebeurde het dat hij, toen hij iets op een hoge plaats wilde pakken, door een beroerte

4. Hieronim Łaski, een oudere broer van Jan (II), trad op als gezant van Johan Zápolya, voor wie hij in februari 1528 de steun van de Turken verwierf.
5. Blijkens het antwoord van Łaski (brief 1954) overwoog hij naar Spanje te gaan.
6. Zoals Jérôme de Busleyden, Jean Le Sauvage, Pedro Ruiz de la Mota en Jean Glapion.
7. Dit betreft waarschijnlijk een deel van het bedrag dat Erasmus van Łaski zou ontvangen in ruil voor zijn bibliotheek, die tijdens zijn leven tot zijn beschikking zou blijven.
8. Dit gebeurde op 25 september 1527, nadat Rome eerder geplunderd was op 6 mei van dat jaar.
9. Zie brief 1900.
10. Waarschijnlijk Theophrastus Paracelsus (vgl. brieven 1808-1809 en 1900), wiens reputatie eind 1527 vermoedelijk al omstreden was. In februari 1528 zou hij uit Bazel vertrekken.

werd getroffen en op de grond viel. De val zelf had al zijn dood kunnen betekenen. Na twee dagen opende hij, reeds stervende, met moeite een oog. Het overlijden van deze man heeft me bijzonder aangegrepen, vooral omdat men volop met een complete Augustinus bezig is, op een groot aantal persen.

Ik zou graag voor Hosius doen wat ik kan, maar op dit moment had ik geen tijd om te schrijven. Ik denk dat de andere vrienden je zullen schrijven. Wat ik met de laatste beurs stuurde,[11.] is je kennelijk nog niet overhandigd. Zo ook wat ik via Severinus Olpeius schreef, die zei dat hij jouw kant uit ging. Ik heb de Ambrosius opgedragen aan je oom.[12.] Ik hoor graag van je of het niet een ongelukkig plan was,[13.] want ik hinkte een hele tijd op twee gedachten. Iemand die gevaarlijker is dan welke slang ook is in Spanje een tragedie begonnen; Béda zorgde voor de inleiding en wil nu graag de ontknoping toevoegen.[14.] In de bijgevoegde brieven en het boekje[15.] kun je er meer over lezen. Ik neem aan dat je, verstandig als je bent, niets hiervan voortijdig zult verspreiden. Ik had deze bode Georgius aangeraden om hier te blijven, maar hij wilde liever gauw naar jullie terug dan hier zijn tijd te verdoen. Het ga je goed. Bazel, 1527

1916 *Aan Jan Antonin*
Bazel, 9 december 1527

Erasmus van Rotterdam groet de arts Antonin

Je houding overtreft die van Pylades[1.] en dat is meer waard dan alle geschenken van koningen bij elkaar. Toch blijf je met telkens nieuwe geschenken wedijveren en dreig je met ik weet niet wat, zo bijzonder en zo groot, dat ik het onmogelijk zal kunnen versmaden. Ik zou willen dat je dit van me aannam, Antonin: jij bent me dierbaarder dan drie koninkrijken. Georgius heeft alles als een betrouwbare bode afgeleverd. Ik bid voor Hieronim Łaski dat

11. De halfjaarlijkse boekenbeurs in Frankfurt, die Froben nog in september had bezocht.
12. Zie brief 1855 aan Jan (I) Łaski.
13. Erasmus gebruikt een formulering die aan Vergilius is ontleend (*Aeneis* 2, 54; *Eclogae* 1, 16).
14. Bedoeld is Edward Lee; zie brief 1903.
15. Waarschijnlijk de *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos* (zie brief 1877).
1. De vriendschap tussen Orestes en Pylades is spreekwoordelijk.

zijn stoutmoedigheid succes heeft;[2] toch maak ik me behoorlijk zorgen over hem: als ze hem maar niet in de boeien slaan! Alexius Thurzo heeft meer dan genoeg teruggedaan als hij niet boos is geworden om mijn uitnodigende gebaar.[3] Severinus Olpeius is in september vertrokken, beladen met brieven van mij; ik had trouwens ook via Froben geschreven, toen hij op weg naar de beurs ging.[4] Of ze wel of niet overhandigd zijn, daarover heb ik nog geen zekerheid.

Ik ben blij dat de zeer wijze koning niet ontstemd was over de brief; de publicatie ervan wil ik niet goed- of afkeuren.[5] Ik neem aan dat jullie een goede reden hebben voor dat besluit. Ik had liever gezien dat het voorwerk en de versjes ontbraken, om geen andere reden dan dat ze met hun lof jaloezie opwekken. Ik wil niet dat er geprobeerd wordt een geschenk af te dwingen. Want dan zal het lijken alsof ik daarop uit was, terwijl dat het laatste was waar ik aan dacht. Ik kwam hiermee aan de wens van Jan Łaski tegemoet, die me telkens weer hetzelfde schreef.

Aan de situatie van Johann Henckel is niets meer te doen; we kunnen alleen nog bidden dat de gebeurtenissen een goede afloop hebben.[6] Hier is niets van Pawel Krassowski aangekomen; wel weet ik dankzij jouw brief van zijn gevoelens, die ik zeer op prijs stel. Hetzelfde geldt voor Zambocki, Hosius, Georg Werner en Lange, van wie sommigen mij door Łaski zijn aanbevolen; een andere keer zal ik ieder van hen tonen dat de gevoelens wederzijds zijn. Op dit moment had ik geen tijd om meer te schrijven en het leek me ook niet goed; het is een lange reis en ik weet niet hoe betrouwbaar de bode is.

Je zou het amper geloven, mijn beste Antonin, hoe dankbaar ik je ben voor een zo goedgunstige en vriendelijke beschermheer,[7] vooral in deze woelige tijden. Ik schreef hem een paar regels, hoewel schroom mij eigenlijk weerhield. Als het te brutaal was, moet je de schuld op jezelf schuiven.

Béda schaamt zich zo weinig voor zijn waanzin dat hij zelfs een nog krank-

2. Zie brief 1915, noot 4.
3. Met brief 1572 had Erasmus twee tractaten van Plutarchus opgedragen aan Thurzo, die daar blijkbaar niet met een geschenk op had gereageerd.
4. Zie brief 1915, noot 11.
5. Brief 1819 aan koning Sigismund I van Polen, geschreven op verzoek van Jan Łaski, werd in 1527 in Krakau gedrukt. Het voorwerk bevat een opdracht van Stanislaus Hosius aan Piotr Tomicki. Achteraan zijn brief 1637 en enkele lofdichten op Erasmus bijgevoegd.
6. Zie brief 1810.
7. Piotr Tomicki; de hierna bedoelde brief is nr. 1919.

zinniger tragedie begint dan de huidige. Die lieden zien hun ondergang aankomen, anders weet ik niet wat hun bedoeling is. Ik waardeer de welwillendheid van Jan Leopolita zeer; ik zou willen dat meer mensen zijn voorbeeld volgden! Ik vrees dat een vertaling van *De uitvaart* geen succes zou zijn. Er zullen mensen geïrriteerd raken die we niet kunnen intomen.[8.] Wat zich allemaal aan tragedies in Frankrijk of Spanje voordoet, borrelt uit die bron op. Ook moeten we oppassen dat het geen gevaar oplevert voor degenen die met het idee kwamen of ervan op de hoogte waren. Ik wens je voortreffelijke echtgenote[9.] al het mogelijke geluk toe. Het stuk linnen dat me ten geschenke werd gezonden, is me liever dan goud; niet alleen de genegenheid van de persoon die het zond, maar juist ook het ongebruikelijke maakt het speciaal. Als Josephus[10.] komt, zal ik met groot verlangen naar hem uitkijken.

Er is hier opnieuw een pestepidemie uitgebroken. Onlangs is Johann Froben van ons heengegaan nadat hij door een beroerte was getroffen.[11.] Er waren enkele voorboden van de ziekte geweest, maar deze man, met een buitengewoon krachtig gestel, schaamde zich ervoor ziek te zijn. Het ga je goed, Antonin, dierbaarste van alle mensen.

Bazel, de dag na Onbevlekte Ontvangenis, 1527

1917 *Van Caspar Ursinus Velius*
Esztergom, 10 december 1527

Uit uw brief aan Faber,[1.] een groot geleerde en een goede vriend van me, kon ik gemakkelijk opmaken dat er bij u nog iets van de herinnering aan Velius over is. Ik dacht een hele tijd dat die herinnering totaal uitgewist was, omdat u tot nu toe niet gedaan hebt wat u vorig jaar per brief had beloofd, namelijk dat u koning Ferdinand zou schrijven en mij bij Zijne Hoogheid nadrukkelijk zou aanbevelen. Een aanbeveling van vooral uw kant had mij beslist nog geliefder bij de koning gemaakt; een tijd geleden waren enkele belangrijke hovelingen en met name Faber zo vriendelijk geweest om zijn aandacht op

8. In deze dialoog, opgenomen in de uitgave van de *Colloquia* uit februari 1526, komen monniken van de bedelorden voor die zich misdragen bij iemands sterfbed.
9. Anna Zimmermann.
10. Josephus Tectander.
11. Zie brief 1900.
1. Dit kunnen verschillende personen zijn. Waarschijnlijk is Johannes Fabri van Leutkirch bedoeld, die sinds 1523 raadgever van Ferdinand I was.

mij te vestigen. Door hun toedoen werd ik opgenomen in de hofkringen, waarna ik meteen de overstap waagde van de studeerkamer naar het legerkamp. Ik zei de muzen vaarwel en begon Bellona te vereren, en Gradivus,[2.] de gewelddadigste onder de goden; hij is mij tot nu toe evenwel zeer genadig geweest.

U zult misschien zeggen: wat moet een dichter aan het hof? Pas op, zo mag u mij voortaan niet meer noemen, want de dichter die ik was ontpopte zich als geschiedschrijver. Dat was geen onbezonnenheid of waaghalzerij van mij, maar de beslissing van anderen en het dringend advies van vrienden. Ik heb al een boek over de grote heldendaden van de koning geschreven; het is buitengewoon en haast ongelofelijk wat een positieve gevolgen zijn heerschappij over dit koninkrijk heeft.[3.] Tot mijn grote verbazing wilde u hem in uw brief aan de koning van Polen geen koning noemen,[4.] maar deinsde u er niet voor terug deze titel aan die graaf, een vadermoordenaar en landverrader,[5.] te geven. Ik moet bekennen dat ik versteld stond van zoiets schandaligs, vooral toen ik in diezelfde brief de naam plus titel las van een zekere satraap,[6.] langer dan een willekeurige inscriptie over keizers die een triomftocht hielden. Of u nu opzettelijk of per ongeluk deze voorstelling van zaken gaf, u haalde zich er in elk geval de afkeuring van heel wat mensen mee op de hals. U moet het me vergeven dat ik u, zonder u een verwijt te willen maken, het vriendelijke advies geef om in het vervolg, als Ferdinand, koning van Hongarije en Bohemen, in uw brieven en pennenvruchten voorkomt, hem niet de verdiende eer te onthouden. Als u kijkt naar zijn verdiensten en bedenkt hoe jong hij nog is, zult u hem waarachtig niet zonder reden zelfs boven volwassen en ook oude koningen verkiezen.

Ik ga daar nu niet op in, want als dit onderwerp naar behoren behandeld moest worden, is er geen brief, maar een lijvig boekwerk nodig. Terug naar mij en wat mij persoonlijk bezighoudt. Ik blijf bij mijn oude standpunt, dat iemand die vroom en goed is opgevoed, in deze stormachtige tijden beter waar dan ook ter wereld kan gaan wonen dan in Duitsland, wegens de agres-

2. Bellona was een Romeinse oorlogsgodin en Gradivus een bijnaam van Mars.
3. Na de dood van Lodewijk II van Hongarije riep Johan Zápolya zichzelf tot koning uit. Hij werd op 27 september 1527 verslagen door Ferdinand I, die eveneens aanspraak maakte op de troon. Ursinus' *De bello Pannonico* werd voor het eerst in 1762 gedrukt.
4. Zie brief 1819, noot 19.
5. Bij de nadering van de Turken in 1526 bracht Zápolya een leger bijeen, maar hij nam om onduidelijke redenen niet deel aan de slag bij Mohács.
6. Krzysztof Szydłowiecki.

sieve en dolzinnige uitleggers van het evangelie die daar overal opdoken en voor vreselijke beroering zorgden. Toen ik om die reden van Bazel weer terug naar Wenen was gegaan, bracht ik reisgeld en de kosten van een paar jaar levensonderhoud bijeen en ging ik terug naar Italië. Er was nog geen jaar voorbij toen koning Ferdinand mij per brief terugriep, maar het was vooral de angst voor de pest, die toen in bijna alle plaatsen en in de grote steden in al haar wreedheid woedde, die zorgde dat ik er niet wilde blijven. Ik keerde terug naar Wenen. Daar heb ik de afgelopen drie jaar niet tot mijn nadeel gewoond, en evenmin tegen mijn zin, omdat die besmettelijke ketterij, die geregeld tot een uitbarsting kwam en haar gif probeerde te verspreiden, bedwongen was, dankzij de roemrijke Ferdinand. Ook al heeft hij die veelkoppige hydra nog niet volledig verslagen, toch heeft hij haar naar vermogen en met de fierheid die hem eigen is tijdens een confrontatie verzwakt, haar op tal van plaatsen waar ze een bedreiging vormde afgeweerd en elders waar ze al wortel schoot uitgeroeid.

De ketterij die zich al in het binnenste van Duitsland heeft vastgezet en deels onder argeloze, deels onder goddeloze en boosaardige lieden oppermachtig is, zal naar mijn idee binnen de kortste keren aan haar eigen kracht ten onder gaan. Afgezien van de slachtpartijen, de gruwelijke tweespalt en een opleving van de meest onmenselijke barbarij[7.] zal ze het land opzadelen met een erfenis van permanent gezichtsverlies in de ogen van andere landen en onverzoenlijke haat. Als de Turken er lucht van krijgen hoe ver die verdorven lieden in hun gewetenloosheid gaan, zullen ze naar mijn idee vanzelf Duitsland komen bezetten, zo niet om te plunderen, dan toch om te voorkomen dat dit gif tot delen van hun gebied doordringt.

De boeken van Protagoras, die onorthodoxe ideeën over de onsterfelijke goden had, werden op bevel van de Atheners in het openbaar verbrand. De schrijver zelf werd bestraft met verbanning.[8.] Wat vindt u? Hoe verdienstelijk heeft dit type mensen zich voor hun medeburgers gemaakt, door goddelijke en menselijke wetten zonder eerbied omver te werpen en naar eigen willekeur nieuwe te bedenken, daartoe aangezet door haat of woede? Ze laten allereenvoudigste lieden ik weet niet wat voor zoete smaak van de vrijheid proeven en ontnemen hun zo het besef van het onheil dat hun boven het hoofd hangt, wat funest voor het land is. Maar ze beloven wel de redding van de ziel! Zij en mensen zoals zij, maar ik niet, kunnen geloven dat er in de woonstede van de gelukzaligen ruimte is voor iemand die - woest, gewetenloos, opstandig - alle vrees voor de wet en ook voor God heeft afgelegd

7. Ursinus doelt op de Duitse Boerenoorlog (1524-1526).
8. Cicero, *De natura deorum* 1, 63; Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum* 9, 51-52.

en als een wild dier leeft. Maar ik laat me ook hier al te zeer gaan, maar het is wel tegenover u: ik weet dat u het niet verder zult vertellen. Tegenover een willekeurige andere persoon zou ik het niet wagen me zoveel te permitteren. Want het zou dom zijn olie op het vuur te gooien.[9.]

Doe Rhenanus, Bonifacius, Froben[10.] en de andere vrienden de groeten. Dat het u goed mag gaan, hooggeachte vriend. U moet de groeten hebben van Faber,[11.] die een groot bewonderaar van u is. Piso, die al zijn bezittingen was kwijtgeraakt, is in maart in Bratislava overleden; ik denk dat hij van verdriet gestorven is.[12.] Het valt niet mee voor iemand die in Italië temidden van mensen met smaak vertoefde nu hier te wonen, vooral in een zo ongunstige tijd, in een gebied waar alles platgebrand is. Maar de brutale godsdienst van de Duitsers verzacht het leven hier. Nogmaals, het ga u goed. Zou u deze brief alstublieft niet aan anderen willen laten zien?

Esztergom in Hongarije, 10 december '27

Uw vriend Ursinus Velius

Aan Erasmus van Rotterdam, met gemak de grootste op het gebied van theologie en welsprekendheid. Te Bazel

1918 *Aan Krzysztof Szydłowiecki*
Bazel, 12 december 1527

Erasmus van Rotterdam groet Krzysztof Szydłowiecki, woiwode en starost van Krakau, kanselier van het koninkrijk Polen

Uitzonderlijke deugdzaamheid krijgt altijd haar lof of beloning. Dat is ook het geval als het resultaat, waarover alleen God beslist, niet in overeenstemming met de uitstekende pogingen is.[1.] Wij zouden evenwel gelukkiger zijn als de verlokkingen van de macht niet zwaarder hadden gewogen dan onpartijdig en goed advies. Uit ervaring weten we dat het volstrekt waar is wat

9. *Adagia* 109.
10. Beatus Rhenanus, Bonifacius Amerbach en Johann Froben. Ursinus zal nog niet gehoord hebben dat Froben was overleden.
11. Zie boven, noot 1.
12. De slag bij Mohács en de dood van Lodewijk II hadden voor Piso grote gevolgen.
1. Dit zal betrekking hebben op Szydłowiecki's poging tot bemiddeling in de kwestie van het Hongaarse koningschap; zie brieven 1819 en 1820. Ferdinand viel in de zomer van 1527 Hongarije binnen.

Homerus zoveel duizend jaar geleden schreef, dat een mens genoeg kan krijgen van eten, drinken, zang, dans en allerlei andere dingen, hoe aangenaam van zichzelf ook, maar dat er één ding is waar hij nooit genoeg van krijgt: oorlog, het ellendigste wat er bestaat.[2] Ik kan dit alleen maar zo interpreteren, zeer geachte heer, dat God zich van ons heeft afgewend en daarom een niet te stillen strijdlust in de harten van sommige vorsten opwekt. Aan wat voor rampen ontbreekt het deze tijd? Welke streek op aarde maakt geen oorlog door, of bereidt er een voor? Is er een gebied waar de pest niet woedt of waar geen armoede heerst? Hoewel we door zoveel ongeluk getroffen worden, herkennen we de hand van God niet, die ons met zijn gesels aanspoort om tot bezinning te komen. Maar wij doen alsof alles in orde is en richten feestmalen aan, trouwen, kruisen de degens en strijden om uitbreiding van de grenzen van ons rijk. Ik hoop evenwel dat de mensheid ooit weer een rustiger tijd mag meemaken, door toedoen van u en uw gelijken en door tactisch optreden van de voortreffelijke koning Sigismund.

U schrijft dat mijn brief bij de koning zelf en ook bij alle belangrijke personen aan het hof zeer in de smaak viel. Ik ben erg blij dat de raad van Jan Łaski én mijn meegaandheid niet zonder succes bleven. U hoeft zich in uw goedheid heus niet druk te maken over een geschenk. Ik heb al lang wat ik wilde als de brief in de smaak viel en de behoefte aan vrede onder de aandacht bracht. Ik ben u zeer dankbaar voor de genegenheid die u mijn vriend Antonin toedraagt. Die man heeft mij met zijn verdiensten zo aan zich verplicht, dat ik graag zal toestaan dat alles wat Uwe Hoogheid voor hem doet, mij in rekening wordt gebracht. De Heer moge u behoeden en bewaren, in alle opzichten zeer illustere heer.

Bazel, 12 december 1527

1919 *Aan Piotr Tomicki*
Bazel, 12 december 1527

Erasmus van Rotterdam groet Piotr Tomicki, bisschop van Krakau

Er was niet genoeg tijd en stof voor een brief aan u, eminente prelaat, en ook een gevoel van schroom weerhield me u te schrijven. Maar uw vriend Antonin gaf mij een zo levendige en liefdevolle schets van uw karakter en houding, dat het een evidente leugen zou zijn als ik zou zeggen dat ik u niet ken; ik zou bovendien verstoken zijn van ieder gevoel van vroomheid en wellevend-

2. Homerus, *Ilias* 13, 636-639.

heid, als ik zo'n prelaat niet vereer, bewonder en van harte liefheb. Evenzeer wens ik mijn vriend Antonin geluk dat hij een beschermheer trof onder wiens hoede hij, in de woelige tijden die we nu meemaken, een fatsoenlijk en rustig leven kan leiden. Ik ben immers zo op die allervriendelijkste man gesteld, dat ik grotere blijdschap voel als hem iets goeds ten deel viel dan wanneer het mij ten deel was gevallen. Het zou irrelevant zijn als ik u nu zou gelukwensen met uw hoge positie, die u niet aan uw afkomst, maar aan uw voortreffelijke geestelijke gaven te danken hebt; ik ga u ook niet gelukkig prijzen omdat u tot degenen hoort die het meest bij de doorluchtige koning[1.] in de gunst staan en hem dierbaar zijn, aangezien dat bij hem eerder een kwestie van oordeel dan gevoel is. De tijd waarin we leven en de christenheid wens ik geluk, want als haar een groot aantal bisschoppen zoals u ten deel zou vallen, zouden deze donkere wolken eerder plaatsmaken voor een heldere hemel.

Uwe Hoogheid krijgt een wel zeer Laconische brief.[2.] Toch zou u toegeven dat hij uitvoerig is, als u zou weten hoe druk ik het heb. In mijn gebeden vraag ik om alle mogelijke voorspoed en geluk voor Uwe Eerwaarde Excellentie.

Bazel, 12 december 1527

1920 *Van Karel V*
Burgos, 13 december 1527

Karel, bij de gratie Gods gekozen keizer van het Roomse rijk enz.

Eerwaardige, trouwe en beminde vriend, uw brief deed ons om twee redenen veel genoegen: omdat hij van u was en omdat we eruit begrepen dat de dwaasheid die Luthers aanhangers tentoonspreiden aan het afnemen is.[1.] Het eerste hebt u aan onze uitzonderlijke goedgunstigheid jegens u te danken; het tweede hebben wij aan u te danken en niet zozeer wij als wel de hele christenheid. Zij heeft door u alleen immers bereikt wat keizers, pausen, vorsten, universiteiten en talloze geleerden al die tijd niet voor elkaar kregen. We erkennen graag dat het u daarom niet aan onvergankelijke roem onder de mensen en eeuwige glorie in de hemel zal ontbreken, en wensen u van harte geluk met het behaalde succes. Nu rest nog dat u uw uiterste best doet

1. Koning Sigismund I van Polen.
2. Vanwege zijn beknoptheid; zie brief 1809, noot 1.
1. Zie brief 1873, waarop deze brief het antwoord is.

om deze taak, waar u zo succesvol aan begonnen bent, ten einde te brengen. Wij zullen uw vrome inspanningen namelijk altijd met alle mogelijke hulp en instemming steunen.

Maar we lazen met misnoegen wat u schrijft over het onderzoek naar uw werken dat hier begonnen is. Want het lijkt alsof u op een of andere manier geen vertrouwen hebt in onze gunstige gezindheid jegens u - alsof er in onze aanwezigheid tot maatregelen tegen Erasmus besloten zou kunnen worden, wiens christelijke vroomheid voor ons buiten kijf staat! Het onderzoek naar uw boeken waarvoor wij toestemming gaven,[2] levert immers geen enkel gevaar op. Als er een menselijke fout wordt aangetroffen, wordt u daar vriendelijk op gewezen en hoeft u het alleen maar te verbeteren of zo uit te leggen dat de zwakken nergens meer over kunnen struikelen. Op die manier maakt u uw werken onsterfelijk en snoert u kwaadwillige critici de mond. U begrijpt wel hoeveel roem u voor uzelf en uw werken zult oogsten als er niets laakbaars gevonden wordt. Daarom willen we dat u moed houdt; wees ervan overtuigd dat wij geen moment uw eer en reputatie uit het oog zullen verliezen.

Wat wij konden doen voor de rust in het land, hebben we tot nu toe met vastberadenheid gedaan. Niemand heeft reden om dat in twijfel te trekken. Wat wij op dit moment doen en wat we hierna van plan zijn te doen, laten we liever met daden zien. Het enige wat we van u vragen, is dat u al ons handelen steeds weer in uw gebeden bij de grote en almachtige Christus aanbeveelt. Het ga u goed.

Opgesteld in onze stad Burgos, op 13 december van het jaar des Heren 1527, het negende van onze keizerlijke regering

Karel

Alfonso de Valdés, in opdracht van Zijne Keizerlijke Majesteit

Aan de eerwaardige, trouwe en door ons beminde Desiderius Erasmus van Rotterdam, onze raadsheer

2. De conferentie van Valladolid, zie brief 1814, noot 9.

1921 *Aan Henri de Bottis*
Bazel, 22 december 1527

Erasmus van Rotterdam groet Henri de Bottis, doctor in de rechten, officiaal van Bourg

Dierbare vriend in de Heer, ik ben blij met de bijzondere genegenheid die u voor mij voelt, maar betreur het tegelijkertijd dat u ten onrechte verdriet is aangedaan. Talloze malen word ik begraven, talloze malen overleef ik mezelf, intussen gereed voor beide, wanneer het God zal behagen.[1.]

Johann Froben, een man geboren om de studie aanzien te geven, heeft ons verlaten, tot mijn grote verdriet.[2.] Maar als ik denk aan de soort ziekte - het was namelijk een beroerte - en aan deze woelige tijden, ben ik eerder geneigd hem geluk te wensen met zijn verlossing dan te klagen om zijn heengaan. Hij was begonnen aan een volledige Augustinus, een duur project, en wenste dat hij zoveel tijd van leven zou hebben als nodig was voor de voltooiing. Maar God had naar ik hoop iets beters voor hem voorzien dan hij wenste.[3.] Zijn zoon Hieronymus en ik houden de enorme drukkerij gaande. Het boek over de methode van het preken is niet uit mijn gedachten, maar er komt telkens iets anders tussendoor wat mijn aandacht opeist. Ook is het ongelofelijk hoeveel werk we aan de Augustinus hebben.

Ik heb op dit moment niet alleen met Spaanse falanxen te maken, maar ben in een veel gevaarlijker oorlog met anderen gewikkeld, waarbij Béda geen steen op de andere laat[4.] om de indruk van een goed man te vermijden. Toch ben ik blij dat ik gewaarschuwd word. Ik wens u samen met iedereen die mij in Christus welgezind is, het allerbeste.

Bazel, de dag na de feestdag van de apostel Thomas, 1527

1922 *Aan Georg Schmotzer*
Bazel, 27 december 1527

Erasmus van Rotterdam groet Georg Schmotzer, doctor in de beide rechten

Hooggeachte doctor, ik betreur het gebeurde ten zeerste, maar ben tegelijkertijd blij dat zich een toevalligheid voordeed waardoor ik kon achterhalen wat er gebeurd was. Ruffus, gardiaan van de franciscanen te Rouffach, schreef aan zijn voormalige medebroeders[1.] dat er een bundeltje brieven van mij in

1. Bottis had blijkbaar een gerucht opgevangen dat Erasmus zou zijn overleden.
2. Zie brief 1900.
3. Vgl. Hebreeën 11:40.
4. *Adagia* 330.
1. Van het franciscaanse klooster in Bazel, dat ten tijde van de reformatie werd opgeheven. Rouffach en Thann liggen in de Elzas.

een herberg in Thann was gevonden en dat het aan het stadsbestuur was overhandigd. Zodra ik dat wist, zond ik mijn eigen bode eropaf. Via hem kwam ik erachter dat het bestuur die brieven aan de proost[2] had gegeven, die moest nagaan of er iets in stond wat van landsbelang was. Deze proost - want hij is hier - zegt dat er niets werd aangetroffen wat op enigerlei wijze met de internationale politiek te maken had. Desondanks werden de brieven naar de raad van Ensisheim[3] gestuurd; of dat uit haat jegens mij, uit overdreven zorgvuldigheid of uit onwetendheid werd gedaan, laat ik hier buiten beschouwing. Zo veel bundels brieven en boekjes verstuur ik dagelijks naar Engeland, Frankrijk, Spanje, Polen, Brabant, en krijg ik op mijn beurt van de keizer, die mij erkent als een beëdigd raadsheer van hem, van koning Ferdinand, van de koning van Engeland, van aartsbisschoppen en kardinalen; nooit evenwel deed zich zo'n ongelukkige situatie voor. Want ik heb niet de gewoonte iets aan een brief toe te vertrouwen wat op enigerlei wijze het welzijn van het land zou verstoren.

Ikzelf ben niet onbekend en mijn correspondenten zijn dat evenmin. Het zou dan ook wel zo beleefd zijn geweest dat de brieven, zodra men had gezien dat ik de afzender was, aan mij werden teruggestuurd en niet voor onderzoek aan willekeurige personen werden voorgelegd. In elk geval was het volstrekt onnodig ze aan u te sturen nadat ze stuk voor stuk waren uitgeplozen. Dat was niet correct tegenover mij en ook niet tegenover mijn correspondenten. De inhoud was namelijk zodanig dat het voor mij van groot belang was dat de brieven zouden aankomen. Het kon hun geen enkel voordeel opleveren, maar mij wel geweldig veel last bezorgen als ze via andere handen uit de koers raakten. Zelfs in oorlogstijd gaat men enigszins respectvol met brieven om, vooral als er niets instaat wat op de vijand betrekking heeft. Maar hoe de zaak ook door de inwoners van Thann is aangepakt, u verzoek ik nadrukkelijk zo vriendelijk te willen zijn om deze bode daar niet te lang vast te houden en hem alle papieren na zorgvuldige verzegeling bij mij terug te laten bezorgen, zodat ze vervolgens via iemand anders op de plaats van bestemming komen.

Uit het relaas van de proost van Thann kan ik niet echt opmaken welke het waren, maar ik vermoed dat het om het bundeltje gaat dat ik onlangs aan de Zwitser Anton Bletz had meegegeven. Daarin zat één brief aan het Parlement van Parijs, één aan de theologische faculteit, één aan Noël Béda, één aan een Spaanse theoloog van de Sorbonne, één aan de theoloog Gervasius, één aan de kardinaal van Lotharingen, één aan Louis, heer van Berquin, één

2. Waarschijnlijk Jakob Rieher.
3. Schmotzer was lid van deze raad. In Ensisheim zetelde de regering van de Habsburgse bezittingen in onder meer de Elzas.

aan Germain de Brie, één aan mijn voormalige dienaar Lieven en één aan de aartsbisschop van Canterbury.[4.] Er was een gedrukt boekje voor de aartsbisschop van Sevilla.[5.] Er waren twee stukken met dezelfde inhoud, het ene voor het Parlement van Parijs, het andere voor de theologische faculteit; verder enkele afschriften van brieven van anderen, als ik het wel heb. Ik zou graag willen dat alles terugkomt, althans wat bij u is. Als er nog iets anders is, wilt u alstublieft zorgen dat het wordt teruggestuurd, want ik weet dat ik niets geschreven heb wat op u betrekking heeft. Daarmee zult u mij ten zeerste aan u verplichten. Als zich iets voordoet waarmee ik u op mijn beurt een plezier kan doen, kunt u rekenen op iemand die een weldaad niet vergeet en direct bereid is tot een wederdienst.

Deze brief deed ik bij de andere, omdat ik had gehoord dat de voorzitter[6.] al vertrokken was. Als dat inderdaad zo is, vertrouw ik erop dat de kwestie door u, tactvol als u bent, zonder problemen geregeld zal worden, vooral omdat ze, voor zover het u betreft, van geen enkel gewicht is. Het ga u goed.

Bazel, de feestdag van de evangelist Johannes, 1527

1923 *Aan Hieronymus Emser*[1.]
Bazel, 29 december 1527

Een hartelijke groet. Met de laatste beurs[2.] schreef ik u een brief die ik bij de brief aan de doorluchtige vorst had gevoegd.[3.] Daarin vertelde ik het een en ander over het gedoe rond Heinrich Eppendorf. Ik weet nu zeker dat een vertrouweling van de vorst hem de brief heeft toegespeeld die ik enige tijd geleden aan de doorluchtige hertog had gestuurd.[4.] Wat daar de bedoeling van was, weet ik niet. In elk geval deed het volstrekt niet ter zake. Ik heb zo'n

4. Bedoeld zijn brieven 1905 (aan het Parlement van Parijs), 1902 (aan de theologische faculteit van Parijs), 1906 (aan Noël Béda), 1909 (aan Francisco de Vitoria), 1903 (aan Gervasius Wain), 1911 (aan Jan van Lotharingen-Guise), 1910 (aan Germain de Brie). De brieven aan Louis de Berquin, Lieven Algoet en William Warham zijn niet bekend.
5. De *Apologia ad monachos Hispanos*, bestemd voor Alonso Manrique de Lara.
6. D.i. de voorzitter van de raad van Ensisheim.
1. Emser was op 8 december 1527 overleden, wat Erasmus blijkbaar nog niet wist.
2. De halfjaarlijkse boekenbeurs in Frankfurt.
3. Brief 1869 aan Georg van Saksen.
4. Dit is de brief die beantwoord werd met nr. 1448. Volgens Erasmus was de brief, waarin negatieve dingen over Eppendorf stonden, doorgegeven door Otto von Pack (zie brief 1951).

vermoeden dat het buiten de vorst om is gebeurd. Kort daarna kwamen hier twee mannen die een brief van u overhandigden die niet veel meer bevatte dan een groet. Omdat ik hen niet kende en we zo vaak bedrogen worden, was ik niet van plan via hen terug te schrijven. Maar toen ze aandrongen, gaf ik wat geld en schreef ik iets terug. Ik wil graag weten of dat bij u aangekomen is, en verder wat de illustere vorst van het tweede boek van de *Hyperaspistes* vindt.[5.]

Lee voert in Spanje een verbazingwekkende tragedie op. Die wordt krachtig gesteund door Béda en de zijnen. U zult binnenkort horen hoe het afloopt. We hebben hier Capito, Bucer, Urbanus[6.] en ik weet niet wie nog meer, die allemaal op weg naar Bern zijn om daar een disputatie te houden[7.] en uitspraken te doen over de afschaffing van de mis en de jaardienst. Ze preekten hier af en toe. God geve dat het goed afloopt. Want het ziet ernaar uit dat er grote beroering zal ontstaan.

Degene die de brief brengt, werd gestuurd door een zeldzaam getalenteerde jongeman die de studie bijzonder toegedaan is, namelijk Christoph von Carlowitz.[8.] Via deze bode kunt u rustig schrijven wat u wilt. Ik wens u volmaakt geluk in de Heer.

Bazel, de dag na Onnozele-Kinderen, 1527

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de zeer geleerde heer Hieronymus Emser. Te Dresden

1924 *Aan Georg van Saksen*
Bazel, 30 december 1527

Erasmus van Rotterdam groet Georg, hertog van Saksen

Zeer doorluchtige vorst, er was op dit moment niets wat het waard was dat ik Uwe Hoogheid ermee lastig zou vallen; maar ik werd tot schrijven uitgenodigd door de aanwezigheid van een betrouwbare bode, die bovendien

5. Zie brief 1853.
6. Urbanus Rhegius.
7. Van 6 tot 26 januari 1528.
8. Carlowitz, die in Bazel verbleef, was afkomstig uit de omgeving van Dresden, waar Emser woonde.

hier weer snel terug zou zijn. Zo'n kans doet zich maar al te zelden voor; ik vond dat ik die niet mocht missen. Met de laatste beurs zond ik Uwe Doorluchtige Hoogheid het tweede boek van de *Hyperaspistes*, tegelijk met een brief;[1] ik weet nog niet zeker of beide overhandigd zijn of niet. Er zijn namelijk geen woorden voor hoeveel slechtheid en onbetrouwbaarheid we tegenwoordig bij de mensen aantreffen als het om dit soort werk gaat. Als het voor Uwe Hoogheid niet bezwaarlijk is, zou ik het dan ook heel fijn vinden als u in drie woorden wilt laten weten of het overhandigd is wat ik had gestuurd, en verder of het uw goedkeuring kan wegdragen, want ik hecht grote waarde aan uw oordeel. Want het is niet aan één en dezelfde persoon om voort te brengen en te beoordelen, zoals Socrates bij Plato zegt.[2] Dit is het enige wat ik weet: dat mij nooit iets zwaarder viel dan het beantwoorden van een eindeloze aaneenschakeling van beschimpingen en grootspraak; alleen al om zoiets onverteerbaars door te lezen moet je een sterke maag hebben.[3]

Deze storm, van een zo nieuwe soort, vraagt om een buitengewoon bekwaam iemand, die met wijsheid, gezag en vernuft al die onrust tot bedaren kan brengen. Het verbaast me en doet me verdriet dat zich nog steeds geen geschikte persoon aandient. De theologen, met al hun syllogismen en vraagstukken, zijn kennelijk alleen binnen de muren van hun scholen theologen. Zo ooit, dan was het nu wel de tijd om die verborgen wijsheid, die de menselijke overtreft, tevoorschijn te halen. Sommige bisschoppen lijken wat anders te beogen. De meeste monniken zijn meer bezorgd om hun buik dan om het evangelie. De keizer en Ferdinand lijken aan strenge maatregelen als heilig anker[4] te denken; inderdaad worden ze in die richting geduwd door degenen die onder het mom van het evangelie willen dat ze alles mogen wat bij hen opkomt. Maar ik ben bang dat het alleen maar erger wordt. Roofzucht zal heel wat mensen tegen onschuldigen opjagen; iedereen die iets bezit, zal gevaar lopen. Wie niets heeft, zal hier wel bij varen, dat wil zeggen: bij andermans rampspoed, zoals dat in de oorlog gaat. Dit alles zal tot volslagen chaos leiden. Als de kwaal niet in een keer uitgebannen kan worden, moet ze in elk geval op een deskundige manier tijdelijk worden verzacht, totdat de ziekte de hand van een heelmeester zal toelaten. Het is wreed mes en brand-

1. Brief 1869 (zie ook de voorgaande brief aan Emser).
2. Vgl. *Adagia* 115 (Iedereen vindt prachtig wat van hemzelf is): ‘Een kunstwerk is als het ware iemands geesteskind, waarover de vroedvrouw een juister oordeel geeft dan de moeder zelf, aldus Socrates’. Zie Plato, *Theaetetus* 149a-151d.
3. Dit betreft Luthers *Over de onvrije wil.*
4. D.i. laatste toevlucht, zie *Adagia* 24.

ijzer te hanteren, wanneer de ziekte bijna meer dan de helft van het lichaam heeft aangetast. Het is een schadelijk medicijn als er meer mensen door verloren gaan dan gered worden. Als wat aan beide kanten verkeerd is, met verstand en beleid wordt uitgebannen op gezag van eensgezinde vorsten, zou de zaak volgens mij een minder bloedige afloop hebben. Ik bid dat Hij die weet wat goed is voor de mensen, de vorsten besluiten wil ingeven die ons weer ware vroomheid en onverbrekelijke eendracht brengen, want ik weet niet wat ons nog rest behalve gebeden.

Christoph von Carlowitz is hier bij ons, een jongeman die behalve om zijn goede komaf ook zeer geacht wordt om zijn ongewone geleerdheid en zijn meer dan volwassen houding, zodat hij behalve zijn leeftijd en uiterlijk niets jeugdigs heeft. Hij gaat zo op in de eervolste soort studie, dat hij al het vertier dat andere jongelui met feestjes, dobbelspel en vrijages najagen, volledig uit de boeken haalt. Iets waarmee ik uw hertogdom graag gelukwens, aangezien hij werkelijk bijzonder hoge verwachtingen wekt. Hij heeft degene gestuurd die deze brief brengt;[5] Uwe Doorluchtige Hoogheid zal zo goed willen zijn via hem te kennen te geven wat u mij wilt laten weten. Moge God u behoeden en uw macht handhaven.

Bazel, 30 december 1527

1925 *Aan de nonnen van Denny* [Bazel, 1527 of 1528]

In 1528 verscheen bij Froben in Bazel een *Epistola consolatoria in adversis* (Brief ter vertroosting bij tegenspoed), een kort tractaat gericht aan de clarissen van Denny in de buurt van Cambridge. Hieronder volgen alleen de gedeelten met een epistolair karakter, overeenkomstig de uitgave van P.S. Allen.

Erasmus van Rotterdam groet de zusters die soldaten van Christus zijn volgens de regel van Sint-Franciscus, in de buurt van Cambridge

Terecht spoort de Heer ons aan, geliefde zusters in Christus, om een schat in de hemel te verzamelen, waar geen mot hem aanvreet of dief hem steelt.[1] Het geschenk dat u in uw vroomheid zond, kon verdonkeremaand worden, maar uw liefde en vrome gebeden, waarin u zich verwaardigt mij dagelijks bij uw Bruide-

5. Zie brief 1923, noot 8.
1. Matteüs 6:19; Lucas 12:33.

gom aan te bevelen, kon geen mens, hoe diefachtig ook, ontvreemden. Laten we ons dan ook inspannen om zo'n soort rijkdom te vergaren, dat je, als je die met een behoeftige deelt, niet armer, maar rijker wordt door het weggeven en waarvan degene aan wie het weggegeven wordt niet beroofd kan worden.

In dankbaarheid en blijdschap het allerkleinste aannemen betekent niets anders dan vragen om een grotere weldaad. Naar ik begreep viel de brief die ik zomaar voor de vuist weg op aandringen van Thomas Grey, wie ik niets weigeren kan, eerder op papier wierp dan schreef, zeer bij u in de smaak. Daarom besloot ik tegelijk met een brief een bloempje te sturen, geplukt uit de altijd weer uitlopende tuinen van Jesaja, met de bedoeling dat het uw harten met de geur van heilige bezieling verkwikt en sterkt. Een aardse bloem die je bij je neus houdt maakt niet alleen blij, maar is ook heilzaam. Veel meer nog zullen dit soort bloemen, voortgebracht en gevoed door het waaien van de Heilige Geest, blijdschap en geestelijke kracht geven als je ze bij het gemoed houdt. Wie bekruipt immers niet af en toe een gevoel van treurnis en regelrechte walging als hij denkt aan al het kwaad waarvan alles tegenwoordig doortrokken is? Wie staat zo stevig in zijn schoenen dat hij bij zulke uiteenlopende opvattingen niet een zweem van verzoeking voelt? Vooruit dan, hier is uw bloempje uit Jesaja, dat in plaats van walging vrolijkheid geeft en het gemoed sterkt en schraagt met de kracht van het geloof: 'In stilheid en vertrouwen' zegt hij 'ligt jullie kracht'.[2.] [...]

Hoeveel jaar worden we nu al niet door allerlei rampen getroffen? De Egyptenaren werden door tien plagen getroffen en bij elke plaag was er een begin van bezinning. Wij worden al zoveel jaar door zoveel meer plagen verzwakt, maar we herkennen de hand van God niet. Niemand zoekt zijn heil in een aanpassing van zijn leefwijze, maar wij leggen allemaal de schuld bij de ander en iedereen houdt zichzelf voor de gek. We zinnen op wraak, alsof mensen tegen de goddelijke macht in kunnen gaan. Is er ook maar één kwaal die aan ons voorbijgaat, of één streek op aarde die immuun is voor besmetting ermee? Waar ter wereld woedt geen oorlog, en als ik oorlog zeg bedoel ik niet één enkele kwaal, maar een zee van alle mogelijke ellende. Waar woedt de pest niet, of schaarste en hongersnood, of plunderingen, of rooftochten? Ook is er geen gebied zonder overstromingen. Hoe bitter en onverzoenlijk is de wrok van de vorsten, wat een rampspoed bracht dat over de mensheid en hoeveel ergere dingen staan ons nog te wachten! Maar dat is allemaal niets vergeleken met de onenigheid binnen de kerk. Door hoeveel sekten worden we verscheurd! Ieder moment komen er nieuwe bij. Mensen die familie van elkaar zijn, huisgenoten zijn, het bed met elkaar delen, worden uit elkaar getrokken door meningsverschillen. [...]

2. Jesaja 30:15.

In die spelonken[3] hield Franciscus, de grondlegger van uw leefwijze, zich verborgen, gering in de ogen van de wereld, groot in de ogen van God. Daar hield zich de heilige maagd Clara verborgen, leidster en beschermheilige van uw gemeenschap. Zonder te steunen op de hulp van deze wereld en menselijke strijdkrachten, maar sterk door stilheid en vertrouwen,[4] vertrapte ze de wereld, versloeg ze Satan, overwon ze het vlees en verdiende ze na kortstondig lijden de kroon van het hemelse leven en regeert ze met haar Bruidegom. Alleen Hem had zij lief, met verachting van Satan met al zijn vertoon en verlokkingen. Blijf, zusters, onverdroten in haar voetsporen treden en streef altijd naar wat beter is; dan zult u, zoals u nu deelgenoot van de strijd bent, ook deelgenoot van de glorie zijn die zich weldra in u zal openbaren. Laat u zich niet afschrikken door uw jonge jaren, de broosheid van uw sekse, de zwakte van uw lichaam, de macht van Satan, uitgerust met duizend listen! De rots waar uw schuilplaats is, is sterker dan iedereen; wie tegen haar aanschopt zal verbrijzeld worden; wie zich aan haar vastklampt, zal veilig zijn. [...]

Er is dus geen reden om bevreesd te zijn, kleine kudde![5] Houd goede moed, want Hij die het op zich nam u te beschermen, heeft de wereld overwonnen.[6] Volgens mij is het niet nodig dat ik u, allervroomste moeder,[7] die voor de gemeenschap van zusters zorg draagt, aanspoor of aan uw taak herinner. Ik zou u liever willen gelukwensen, als dat gezien de menselijke zwakte verantwoord was of gezien uw uitzonderlijke bescheidenheid op prijs werd gesteld. Ik vraag u alleen om, zoals u doet, door te gaan met mij te gedenken in uw gebeden tot de Heer. Wilt u verder in het bijzonder de zusters van Grey namens mij de groeten doen. Moge de Heer u allen behoeden en bewaren. Tegelijkertijd zult u in uw goedheid bidden voor de dief, dat hij van een havik of harpij een duif wordt en er eindelijk mee ophoudt zich als een Kretenzer te gedragen[8] en naar believen alles weg te kapen - want anders zal hij de hand van Christus[9] over zich afroepen -, en dat zijn naam wordt veranderd.

3. Dit zijn de schuilplaatsen bij God, die als een rots is (vgl. Psalm 18:3 enz.). Zie ook Hooglied 2:14, aangehaald in de weggelaten passage.
4. Zie boven, noot 2.
5. Vgl. Lucas 12:32.
6. Vgl. Johannes 16:33.
7. Elizabeth Throckmorton.
8. Voor de onbetrouwbaarheid van de Kretenzers zie *Adagia* 129.
9. Mogelijk is hier woordspel beoogd, omdat ‘manus Christi’ ook de benaming van een zoete lekkernij was. Erasmus had eerder zoete etenswaar ontvangen van de nonnen van het Makkabeeënklooster in Keulen (zie brief 1346).

Lijst van brieven

1802. Van Maximilianus Transsilvanus 13
1803. Van Leonard Cox 14
1804. Aan Thomas More 18
1805. Aan Juan Maldonado 29
1806. Aan Jean (II) de Carondelet 42
1806a. Aan Nicolas Wary 44
1807. Aan Alfonso de Valdés 45
1807a. Aan de vrome lezer 46
1808. Van Theophrastus Paracelsus 46
1809. Aan Theophrastus Paracelsus 47
1810. Van Jan Antonin 48
1811. Van Henricus Caduceator 52
1812. Van Guillaume Budé 55
1813. Van Alonso de Fonseca 60
1814. Van Juan de Vergara 62
1815. Aan Mercurino Gattinara 78
1816. Van William Blount, lord Mountjoy 80
1817. Van Germain de Brie 82
1818. Aan Lazarus a Parentibus 86
1819. Aan Sigismund I 87
1820. Aan Krzysztof Szydłowiecki 94
1821. Aan Jan (II) Łaski 95
1822. Aan Andrzej Krzycki 98
1823. Aan Frans Titelmans 100
1824. Aan Leonard Cox 101
1825. Aan Jan Antonin 103
1826. Aan Andrzej Zebrzydowski 104
1827. Aan [Nicolaus Vesuvius] 105
1828. Aan William Warham 106
1829. Aan Tielmannus Gravius 109
1830. Aan Juan Luis Vives 110

1831. Aan William Warham 111
1832. Aan Nicolaas Kan 112
1833. Aan Henricus Caduceator 115
1834. Aan Fridericus Nausea 116
1835. Aan Germain de Brie 116
1836. Van Juan Luis Vives 118
1837. Van Maarten Lips 120
1837a. Van Frans Titelmans 123
1838. Van Alonso Ruiz de Virués 126
1839. Van Alfonso de Valdés 129
1840. Aan Guillaume Budé 133
1841. Aan Jan van Lotharingen-Guise 136
1842. Van Jacques Toussain 140
1843. Van Jacobus Ceratinus 142
1844. Aan Nikolaus von Diesbach 144
1845. Van Johannes Maria 148
1846. Van Clemens VII aan Alonso Manrique de Lara 149
1847. Van Juan Luis Vives 151
1848. Van Marcus Laurinus 156
1849. Van Erasmus Schets 157
1850. Van Frans van Cranevelt 158
1851. Van Jan Becker van Borssele 160
1852. Van Claude-Louis Alardet 161
1853. Aan de lezer 164
1854. Aan Margaretha van Navarra 166
1855. Aan Jan (I) Łaski 167
1856. Aan Nicolas Wary 177
1857. Van Conradus Goclenius 180
1858. Aan Robert Aldridge 181
1859. Aan Maximiliaan (II) van Bourgondië 200

1860. Aan Jan Becker van Borssele 202
1861. Aan William Warham 202
1862. Aan Jan de Hondt 203
1863. Aan Johannes Cochlaeus 203
1864. Aan Alonso Manrique de Lara 204
1865. Aan Tielmannus Gravius 211
1866. Aan Erasmus Schets 212
1867. Aan Richard Sparcheford 213
1868. Van Georg Thomas 214
1869. Aan Georg van Saksen 216
1870. Aan Matthias Laurinus 217
1871. Aan Marcus Laurinus 218
1872. Aan Mercurino Gattinara 219
1873. Aan Karel V 220
1874. Aan Alonso de Fonseca 221
1875. Aan Juan de Vergara 224
1876. Aan Francisco de Vergara 231
1877. Aan Alonso Manrique de Lara 232
1878. Van Hendrik VIII 247
1879. Aan Alonso Manrique de Lara 249
1880. Van Willibald Pirckheimer 253
1881. Van Christophorus Pistorius 255
1882. Aan Rutgerus Rescius 257
1883. Aan Hans Bogbinder 259
1884. Van Gervasius Wain 260
1885. Aan Francisco de Vergara 261
1886. Aan Karel III, hertog van Savoye 268
1887. Aan een monnik 272
1888. Aan Alonso Manrique de Lara 274
1889. Aan Juan Luis Vives 275
1890. Aan Conradus Goclenius 276
1891. Aan Jean Gachi 278

1892. Aan Amblard en Claude-Louis Alardet 290
1893. Aan Willibald Pirckheimer 293
1894. Aan Nicolaus Vesuvius 296
1895. Van Andrzej Trzecieski 296
1895a. Aan de vrome lezer 298
1896. Van Richard Sparcheford 301
1897. Van Maximilianus Transsilvanus 302
1898. Van Jan Becker van Borssele 303
1899. Van Conradus Goclenius 304
1900. Aan Jan van Heemstede 308
1901. Aan Martin Bucer 313
1902. Aan het Collège de Sorbonne 317
1903. Aan [Gervasius Wain] 327
1904. Van Alonso Fernández de Madrid 329
1905. Aan het Parlement van Parijs 330
1906. Aan Noël Béda 334
1907. Van Alfonso de Valdés 337
1908. Van Juan Maldonado 340
1909. Aan Francisco de Vitoria 342
1910. Aan Germain de Brie 350
1911. Aan Jan van Lotharingen-Guise 352
1912. Van Johann von Vlatten 354
1913. Van Diego Gracián de Alderete 356
1914. Aan Bonifacius Amerbach 358
1915. Aan Jan (II) Łaski 358
1916. Aan Jan Antonin 360
1917. Van Caspar Ursinus Velius 362
1918. Aan Krzysztof Szydłowiecki 365
1919. Aan Piotr Tomicki 366
1920. Van Karel V 367
1921. Aan Henri de Bottis 368
1922. Aan Georg Schmotzer 369
1923. Aan Hieronymus Emser 371
1924. Aan Georg van Saksen 372

1925. Aan de nonnen van Denny 374

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Alardet, Amblard 1892
Alardet, Claude-Louis 1852, 1892
Alderete, Diego Gracián de 1913
Aldridge, Robert 1858
Amerbach, Bonifacius 1914
Antonin, Jan 1810, 1825, 1916
Béda, Noël 1906
Blount, lord Mountjoy, William 1816
Bogbinder, Hans 1883
Borssele, Jan Becker van 1851, 1860, 1898
Bottis, Henri de 1921
Brie, Germain de 1817, 1835, 1910
Bucer, Martin 1901
Budé, Guillaume 1812, 1840
Caduceator, Henricus 1811, 1833
Carondelet, Jean (II) de 1806
Ceratinus, Jacobus 1843
Clemens VII, Alonso Manrique de Lara 1846
Cochlaeus, Johannes 1863
Collège de Sorbonne, 1902
Cox, Leonard 1803, 1824
Cranevelt, Frans van 1850
Diesbach, Nikolaus von 1844
Emser, Hieronymus 1923
Fonseca, Alonso de 1813, 1874
Gachi, Jean 1891
Gattinara, Mercurino 1815, 1872
Georg van Saksen, 1924, 1869
Goclenius, Conradus 1857, 1890, 1899
Gravius, Tielmannus 1829, 1865
Heemstede, Jan van 1900
Hendrik VIII, 1878
Hondt, Jan de 1862
Kan, Nicolaas 1832
Karel III, hertog van Savoye, 1886
Karel V, 1873, 1920
Krzycki, Andrzej 1822
Lara, Alonso Manrique de 1864, 1877, 1879, 1888
Łaski, Jan (I) 1855
Łaski, Jan (II) 1821, 1915
Laurinus, Marcus 1848, 1871
Laurinus, Matthias 1870
lezer 1807a, 1853, 1895a
Lips, Maarten 1837

Lotharingen-Guise, Jan van 1841, 1911
Madrid, Alonso Fernández de 1904
Maldonado, Juan 1805, 1908
Maria, Johannes 1845
Maximili (II) van Bourgondië, 1859
monnik 1887
More, Thomas 1804
Nausea, Fridericus 1834
Navarra, Margaretha van 1854
nonnen van Denny, 1925
Paracelsus, Theophrastus 1808, 1809
Parentibus, Lazarus a 1818
Parlement van Parijs, 1905
Pirckheimer, Willibald 1880, 1893
Pistorius, Christophorus 1881
Rescius, Rutgerus 1882
Schets, Erasmus 1849, 1866

Schmotzer, Georg 1922
Sigismund I, 1819
Sparcheford, Richard 1867, 1896
Szydłowiecki, Krzysztof 1820, 1918
Thomas, Georg 1868
Titelmans, Frans 1823, 1837a
Tomicki, Piotr 1919
Toussain, Jacques 1842
Transsilvanus, Maximilianus 1802, 1897
Trzecieski, Andrzej 1895
Ursinus Velius, Caspar 1917
Valdés, Alfonso de 1807, 1839, 1907
Vergara, Francisco de 1876, 1885
Vergara, Juan de 1814, 1875
Vesuvius, Nicolaus 1894, [1827]
Virués, Alonso Ruiz de 1838
Vitoria, Francisco de 1909
Vives, Juan Luis 1830, 1836, 1847, 1889
Vlatten, Johann von 1912
Wain, Gervasius 1884, [1903]
Warham, William 1828, 1831, 1861
Wary, Nicolas 1806a, 1856
Zebrzydowski, Andrzej 1826

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Abel, bijbelse figuur, 357
Abraham, bijbelse figuur, 279, 357
Absalom, bijbelse figuur, 279
Achilles, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 284
Adam, bijbelse figuur, 19
Adriaan van Utrecht, *zie* Adrianus VI
Adrianus VI (Adriaan Florisz Boeyens, 1454-1523), theoloog te Leuven, paus vanaf 1522, 26, 40, 68, 271, 280
Aegidius Romanus (ca. 1243-1316), leerling van Thomas van Aquino, 145
Aesopus, legendarische Griekse fabeldichter die in de 6e eeuw v.Chr. geleefd zou hebben, 258
Affenstein, Wolfgang von (†1556), jurist in dienst van Hendrik van de Palts, 147
Agricola, Gnaeus Julius (40-93), Romeins generaal, gouverneur van Britannia, schoonvader van Tacitus, 152
Agrippa, *zie* Herodes Agrippa II
Ajax, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 127
Alaard van Amsterdam (1491-1544), humanist te Leuven, publiceerde in 1539 de *Opera omnia* van Agricola, 276
Alardet, Amblard, secretaris van hertog Karel III van Savoye, 162, 163, *1892*
Alardet, Claude-Louis (1506-1561?), kanunnik van Genève vanaf 1529, broer van de vorige, *1852*, 268, 278, *1892*
Alber, Erasmus (ca. 1500-1553), Duits theoloog, medestander van Luther, 317
Alcionio, Pietro (ca. 1487-1527), hellenist in Florence en vanaf Rome, 59
Aldridge, Robert (ca. 1495-1556), studeerde in Cambridge waar hij Erasmus ontmoette en in 1526 handschriften voor hem collationeerde, vanaf 1537 bisschop van Carlisle, *1858*

Aleandro, Girolamo (1480-1542), hellenist en hebraïst; vriend, na 1520 vijand van Erasmus, 27, 59, 136
Alexander de Grote (356-323), koning van Macedonië, 90
Algoet, Lieven, (†1547), werkte enige tijd voor Erasmus, 156, 219, 371
Ambrosius (339-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 16, 117, 125, 167-177, 224, 281, 349, 360
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers jurist en humanist, 351, *1914*, 365
Amnon, bijbelse figuur, 279
Androclides, personage uit de *Adagia*, 107
Anna van Borssele (ca. 1471-1518), vrouwe van Veere, gehuwd met Filips van Bourgondië en na diens dood met Lodewijk van Montfoort, 201
Antisthenes (ca. 445-ca. 365), Grieks filosoof, grondlegger van de cynische school, 90
Antonin, Jan (ca. 1499-ca. 1549), uit Košice (destijds in Hongarije), arts, vestigde zich in Krakau, *1810*, 95, *1825*, 297, *1916*, 366, 367
Aphthonius (4/5e eeuw na Chr.), retor uit Antiochië, 178
Apollo, god van de dichtkunst, 86, 153
Apollos, joods christen uit het Nieuwe Testament, 242
Aristoteles (384-322), Grieks filosoof, 145
Arnobius Junior (bekend ca. 460), christelijk schrijver uit Gallië, 281
Ate, personificatie van de verblinding in de Griekse mythologie, 87, 268
Atensis, *zie* Briart, Jan
Athanasius (ca. 295-373), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 20, 45, 189, 238, 243, 281
Augustinus, Aurelius (354-430), Latijns kerkvader, bisschop van Hippo, *passim*
Auxentius (†374), bisschop van Milaan, aanhanger van het arianisme, 169
Averroës (1126-1198), Arabische arts en filosoof uit Córdoba, schreef commentaren op Aristoteles, 54, 145

B

Babylas (†253), bisschop van Antiochië, martelaar, 84, 117, 171, 177, 178, 339, 352
Bacchus, god van de wijn, 144
Bade, Josse (ca. 1461-1535), uit Gent, drukker te Parijs, 141
Baechem, Nicolaas (Nicolaus Egmondanus, †1526), uit Egmond, karmeliet, theoloog te Leuven, 78, 96
Baer, Ludwig (1479-1554), theoloog te Bazel, 20, 296, 318
Balista, *zie* Fondulo, Girolamo
Barbier, Nicolas (bekend 1517-1530), broer van de volgende, 203
Barbier, Pierre (†1551/52), na de dood van Adrianus VI benoemd tot deken van Doornik, 203

Basilius (ca. 330-379), Grieks kerkvader, bisschop van Caesarea, 45, 175, 189, 243, 347
Becker, Jan († na 1536) uit Borssele, deken van Zanddijk, tutor van Maximiliaan (II) van Bourgondië in Leuven, *1851*, 201, *1860*, *1898*
Beda Venerabilis (672/73-735), Engels monnik en geleerde, 238
Béda, Noël (ca. 1470-1537), theoloog te Parijs, *1906*, *passim*
Bedyll, Thomas (ca. 1486-1537), secretaris van William Warham, 109
Bellona, Romeinse godin van de oorlog, 363
Benedictus van Nursia (ca. 480-547), abt van Monte Cassino, 41
Bentinus, Michael (ca. 1495-1527), uit Vlaanderen, vanaf 1525 corrector bij verschillende Bazelse drukkers, 133
Bérault, Nicolas (ca. 1470-ca. 1545), Frans jurist en humanist, 294
Bernardus van Clairvaux (1090-1153), cisterciënzer monnik, abt van Clairvaux, mysticus, 168
Beroaldo, Filippo (1453-1505), Italiaans humanist, 16
Berquin, Louis de (†1529), aanhanger van de reformatie, vertaalde enkele werken van Erasmus in het Frans, ter dood veroordeeld wegens ketterij, 26, 97, 103, 227, 370
Bibaut, Willem (ca. 1475-1535), generaal van de kartuizer orde, 27
Bilha, bijbelse figuur, 279
Birckmann, Franz (†1530), boekhandelaar te Keulen, agent voor verschillende drukkers, 29, 81, 120, 275
Bletz, Anton (bekend 1527-1533), Zwitserse koerier, 106, 296, 370
Blount, lord Mountjoy, William (ca. 1478-1534), beschermheer van Erasmus, *1816*
Bogbinder, Hans († ca. 1564), uit Kopenhagen, medestander van Christiaan II van Denemarken, *1883*
Bona Sforza (1494-1557), echtgenote van koning Sigismund I van Polen, 94
Bonifacius (†432), Romeins veldheer en gouverneur van Afrika, correspondeerde met Augustinus, 298
Bottis, Henri de (†1544), officiaal van Bourg-en-Bresse, *1921*
Boudet, Michel (1469-1529), bisschop van Langres, 106, 223, 296
Bourgondië, Adolf van (1489/1490-1540), heer van Veere en Beveren, vader van Maximiliaan (II) van Bourgondië, 161, 200, 201, 202, 304
Bourgondië, Maximiliaan (II) van (1514-1558), zoon van Adolf van Bourgondië, 161, *1859*, 202, 303, 304
Brandenburg-Ansbach, Albrecht (I) van (1490-1568), grootmeester van de Duitse Orde tot 1525, daarna hertog van Pruisen, 91
Brandenburg-Ansbach, Albrecht (II) van (1522-1557), stond vanaf 1527 onder voogdij van de volgende, die zijn oom was, 257
Brandenburg-Ansbach, Georg van (1484-1543), vanaf 1527 voogd van de vorige, 255

Brenta, Andrea (ca. 1454-1484), uit Padua, vertaalde fragmenten van Hippocrates, 51
Briart, Jan (1460-1520), uit Ath, theoloog te Leuven, 26
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), geestelijke, Frans hoveling, *1817*, *1835*, 141, *1910*, 371
Brunfels, Otto (ca. 1488-1534), Duits theoloog en botanicus, 23, 24, 317
Bucer, Martin (1491-1551), reformator van Straatsburg, *1901*, 372
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, *1812*, *1840*, 141, 155
Burchardus, iemand die voor Froben werkte, 277, 302, 305
Burgonius, Anianus (†1535), protegé van Jan (II) Łaski, 16, 101
Busleyden, Gilles de (ca. 1465-1536), hoofd van de Rekenkamer van Brabant, broer van Jérôme, 13, 45
Busleyden, Jérôme de (ca. 1470-1517), oprichter van het Leuvense Collegium Trilingue, 42, 179

C

Cadmus, figuur uit de Griekse mythologie, stichter van Thebe, 66
Caduceator (Herold?), Henricus (bekend 1524-1529), uit Aschaffenburg, huisleraar bij Philipp von Schwalbach, *1811*, *1833*
Caesar, Gaius Julius (100-44 v.Chr.), Romeins staatsman, veldheer en schrijver, 159
Callicrates, personage uit de *Adagia*, 49
Calvo, Francesco Giulio/Minuzio (†1548), humanist, drukker te Pavia, Rome en Milaan, 51, 104, 354
Calvo, Marco Fabio († ca. 1527), vertaler van Hippocrates, 51, 104
Camillus, Marcus Furius (†365 v.Chr.), Romeinse held, 31, 88
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), jurist, pauselijk functionaris en kardinaal, 42, 43, 223
Campen, Jan van (1491-1538), hebraïst te Leuven, 45
Cantiuncula, Claudius (†1549), uit Metz, jurist te Bazel tot 1524, daarna in dienst van Jan van Lotharingen-Guise, 137
Capito, Wolfgang Faber (ca. 1478-1541), kerkhervormer te Straatsburg, 24, 54, 313, 372
Capreolus, Johannes (ca. 1380-1444), dominicaans theoloog, 145
Carinus, Ludovicus (ca. 1496-1569), uit Luzern, studeerde in Bazel en Leuven, werkte in 1522 voor Erasmus, 277, 307
Carlowitz, Christoph von (1507-1578), uit de omgeving van Dresden, woonde vanaf 1527 na een verblijf in Leuven enige tijd bij Erasmus, 307, 355, 372, 374
Carondelet, Jean (II) de (1469-1544), aartsbisschop van Palermo, hoge functionaris aan het Bourgondisch-Habsburgse hof, *1806*, 307

Carranza de Miranda, Sancho (†1531), Spaans theoloog, publiceerde in 1522 kritiek op Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, later een van zijn medestanders, 41, 77, 210, 268
Castillo, Francisco (bekend 1527-1547), franciscaans theoloog uit Salamanca, 69, 153
Castro, Alvaro de, Spaans koopman gevestigd te Londen, betrokken bij de uitbetaling van Erasmus' jaargeld uit Engeland, 155
Castro, Luis de, broer van de vorige, 213
Catharina van Aragon (1485-1536), koningin van Engeland, 28, 81, 151, 237
Cato (Maior, Censorius) Marcus Porcius (234-149), Romeins politicus en schrijver, 152
Cato (Minor, Uticensis), Marcus Porcius (95-46), Romeins politicus, 76
Celsus, Aulus Cornelius, Romeins auteur van een encyclopedisch werk waarvan het gedeelte over de geneeskunst bewaard is gebleven, leefde ten tijde van Tiberius, 54
Ceratinus, Jacobus (†1530), humanist uit Hoorn, *1843*, 307
Ceres, godin van de landbouw, 144
Cervent, Clara, schoonmoeder van Juan Luis Vives, 152
Cham, zoon van Noach, 279
Chastel, Pierre du (†1552), in 1527 werkzaam bij Froben in Bazel, woonde bij Erasmus, 296
Christiaan II (1481-1559), koning van Denemarken en Noorwegen tot 1523, 91, 259
Chrysostomus, Johannes (349?-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 20, 42, 45, 83, 84, 116, 136, 137, 138, 140, 145, 177, 178, 182, 185, 186, 189, 214, 224, 238, 243, 260, 281
Cicero, Marcus Tullius (106-43), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 32, 59, 60, 98, 104, 111, 117, 151, 153, 161, 173, 175, 215, 229, 265, 266
Ciołek, Erazm (ca. 1474-1522), bisschop van Płock, 16
Circe, tovenares die de metgezellen van Odysseus in zwijnen veranderde, 148
Clara van Assisi (1193/94-1253), volgelinge van Franciscus, stichtte de orde van de clarissen, 376
Clemens VII (Giulio de' Medici, 1478-1534), paus vanaf 1523, *1846*, *passim*
Clichtove, Josse (†1543), uit Nieuwpoort, theoloog te Parijs, 34, 296
Cochlaeus, Johannes (1479-1552), Duits humanist, tegenstander van Luther, *1863*
Colines, Simon de (bekend 1520-1546), drukker te Parijs, 227
Cop, Guillaume (†1532), arts te Parijs, humanist, 51
Coppin, Nicolas (†1535), theoloog te Leuven, 13, 79
Cordatus, Hadrianus (†1538/39), Zeeuws geestelijke, verdacht van Lutherse sympathieën, 307
Cornelis van Duiveland (bekend 1523-1525), dominicaan, student te Leuven, 25
Coronel, Luis Núñez (†1531), secretaris van Alonso Manrique de Lara, 77, 119, 153, 154, 329, 338, 339

Corte, Pieter de (1491-1567), regent van het college De Lelie te Leuven, 305
Cousturier, Pierre (ca. 1475-1537), studeerde theologie in Parijs, waarna hij toetrad tot de kartuizer orde, medestander van Noël Béda, 27, 33, 34, 50, 106, 108, 294, 321, 332, 344, 348
Cox, Leonard (bekend 1514-1549), uit Engeland, lector in Krakau, *1803*, *1824*, 105
Cranevelt, Frans van (1485-1564), lid van de Grote Raad van Mechelen, *1850*
Cratander, Andreas († voor 26 mei 1540), drukker te Bazel, 51
Croesus, koning van Lydië ca. 560-546 v.Chr., bekend om zijn rijkdom, 302
Croÿ, Willem (II) van (1498-1521), aartsbisschop van Toledo en kardinaal, 76
Curatii, drie broers uit Alba Longa die tegen de Horatii streden, 262
Cyprianus (†258), Latijns kerkvader, bisschop van Carthago, martelaar, 174, 209, 282, 349
Cyrillus van Alexandrië (†444), Grieks kerkvader, patriarch van Alexandrië, 189, 238, 243
Cyrillus van Jeruzalem (ca. 313-386), Grieks kerkvader, bisschop van Jeruzalem, 301

D

Daniël, bijbelse figuur, 88, 200, 357
Dares, personage uit Vergilius' *Aeneis*, 261
David, koning van Israël uit het Oude Testament, 234, 279, 335, 336, 357
Decius, Justus Ludovicus (ca. 1485-1545), secretaris en economisch adviseur van koning Sigismund I van Polen, 15, 101
Demosthenes (384-322 v.Chr.), Atheens redenaar en politicus, 161, 178
Dido, personage uit Vergilius' *Aeneis*, stichtte Carthago en pleegde zelfmoord toen Aeneas haar verliet, 53
Didymus de Blinde (ca. 313-ca. 398), Alexandrijns theoloog, beïnvloed door Origenes, 174, 187, 239
Diesbach, Nikolaus von (1478-1550), coadjutor van de bisschop van Bazel, *1844*
Dilft, Frans van der (†1550), leerling van Conradus Goclenius, verbleef vanaf 1524 verschillende keren langere tijd in Bazel, 180, 181, 259, 277, 306
Dobergast, Martin († ca. 1532), predikant te Krakau, 51, 104
Dominicus (Domingo de Guzmán, ca. 1170-1221), stichter van de orde van de dominicanen, 41, 251
Donatus Magnus († ca. 355?), leider van een christelijke sekte in Afrika, 300
Donatus, Aelius (4e eeuw na Chr.), Latijnse grammaticus, 305
Dorp, Maarten van (1485-1525), theoloog te Leuven, 26, 96, 160, 202, 277, 294, 305, 308, 312
Dürer, Albrecht (1471-1528), Duits schilder, 295, 296

E

Egmondanus, Nicolaus, *zie* Baechem, Nicolaas
Elia, oudtestamentische profeet, 357
Emser, Hieronymus (1478-1527), secretaris en kapelaan van Georg van Saksen, 253, *1923*
Ennius (239-169), Romeins dichter, 69
Entellus, personage uit Vergilius' *Aeneis*, 127, 261
Eobanus Hessus, Helius (1488-1540), humanist en dichter te Erfurt, 52
Eppendorf, Heinrich (1496-na 1551?), protegé van Georg van Saksen, kwam in 1522 naar Bazel, waar hij na aanvankelijke vriendschap in conflict raakte met Erasmus, 24, 294, 313, 371
Esau, bijbelse figuur, 279, 357
Esernius, personage uit de *Adagia*, 267
Euripides (ca. 485/480-406), Griekse tragediedichter, 25, 143
Eustochium (ca. 368-419/20), heilige, volgelinge van Hieronymus, dochter van Paula, 197
Ezechiël, oudtestamentische profeet, 357

F

Fabri, Johannes (1478-1541), uit Leutkirch, raadgever van Ferdinand I, later bisschop van Wenen, 103, 362
Félix, Claude (†1543), vicaris-generaal van de bisschop van Langres, 106
Ferdinand I (1503-1564), broer van Karel V, in 1526 evenals Johan Zápolya uitgeroepen tot koning van Hongarije, 49, 50, 92, 223, 362, 363, 364, 370, 373
Fernández de Madrid, Alonso (ca. 1475-1559), kanunnik van Palencia, aartsdiaken van Alcor, vicaris-generaal, vertaalde Erasmus' *Enchiridion* in het Spaans, *1904*
Filips de Schone (1478-1506), vader van Karel V, 134, 207
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 205, 223, 296
Flora, Romeinse godin van de bloemen en de lente, 76
Fondulo, Girolamo (bekend 1518-1540), studeerde Grieks bij Marcus Musurus, leraar en vriend van Germain de Brie, 352
Fonseca, Alonso de (ca. 1475-1534), aartsbisschop van Toledo, 41, *1813*, 75, 80, 107, 154, 217, 218, *1874*, 225, 230, 232, 263, 337, 338, 342, 343
Fortunatus, manicheeër, disputeerde in 392 met Augustinus, 121
Franciscus van Assisi (1181/82-1226), stichter van de orde van de franciscanen, 41, 251, 269, 270, 280, 285, 374, 376
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk, *passim*
Froben, Erasmius (Johannes Erasmus, 1514/15-na 1548), zoon van Johann Froben, 312

Froben, Hieronymus (1501-1563), drukker te Bazel, zoon van Johann Froben, 158, 312, 369
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker te Bazel, 17, 20, 48, 83, 84, 123, 158, 213, 225, 231, 277, 305, 306, 308-313, 351, 359, 361, 362, 365, 369

G

Gachi, Jean (bekend 1524-1557), franciscaan te Cluses (Savoye), 162, 163, 268, *1891*, 290, 291
Galenus (129-199), arts, auteur van zeer invloedrijke werken over de geneeskunst, 48, 51, 54, 104
Gattinara, Mercurino Arborio di (1465-1530), grootkanselier van Karel V, 13, 42, 43, 45, 77, *1815*, 121, 130, 131, 154, 204, *1872*, 302, 337
Gellius, Aulus (2e eeuw na Chr.), auteur van de *Noctes Atticae*, 102
Georg (1471-1539), hertog van Saksen, 24, *1869*, 223, 253, 294, 371, *1924*
Georgius, bode, 297, 360, 361
Gerson, Jean Charlierde (1363-1429), theoloog, kanselier van de universiteit van Parijs, 325
Geryones, reus met drie lijven uit de Griekse mythologie, 231, 232, 262, 265
Gheershoven, Willem (†1547), bibliothecaris van het klooster Groenendaal bij Brussel, 122
Giberti, Gian Matteo (1495-1543), bisschop van Verona, dataris en politiek adviseur van Clemens VII, 156
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), gemeentesecretaris van Antwerpen, 29, 109, 118, 203, 212, 213
Glapion, Jean (†1522), biechtvader van Karel V, 35
Glareanus, Henricus (1488-1563), Zwitsers humanist, 96, 98, 296, 351, 359
Goclenius, Conradus (†1539), hoogleraar Latijn aan het Collegium Trilingue te Leuven, 118, 120, 122, 123, *1857*, 258, *1890*, *1899*
Gracián de Alderete, Diego (bekend ca. 1517-1563), tot dienst van Maximilianus Transsilvanus, daarna functionaris aan het hof van Karel V, 329, *1913*
Gradivus, bijnaam van de oorlogsgod Mars, 363
Gravius, Tielmannus (bekend 1496-1544), functionaris in dienst van de aartsbisschop van Keulen, *1829*, *1865*
Gregorius van Nazianze (ca. 329-390), Grieks kerkvader, 189
Gregorius van Rimini (ca. 1300-1358), augustijner theoloog, 145
Grey, Thomas (bekend 1497-1527/28), bezocht Erasmus, die zijn tutor in Parijs was geweest, in Leuven (1518) en Bazel (1525), 375, 376
Grey, zusters van Thomas, 376

H

Hagar, bijbelse figuur, 279
Hector, Trojaanse held, 83, 284
Hecuba, echtgenote van Priamus, koning van Troje, 260
Heemstede, Jan van (bekend 1520-1533), kartuizer monnik te Leuven, 122, *1900*
Heetvelde, Steven van (bekend 1521-1528), prior van het Rood-Klooster bij Brussel, 25
Henckel, Johann (†1539), parochiepriester van Košice, 15, 50, 101, 104, 361
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland, 33, 79, 81, 82, 85, 107, 159, 204, 205, 216, 223, *1878*, 314, 343, 345, 370
Hendrik van de Palts (1487-1552), bisschop van Utrecht en Worms, 147
Hercules, held uit de Griekse mythologie, 38, 152, 263
Herodes Agrippa II (27/28-voor 93/94), koning over delen van het Joodse land, 249
Herodias, bijbelse figuur, 358
Hessus, *zie* Eobanus Hessus, Helius
Hesychius (5e eeuw na Chr.?), Grieks lexicograaf uit Alexandrië, 102
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, *passim*
Hilarius van Poitiers (ca. 315-†367), Latijns kerkvader, bisschop van Poitiers, 57, 125, 168, 176, 243, 246, 281, 282
Hippocrates (ca. 460-ca. 370), beroemdste arts uit de oudheid, grondlegger van de medische wetenschap, 51, 54, 104, 354
Hippolytus (ca. 170-235), kerkvader, presbyter in Rome, martelaar, 175
Homerus, dichter van de *Ilias* en de *Odyssee*, 83, 85, 87, 145, 259, 268, 366
Hondt, Jan de (1486?-1571), Vlaams geestelijke, kanunnik te Kortrijk, 156, 157, 158, *1862*, 212
Hoogstraten, Jacob van (†1527), dominicaans theoloog, inquisiteur, 96, 292
Horatii, drie Romeinse broers uit de tijd van koning Tullus Hostilius, 262
Horatius Flaccus, Quintus (63-8 v.Chr.), Romeins dichter, 38, 110, 152, 175, 197, 278, 279, 305, 351
Hosius, Stanislaus (1505-1579), student en leraar in Krakau, beschermeling van Piotr Tomicki, 360, 361
Hovius, Johannes (bekend 1518-1527), werkte enige tijd voor Erasmus, 44
Hugo van Saint-Cher (†1263), dominicaans theoloog en bijbelcommentator, 125
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits rijksridder, humanist, auteur van satirische en polemische geschriften, voorstander van de reformatie, 24, 25, 294
Hyems, Rochus (†1531), subprior van Sint-Maartensdal bij Leuven, 121
Hypsea, personage bij Horatius, 53

I

Irenaeus van Lyon (†202?), kerkvader, bisschop van Lyon, 174, 243, 281
Isaak, bijbelse figuur, 279
Isabella I (1451-1504), koningin van Castilië, 263
Ismaël, bijbelse figuur, 127, 279
Izebel, bijbelse figuur, 357

J

Jacobus IV (1473-1513), koning van Schotland, 115
Jacobus V (1512-1542), koning van Schotland, 102
Jakob, bijbelse figuur, 279, 357, 359
Jakobus, schrijver van een brief uit het Nieuwe Testament, 190
Jeremia, oudtestamentische profeet, 357
Jesaja, oudtestamentische profeet, 322, 357, 375
Jiménez de Cisneros, Francisco (1436-1517), aartsbisschop van Toledo, kardinaal, 76, 189, 232, 263
Joachim van Fiore (†1202), abt, theoloog en mysticus, 150
Joël, oudtestamentische profeet, 183, 186
Johan (1468-1532), keurvorst van Saksen, 39
Johan III (1502-1557), koning van Portugal, 42, 83, 158, 213
Johan Zápolya (1487-1540), woiwode van Transsylvanië, in 1526 evenals Ferdinand I uitgeroepen tot koning van Hongarije, 49, 50, 51, 92, 363
Johannes de Doper, bijbelse figuur, 357
Johannes Maria, uit Bretagne, niet met zekerheid geïdentificeerd, *1845*
Johannes, apostel en evangelist, 30, 181-185, 188, 189, 233-240, 242, 245, 246, 284, 376
Jona, oudtestamentische profeet, 251, 344
Jozef, bijbelse figuur, man van Maria, 122, 123
Jozef, bijbelse figuur, zoon van Jakob, 357
Jud, Leo (ca. 1482-1542), predikant van de St. Peter te Zürich, medewerker van Zwingli, 23, 317
Judas Iskariot, discipel en verrader van Jezus, 279
Julius II (Giuliano della Rovere, 1443-1513), paus vanaf 1503, 23, 133
Jupiter, Romeinse oppergod, 14, 31, 32, 87, 149, 265
Justina, echtgenote van Valentinianus I en moeder van Valentinianus II, keizers in de periode 364-392, 173

K

Kaïn, bijbelse figuur, 357
Kan, Nicolaas (†1555), werkte enige tijd voor Erasmus, 28, 81, 111, *1832*, 156-159, 181, 202, 212, 277
Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden, koning van Spanje, keizer van het Heilige Roomse Rijk, *1873*, *1920*, *passim*
Karel III (1486-1553), hertog van Savoye, 162, 163, *1886*, 290, 291
Karlstadt, Andreas (ca. 1480-1541), theoloog en reformator, 36
Konstante, *zie* Ostrogski
Krassowski, Pawel Sebastian (†1545), kanunnik te Krakau, secretaris van Sigismund I, 361
Krzycki, Andrzej (1482-1537), vanaf 1522 bisschop van Przemýsl, vanaf 1527 bisschop van Płock, 16, 49, 52, *1822*, 102, 104, 297
Krzycki, Elzbieta, zuster van de voorgaande, moeder van Andrzej Zebrzydowski, 17

L

Lachner, Gertrud (†1560), tweede vrouw van Johann Froben, 312
Lactantius Caecilius Firmianus, Lucius (†na 317), Latijns kerkvader, 149
Lange, Johann (1503-1567), studeerde in Krakau, schoolhoofd in Silezië, 361
Lascaris, Janus (1445-1534), hellenist uit Constantinopel, 117, 141
Łaski, Hieronim (door Erasmus aangeduid als Hieroslaus, 1496-1541), Pools diplomaat, woiwode van Inowrocław en Sieradz, broer van Jan (II) Łaski, 33, 98, 359, 361
Łaski, Jan (I) (1455-1531), aartsbisschop van Gniezno, oom van de volgende, 16, 33, *1855*, 360
Łaski, Jan (II) (1499-1560), proost van Gniezno, neef van de voorgaande, 14, 16, 33, 49, 87, 95, *1821*, 99, 101, 168, *1915*, 361, 366
Łaski, Stanisław (ca. 1500-1550), Pools diplomaat, broer van Jan (II) Łaski, 33, 98
Latomus, Jacobus (ca. 1475-1544), theoloog te Leuven, 26, 79, 110, 151, 294
Laurinus, Marcus (1488-1540), deken van de Sint-Donaaskerk in Brugge, *1848*, 157, 158, 203, 212, 217, *1871*, 276
Laurinus, Matthias (†1540), heer van Watervliet, magistraat en functionaris aan het Bourgondisch-Habsburgse hof, 157, *1870*, 218, 276
Laurinus, zusters van Marcus en Matthias, 157, 218
Lee, Edward (1482?-1544), Engels theoloog, *passim*
Lee, Wilfred (bekend 1519-1520), broer van de vorige, 26
Lefèvre d'Étaples, Jacques (ca. 1460-1536), Frans humanist en theoloog, 97, 124, 237, 352, 353

Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 40, 59, 136, 150, 189, 271, 280, 346
Leoniceno, Niccolò (1428-1524), Italiaans medicus en humanist, 51
Leopoldi, Ludovicus, *zie* Jud, Leo
Leopolita, Jan (1482-1535), theoloog te Krakau, 362
Lerma, Pedro de (ca. 1461-1541), Spaans theoloog, 119, 153
Leszczy ski, Rafał (†1527), vanaf 1522 bisschop van Płock, 16
Libanius (314-ca. 393), retor uit Antiochië, 178
Limperger, Tilmann (ca. 1455-ca. 1535), wijbisschop van Bazel die de kant van de reformatie koos, 260, 296
Linacre, Thomas (ca. 1460-1524), Engels arts en humanist, 213
Lips, Joost, vader van Maarten en Nicolaas Lips, 122
Lips, Maarten (ca. 1492-1555/59), tot 1525 kanunnik van Sint-Maartensdal bij Leuven, daarna overgeplaatst naar een augustijner nonnenklooster in Lens-Saint-Remy, *1837*, 307
Lips, Nicolaas, broer van de vorige, 122
Litae, personificatie van de smeekbeden in de Griekse mythologie, 87
Loaysa, Garcia de (1479-1546), dominicaan, biechtvader van Karel V, 328
Lodewijk II (1506-1526), koning van Hongarije en Bohemen, omgekomen bij de slag bij Mohács, 33, 91
Longland, John (1473-1547), bisschop van Lincoln, 200, 205, 223
Longueil, Christophe de (ca. 1488-1522), Frans jurist en humanist, 60, 136
López Pacheco, Diego (1456-1529), markies van Villena, omringde zich met voorstanders van een spiritueel christendom, bewonderaar van Erasmus, 132
Lotharingen-Guise, Jan van (1498-1550), kardinaal, *1841*, *1911*, 358, 370
Louise van Savoye (1476-1531), moeder van koning Frans I van Frankrijk, 166, 228
Lucanus, Marcus Annaeus (39-65), Romeins episch dichter, 159
Lucas, evangelist en schrijver van het bijbelboek Handelingen, 87, 174, 175, 198, 215, 216, 249, 283, 374, 376
Lupset, Thomas (ca. 1498-1530), Engels humanist, protegé van John Colet, 84, 117
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, *passim*
Lynceus, een van de Argonauten, bekend om zijn scherpe blik, 195
Lysias (ca. 445-ca 380), Attisch redenaar, 178

M

Maldonado, Juan (ca. 1485-ca. 1554), Spaans humanist, bewonderaar van Erasmus, 24, *1805*, 118, 129, 130, 339, *1908*

Mamucetus (Mamuchet?), Marcus, niet geïdentificeerd, 141
Manasse, bijbelse figuur, 357
Mandrabulus, genoemd in adagium, 36
Manrique de Lara, Alonso (ca. 1460-1538), aartsbisschop van Sevilla, groot-inquisiteur, 41, 69, 80, 118, 120, *1846*, 153, *1864*, 217, 218, *1877*, *1879*, *1888*, 320, 328, 337, 338, 342, 343, 371
Manuzio, Aldo (1452?-1515), drukker in Venetië, 102
Marcaeus, Helias († voor 27 augustus 1527), rector van het Makkabeeënklooster in Keulen, 211
Marcella (ca. 325-ca. 410), heilige, leerlinge van Hieronymus, 175
March, Blanquina, moeder van Juan Luis Vives, 152
Marck, Érard de la (1472-1538), prins-bisschop van Luik, 214, 304
Margaretha van Navarra (1492-1549), zuster van koning Frans I van Frankijk, echtgenote van koning Hendrik II van Navarra, *1854*, 260
Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), landvoogdes van de Nederlanden, 218, 356
Maria van Oostenrijk (Maria van Hongarije, 1505-1558), gehuwd met Lodewijk II van Hongarije, 33, 50
Maria, moeder van Jezus, 123, 236
Martens, Dirk (1446/47?-1534), drukker te Leuven, 306
Martialis, Marcus Valerius (ca. 40-ca. 104), Romeins epigrammendichter, 153
Matteüs, evangelist, 106, 117, 144, 146, 224 (en *passim* in de noten)
Medici, Lorenzo II de' (1492-1519), hertog van Urbino, 59
Melanchthon, Philippus (1497-1560), Duits hellenist en kerkhervormer, 43
Mendoza y Bobadilla, Francisco de (1508-1566), aartsdiaken van Toledo, 41
Mercurius, Romeinse god van de handel, winst en reizigers, 110, 203, 211
Mesue, Johannes, (ca. 777-ca. 857), Perzische arts, (vermeend) auteur van medische geschriften, 47
Micio, personage uit Terentius' *Adelphi*, 300
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 14, 85
Momus, personificatie van spot en kritiek in de Griekse mythologie, 58, 63, 134, 196
Moons, Anna, echtgenote van Rutgerus Rescius, 44, 259
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, *1804*, 84, 85, 159, 204, 205
Morillon, Guy († 1548), secretaris van Karel V, 62, 77
Mozes, bijbelse figuur, 37, 88, 198, 357

N

Naevius, Gnaeus (ca. 265-ca. 200 v.Chr.), Romeins dichter, 83
Nausea, Fridericus (†1552), domprediker te Mainz, *1834*, 204
Nesen, Wilhelm (1493-1524), in 1515-1516 medewerker van Johann Froben, 20
Neuenahr, graaf Hermann von (ca. 1492-1530), Duits geestelijke en geleerde, 292
Neve, Jan de (†1522), regent van het Leuvense college De Lelie, 96
Nicolaas van Lyra (ca. 1270/75-1349), franciscaan, bijbelcommentator, 125
Noach, bijbelse figuur, 279
Núñez Cabeza de Vaca, Luis (ca. 1465-1550), bisschop van de Canarische Eilanden, 154

O

Oceanus, vriend en correspondent van Hieronymus, 175
Oecolampadius, Johannes (1482-1531), theoloog en humanist, kerkhervormer te Bazel, 18, 84, 117, 253, 293, 295, 296
Olivar, Pedro Juan († na 8 januari 1553), medestander van Erasmus aan het hof van Karel V in Valladolid, 207
Olpeius, Severinus (bekend 1527), 50, 360, 361
Origenes (ca. 185-253/54), Grieks kerkvader, 106, 117, 144-147, 174, 175, 224, 243
Osiander, Andreas (1498-1552), Duits theoloog en kerkhervormer, 314
Osiris, Egyptische god, 63
Osorio, Diego (bekend 1519-1527), Spaans edelman, bewonderaar van Erasmus, 118, 342
Ostrogski, Konstanty (ca. 1460-1530), hertog van Ostrog, groothetman van Litouwen, 15
Ovidius Naso, Publius (43 v.Chr.-17 na Chr.), Romeins dichter, 32, 104

P

Pacidianus, personage uit de *Adagia*, 267
Pack, Otto von (†1537), functionaris aan het hof van Georg van Saksen, veroordeeld wegens bedrog, 371
Paesschen, Jan van (bekend 1504-1532), karmeliet, prior te Mechelen, 42
Pammachius († ca. 409), vriend en correspondent van Hieronymus, heilige, 175
Paracelsus, Theophrastus (ca. 1493-1541), arts, doceerde in 1527- Bazel, verwierp de klassieke geneeskunde, *1808*, *1809*, 311, 360
Parentibus, Lazarus a (bekend 1527), *1818*

Paschasius, Johannes, *zie* Paesschen, Jan van

Paulus, apostel, *passim*
Peitho, Griekse godin van de overreding, 143
Pellicanus, Conradus (1478-1556), theoloog te Bazel, vanaf 1526 als graecus en hebraïst werkzaam in Zürich, 23, 24
Pentheus, legendarische koning van Thebe, verzette zich tegen de verering van Dionysius, 62
Petrus, apostel, 31, 32, 125, 139, 140
Pieter († voor november 1527), drie jaar oudere broer van Erasmus, 309
Pigge, Albert (ca. 1490-1542), pauselijk kamerheer, 159
Pilatus, Romeins stadhouder van Judea ten tijde van Jezus, 195
Pindarus (522/18-na 446), Grieks dichter, 134
Pio, Alberto (1475-1531), prins van Carpi, diplomaat in Franse dienst, 27, 136
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde en stadsbestuurder te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, *1880*, *1893*, 313
Piso, Jacobus (†1527), was in dienst van het Hongaarse hof en verantwoordelijk voor de opvoeding van Lodewijk II, vertrok na diens dood naar Bratislava, 49, 365
Pistorius, Christophorus (bekend 1527-1531), gouverneur van Albrecht (II) van Brandenburg-Ansbach, *1881*
Plato (428/27-348/47), Grieks wijsgeer, 89, 373
Plautus, Titus Macc(i)us (ca. 250-184), Romeins komediedichter, 65, 74, 75
Plinius Caecilius Secundus (Minor), Gaius (61/2-ca. 113), Romeins politicus en auteur van brieven, 152
Plinius Secundus (Maior), Gaius (23/4-79), auteur van de *Naturalis historia*, 17, 87, 102, 215
Plutarchus van Chaeronea (ca. 45-na 120), Grieks auteur van biografieën en traktaten op het gebied van de moraalfilosofie, 134
Pole, Reginald (1500-1558), Engels humanist, verwant van Hendrik VIII, 84
Politi, Lancellotto de' (Ambrosius Catharinus Politus, 1484-1553), Italiaans jurist, later dominicaans theoloog, 27, 86
Pompeius, Gnaeus (106-48 v.Chr.), Romeins generaal en staatsman, 151
Poncher, Étienne (1446-1525), bisschop van Parijs, vanaf 1519 aartsbisschop van Sens, 135
Pontano, Giovanni (1429-1503), Italiaans humanist en dichter, 265
Porphyrius, (234-ca. 305), Grieks filosoof, bekritiseerde het christendom, 235
Portis, Leonardus de (ca. 1464-1545), jurist uit Vicenza, 133
Praet, Lodewijk van, *zie* Vlaanderen, Lodewijk van
Prierias, Silvester (ca. 1456-1523), dominicaan, theoloog van de paus, censor, 229, 288, 346
Protagoras (ca. 490-ca. 420), Grieks sofist, 364
Prudentius (348/49-na 405), Latijns christelijk dichter, 117, 265

Publilius Syrus (1e eeuw v.Chr.), Romeins dichter van mimen, waaruit later een verzameling sententies werd samengesteld, 144
Pylades, figuur uit de Griekse mythologie, trouwe metgezel van Orestes, 360
Pyrgopolinices, personage uit Plautus' *Miles gloriosus*, 280

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 100), Romeins redenaar en auteur van een werk over de retorica, 152, 176
Quodvultdeus († voor 455), bisschop van Carthago, 298

R

Rechtergem, Ida van (†1548), echtgenote van Erasmus Schets, 213
Rescius, Rutgerus (ca. 1497-1545), hoogleraar Grieks aan het Leuvense Collegium Trilingue, 44, *1882*
Reuchlin, Johann, 1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 26
Rhegius, Urbanus (1489-1541), predikant in Augsburg, aanhanger van de Reformatie, 372
Rhenanus, Beatus (1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, 96, 174, 351, 359, 365
Rieher, Jakob († ca. 1536), proost van Thann, 370
Robbyns, Jan (†1532), deken van het Sint-Romboutskapittel van Mechelen, 160
Romeroie, Jacques (bekend 1524-1525), werkte enige tijd voor Maarten van Dorp, 305
Romulus, met Remus legendarische stichter van Rome, 31, 32
Rosemondt, Godschalk (ca. 1483-1526), theoloog, hoogleraar, decaan en rector te Leuven, 96
Ruben, bijbelse figuur, 279
Ruffault, Françoise, echtgenote van Matthias Laurinus, dochter van de volgende, 157
Ruffault, Jean (1471-1546), uit Lille, keizerlijk thesaurier-generaal, schoonvader van Matthias Laurinus, 157
Ruffus Fabri, Johannes (bekend 1527-1531), gardiaan te Rouffach, 369
Rufinus van Aquileia (ca. 345-411/12), Latijns christelijk schrijver en vertaler, tegenstander van Hieronymus, 146, 174, 175
Rufinus, Flavius (†395), hoge functionaris aan het hof van keizer Theodosius I, 172
Rullus, Johannes (†1532), humanist uit Krakau, vanaf 1527 rector van de domschool in Wrocław, 297

Ruys, Walter (†1534), dominicaan, student te Leuven, later prior te Nijmegen, 25

S

Sallustius Crispus, Gaius (86-35 v.Chr.), Romeins geschiedschrijver, 15
Salomo, koning van Israël, zoon van David, 282
Sannazaro, Jacopo (1457/58-1530), Italiaans humanist en dichter, 136
Sauermann, Georg (1492?-1527), uit Wrocław, keizerlijk procurator bij de pauselijke curie, 136
Saul, koning van Israël, 335, 357
Schepper, Cornelis de (ca. 1502/03-1555), raadsheer en secretaris van Karel V, 153, 154
Schets, Erasmus (†1550), koopman en bankier in Antwerpen, 42, 153, 156, *1849*, 203, *1866*
Schmotzer, Georg († na 5 januari 1550), jurist, raadsheer te Ensisheim, *1922*
Schöffer, Peter (ca. 1480-1547), van 1518 tot 1529 drukker te Worms, 23
Schürer, Matthias (ca. 1470-1519), drukker te Straatsburg, 17
Schwalbach, Philipp von, onderrentmeester van het kapittel van Mainz, 55
Scipio Aemilianus Africanus (Minor), Publius Cornelius (185/84-129), verwoestte Carthago in 146, 31, 88
Scipio Africanus (Maior), Publius Cornelius (236-183), Romeins veldheer, overwinnaar van Hannibal, 31, 88
Scotus, Johannes Duns (1265/66-1308), franciscaans filosoof en theoloog 145, 155
Seneca, Lucius Annaeus (4 v.Chr.-65 na Chr.), Romeins filosoof, tragediedichter en staatsman, 20, 152, 176
Sichard, Johann (†1552), jurist en humanist, werkte van 1523 tot Bazel, 305, 306
Sigismund I (1467-1548), koning van Polen, *1819*, 95, 96, 169, 297, 358, 359, 361, 363, 366, 367
Silberberg, Johann († voor 5 november 1526), arts te Bazel, 104
Simeon, bijbelse figuur, 87
Simi, bijbelse figuur, 336
Sobius, Jacobus († voor 25 januari 1528), humanist te Keulen, 212
Socrates (469-399), Grieks filosoof, 373
Sparcheford, Richard (†1560), kapelaan van Cuthbert Tunstall, *1867*, *1896*
Stalburg, Crato (1502-1572), studeerde in Parijs en Leuven, later koopman, 86
Standonck, Jan (1453?-1504), hoofd van het Collège de Montaigu te Parijs, 34
Stewart, Alexander (ca. 1493-1513), bastaardzoon van koning Jacobus IV van Schotland, aartsbisschop van St. Andrews, 102, 115
Strijroy, Govaert (†1549), dominicaan, student en later prior te Leuven, 25
Suadela, Romeinse godin van de overreding, 143
Susanna, bijbelse figuur, 88
Szydłowiecki, Krzysztof (1467-1532), woiwode en later kasztelan van Krakau, grootkanselier van Polen, 14, 15, 49, 92, *1820*, 96, 297, 363, *1918*

T

Tacitus, Publius Cornelius (ca. 56-na 117), Romeins geschiedschrijver, 152
Talesius, Quirinus (1505-1573), leerling van Conradus Goclenius, werkte enige tijd voor Erasmus, 277
Tamar, bijbelse figuur, 279
Tarasconio, Evangelista (bekend 1518-1529), pauselijk secretaris, 150
Taxander, Godefridus Ruysius, pseudoniem, 25
Tectander, Josephus (ca. 1507-ca. 1543), uit Krakau, zwager van Jan Antonin, 49, 362
Terentius Afer, Publius (ca. 190-159), Romeins komediedichter, 277, 305
Tertullianus (ca. 160-na 220), Latijns kerkvader, 145, 174
Thalia, muze van de komedie, 148
Theoderici, Vincentius (1481-1526), dominicaan, theoloog te Leuven, 25, 78, 96
Theodosius I de Grote (347-395), Romeins keizer, 170, 171, 173
Theodotion (2e eeuw na Chr.), vertaalde het Oude Testament in het Grieks, 187
Theophylactus (ca. 1055-na 1107), aartsbisschop van Achrida, bijbelcommentator, 182, 184, 186, 238
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 124, 125, 145, 155
Thomas, apostel, 235
Thomas, Georg (bekend 1504-1541), priester in Eisenach, *1868*
Thraso, personage uit Terentius' *Eunuchus*, 280
Throckmorton, Elizabeth (†1547), abdes van Denny bij Cambridge, 376
Thurzo, Alexius (ca. 1490-1543), thesaurier-generaal van Hongarije, na de dood van Lodewijk II aanhanger van Ferdinand I, 50, 103, 361
Tiresias, legendarische blinde ziener te Thebe, 53
Titelmans, Frans (1502-1537), franciscaan te Leuven, 79, *1823*, 122, *1837a*
Tomicki, Piotr (1464-1535), vicekanselier van Polen, bisschop van Krakau, 361, *1919*
Toussain, Jacques (†1547), leerling en vriend van Budé, 56, 135, *1842*
Tovar, Bernardino (ca. 1490-ca. 1545), halfbroer van Juan en Francisco de Vergara, bewonderaar van Erasmus, 64, 78, 231, 267
Transsilvanus, Maximilianus (†voor 18 november 1538), diplomaat in dienst van Margaretha van Oostenrijk, *1802*, *1897*, 356
Transsylvanus, Martinus Sydonius (bekend 1522-1527), werkte bij de keizerlijke kanselarij, 329
Trzecieski, Andrzej (†na 20 oktober 1547), humanist te Krakau, *1895*
Tullus Hostilius, derde koning van Rome, 87
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), bisschop van Londen, 18, 22, 29, 80, 205, 212, 213, 223

U

Ursinus Velius, Caspar (ca. 1493-1539), humanist en dichter uit Silezië, 49, 103, *1917*

V

Valdaura, Margarita (1505-1552), echtgenote van Juan Luis Vives, 111
Valdés, Alfonso de (ca. 1500-1532), secretaris van Mercurino Gattinara, 13, 29, *1807*, 77, 126, 129, *1839*, 253, 302, 329, *1907*, 340, 341, 356, 368
Valentinus, abt van Hadrumetum, tijdgenoot van Augustinus, 21
Valla, Lorenzo (1405/07-1457), Italiaans humanist, bestudeerde Griekse handschriften van het Nieuwe Testament, 124
Vázquez, Dionisio (1479-1539), augustijn, hofprediker van Karel V, 70, 153
Vergara, Francisco de (†1545), hoogleraar Grieks in Alcalá, broer van de volgende, halfbroer van Bernardino Tovar, 78, 231, *1876*, *1885*
Vergara, Juan de (1492-1557), secretaris van Alonso de Fonseca, broer van de vorige, halfbroer van Bernardino Tovar, 29, 61, *1814*, 119, 127, 132, 153, 154, 223, *1875*, 262, 339
Vergilius Maro, Publius (70-19 v.Chr.), Romeins dichter, 14, 32, 50, 53, 69, 135, 162, 228, 241, 261
Vesuvius, Nicolaus (bekend 1527-1528), kapelaan van Michel Boudet, *1827*, *1894*
Virués, Alonso Ruiz de (1493-1545), Spaans benedictijn, bewonderaar van Erasmus, broer van de volgende, 28, 62, 63, 64, 118, 119, *1838*, 129, 132, 153, 154, 155, 225, 275, 339, 340, 341
Virués, Jerónimo Ruiz de (1489-1530), Spaans benedictijn, bewonderaar van Erasmus, broer van de vorige, 69, 153
Vitellius, Erasmus, *zie* Ciołek, Erazm
Viterbo, Egidio da (1469-1532), kardinaal, theoloog en humanist, 136
Vitoria, Francisco de (1486?-1546), studeerde in Parijs, vanaf 1526 theoloog aan de universiteit van Salamanca, broer van de volgende, 118, 119, 320, 340, *1909*, 370
Vitoria, Pedro de (bekend 1526-1527), dominicaan, tegenstander van Erasmus in Burgos, beschouwd als broer van de vorige, 118, 320, 328, 344, 350
Vives, Juan Luis (1492-1540), humanist uit Valencia, gevestigd in Brugge, ook werkzaam in Engeland, *1830*, *1836*, *1847*, *1889*
Vlaanderen, Lodewijk van, heer van Praet (1488-1555), diplomaat in dienst van Karel V, 154
Vlatten, Johann von (ca. 1498-1562), Duits geestelijke, raadsheer van Johan III van Kleef, *1912*

W

Wain, Gervasius (ca. 1491-1554), uit Memmingen, theoloog te Parijs, 106, 135, *1884*, *1903*, 354, 370
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, beschermheer van Erasmus, *1828*, *1831*, *1861*, 205, 212, 222, 247, 371
Wary, Nicolas (†1529), president van het Leuvense Collegium Trilingue, *1806a*, *1856*, 277
Weldanck, Pieter (bekend 1515-1528), uit Zeeland, betrokken bij uitbetaling van Erasmus' jaargeld uit Engeland, 212
Werner, Georg (†1557), uit Silezië, studeerde in Krakau, stadsnotaris van Prešov (destijds in Hongarije), 361
Willem van Ockham (ca. 1287-1347), franciscaans theoloog en filosoof, 145
Winghe, Nicolaas van (ca. 1495-1552), kanunnik van Sint-Maartensdal bij Leuven, 121, 123
Wladislaus II (ca. 1456-1516), koning van Hongarije en Bohemen, broer van Sigismund I, vader van Lodewijk II, 91
Wolsey, Thomas (†1530), kardinaal, aartsbisschop van York, kanselier van Engeland, 33, 79, 85, 159, 205, 213, 223

Z

Zambocki, Jan (†1529), secretaris van Piotr Tomicki, 361
Zebrzydowski, Andrzej (†1560), neef (oomzegger) van Andrzej Krzycki, leerling van Leonard Cox, later bisschop, 17, 103, *1826*
Zimmermann, Anna, echtgenote van Jan Antonin, 51, 104, 362
Zoïlus (4e eeuw v.Chr.), Grieks geleerde, bekritiseerde Homerus, spreekwoordelijk voor kleingeestig beoordelaar, 44, 148
Zúñiga, Diego López (†1531), werkte mee aan de Complutensische Polyglot, bekritiseerde Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, 40, 41, 205, 209, 210, 233, 243, 246, 264, 282, 294
Zwingli, Huldrych (1484-1531), kerkhervormer te Zürich, 314